МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 4 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гриценко Галина Зеновіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінащук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, почесний професор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 27.12.2024 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року.

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України
від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ананьїн О.В.
РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
В 2014–2018 РР.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ **1**

Бистрицька Е.В., Костюк Л.В.
ПРОЦЕСИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ МЕДИЧНОГО КАПЕЛАНСТВА
В УКРАЇНІ **8**

Васьків Т.Р.
ДІЯЛЬНІСТЬ ТАЄМНОЇ КОЛЕГІЇ СТАРШИН У СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ
ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПОДІЛЛІ (ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 1919 РОКУ) **14**

Горбань Т.Ю.
РОСІЙСЬКІ ЕТНОПОЛІТИЧНІ СТЕРЕОТИПИ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ
І СУЧАСНІ ПРОПАГАНДИСТСЬКІ МІФИ
(ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ») **22**

Добровольська Г.О.
ФОРМУВАННЯ ПРОФСПІЛКОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ: ПРОБЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ **29**

Долина Д.Є.
ХАРАКТЕР ТА СУСПІЛЬНИЙ ЗРІЗ ПРОТЕСТНОГО ПРОТИСТОЯННЯ
В ХОДІ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ **34**

Драган М.І.
ОСНОВНІ ТЕМИ КАРИКАТУР, ПРИСВЯЧЕНИХ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ **41**

Жовта І.І.
МЕДИЧНИЙ ДОГЛЯД ЗА ВИХОВАНКАМИ В ІНСТИТУТАХ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЧ. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ МЕДИЧНОГО ЗВІТУ
ЗАКЛАДІВ ВІДОМСТВА ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ ЗА 1903/1904 Н.Р.) **51**

Зварич Р.В.
КРИМІНАЛЬНА СПРАВА ПРОТИ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО
У КОЛОМИЙСЬКОМУ ОКРУЖНОМУ СУДІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ **57**

Клочек А.І.
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ У СЕЛАХ
ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРІОД З 1864 ДО 1914 РОКІВ **63**

Кривобок О.П., Крупенко О.В., Страшко Є.М.
ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ 2022 РОКУ ОЧИМА СЕЛЯН ІЧНЯНСЬКОЇ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ **69**

Лисенко Д.М.
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ КОМНЕЗАМОЖНИКІВ **76**

Мараєв В.Р.
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ ЩОДО О. ТУЗЛА (2003 Р.) **82**

Марків А.Л.
РИМО-КАТОЛИЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В УМОВАХ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1960-Х РР.) **88**

Мельник В.В.
ЕРАСТІВСЬКА ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ СТЕПОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ:
ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС **95**

Попов В.Ж.
УЛАМКИ КОЛИШНЬОГО ЖИТТЯ (АСОРТИМЕНТ УКРАЇНСЬКИХ
МІСЬКИХ РИНКІВ У 1917–1920 РР.) **102**

Сергієнко С.Ю.
ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ У 20-І РОКИ ХХ СТ.
В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ **109**

Сітніков А.Ю.
ПРОФСПІЛКОВЕ МАЙНО В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ:
ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА УПРАВЛІННЯ (1990–2000 РР.) **119**

Славік Ю.В., Крупчинський А.І.
ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ФЕНЦИКА В 1930-Х РОКАХ **128**

Турченко Г.Ф., Стьопочкін М.М.
БОРОТЬБА ЗА ХАРКІВЩИНУ В ПЕРШІЙ СОВЄТСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ
(1917–1918 РР.) ТА НОВІТНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (2014–2024 РР.) ВІЙНАХ **138**

Черкасов О.О., Біліченко Л.С.
АДВОКАТУРА, СУД ТА НОТАРІАТ В СИСТЕМІ ОКУПАЦІЙНОГО АПАРАТУ
ВЛАДИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА «ТРАНСНІСТРІЯ» (1941–1944 РР.) **146**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Автушенко І.Б.
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ УДАРНИХ ГЕЛІКОПТЕРІВ
В ТУРЕЧЧИНІ (1997–2023) **153**

Данилюк І.В.
АНДСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА КРИЗА **159**

Захожай З.В., Доценко В.О., Жолоб М.П.
ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ
І ГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ **165**

Пєстова Д.О.
МЕМОРІАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ В ДАНІЇ:
ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ’ЯТІ ЩОДО ГОЛОКОСТУ **170**

АРХЕОЛОГІЯ

Ленчук Д.М.
МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК
П.І. ХАВЛЮКА **176**

ЕТНОЛОГІЯ

Гриняк В.А., Боян-Гладка С.П.
АНТРОПОЛОГІЯ ПАМ’ЯТІ ЛЕМКІВ ПРО ДЕПОРТАЦІЮ 1944–1946 РР.
(НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОНАСТИРИСЬКОЇ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ) **185**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Іванов В.М.
КОНФЕСІЙНЕ РІЗНОМАНІТТЯ В ХАРКОВІ 1880–1910-Х РОКІВ **191**

Кашаба О.Ю., Тавшунський О.М., Щербина І.В.
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ **199**

Савельєв В.С.
ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ІНДІЇ **205**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Tverytnykova O.Ye.
DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE IN KHARKIV IN THE 1920S–1930S: AN ERA OF LATENT TERROR **213**

Чалаван В.А.
НАУКОВО-ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ВІДДІЛУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПТАХІВНИЦТВА НА ПОЧАТКУ XX СТ. **220**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Бондар Ю.О.
ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІОПИСАННЯ РОЗВИТКУ ПОВОЄННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.) У ПЕРШЕ ПІСЛЯВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1946–1953 РР.) **226**

Петрушко Н.С.
ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУМУНІСТИЧНИХ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВОЛИНІ В КОНТЕКСТІ ЕКСПОРТУ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО КРАЇН ЄВРОПИ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РОКІВ) **233**

Шульга С.А.
НАЛАГОДЖЕННЯ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОЇ ОСВТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1944–1953 РР. (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ) **239**

Валіон О.П.
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (1991–1995 РР.) **245**

Cherkes I. V.
US MULTIVECTOR POLICY TOWARD UKRAINE, 2014–2022: SECURITY, ECONOMIC, AND ENERGY DIMENSIONS **255**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **262**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Ananin O.V.
REFORM OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN 2014–2018: HISTORICAL ASPECT **1**

Bystrytska E.V., Kostyuk L.V.
PROCESSES OF INSTITUTIONALIZATION OF THE MEDICAL CHAPLAINTY IN UKRAINE **8**

Vaskiv T.R.
ACTIVITIES OF THE SECRET COLLEGE OF CHIEFS IN THE ENVIRONMENT OF THE UKRAINIAN GALITIC ARMY IN PODILL (NOVEMBER – DECEMBER 1919) **14**

Gorban T.Yu.
RUSSIAN ETHNO-POLITICAL STEREOTYPES OF THE IMPERIAL ERA AND MODERN PROPAGANDA MYTHS (THROUGH THE PRISM OF THE «UKRAINIAN ISSUE») **22**

Dobrovolska G.O.
FORMATION OF TRADE UNION IDEOLOGY IN THE CONDITIONS OF INDEPENDENCE OF UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS **29**

Dolyna D.Ye.
THE NATURE AND SOCIAL ASPECTS OF PROTEST RESISTANCE DURING THE REVOLUTION OF DIGNITY **34**

Drahan M.I.
THE MAIN THEMES OF THE CARTOONS ARE DTDICATED TO THE RUSSO-UKRAINIAN WAR **41**

Zhovta I.I.
MEDICAL CARE FOR EDUCATTES OF INSTITUTES OF NOBLE GIRLS IN TERRITORY OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE MEDICAL REPORT OF THE INSTITUTIONS OF OFFICE OF EMPRESS MARIA FOR 1903/1904) **51**

Zvarych R.V.
THE CRIMINAL CASE AGAINST KYRYLO TRYLOVSKYI IN THE KOLOMYIA DISTRICT COURT OF THE SECOND POLISH REPUBLIC **57**

Klochek A.I.
THE FORMATION AND ACTIVITY OF ZEMSTVO SCHOOLS IN THE VILLAGES OF ELISAVETHRAD AND OLEKSANDRIYSKII DISTRICT OF KHERSON AREA IN THE PERIOD FROM 1864 TO 1914 ..... **63**

Kryvobok O.P., Krupenko O.V., Strashko Ye.M.
THE WARTIME HARDSHIPS OF 2022 THROUGH THE EYES OF THE VILLAGERS OF THE ICHNYA TERRITORIAL COMMUNITY **69**

Lysenko D.M.
FEATURES OF SOCIAL PSYCHOLOGY OF POOR PEOPLE **76**

Maraiev V.R.
THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT OVER THE TUZLA ISLAND (2003) **82**

Markiv A.L.
ROMAN CATHOLIC MONUMENTS OF THE VOLYN REGION UNDER THE CONDITIONS OF THE ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT (SECOND HALF OF THE 1940S – EARLY 1960S) **88**

Melnyk V.V.
ERASTIV RESEARCH STATION OF THE STEPPE ZONE OF UKRAINE:
HISTORICAL EXCURSION **95**

Popov V.Zh.
FRAGMENTS OF A FORMER LIFE (ASSORTMENT OF UKRAINIAN CITY MARKETS
IN 1917–1920) **102**

Serhiienko S.Yu.
REFLECTION OF THE PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS
IN THE 1920's IN MEMOIRS **109**

Sitnikov A.Yu.
TRADE UNION PROPERTY IN THE CONTEXT OF POLITICAL TRANSFORMATIONS:
ISSUES OF PRESERVATION AND MANAGEMENT (1990–2000) **119**

Slavik Yu.V., Krupchynskyi A.I.
POLITICAL ACTIVITY OF STEPAN FENTSYK IN THE 1930S. **128**

Turchenko G.F., Stopochkin M.M.
THE STRUGGLE FOR KHARKIV OBLAST IN THE FIRST SOVIET-UKRAINIAN
(1917–1918) AND RECENT RUSSIAN-UKRAINIAN (2014–2024) WARS **138**

Cherkasov O.O., Bilichenko L.S.
LAWYER, COURT AND NOTARY OFFICE IN THE SYSTEM OF THE OCCUPATION
APPARATUS OF THE GOVERNMENT-GENERAL OF "TRANSNISTRIA" (1941–1944) **146**

WORLD HISTORY

Avtushenko I.B.
THE HISTORY OF THE CREATION AND IMPROVEMENT OF ATTACK HELICOPTERS
IN TURKEY (1997–2023) **153**

Danyliuk I.V.
ANDEAN DIPLOMATIC CRISIS **159**

Zakhozhai Z.V., Dotsenko V.O., Zholob M.P.
THE ORIGIN OF HUMANS IN THE LIGHT OF MODERN ARCHAEOLOGICAL
AND GENETIC RESEARCH **165**

Piestova D.O.
MEMORIAL COMPLEXES IN DENMARK: SHAPING THE COLLECTIVE MEMORY
OF THE HOLOCAUST **170**

ARCHEOLOGY

Lenchuk D.M.
METHODS AND TECHNIQUES OF ARCHAEOLOGICAL EXPLORATIONS
BY P. I. KHAVLIUK **176**

ETHNOLOGY

Hryniak V.A., Boian-Hladka S.P.
ANTHROPOLOGY OF THE MEMORY OF THE LEMKS ABOUT THE DEPORTATION
1944–1946 (BASED ON THE MATERIALS OF THE FIELD RESEARCH
OF THE MONASTERY OTG OF THE TERNOPIL REGION) **185**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Ivanov V.M.
CONFESSIONAL DIVERSITY IN KHARKIV IN THE 1880S–1910S **191**

Kashaba O.Yu., Tavshunskyi O.M., Shcherbyna I.V.
INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CULTURAL HERITAGE PRESERVATION IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT **199**

Saveliev V.S.
HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN INDIA **205**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Tverytnykova O.Ye.
DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE IN KHARKIV IN THE 1920S–1930S: AN ERA OF LATENT TERROR **213**

Chalavan V.A.
SCIENTIFIC AND PROMOTIONAL ACTIVITIES OF THE POLTAVA DEPARTMENT OF THE IMPERIAL RUSSIAN AGRICULTURAL POULTRY SOCIETY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY **220**

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Bondar Yu.O.
THE ORIGIN AND FORMATION OF HISTORIOGRAPHY OF THE DEVELOPMENT OF THE POSTWAR INDUSTRY OF THE UKRAINIAN SSR (1946-1965) IN THE FIRST POSTWAR DECADE (1946–1953) **226**

Petrushko N.S.
THE ACTIVITIES OF PRO-COMMUNIST UNDERGROUND ORGANIZATIONS IN VOLHYNIA IN THE CONTEXT OF THE EXPORT OF THE BOLSHEVIK REVOLUTION TO EUROPEAN COUNTRIES (FIRST HALF OF THE 1920S) **233**

Shulga S.A.
ESTABLISHMENT OF THE SOVIET EDUCATION SYSTEM IN THE WESTERN UKRAINIAN LANDS IN 1944-1953 (ON THE EXAMPLE OF THE VOLYN REGION) **239**

Valion O.P.
SOCIAL POLICY IN THE REPUBLIC OF BELARUS IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO A MARKET ECONOMY (1991–1995) **245**

Cherkes I. V.
US MULTIVECTOR POLICY TOWARD UKRAINE, 2014–2022: SECURITY, ECONOMIC, AND ENERGY DIMENSIONS **255**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS **262**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«2014/2018»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.1

Ананьїн О.В.
Головний експертно-криміналістичний центр
Державної прикордонної служби України

РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В 2014–2018 РР.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті визначено історичні етапи та пріоритетні тенденції реформування національної прикордонної інституції під час російської збройної агресії у період 2014–2018 рр. Події 2014 р. засвідчили про обмеженість можливостей Державної прикордонної служби України ефективно виконувати поставлені завдання в умовах ведення активних бойових дій. Тому перед державним керівництвом постали актуальні завдання щодо комплексного реформування системи забезпечення прикордонної безпеки. У статті зазначено, що головною метою реформ у національної прикордонної інституції визначалося підвищення її спроможності із захисту державного кордону, охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні шляхом реалізації прикордонної політики в умовах російської агресії. За участі експертів прикордонного відомства було опрацьовано ряд нормативно-правових актів у сфері національної безпеки та документи стратегічного планування на близьку і середню перспективу. На основі створеної нормативно-правової бази вдалося поетапно протягом 2014–2018 рр. провести реформування Державної прикордонної служби України. На першому етапі посилено військову складову, технічне оснащення прикордонних підрозділів та здійснено нарощення щільності охорони державного кордону на Сході України. На другому етапі модернізовано організаційну структуру прикордонної інституції відповідно до військової загрози, забезпечено спільну охорону державного кордону з рядом держав-членів та держав-партнерів ЄС, удосконалено державні механізми щодо залучення до охорони кордону військових формувань та правоохоронних органів. Таким чином державному керівництву України вдалося створити необхідну нормативно-правову базу з метою подальшого розвитку національної прикордонної інституції як правоохоронного органу спеціального призначення, який здатний виконувати завдання на державному кордоні в умовах гібридної війни.

Ключові слова: *Державна прикордонна служба, реформування, історичний аспект, гібридна агресія, прикордонна безпека, нормативно-правове забезпечення, державний кордон.*

Постановка проблеми. Російська агресія та нові геополітичні перспективи України після набуття нею статусу кандидата для вступу в ЄС вимагають пошуку шляхів подальшого розвитку національної прикордонної інституції, а також переосмислення попереднього історичного досвіду на підставі критичного аналізу реформ, проведених у Державній прикордонній службі України (далі – Держприкордонслужба).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика нормативно-правового забезпечення реформування національної прикордонної інституції неодноразово ставала предметом досліджень сучасних вчених та експертів. Так Л. Баран здійснив загальний огляд концептуальних та програмних документів, прийнятих у 2014–2016 рр., відповідно до яких відбувалася системна модернізація Держприкордонслужби, з урахуванням впливу військової загрози від РФ. У результаті експерт дійшов висновку: «Всі заходи з реформування здійснювалися відповідно до затверджених Урядом концептуальних документів в рамках загального розвитку правоохоронної системи України. Цьому передувала підготовча робота та участь експертів Державної прикордонної служби України в розробці документів державного рівня» [1, с. 11]. О. Мейко проаналізував нормативно-правову базу щодо формування організаційно-штатної структури прикордонних підрозділів, ураховуючи значення правового фундаменту

функціонування всієї Держприкордонслужби. На основі цього аналізу О. Мейко стверджував, що: «правоохоронне відомство пройшло логічний шлях у своєму розвитку від військ до служби з метою якісної реалізації реформістських процесів, щоб відповідати не лише європейським, але і світовим стандартам» [2, с. 150]. В. Нікіфоренко та І. Кукін сформулювали основні етапи розвитку Держприкордонслужби з урахуванням нових геополітичних умов, в яких Україна опинилася після 2014 р. Науковці звертали увагу на виокремлення нових векторів реалізації державної політики з прикордонної безпеки які пов'язані з необхідністю захисту і охорони державного кордону, із врахуванням національного досвіду з питань удосконалення нормативно-правової бази України [3; 4]. Вивчаючи різні аспекти законодавства України щодо забезпечення прикордонної безпеки В. Нікіфоренко справедливо зазначав: «…сьогоднішня система нормативно-правового забезпечення національної безпеки України у сфері захисту та охорони державного кордону виявилася неготовою до протидії викликам та загрозам, зокрема ефективно протистояти російсько-терористичній агресії» [5, с. 115]. Проблеми нормативно-правового забезпечення прикордонної безпеки України в умовах російської агресії досліджував С. Дейнеко. Визначаючи значення нормативно-правових документів України у сфері прикордонної безпеки він справедливо зазначав, що рівень нормативно-правових актів дозволяє забезпечити ефективну реалізацію політики безпеки у сфері захисту державного кордону, основний зміст якої спрямований на створення та підтримання балансу між необхідним рівнем безпеки державного кордону та збереженням його відкритості для законного транскордонного співробітництва [6, с. 177]. Ю. Михайлова досліджувала повноваження та стратегічні завдання національної прикордонної інституції які були спрямовані на забезпечення прикордонної безпеки. Тим самим, визначаючи місце Держприкордонслужби у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки України [7].

Отже, беручі до уваги напрацювання сучасних вчених та не применшуючи їхнього наукового внеску доводиться констатувати, що вивчення історичного досвіду нормативно-правового забезпечення реформ в Держприкордонслужбі після 2014 р. мало фрагментарний характер, лише в рамках загальних досліджень правової системи у сфері прикордонної безпеки. Водночас, варто відзначити про те, що наразі кількість наукових публікацій, пов'язаних з питаннями історії нормативно-правового забезпечення в сфері прикордонної безпеки України вкрай обмежена, тому обумовлена необхідність у проведенні подальших наукових пошуків із цієї проблематики. Представлена публікація є продовженням досліджень автора щодо історії реформування Держприкордонслужби [8; 9].

Постановка завдання. На основі вивчення нормативно-правових документів, затверджених в 2014–2018 рр., визначити основні історичні етапи та пріоритетні тенденції реформування Держприкордонслужби в заявлений період.

Виклад основного матеріалу. До 2014 р. трансформація прикордонної інституції України із військового формування в правоохоронний орган відбувалася в загальному контексті демократичних реформ, які проводилися в Україні на шляху до заявленої євроінтеграції [10]. Станом на 2014 р. Держприкордонслужба являла собою правоохоронний орган європейського зразка. В результаті проведених реформ, її організаційна структура та система управління була побудована на зразок прикордонних інституцій держав Європейського Союзу [10].

Російська агресія продемонструвала обмеженість можливостей національної прикордонної інституції протидіяти новим загрозам в умовах ведення гібридної війни. У 2014 р. військово-політична обстановка, пов'язана з тимчасовою окупацією РФ українського Криму, стрімким розгортанням бойових дій на Донбасі, ускладненням суспільної ситуації в південних прикордонних областях України та воєнною загрозою з боку РФ вимагала від державного керівництва України негайного реагування на ситуацію та вживання відповідних заходів із забезпечення національної безпеки.

13 квітня 2014 р., через загрозу територіальній цілісності, суверенітету, із метою протидії розповсюдження тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних областях України, необхідність застосування сил усіх складових сектору безпеки і оборони, державним керівництвом України було введено у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» України». [11]. Так розпочалася антитерористична операція (далі – АТО) в межах Донецької та Луганської областей.

Досвід участі органів (підрозділів) Держприкордонслужби в АТО продемонстрував, що для ефективного виконання завдань у районах ведення бойових дій прикордонна інституція потребувала

відновлення воєнного потенціалу, який в результаті попередніх реформ було значно знижено. З цією метою за пропозиціями Адміністрації Держприкордонслужби було внесено відповідні зміни до Закону України «Про Державну прикордонну службу України» щодо припинення збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні України, відбиття вторгнення на територію України збройних формувань, ліквідації диверсійно-розвідувальних груп тощо [12].

Зниження інтенсивності бойових дій на українському Донбасі та стабілізація так званої лінії зіткнення (розмежування) в окремих районах Донецької та Луганської областей інтенсифікували військово-політичні процеси пов'язані з локалізацією збройного конфлікту. Перед міністерствами та службами сектору безпеки і оборони України постало актуальне завдання щодо недопущення розповсюдження тероризму, зброї та проникненню диверсійно-розвідувальних груп на іншу територію України, де діяли законні органи державної влади. Разом з цим під час процесу стабілізації лінії зіткнення (розмежування) українській Уряд мав забезпечити виконання статті 33 Конституції, яка гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування та вільний вибір місця проживання за винятком обмежень, які встановлюються законом [13] Як наслідок, постала необхідність встановлення особливого правового режиму у смузі безпеки вздовж лінії зіткнення (розмежування) в окремих районах Донецької та Луганської областей [14]. У забезпеченні цього правового режиму Держприкордонслужба брала участь разом з іншими правоохоронними органами МВС України. Але діяльність прикордонного відомства щодо охорони лінії зіткнення (розмежування) не було врегульовано відповідними нормативно-правовими актами. Зокрема, на законодавчому рівні було обмежене здійснення прикордонного, митного та інших видів контролю. З метою вирішення цих питань Адміністрацією Держприкордонслужби було ініційовано внесення відповідних змін до закону «Про боротьбу з тероризмом» [15]. Крім того прикордонне відомство активно долучалося до розробки нових нормативних документів, зокрема, тих, що регламентували пропуск через лінію зіткнення (розмежування) [16].

Продовження з боку РФ ведення проти України гібридної війни, збереження воєнної загрози та погіршення загальної соціально-економічної ситуації в країні вимагали від державного керівництва організації та забезпечення принципово нового рівня прикордонної безпеки. У таких військово-політичних умовах Держприкордонслужба протягом наступних років була активним учасником, в межах компетенції, процесу щодо комплексного реформування сектору безпеки і оборони України.

На першочерговому етапі особливості діяльності Держприкордонслужби як правоохоронного органу вимагали щоб всі заходи з реформування здійснювалися відповідно до затверджених Урядом концептуальних документів в рамках загального розвитку правоохоронної системи України. Цьому передувала підготовча робота та участь у 2015–2016 рр. експертів Держприкордонслужби в розробці стратегічних та концептуальних документів: Стратегії національної безпеки України [17]; Воєнної доктрини [18]; Стратегічного оборонного бюлетеня [19]; Концепції розвитку сектору безпеки і оборони [20]. Зазначені документи визначали основні напрями державної політики у сфері національної безпеки, у тому числі щодо розвитку прикордонної інституції на близьку та середню перспективи, а також розширення її повноважень у сфері реагування на кризові ситуації на державному кордоні.

На основі вищезазначених документів та в рамках загальної реформи органів внутрішніх справ [21], а також лібералізації ЄС візового режиму для України [22] Адміністрацією Держприкордонслужби було розроблено ряд стратегічних документів, зокрема: Стратегію розвитку Державної прикордонної служби України [23]; План заходів щодо інженерно-технічного облаштування кордону з РФ, територій прилеглих до районів проведення антитерористичної операції та тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим [24]; План заходів з організації оперативної охорони державного кордону з державами-членами ЄС – Республікою Польща, Словацькою Республікою, Румунією та Угорщиною, а також з Республікою Молдова [25]; Концепцію інтегрованого управління кордонами [26] та План її реалізації [27]. Зазначені документи визначали цілі, напрями, завдання та систему індикаторів з реформування Держприкордонслужби, які було необхідно досягти на близьку і середню перспективу.

Головною метою оновленої Концепції інтегрованого управління кордонами (2015 р.) було визначено координацію уповноважених державних органів для комплексного реагування на загрози у сфері прикордонної безпеки та створення умов для законної транскордонної діяль-

ності. Принциповими відмінностями оновленої Концепції від попередньої Концепції (2010 р.) стали: розширення кола суб'єктів інтегрованого управління кордонами – з чотирьох до десяти (Держприкордонслужба, Державна міграційна служба, МВС, МЗС, Мінінфраструктури, Міністерство оборони, СБУ, Державна фіскальна служба, Національна поліція, Національна гвардія); нормативне закріплення впровадження в Україні європейської моделі інтегрованого управління кордонами; визначення механізмів взаємодії на національному і міжнародному рівнях, а також напрямів з мінімізації загроз прикордонній безпеці [26].

Виходячи із інформаційно-аналітичних документів Адміністрації Держприкордонслужби за 2015–2018 рр. [28–31] головною стратегічною метою реформування національної прикордонної інституції було визначено підвищення її спроможності з охорони (оборони) державного кордону, охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні шляхом реалізації політики у сфері прикордонної безпеки в умовах російської агресії, з урахуванням розвитку інформаційної, оперативної, технічної, фізичної складових охорони кордону.

Таким чином, виходячи із вищеозначеного правомірно стверджувати, що реформування Держприкордонслужби в заявлений період 2014 – 2018 рр. відбувався поетапно.

На першому етапі (2014–2017): модернізовано державний механізм залучення до охорони державного кордону та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні інших правоохоронних органів та Збройних Сил України; побудовано систему охорони державного кордону на східній ділянці з урахуванням загроз гібридної війни; нарощено щільність охорони державного кордону на Сході; посилено військову складову та технічне оснащення прикордонників.

На другому етапі (2017–2018): забезпечено спільну оперативну охорону державного кордону з низкою держав-членів ЄС та з Молдовою; переоснащено підрозділи сучасними зразками озброєння та бойової техніки; удосконалено державні механізми щодо залучення громадян до охорони державного кордону та здійснення демократичного цивільного контролю.

Прийняття та впровадження положень вищезазначених концептуальних документів надали змоги Держприкордонслужбі досягти певних позитивних результатів. Зокрема, у повному обсязі виконано рекомендації ЄС в рамках візової лібералізації, та створено основну законодавчу базу для реалізації основних напрямів діяльності та подальшого розвитку Держприкордонслужби визначених на 2018 р. [31, с. 9].

Згідно інформаційно-аналітичних документів Адміністрації Держприкордонслужби за 2018 р. подальший розвиток прикордонної інституції у 2018 р. передбачався шляхом реалізації наступних основних напрямів діяльності:

– підвищення рівня боєздатності Держприкордонслужби та її готовності до захисту державного кордону; розвиток прикордонної інфраструктури; інженерно-технічне облаштування державного кордону та територій, прилеглих до районів проведення АТО та тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим;

– розвиток інтегрованого управління кордонами, як механізму забезпечення прикордонної безпеки з урахуванням кращого міжнародного досвіду;

– підготовка до охорони тимчасово неконтрольованих ділянок державного кордону після відновлення територіальної цілісності України;

– підвищення рівня довіри громадян до Держприкордонслужби, зміцнення засад національно-патріотичного виховання [31, с. 9].

Крім того, варто відзначити, що реалізація всіх заходів з реформування відбувалася в рамках виконання загальної стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ України [32].

Висновки. Отже, проведене дослідження показало, що реформування Держприкордонслужби в період 2014–2018 рр. відбувалося в контексті загальної реформи сектору безпеки і оборони, а також в рамках розвитку МВС України.

Пріоритетними тенденціями реформування національної прикордонної інституції на визначених історичних етапах доцільно вважати: збереження статусу Держприкордонслужби як правоохоронного органу разом із нарощенням військового потенціалу, з розширенням повноважень та відповідальності; забезпечення виконання правил, встановлених ЄС з метою досягнення лібералізації візового режиму для України.

Головною метою реформування Держприкордонслужби в період 2014–2018 рр. було модернізація національної прикордонної інституції як складової сектору безпеки і оборони, що здатна: брати участь у межах компетенції в обороні держави; здійснювати захист національних інтересів на державному кордоні у воєнних умовах шляхом координації діяльності військових формувань і правоохоронних

органів; забезпечити готовність України до охорони майбутніх зовнішніх східних кордонів ЄС.

Перспективами подальших розробок у даному напрямі доцільно вважати дослідження історичного досвіду з реформування Держприкордонслужби відповідно до напрямів державної політики у сфері прикордонної безпеки під час проведення Операції об'єднаних сил.

Список літератури:

1. Баран Л. Основи розвитку Державної прикордонної служби України у контексті реформування сектору безпеки і оборони України протягом 2014 – 2014 років. *Війна на Донбасі. 2014–2017 рр.* : зб. наук. праць за матер. ІІІ Всеукр. наук. військ.-істор. конф., м. Київ. 19 квітня 2018 р. Київ : НВІМУ. 2018. С. 11–13.
2. Мейко О. В. Нормативно-правові аспекти формування організаційно-штатних структур прикордонних підрозділів. *Право та державне управління.* 2020. № 1. Том 2. С. 148–151.
3. Нікіфоренко В., Кукін І. Державна прикордонна служба України: основні етапи та перспективи розвитку. *Наука і правоохорона.* 2022. № 4. С. 27–40.
4. Нікіфоренко В. Узагальнення історичних періодів формування та розвитку в Україні системи інтегрованого управління кордонами. *Право України.* 2020. № 7. С. 260–274.
5. Нікіфоренко В. Аналіз законодавчого та нормативно-правового забезпечення прикордонної безпеки України. *Інвестиції: практика та досвід.* 2015. № 17. С. 114–117.
6. Дейнеко С. В. Правове регулювання розвитку політики у сфері інтегрованого управління державним кордоном України. *Інвестиції: практика та досвід.* 2020. № 19–20. С. 172–178.
7. Михайлова Ю. О. Роль та місце Державної прикордонної служби у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки України. *Форум права.* 2017. № 4. С. 152–158.
8. Кабачинський М. Ананьїн О. Нормативно-правове забезпечення реформування Державної прикордонної служби України в період антитерористичної операції (2014–2018 роки): історико-правовий аналіз. *Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану* : тези ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. 23 лист. 2023 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2024. С. 779–781.
9. Ананьїн О. Стан Державної прикордонної служби України на передодні російської агресії 2014 р. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2024. № 2 (62). Pp. 42–47.
10. Біла книга – 2013. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Київ : ТОВ «Дорадо-Друк», 2014. 101 с.
11. Рішення РНБО України від 13.04.2014 «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/405/2014 [дата звернення: 10.11.2024].
12. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661–IV (із змінами). Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text [дата звернення: 11.11.2024].
13. Конституція України. Ліга: Закон : інформаційно-правова система: веб-сайт. URL: https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K?an=23&q=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F&is_no_morph=false&lang=ua&paragr_mode=true html [дата звернення: 11.11.2024].
14. Бурлін В. В. Питання діяльності підрозділів та органів охорони державного кордону на межі з тимчасово окупованими територіями. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези VIII Всеукр. наук-практ. конф., м. Хмельницький, 10 груд. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. С. 6–7.
15. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV (із змінами). Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text [дата звернення: 12.11.2024].
16. Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб, транспортних засобів та вантажів (товарів) через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей: наказ Першого заступника керівника Антитерористичного центру при СБУ (керівника Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей) від 22.01.2015 р. № 27-ог. Zakon online : веб-сайт. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/111290___111290 [дата звернення: 12.11.2024].
17. Стратегія національної безпеки : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 06.05.2015 р., затверджене указом Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text [дата звернення: 13.11.2024].

18. Воєнна доктрина України : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02.09.2015 р., затверджене указом Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text [дата звернення: 13.11.2024].

19. Стратегічний оборонний бюлетень : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20.05.2016 р., затверджене указом Президента України від 06.06.2016 р. № 240/2016. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#Text [дата звернення: 14.11.2024].

20. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони : рішення РНБО від 04.03.2016 р., затверджена указом Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002525-16#Text [дата звернення: 15.11.2024].

21. Кіщенко С. Реформа системи органів внутрішніх справ: аналіз державних рішень. Київ : Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). 2015. 41 с.

22. Про затвердження Національного плану заходів з виконання другої фази Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 805-р. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-2014-%D1%80#Text [дата звернення: 16.11.2024].

23. Стратегія розвитку Державної прикордонної служби України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1189-р. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1189-2015-%D1%80#Text [дата звернення: 17.11.2024].

24. Про затвердження плану заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського державного кордону в межах Чернігівської, Сумської, Харківської та Луганської областей, українсько-молдовського державного кордону, територій, прилеглих до адміністративної межі з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.05.2015 р. № 439-р. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-2015-%D1%80#Text [дата звернення: 17.11.2024].

25. Про затвердження плану заходів з організації спільної оперативної охорони державного кордону з державами-членами Європейського Союзу – Республікою Польща, Словацькою Республікою, Румунією та Угорщиною, а також з Республікою Молдова : розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.07.2015 р. № 695-р. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2015-%D1%80#Text [дата звернення: 18.11.2024].

26. Концепція інтегрованого управління кордонами : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 1149-р. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1149-2015-%D1%80#Text [дата звернення: 19.11.2024].

27. План реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2016 р. № 626-р. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2016-%D1%80#Text [дата звернення: 20.11.2024].

28. Біла книга – 2015. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Київ : Арт Економі, 2016. 240 с.

29. Біла книга – 2016. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Київ : Арт Економі, 2017. 120 с.

30. Біла книга – 2017. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Адміністрація ДПСУ. Київ : «Фенікс», 2018. 120 с.

31. Біла книга – 2018. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Адміністрація ДПСУ. Київ : «Фенікс», 2019. 109 с.

32. Про схвалення Стратегія розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 1023-р. Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-%D1%80#Text [дата звернення: 11.11.2024].

Ananin O.V. REFORM OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN 2014–2018: HISTORICAL ASPECT

The article identifies the historical stages and priority trends in reforming the national border institution during the Russian armed aggression in 2014-2018. Events of 2014 testified to the limited capabilities of the State Border Guard Service of Ukraine to effectively carry out the assigned tasks in the conditions of active hostilities. Therefore, the state leadership faced urgent tasks regarding the comprehensive reform of the border security system. The article notes that the main goal of the reforms of the national border guard institution was

to increase its capacity to protect the state border, to protect Ukraine's sovereign rights in its exclusive (maritime) economic zone by implementing border policy in the context of Russian aggression. With the participation of border agency experts, a number of normative legal acts in the field of national security and strategic planning documents for the near and medium term were developed. On the basis of the created normative and legal framework, it was possible in stages during 2014-2018. reform the State Border Service of Ukraine. At the first stage, the military component and technical equipment of border units were strengthened, and the density of state border protection in the East of Ukraine was increased. At the second stage, the organizational structure of the border institution was modernized in accordance with the military threat, joint protection of the state border with a number of EU member states and partner states was ensured, and state mechanisms for the involvement of military formations and law enforcement agencies in border protection were improved. In this way, the state leadership of Ukraine managed to create the necessary regulatory and legal framework for the further development of the national border institution as a special law enforcement body capable of protecting national interests at the state border in conditions of hybrid warfare.

Key words: *State border service, reformation, historical aspect, hybrid aggression, border security, regulatory and legal support, state border.*

УДК 61:27-725-051](477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.2

Бистрицька Е.В.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Костюк Л.В.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПРОЦЕСИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ МЕДИЧНОГО КАПЕЛАНСТВА В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано діяльність медичного капеланства в Україні, підкреслено необхідність його подальшого впровадження в умовах російсько-української війни. Проведено аналіз законодавчого забезпечення діяльності капеланів у закладах охорони здоров'я й зазначено, що правове забезпечення діяльності військових і пенітенціарних капеланів є основою для інституалізації медичного капеланства. Огляд історіографії свідчить, що проблема медичного капеланства не достатньо досліджена. Більшість науковців зосереджують свою увагу на аналізі стану капеланства у ЗСУ та пенітенціарних установах. Відтак питання інституалізації капеланства, зокрема медичного, у різних сферах життєдіяльності суспільства вимагає подальшого осмислення. Методологія дослідження. Для реалізації окресленої мети використано загальнонаукові методи та комплекс методів історичного дослідження. Зокрема застосовано, проблемно-хронологічний, історико-компоративний методи. Використано структурно-функціонального методу уможливлює аналіз організаційних і правових засад функціонування медичного капеланства та з'ясування стану його інституалізації. Наукова новизна полягає у системності аналізу процесу інституалізації медичного капеланства в Україні, що передбачає з'ясування змісту законодавчих ініціатив та виявлення гальмівних факторів, які перешкоджають ефектиній діяльності капеланів у медичних закладах. Висновки. Активна фаза російсько-української війни активізувала формування правового поля діяльності інституту медичного капеланства. Урядом прийнято низку важливих законодавчих актів, які започаткували процес його інституалізації й уможливили створення капеланських служб та призначення капеланів на посади у закладах охорони здоров'я.

Ключові слова: *капелан, охорона здоров'я, медичне капеланство, душпастирство, душпастирська опіка, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. Початок XXI ст. в історії людства характеризується глобальними соціальними викликами, які не мали аналогів в попередній історії. Виникнення кризових станів, як то глобальні пандемії, техногенні катастрофи, масові терористичні акти та локальні війни, зростаюча агресивність тоталітарних режимів, що зокрема призвело до широкомасштабного вторгнення російських військ на територію суверенної України та інші вимагають переосмислення діяльності усталених інституцій. Серед них належне місце займає Церква в різноманітті її конфесій. Зокрема, в Україні активізовано діяльність релігійних організацій, які здатні реагувати на потреби суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема капеланства, його історичних рефлексій та сучасного стану у різних сферах суспільного життя є предметом дослідження сучасної науки. Це полідисциплінарна тема якою займаються історики, політологи, філософи, соціологи, правознавці та представники інших наукових напрямків. Більшою мірою опрацьовано в українській науці тема капелантсва в пенітенціарній системі та Збройних силах України. Наприклад, заслуговують на увагу публікації Е. Бистрицької, Н. Волік [1, 2], Е. Бистрицької, Л. Костюк [3]. Аналіз стану розвитку медичної капеланської служби та законодавчого регулювання присутності капеланів у закладах охорони здоров'я висвітлено у працях окремих українських науковців. Зокрема становлення правових засад капеланства в медичній сфері досліджено в наукових публікаціях С. Кирилюка [5], о. Андрія Логіна [7], С. Убогова, І. Остащука [18] та інших. З огляду на новизну проблематики та незавершеність процесу інституалізації медичного капеланства в Україні ця тема вимагає подальшого аналізу та ґрунтових праць.

Постановка завдання. На основі комплексного й об'єктивного аналізу законодавчих актів

України, наукової літератури проаналізовано правове поле діяльності медичних капеланів, інституційні процеси становлення медичного капеланства, його затребуваність в українському суспільстві в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою діяльності сучасних релігійних організацій є розгортання різноманітних соціальних програм. Важливе місце в соціальному служінні Церкви займає капеланство. Це відносно нова сфера діяльності релігійних організацій, яка була започаткована або відновлена в роки незалежності України. Анексія Криму, частини Донецької та Луганської областей Російською Федерацією пришвидшили процес законодавчого врегулювання організаційно-правових засад військового капеланства. Актуальність цього напрямку була зумовлена початком російсько-української війни у 2014 р., коли зросли духовно-релігійні потреби воїнів та кількість психологічно травмованих громадян.

Серед необхідних напрямків капеланства в умовах широкомаштабної російсько-української війни є актуалізація медичного капеланства, яке здійснюється в закладах охорони здоров'я. Священнослужителі або інші представники релігійної організації, зокрема з тих, хто не має духовного сану, забезпечують релігійні потреби і духовну підтримку пацієнтів, членів їх сімей та працівників закладу охорони здоров'я. Прийнято вважати, що обов'язки медичного капелана включають проведення богослужінь та релігійних обрядів, забезпечення вірян релігійною атрибутикою та релігійною літературою, ознайомлення бажаючих з основами релігійного вчення, здійснення індивідуальної душпастирської опіки тощо [16, с. 17; 17, с. 71]. Проте практикуючі медичні капелани все більше виходять за межі своїх традиційних обов'язків. Адже фізичні травми переважно супроводжуються духовними стражданнями, явними психологічними проблемами. Такі стани вимагають залучення священнослужителів до виявлення та лікування психологічних девіацій та психіатричних хвороб [7]. Наприклад, С. Кирилюк (лікар-психіатр і одночасно священник ПЦУ) пропонує формувати українську модель медичного капеланства, яка включає взаємодію «священник – сімейний лікар – психіатр – клінічний провізор» [5, с. 273].

Вивчення зарубіжного досвіду медичного капеланства свідчить, що до духовної опіки хворих у клініках або інших закладах охорони здоров'я (лікарнях, госпіталях, хоспісах, полових будинках, центрах медико-соціальної реабілітації, диспансерах, санаторно-курортних закладах, будинках дитини та інтернатах для громадян похилого віку, центра соціально-психологічної реабілітації тощо) залучають священників з вищою богословською освітою. Як правило, вони додатково отримують післядиплому клінічну підготовку. Виконання цих освітніх умов уможливлює здійснення ними капеланської діяльності у медичних закладах. Закордоном медичні капелани працюють на посадах штатних працівників або волонтерів.

Слід зауважити, що медичне капеланство в Україні, на відміну від військового капеланства, ще вимагає організаційно-правового врегулювання і є необхідною умовою його системності і цілісності. На жаль, більшість священнослужителів місцевих релігійних громад не мають спеціальної підготовки і працюють на волонтерських або громадських засадах. Є випадки суб'єктивного ставлення керівників медичних закладів до необхідності залучення капеланів у медичну сферу. Беручи до уваги актуальність і важливість роботи капеланів в умовах війни, яка призводить до погіршення соціально-економічного та морального стану громадян, прийнято низку важливих рішень щодо врегулювання їхньої діяльності.

Насамперед, Законом України «Про свободу совісті та релігійних організацій» передбачено богослужіння та проведення релігійних обрядів в медичних закладах на прохання громадян (ст. 21) [10]. Цивільний кодекс України (ч. 2 ст. 287) та Основи про законодавство України про охорону здоров'я (п. «к», ч. 1 ст. 6.) закріпили право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в медичному закладі, на участь в богослужінні та релігійних обрядах [20, 9].

У роки російсько-української війни питання медичного капеланства неодноразово було предметом обговорення у церковному середовищі, зокрема на засіданнях Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Було прийнято консолідоване звеременення до Прем'єр-міністра України та Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ України), в якому підкреслювалося необхідність розгортання програм медичного капеланства та його впровадження на державному рівні.

Для формування організаційно-правових засад діяльності медичних капеланів послужили законодавчі акти, що стосувалися капеланів в органах та установах Державної пенітенціарної служби України (14.05.2015 р., № 419-VIII) та в Збройних силах України (27.01.2015 р.) [11]. Від-

так, Громадська рада при МОЗ України, яка провела низку консультацій з членами ВРЦіРО, подала у 2016 р. законопроєкт до Комітету Верховної Ради України з питань охорони здоров'я про запровадження медичного капеланства[1].

Слід зауважити, що окроемі положення законопроєкту суперечили уже існуючим законодавчим актам й вимагали доопрацювання. Дискусія, яка розгорнулася на засіданні профільного комітету, виявила слабкі сторони законопроєкту й він був відхилений. Тому наказом МОЗ (7 червня 2019 р., № 1321) було сформовано робочу групу із питань впровадження капеланства у сферу охорону здоров'я.

Попри те, що законопроєкт про впровадження капеланства був відхилений профільним комітетом Верховної ради, члени ВРЦіРО продовжили роботу у напрямку розвитку медичного капеланства. Цьому сприяло заснування у квітні 2020 р. Асоціації капеланів в охороні здоров'я (АКОЗУ), яку очолив Сергій Убогов. Одночасно він займав посаду співробітником Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика та був старшим пастором громади Християн Віри Євангелівської. У 2021 р. АКОЗУ очолив доктор богослов'я Руслан П'яста, протоієрей УГКЦ. Діяльність Асоціації підкреслювала важливість медичного капеланства для соціального захисту громадян України. Тим паче, що функціонування подібних організацій є характерним явищем для багатьох країн Європи, Америки та Азії [4].

Важливим кроком на шляху формування правового поля діяльності інституту медичних капеланів стало включення до Національного класифікатора медичних інтервенцій НК 026:2021 духовної опіки, яка є складовою паліативної допомоги відповідно до Порядку надання паліативної допомоги, затвердженого наказом МОЗ від 4 червня 2020 р. № 1308. А вже у 2021 р. професію «капелан в охороні здоров'я» було внесено до Класифікатора професій ДК 003:2010.

Зазначимо, що проблемою душпастирства охорони здоров'я греко-католики стала системно займатися від 2004 р., коли Декретом кардинала Любомира Гузара була створена Комісія народного здоров'я Києво-Галицької митрополії УГКЦ. У 2011 р. Комісія була реорганізована в Комісію УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я. Впродовж функціонування Комісії греко-католицьке духовенство здобуло значний досвід опіки над вірними з проблемами здоров'я та їх родинами.

Відтак у березні 2021 р. за сприяння АКОЗУ було засновано у м. Львові регіональну Асоціацію Західного регіону, яка об'єднала капеланів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Предметно, що у вищих духовних школах та семінаріях постало питання щодо запровадження навчального курсу з підготовки медичних капеланів. Зауважимо, що того ж року у двох лікарнях м. Львова (ОХМАДИТ та Онкологічний регіональний лікувально-діагностичний центр) у штатний розпис було введено посаду медичного капелана [14]. Розвиваючи практичне капеланство, УГКЦ опирається на досвід своїх закордонних громад. У 2019 р. отець Віталій Микитин із Зальцбурга (Австрія) розпочав читати курс медичного капеланства. До участі у навчанні було запрошено 10 львівських священників, які служать в медичних закладах [13].

Протягом 2021 р. Громадська рада при МОЗ з питань співпраці ВРЦіРО та АКОЗУ, опираючись на міжнародний досвід стандартів медичного капеланства, опрацьовувала вимоги до клінічної підготовки капеланів [8]. За участі представників релігійних організацій України у 2021 р. відбувся Всеукраїнський стіл на тему «Впровадження професійного капеланства у сфері охорони здоров'я». 30 учасників конференції підкреслювали у своїх виступах важливість проблеми й прийняли резолюцію щодо необхідності впровадження інсти-

[1] У даному законопроєкті пропонувалося: частину першу статті 3 «Поняття і терміни, що вживаються в законодавстві про охорону здоров'я» доповнити новим абзацом такого змісту: «душпастирська опіка – діяльність в закладах охорони здоров'я священнослужителів (капеланів), уповноважених релігійними організаціями, статути (положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку, спрямована на забезпечення релігійних та духовних потреб паці- єнтів, членів їх сімей, а також працівників закладів охорони здоров'я»; пункт «к» частини першої статті 6 «Право на охорону здоров'я» викласти у такій редакції: «Кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає: … к) право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, осіб, які здійснюють благодійну діяльність (волонтерів, представників благодійних, громадських, релігійних організацій), а також священнослужителя (капелана) для здійснення душпастирської опіки, у тому числі шляхом відправлення богослужіння та релігійного обряду»; розділ ІІІ «Основи організації охорони здоров'я» доповнити новою статтею 242 такого змісту: «Стаття 242. Душпастирська опіка в сфері охорони здоров'я Держава сприяє забезпеченню свободи совісті і віросповідання, гармонізації державно-конфесійних відносин, координації міжконфесійної співпраці та розвитку душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я, яка спрямована на забезпечення релігійних та духовних потреб пацієнтів, членів їх сімей, а також працівників закладів охорони здоров'я усіх форм власності та підпорядкування, що є складовою комплексного підходу до охорони здоров'я.

туту професійного капеланства у сфері охорони здоров'я. Йшлося про створення програми клінічної капеланської підготовки. Було заявлено, що у цьому процесі необхідно опиратися на заклади духовної та медичної освіти, залучити їх до розробки інформаційно-просвітницьких матеріалів та навчальних курсів з питань медичного капеланства. В резолюції зазначалася необхідність створення Етичного кодексу капелана та Професійного стандарту капелана в системі охорони здоров'я України [6].

Наступного року в законодавчі акти України було внесено низку доповнень, які сприяли формалізації інституту медичного капеланства. Зокрема, були внесенні зміни до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2022 р., № 385 про посаду «капелан в охороні здоров'я». Згідно з ним, до розділу «Професіонали з вищою немедичною освітою з психологічної допомоги та духовної опіки у сфері охорони здоров'я» було внесено перелік посад професіоналів із вищою немедичною освітою [12]. У цьому документі були прописані вимоги до спеціальності та спеціалізації капеланів. Претендувати на посаду «капелан охорони здоров'я» могли особи бакалаврського рівня освіти спеціальності «Богослов'я» або вищої духовної освіти еквівалентного рівня. Такі кандидати до 1 січня 2026 р. мають здобути спеціалізацію за фахом «Клінічне душпастирство». Зауважимо, що досвід підготовки медичних капеланів на той час мали окремі духовні навчальні заклади. Наприклад, підготовку медичних капеланів у 2008 р. розпочала Київська богословська семінарія (КБС). На базі цього навчального закладу за сприяння низки національних та зарубіжних громадських організацій була відкрита уніфікована навчальна програма «Пасторсько-капеланське керівництво» для підготовки служителів наступних кваліфікаційних рівнів: «Молодший спеціаліст», «Бакалавр богослов'я», «Бакалавр гуманітарних наук» [17].

У 25 січня 2023 р. затверджено кваліфікаційні характеристики на професії «капелан в охороні здоров'я» та «помічник капелана в охороні здоров'я». Доречно додати, що того ж року робоча група представників різних конфесій та МОЗ України розпочала роботу над створенням Професійного стандарту капелана. 10 березня 2023 р. Національне агенство кваліфікацій зареєструвало АКОЗУ на розроблення проектів професійних стандартів капелана та помічника капелана в охороні здоров'я. На початку квітня 2024 р. Професійний стандарт «Помічник капелана в охороні здоров'я» та Професійний стандарт «Капелан в охороні здоров'я» були розроблені та затверджені згідно з вимогами Кодексів законів про працю України [14, 15].

Принагідно зазначимо, що релігійні організації також ведуть підготовку медичних капеланів. Станом на 2024 р. в західних областях України нараховується найбільша кількість сертифікаваних медичних капеланів, які можуть бути включенні в штат медичних закладів. Серед Церков першість у цьому сегменті належить УГКЦ. За останні роки 40 греко-католицьких священників закінчили навчання та отримали сертифікат [22]. Зрозуміло, що така кількість сертифікаваних капеланів є недостатньою для нашої країни. Наприклад, в Тернопільсько-Зборівській епархії УГКЦ до штатнього розпису медичних закладів введено лише 2 медичних капелани [21]. Усі інші, які опікуються хворими та їх родинами у медичних закладах, працюють на волонтерських засадах.

Висновки. Таким чином, в період незалежності України розпочався процес становлення інституту капеланства, який охопив різні сфери життєдіяльності суспільства. Активна фаза російсько-української війни активізувала формування правового поля діяльності інституту медичного капеланства. Урядом, церковними та громадськими організаціями зроблено низку важливих кроків для його розвитку. До законодавчих актів України внесено доповнення, які легітимізують надання духовної опіки пацієнтам медичних закладів МОЗ України. Зокрема, до Національного класифікатора медичних інтервенцій включено професії «капелан в охороні здоров'я» та «помічник капелана» – до Національного класифікатора професій, що своєю чергою уможливило створення капеланських служб та призначення капеланів на посади у закладах охорони здоров'я. Проте процес оформлення правого поля діяльності медичних капеланів триває і не набув свого завершення.

Список літератури:

1. Bystrytska E., Volik N. «Be close!»: Service of Military Chapals in the Conditions of the Russian-Ukrainian War (2014–2022)». Religious Particularism vs. Religious Universalism / ed. By Zoran Matevski. Ethics International Press, 2023, 216 p.

2. Бистрицька Е., Волік Н. Правові та організаційні засади функціонування інституту капеланства в Україні. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*. / Ред. кол. Ваку-

ленко Д. В., Морська Н. Л., Поперечна Г. А. Тернопіль: Видавничий центр Тернопільського національного педагогічного університету імені Воло-димира Гнатюка, 2019. 162 с.

3. Бистрицька Е., Костюк Л. Становлення медичного капеланства в Україні як відповідь на виклики сьогодення. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід:* збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції, 11–12 травня 2023 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. Ред. кол.: Морська Н. Л., Литвин Л. М., Поперечна Г. А. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В. 2023. С. 244–247.

4. В Україні у системі охорони здоров'я засновано Асоціацію капеланів. Режим доступу: https://risu.ua/v-ukrajini-u-sistemi-ohoroni-zdorov-ya-zasnovano-asociaciyu-kapelaniv_n103891 (дата звернення 29.04.2023 р.)

5. Кирилюк С. Інтегральний менеджмент мультидисциплінарного служіння медичного капелана. / Церква Христова: місія, традиції, сьогодення. / Упорядник прот. В. Вакін. К.: Дух і Літера, 2021. С. 272–273.

6. Медики та релігійні діячі затвердили Резолюцію про впровадження медичного капеланства в Україні. Режим доступу: https://risu.ua/mediki-ta-religijni-diyachi-zatverdili-rezolyuciyu-pro-vprovadzhennya-medichnogo-kapelanstva-v-ukrayini_n117015 (дата звернення 29.04.2023 р.)

7. О. Андрій Логін «Медичний капелан – це священник, який співпереживає разом із людиною її життєву ситуацію». Режим доступу: http://catholicnews.org.ua/o-andriy-login-medichniy-kapelan-ce-svyashchenik-yakiy-spivperezhivaie-razom-iz-lyudinoyu-yiyi (дата звернення 29.04.2023 р.)

8. У лікарнях України відтепер офіційно працюватимуть капелани. Режим доступу: https://risu.ua/u-likarnyah-ukrayini-vidteper-oficijno-pracyuvatimut-kapelani_n133360 (дата звернення 29.04.2023 р.)

9. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України № 2801-XII від 11.1992 р. (зі змінами). / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/ laws/show/2801-12 (дата звернення 15.04.2023 р.)

10. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України № 987-XII від 23.04.91 р. / Верховна Рада України : офіційний веб-портал. Режим доступу: http://zakonrada.gov.ua/laws/show/ru/987-12 (дата звернення 24.04. 2023 р.)

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України: Закон України № 419-VIII від 05.15 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/419-19 (дата звернення 24.04.2023 р.)

12. Про внесення змін до Переліку посад професіоналів з вищою немедичною освітою: Наказ Міністерства охорони здоров'я № 1782 від 20.09.2022 р. Верховна Рада України: офіційний веб-портал. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1303-22#Text (дата звернення 24.04.2023 р.)

13. Професія – бути поруч. Як працюють медичні капелани у час пандемії та чому слово лікує? Режим доступу: https://synod.ugcc.ua/data/profesiya-buty-poruch-yak-pratsyuyut-medychni-kapelany-u-chas-pandemiy-ta-chomu-slovo-liku-7284/ (дата звернення 28.04.2023 р.)

14. Професійний стандарт «Капелан в охороні здоров'я». Режим доступу: 602-profesijnij_standart_kapelan_v_ohoroni_zdorova_zatverdzenij.pdf (дата звернення 12.09.2024 р.)

15. Професійний стандарт «Помічник капелана в охороні здоров'я». Режим доступу: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/603-profesijnij_standart_pomicnik_kapelana_v_ohoroni_zdorova_zatverdzenij.pdf (дата звернення 12.09.2024 р.)

16. Timmins F., Caldeira S., Murphy M., Pujol N., Sheaf G., Weathers E., Whelan J., Flanagan B. *The Role of the Healthcare Chaplain:* A Literature Review. Journal of Health Care Chaplaincy. 2017, Jun 21. P. 1–20.

17. Розвиток медичного капеланства в Україні: передумови, потреби та перспективи. *Відеоматеріали всеукраїнської міжконфесійної конференції. 28-29 січня,* 2016. Київ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vmg4Xkxmzgw (дата звернення 5.11.2024 р.)

18. Убогов С. Г., Остащук І. Б. Сучасний стан та перспективи впровадження капеланства в системі охорони здоров'я України. *Сучасний вимір медичної науки та практики:* Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 11–12 травня р. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 71–76.

19. У двох лікарнях Львова запровадять посаду медичного капелана. Режим доступу: https://tvoemisto.tv/news/u_dvoh_likarnyah_lvova_zaprovadyat_posadu_medychnogo_kapelana_117118.html (дата звернення 24.04.2023 р.)

20. Цивільний кодекс України. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. Режим доступу: http://zakonrada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення 15.04.2023 р.)

21. Інтерв'ю о. Андрія Желізко, голова комісії у справах охорони здоров'я Тернопільсько-Зборівської архиєпархії УГКЦ (08.05.2024 р.). / Архів Е. Бистрицької.

22. Інтерв'ю о. Андрій Дахим, настоятель парафії святої Великомучениці Теклі Тернопільсько-Зборівської архиєпархії УГКЦ, капелан Комунальної лікарні № 2, м. Тернопіль (12.09.2024 р.) / Архів Л. Костюк.

Bystrytska E.V., Kostyuk L.V. PROCESSES OF INSTITUTIONALIZATION OF THE MEDICAL CHAPLAINTY IN UKRAINE

The article analyzes the activities of medical chaplaincy in Ukraine, emphasizing the need for its further implementation in the conditions of the Russian-Ukrainian war. An analysis of the legislative support for the activities of chaplains in healthcare institutions is carried out and it is noted that the legal support for the activities of military and penitentiary chaplains is the basis for the institutionalization of medical chaplaincy. A review of historiography shows that the problem of medical chaplaincy has not been sufficiently studied. Most scientists focus their attention on analyzing the state of chaplaincy in the Armed Forces of Ukraine and penitentiary institutions. Therefore, the issue of institutionalizing chaplaincy, in particular medical, in various spheres of society requires further understanding. Research methodology. To achieve the stated goal, general scientific methods and a complex of historical research methods were used. In particular, problem-chronological, historical-comparative methods were applied. The structural-functional method used makes it possible to analyze the organizational and legal foundations of the functioning of medical chaplaincy and to clarify the state of its institutionalization. The scientific novelty lies in the systematic analysis of the process of institutionalization of medical chaplaincy in Ukraine, which involves clarifying the content of legislative initiatives and identifying inhibiting factors that hinder the effective activity of chaplains in medical institutions. Conclusions. The active phase of the Russian-Ukrainian war intensified the formation of the legal field of activity of the institute of medical chaplaincy. The government adopted a number of important legislative acts that initiated the process of its institutionalization and enabled the creation of chaplaincy services and the appointment of chaplains to positions in health care institutions.

Key words: *chaplain, health care, medical chaplaincy, pastoral care, pastoral care, Russian-Ukrainian war.*

УДК 94(477.86)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.3

Васьків Т.Р.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ДІЯЛЬНІСТЬ ТАЄМНОЇ КОЛЕГІЇ СТАРШИН У СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПОДІЛЛІ (ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 1919 РОКУ)

У статті здійснити реконструкцію діяльності таємної Колегії старшин, організації в середовищі Української Галицької армії (далі – УГА) в період дії угоди з Добровольчою армією Антона Денікіна. В процесі написання статті було використано принципи об'єктивності та історизму. Також було використано методи аналізу, синтезу, історичної реконструкції, просопографічний та порівняльно-історичний методи наукового дослідження. В ході роботи було відтворено, піддано реконструкції та проаналізовано діяльність української таємної Колегії старшин в складі УГА. Доведено, що в період Української національної революції та визвольних змагань (1914–1923 рр.) представники УГА вели боротьбу за соборну незалежну Українську державу. Союз, котрий було укладено з Добровольчою армією Півдня Росії у Зятківцях не мав політичного характеру та не відображав справжніх національних поривань галичан. Це була вимушена акція, вчинена вождем Начальної команди української галицької армії М. Тарнавським під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Проаналізовано, що таємна Колегія старшин УГА сформувала українську політичну опозицію старшині, котра симпатизувала А. Денікіну та була лояльною до Добровольчої армії Півдня Росії. Проте, не було остаточно вибудувано структуру організації в УГА та не сформовано політичний провід. Контакт з Є. Петрушевичем встановити не вийшло та возз'єднання з Дієвою армією УНР по факту не відбулось. Однак, це не було виною спілки. Вона намагалась за складних умов тотального наступу більшовиків та епідемії тифу зберегти загальнонаціональний проукраїнський характер УГА. Ревком УГА, створений на її базі, зумів заопікуватись хворими військовими, котрі потрапили під окупацію більшовиків. Це допомогло врятувати їхні життя, зберегти інформацію про національні змагання та продовжити боротьбу за українську державу вже у іншому руслі. Її колишні члени вели боротьбу за незалежність України в міжвоєнний період у лавах УВО, ОУН, чи захищали українців на політичних процесах в судах (С. Шухевич). А переговори та спроба укладення союзу УГА з Дієвою армією УНР вказує на безпідставність тверджень того, що переведення М. Тарнавським галицьких військових сил до Добровольчої армії Півдня Росії стало денонсуванням акту Злуки. Не зважаючи на політичну кон'юнктуру, котру формували лідери Національних змагань, тяглість до створення єдиної соборної Української держави зберігалась серед галичан та наддніпрянців завжди. Діяльність Колегії старшин є частиною боротьби за спільну державу в період Української національної революції 1914–1923 рр.

Ключові слова: *УГА, Таємна Колегія старшин, УНР, ЗОУНР, С. Петлюра, Є. Петрушевич, М. Тарнавський, Доброармія.*

Постановка проблеми. Цілком очевидно, що для більшої частини представників УГА союз з військами А. Денікіна, одного з найбільших прихильників відновлення «єдіной і неділімой Россії» в середовищі білогвардійського руху та кумира теперішнього диктатора Російської Федерації В. Путіна, був як мінімум некомфортний. Різне ставлення до українського питання українців УГА з одного боку, та росіян Доброармії з другого боку створили умови до утворення таємних спілок серед галичан з метою зберегти національну ідентичність їх як українців. На базі цього протиріччя постала Колегія старшин. Вона об'єднала в собі українських офіцерів, котрі не погоджувались з політикою військової верхівки УГА. Метою її діяльності було збереження національних інтересів в середовищі галицького війська. Ця організація намагалася максимально поширити свій вплив серед Галицької армії, розробила відповідну структуру та наводила контакти з Дієвою армією УНР в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою дослідження є, в основному, мемуарна спадщина причетних до діяльності

колегії осіб: С. Шухевича, Д. Палїіва, М. Тарнавського, Н. Гірняка. В сучасній історіографії це питання майже не розглядалось. Є згадки в працях В. Солдатенка, О. Завальнюка та в довіднику, присвяченому УГА авторства В. Кучерука.

Постановка завдання. Висвітлити діяльність таємної Колегії старшин в середовищі УГА на Поділлі у листопаді – грудні 1919 р., тобто в період дії угоди з Добровольчою армією А. Денікіна.

Виклад основного матеріалу. Після переходу УГА за Збруч та об'єднання з Дієвою армією УНР, розпочалася спільна боротьба українських військ проти наступаючих більшовицьких та денікінських армій. Під час військових операцій, в кінці літа та на початку осені 1919 р., було повернуто Київ, проте не на довго. В ході активних наступальних дій червоної армії з півночі, білогвардійців з півдня та початку епідемії тифу українські об'єднані війська в жовтні 1919 р. опинились у так званому «Трикутнику смерті».

Щоб зберегти військо і вийти з цієї ситуації Начальний вождь НКГА М. Тарнавський 5 листопада 1919 р. на станції Зятківці укладає угоду з представником Добровольчої армії Півдня Росії генерал-майором Я. Слащовим, згідно з якою УГА переходила в підпорядкування до Доброармії. Н. Гірняк називав цей союз формальністю [4, с. 5]. Через ці події 6 листопада Диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич віддав наказ змістити з займаних посад Начального вождя НКГА М. Тарнавського та Голову штабу НКГА А. Шаманека. Їх було арештовано та звинувачено у зраді. А 13–14 листопада їх обох було піддано воєнному трибуналу. Суд під головуванням С. Шухевича не побачив у діях підсудних злочинних намірів і виправдав їх [2, с. 9].

Після укладення союзу з Добровольчою армією та воєнного трибуналу над Мироном Тарнавським, УГА втратила спільні з Дієвою Армією УНР позиції та опинилась на іншому боці фронту. Це рішення не було продиктоване політичними вподобаннями Начального вождя НКГА. У своїх мемуарах М. Тарнавський згадував, що пішов на це з двох причин: перша – УГА нагадувала пересувний шпиталь, а не армію. Другою причиною була недовіра до Верховного Отамана Директорії С. Петлюри, котрий за спинами галичан вів переговори з поляками [20, с. 137]. Внаслідок цих непорозумінь загострилися відносини в середині Директорії між Є. Петрушевичем та С. Петлюрою, що призвело до тимчасового припинення зв'язків між ними. Диктатор ЗОУНР перебрався до Відня з метою звідти впливати на країни Антанти для вирішення українського питання. А Верховний Отаман відправився до Польщі для продовження переговорів про спільні воєнні дії проти більшовиків. В результаті – українські сили на Поділлі опинилась без політичного керівництва. Гостро це відчувалось в УГА, котра перебуваючи в союзі з Доброармією потребувала збереження українського національного вектору розвитку.

Епідемія тифу, яка охопила значні території Поділля і розповсюдилася серед війська призвела до втрати боєздатності частин УГА. Дослідник М. Ковальчук подає дані, що від початку переходу за Збруч з 16 липня і до 30 листопада чисельність армії скоротилася у два рази [8, с. 42]. Медичні частини не могли впоратись з такою кількістю хворих. Санітарних матеріалів не вистачало для захисту армії від хвороби. Полковник А. Бурачинський, шеф санітарної служби УГА, на Судовому процесі над М. Тарнавським у справі з укладенням союзного договору з Денікінською армією свідчив, що санітарні проблеми розпочались ще до переходу за Збруч. Епідемія хвороби загострилась в кінці жовтня. Тоді було 10–11 тис. хворих, що складало 20–22% загальної армії [18, с. 19].

УГА відчувала гостру потребу не тільки в санітарних матеріалах та медикаментах але і в озброєнні, припасах та амуніції. Військовий трибунал над М. Тарнавським визнав, що УГА не мала можливості до наступу чи відступу і не могла вести боротьбу [18, с. 56]. Н. Гірняк згадував, що на початку листопада 1919 р.: «Перед її очима [УГА] згас той високий ідеал, за який вона, з першої хвилини свого існування – серед нечуваних в історії воєн, недостач у виряді, озброєнні, харчах, у воєнному й санітарному матеріалі – героїчно змагалася» [4, с. 5].

Нове керівництво НКГА складалось з Начального вождя О. Микитки та начальника штабу Г. Ціріца. С. Шухевич в спогадах згадував, що Вождь НКГА був талановитим і сміливим військовим, але він був маріонеткою в руках Начальника штабу та був цілком від нього залежним [25, с. 122]. Німець оточив себе лояльними офіцерами і впроваджував політику на зближення УГА з Доброармією.

Протягом листопада та початку грудня 1919 р. позиції Добровольчої Армії Півдня Росії поступово ослабли, що призвело до взяття більшовиками Києва. Повстанські загони Я. Шепеля та партизанські частини М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника діяли на Поділлі. Революційна повстанська армія України Н. Махна завдавала ударів на Лівому березі Дніпра. Отож, поразка

А. Денікіна на Півдні України залишалась питанням часу.

Згідно з Зятківським договором УГА мала перейти на позиції Погребище-Липовець [6, с. 278]. Проте командування Доброармії виводити галицьку армію з своїх позицій не збиралося. Д. Паліїв, ад'ютант генерала М. Тарнавського згадував, що Галицька армія отримала наказ тримати позиції на Житомирському напрямі. В результаті цього у середовищі УГА поширювалось переконання, що «полк. Ціріц заведе армію в пропасть» [15, с. 15].

О. Левицький згадував, що в цих умовах та з метою запобігти анархії на Поділлі формувались та діяли українські осередки. Вони намагалися дати політичний провід українським арміям, що знаходились в регіоні. Ними були: «Краєва Рада» в Хмільнику, влада на чолі з І. Макухом в Липівцях-Гайсині, «Національний союз» у Вінниці, та інші [11, с. 178].

Однією з таких організацій була Таємна Колегія старшин УГА у Вінниці. В довідник, під редакцією В. Кучерука вона ввійшла під назвою «Колегія старшин» [10, с. 148]. Проте в спогадах її діячів вона так ніколи не називалась. О. Завальнюк дає їй дефініцію «Таємна колегія» [7, с. 117]. Обидва терміни відповідають її суті. Це була таємна організація старшин УГА налаштована проти Доброармії та лояльних до неї представників НКГА. До складу колегії входив український старшинський склад війська.

Д. Паліїв згадував, що створення Колегії старшин розпочалось під час зустрічі у помешканні Л. Шепаровича, з відновлення політичного проводу УГА. Через два дні після зустрічі на квартирі відбувся збір з шістнадцяти старшин, де було сформовано «Колегію п'яти», куди ввійшли: С. Шухевич як голова, О. Лисняк, І.-Д. Молєщій, Л. Турчин та Д. Паліїв [16, с. 16]. А згідно зі спогадів С. Шухевича до колегії ввійшли: С. Шухевич, П. Булеба, Д. Паліїв, О. Лисняк, П. Микита. Пізніше до неї ввійшли по поручнику з кожного корпусу УГА: Ю. Шепарович, І.-Д. Молєщій, та О. Гачкевич [25, с. 134].

Завдання, які намагалась вирішити Колегія старшин були:

1. Дати УГА політичний провід;
2. Відновити зносини з Є. Петрушевичем;
3. Налагодити контакти з повстанськими загонами Я. Шепеля та Ю. Тютюнника, котрі діяли в регіоні та з групою генерала М. Омеляновича-Павленка;
4. Встановити зв'язок з більшовиками з метою отримати інформацію як вони ставляться до УГА на випадок поразки Доброармії [25, с. 134], [4, с. 7–8].

По своїй політичній приналежності колегія не була радикальною, як припускає О. Завальнюк [7, с. 219]. До неї входили представники різних політичних течій Галичини. С. Шухевич не входив до радикальних організацій і не був членом ніякої галицької партії. Навпаки, він був представником поміркованої в політичному плані спортивної організації «Сокіл» [3, с. 51]. Колегія старшин сформувалась не за партійним чи політичним принципом, а як опозиція до чинної НКГА через недовіру УГА до Начальника штабу – Густава Ціріца.

Для виконання першого пункту колегія зайнялась формуванням своєї структури. Протягом тижня було сформовано відділи, куди ввійшли по три представники від колегії при командуванні корпусів. Корпусні осередки формували філії в бригадах. Останні, в свою чергу, займались створенням в полках свого представництва [16, с. 16]. В середині грудня відбулась зустріч П. Булеби з начальником мобілізаційного відділу армії УНР Н. Гірняком на якій ішлося про існування та функціонування Колегії старшин. П. Булеба сказав: «Ми намагаємось впливати на корпуси через наших довірених старшин, але досі нам не вдалося ні одне потягнення. Отже в практиці наші впливи рівняються нулеві» [4, с. 13].

Через деякий час після цієї зустрічі Начальний Вождь НКГА О. Микитка захворів на тиф і Г. Ціріц вирішив зробити тимчасовим Вождем генерала А. Кравса. С. Шухевич характеризував його як хорошу людину і військового, але сприятливим до маніпуляцій зверху, що було на руку Начальнику штабу. [25, с. 142]. Він же запропонував під час зборів Колегії старшин випередити Г. Ціріца в цьому, та висунув кандидатуру М. Тарнавського [25, с. 143]. Для реалізації цього проекту до О. Микитки було відправлено Д. Паліїва, з метою переконати його в цьому рішенні. Уже 16 грудня 1919 р. М. Тарнавський став виконувачем обов'язків Начального Вождя НКГА і знаходився при цій посаді до 14 січня 1920 р. [5, с. 144–168]. Він був своєю людиною для колегії та знав про її існування, але сам до неї не входив. Про всі рішення таємної організації йому доповідав ад'ютант Д. Паліїв [20, с. 145].

Перше, що зробив М. Тарнавський на посаді, це 17 грудня 1919 р. віддав наказ про створення політичного проводу в УГА на час відсутності Є. Петрушевича. До нього, згідно з наказом мали би ввійти відомі галицькі політики, конкретних

імен наказ не містить [5, с. 145], [24, арк. 240]. Проте ми не володіємо матеріалами про її діяльність. Є. Бродієвич у своїх спогадах вказував, що йому не було відомо хто входив до політичного проводу, є версія того що, нею керував І. Макух [1, с. 50]. Проте в своїх спогадах він про це не згадував [13]. Цієї думки притримувались також і О. Левицький [11, с. 178] і В. Солдатенко [19, с. 428]. С. Шухевич згадував, що О. Лисняк натискав на О. Микитку з метою залучити до політичного проводу УГА І. Макуха. [25, с. 137]. Проте, немає інформації про те, чи ці дії призвели до результату. Найбільш ймовірно, саме Колегія старшин виконувала функції політичного проводу і зберегла свою анонімність. Про це свідчать спогади учасників. Згідно з їхніми даними генерал М. Тарнавський передав вирішення політичних питань колегії, поки сам займався військовими справами [16, с. 17]; [25, с. 145]. Це може бути правдою, адже у своєму наказі, від 17 грудня він не вказував хто має очолювати політичний провід УГА, лиш слова «з відомих наших політиків» [24, арк. 240]. Враховуючи той факт, що Колегія старшин була таємною організацією, такий загальний зворот в офіційному наказі, котрий потребує точного і конкретного висловлювання підтверджує те, що саме її було залучено до політичного проводу.

Відновлюючи політичний провід, Колегія старшин не забувала про важливість і доцільність відновити зв'язок з представниками української влади, і в першу чергу з Диктатором Є. Петрушевичем. Для цього підвернувся один випадок. Г. Ціріц в процесі реорганізації УГА планував залучити до її складу українських галицьких вояків Австро-Угорської армії, котрі все ще перебували у полоні в Італії та Чехословацьку українську бригаду. Колегія підтримала таку ідею. І тоді С. Шухевич спільно з О. Лисняком переконали Начального Вождя НКГА відправити старшину до Відня, де на той час перебував Диктатор, щоб за сприяння Є. Петрушевича швидше залучити українські сили закордоном. Старшину з відповідними інструкціями мав відібрати С. Шухевич, котрий при НКГА був перзональним референтом, та відповідав за офіцерський склад УГА. О. Микитка погодився та переконав Г. Ціріца в цій необхідності, хоча останній не був у захваті від такої ідеї. Однак, начальник штабу НКГА відправив до Відня свого ад'ютанта В. Кисілевського. Згідно зі спогадами С. Шухевича, Г. Ціріц не хотів ділити свою владу в УГА з Диктатором.

В цей час на Поділлі вели між собою боротьбу різні політичні сили. Активні наступальні дії здійснювали більшовики проти Доброармії по всій лінії фронту. Залишки Дієвої армії УНР сформовані довкола генерала М. Омеляновича-Павленка та його заступника Ю. Тютюнника готувались до партизанської боротьби в тилах Червоної армії.

Колегія старшин була зацікавлена у відновленні спільної боротьби проти ворогів за єдину Україну. Тож з цією метою вони встановили зв'язок з «Українською Краєвою Радою» під керівництвом І. Макуха. Організація також підтримувала контакти з армією М. Омеляновича-Павленка і представниками УНР, що залишились на Поділлі та стала посередником між Наддніпрянськими частинами та Колегією старшин [16, с. 16].

Відносини колегії з Наддніпрянськими частинами в цей час не припинялися. Ю. Тютюнник згадував: «Фактично Українська Галицька Армія не тільки не робила ворожих кроків, а навіть допомагала нам чим могла» [22, с. 31]. На думку М. Ковальчука в середовищі Дієвої армії УНР все ще були надії, що УГА покине А. Денікіна та перейде на їх бік [9, с. 277]. В кінці листопада було відправлено таємну делегацію до Терешполя, що біля Любара. До неї увійшли Г. Давид і П. Петрик. Метою, згідно зі спогадами М. Омеляновича-Павленка, було «досягнення ясності акції з наддніпрянцями» [14, с. 231]. Представництво Директорії на Поділлі підтримало акцію до порозуміння. На початку грудня генерал М. Омелянович-Павленко з метою забезпечення безпечного переходу арміям УНР через залізничну лінію Вінниця-Козятин, котра знаходилась під контролем І-го галицького корпусу відправив виконувача обов'язків начальника штабу, полковника А. Долуда, до Вінниці [14, с. 265]. Колегія старшин погодилась забезпечити Дієвій армії безпечний шлях через позиції УГА. З цією метою М. Тарнавський надав двох вершників, котрі попередили коменданта 1-го корпусу УГА А. Шаманека [15, с. 16].

Колегія старшин підтримувала взаємини УГА з представниками Директорії на Поділлі. Вона відправила таємних посланців Д. Сухенка та М. Балицького до голови ради народних міністрів І. Мазепи в Липовець з пропозицією знову об'єднати армії. Міністр пообіцяв свою допомогу у цій справі [12, с. 329]. Уряд УНР на Поділлі також мав бажання відновити єдність з галичанами. Відносини між українськими арміями підтримав і М. Омелянович-Павленко. Було організовано таємну зустріч між делегаціями під керівництвом М. Левицького і П. Феденка від уряду та полковни-

ків Никонова, Вишнівського та поручників Веремієнка і Макаренка від Дієвої армії УНР та представників від Колегії старшин УГА [14, с. 265]. В Липівцях 15 грудня 1919 р. розпочались переговори між обома українськими арміями. За їх підсумків 24 грудня 1919 р. в Липівцях було укладено угоду, за якою УГА переходила до складу Дієвої Армії УНР. Від колегії її підписали О. Лисняк та Д. Паліїв [12, с. 330], [14, с. 265]. Від дієвої армії підписали Никонів, Вишнєвський, Веремієнко та Макаренко [22, с. 32].

Угода передбачала, що керівництво над обома арміями переходило до М. Омеляновича-Павленка. В свою чергу М. Тарнавський, до такого стану справ, віднісся цілком лояльно [20, с. 146]. Крім того після підписання угоди відбулась спільна нарада між делегаціями УНР та УГА. Вона проголосила нову владу «Рада республіки», куди увійшло дванадцять членів від обох сторін [16, с. 17].

25 грудня І. Мазепа отримав листи від О. Лисняка та М. Тарнавського. Перший датований 23 грудня підтверджує повний перехід УГА у підпорядкування уряду УНР. В другому листі Начальний Вождь НКГА повідомив, що буде намагатись утримувати позиції в районі Вінниця – Жмеринка – Вапнярка «з метою забезпечення адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданім районі» [12, с. 265]. М. Тарнавський і без цієї угоди мав у планах тримати УГА в цьому районі всупереч домовленостям з Доброармією евакуйовувати військо до Одеси. [20, с. 146]. Проте очікуване возз'єднання українських армій не відбулось. Причинами цього стали:

1) активний наступ Червоної армії на Поділлі;

2) переговори велись таємно від начальника штабу Г. Ціріца та його прибічників у НКГА;

3) УГА не відновилася від епідемії тифу і була стаціонарною та малорухливою, на відміну від Дієвої Армії, котра під час Першого зимового походу перейшла на партизанські методи ведення війни, що потребувало високої мобільності.

Паралельно цьому, представники Колегії старшин вели таємні переговори з більшовиками через підпільний Подільський ревком. Ним керував більшовик А. Хвиля. Також до нього входили боротьбисти Ковтунович та Микітка. Колегія використала переговори з більшовиками як запасний варіант, на той випадок, якщо з УНР не вийде домовитись. Також вона потребувала інформації про їхні плани стосовно УГА.

Внаслідок цих таємних переговорів було утворено Вінницький ревком УГА. Це не було причиною пробільшовицьких орієнтацій галицької армії, як це намагається подати В. Солдатенко [19, с. 437]. Це був вимушений хід на випадок порятунку заражених на тиф військових. І. Цьокан згадував, що «Галицька Армія находилася тоді в такім положенню, що не мала вибору, куди йти, а відтак, що вона взагалі нікуди не переходила, тільки радянські війська прийшли на територію, зайняту Галицькою Армією» [23, с. 6].

Переговори з більшовиками від Колегії старшин вели Д. Паліїв та В. Чайківський. Перший згадував, що, починаючи з 10 грудня, майже кожного дня вище згадані представники подільського ревкому приходили до нього на квартиру, де вели довгі розмови. При цих зустрічах Д. Паліїв видавав себе за секретаря, а В. Чайківський за члена неіснуючого на той час Ревкому УГА [16, с. 16]. М. Тарнавський спостерігав за ходом розмов і свою думку висловив Д. Паліїву про цих людей і ці переговори: «Колись вони вас закатруплять» [20, с. 146]. Д. Паліїв також мав сумніви стосовно більшовиків. А стосовно їх методів роботи згадував, «Спритні посунення большевиків не одному могли тоді завернути в голові. Можна було справді повірити, що большевики по невдачах переродилися, що на зміну Муравйова йдуть спасителі» [16, с. 17].

На зборах Колегії старшин 14 грудня, коли там був Н. Гірняк, Д. Паліїв вирішив скласти з себе повноваження переговорника з більшовиками, пояснюючи це тим, що скомпрометував себе перед А. Хвилею настільки, що останній йому вже не довіряє [16, с. 17]. Колегія прийняла рішення замінити його на Н. Гірняка, котрий не був причетний до союзу УГА з А. Денікіним, на що той погодився [4, с. 14]. Для УГА було необхідно укласти перемир'я з більшовиками через їхні потужні наступальні дії на денікінців.

Д. Паліїв організував зустріч представників УГА в складі Н. Гірняка, Г. Давида, О. Гачкевича та Є. Коханенка, який займався створенням Галицької комуністичної партії, з представниками більшовиків очолюваних А. Хвилею десь на початку 20-х чисел грудня. Сам в цей час відправився в Липівці на переговори з УНР. Про деталі зустрічі можна прочитати в спогадах Н. Гірняка. На цій зустрічі Н. Гірняк заявив, що він зацікавлений у союзі з більшовиками, незалежно від ситуації на фронті. А. Хвилі ця позиція сподобалась. Він жалівся на Д. Паліїва, називав його спекулянтом, і «як тільки фронт УГА просунеться на одну верству вперед, він зриває переговори, коли ж червоні війська просунуться вперед, він прибігає до

нього на розмову» [4, с. 18]. Д. Паліїв був талановитим військовим, проте йому не вистачало умінь та навичок, щоб вести переговори з російськими комуністами, котрі вже на той час мали відпрацьовані методи як правильно подати свої погляди.

В свою чергу А. Хвиля говорив про переваги союзу з більшовиками і про рішення VIII-го з'їзду РКП(б) [4, с. 18]. Цей з'їзд, який проходив протягом 18–23 березня 1919 р. справді проголошував права автономії України, Литви, Латвії та Білорусі. Проте резолюція з'їзду встановлювала існування єдиної комуністичної партії з єдиним ЦК. А рішення ЦК РКП(б) були обов'язковими до виконання всіма нижчими структурними елементами. «Центральні комітети українських, латвійських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП» [17, с. 413]. Тож по факту більшовики визнавали повну свободу України межі якої окреслювала комуністична Москва, що не звучить як вільний союз республік.

Н. Гірняк проявив мудрість у переговорах з А. Хвилею. Він називав УГА екстериторіальною організацією, котра не зацікавлена у вирішенні політичних питань Наддніпрянщини і що чинна НКГА та А. Денікін були непопулярними серед вояків. Його вимогами були: збереження цілісності, структури та майна УГА; лікування хворих галицьких військових, забезпечення галичан у санітарних матеріалах та харчах. В обмін, УГА буде союзницею Червоної армії у війні проти Польщі [4, с. 19].

В. Солдатенко ці слова Н. Гірняка використав, щоб звинуватити УГА в тому, що вона відмовилась вести подальшу боротьбу спільно з Дієвою армією УНР [19, с. 437]. Проте угода укладена в Липівцях суперечить цій тезі дослідника. В спогадах Н. Гірняка, на які робить посилання В. Солдатенко є пояснення чому він виразив свою позицію саме так. Не зважаючи на спільну боротьбу за Соборну Україну, він був змушений обманути більшовиків, щоб переговори мали шанс на успіх [4, с. 19]. Загалом, знаючи природу більшовиків, з ними щиро вести справи не є мудрим вчинком.

24 грудня після підписання союзу з Дієвою армією УНР Д. Паліїв повернувся до Вінниці. На нього одразу вийшов А. Хвиля з вимогою залучити УГА у більшовицькому перевороті в місті, котрий вони запланували на цей вечір. Це не входило в плани Колегії старшин тому було необхідно їх зупинити. Д. Паліїв використав момент приходу В. Чайківського, щоб зустрітися з М. Тарнавським і повідомити про задуми більшовиків [15, с. 12]. Начальний вождь, вирішив не допустити перевороту та віддав відповідні розпорядження команді міста і здійснив евакуацію НКГА на вінницький залізничний вокзал. Наступного дня М. Тарнавський разом з штабом виїхав з Вінниці до Крижополя та передав Д. Палієву та О. Лисняку «щоб дальше бідолахи пили…пиво, що його самі наварили» [20, с. 147].

Д. Паліїв вирішив внести роз'яснення в цю ситуацію і заявив більшовикам про укладений договір з Дієвою армією УНР. Він сказав: «Укр. Галицька Армія не тільки що не поможе вам у перевороті, але кожну вашу пробу здусить силою» [15, с. 12]. Таким чином він запобіг перевороту, але і ускладнив роботу для Н. Гірняка, який і дальше продовжував вести переговори з більшовиками та вже без мандату від колегії. Коли перший був дуже імпульсивною людиною і в його роботі визначальними були різноманітні пориви у прийнятті рішень, то другий в ході роботи був зважений, вивчав інформацію, виявляв загальний стан справ у якому йому доведеться працювати і на базі цих даних робив висновки та стратегію до роботи.

Вже після від'їзду штабу НКГА Вінницю зайняли частини отамана Я. Шепеля, котрі ділили місто з І-м корпусом УГА. Більшовицькі сили зайняли Калинівку, яка відкривала шлях до міста. Під впливом цих подій Д. Паліїв остаточно сформував ревком УГА, куди спершу увійшли Г. Давид, М. Опока та В. Чайківський, а сам відправився до Балти куди евакуювалася НКГА. В дорозі, будучи хворим на тиф, він остаточно втратив сили і змушений був зупинився у Шпикові в лічниці IV бригади УГА під керівництвом лікаря С. Гайдучка [15, с. 13]. Найбільш ймовірно, утворення ревкому УГА було останнім рішенням таємної Колегії старшин УГА, перед тим, як вона реорганізувалась у вінницький ревком УГА. Протягом перших кількох днів до нього ввійшли: голова – Г. Давид, заступник голови – Н. Гірняк; члени: І. Курах, М. Опока, О. Паліїв (брат Д. Паліїва), М. Козоріз, А. Музичка, Ф. Кондрацький, М. Дідуник, М. Балицький, В. Чайківський, М. Угрин-Безгрішний – всі вони були представниками УГА [4, с. 24].

Умовно, датою припинення вважається 25 грудня 1919 р., коли штаб НКГА покинув Вінницю і на її базі почав формуватися ревком УГА. Згідно з спогадами С. Шухевича вона мала п'ять засідань, на чотирьох з яких він був особисто присутнім [25, с. 137].

Крім того, на останньому засіданні Колегії старшин розглядалося питання про усунення Началь-

ника штабу НКГА Г. Ціріца, через його постійні саботажницькі дії проти української справи та повну лояльність і бажання вислужитись А. Денікіну. М. Тарнавський намагався не допустити цього. Він вважав, що ця дія призведе до чималої шкоди для УГА [20, с. 145]. Питання про його ліквідацію підіймалось як мінімум ще один раз. Ще до утворення колегії, коли його було призначено начальником штабу НКГА 7 листопада 1919 р.

Висновки. Загалом таємна Колегія старшин УГА сформувала українську політичну опозицію старшині, котра симпатизувала А. Денікіну та була лояльною до Добровольчої армії Півдня Росії. Проте, не було остаточно вибудувано структуру організації в УГА та не сформовано політичний провід. Контакт з Є. Петрушевичем встановити не вийшло та возз'єднання з Дієвою армією УНР по факту не відбулось. Однак, це не було виною спілки. Вона намагалась за складних умов тотального наступу більшовиків та епідемії тифу зберегти загальнонаціональний проукраїнський характер УГА. Ревком УГА, створений на її базі, зумів заопікуватись хворими військовими, котрі потрапили під окупацію більшовиків. Це допомогло врятувати їхні життя, зберегти інформацію про національні змагання та продовжити боротьбу за українську державу вже у іншому руслі. Її колишні члени вели боротьбу за незалежність України в міжвоєнний період у лавах УВО, ОУН, чи захищали українців на політичних процесах в судах (С. Шухевич). А переговори та спроба укладення союзу УГА з Дієвою армією УНР вказує на безпідставність тверджень того, що переведення М. Тарнавським галицьких військових сил до Добровольчої армії Півдня Росії стало денонсуванням акту Злуки. Не зважаючи на політичну кон'юнктуру, котру формували лідери Національних змагань, тяглість до створення єдиної соборної Української держави зберігалась серед галичан та наддніпрянців завжди. Діяльність Колегії старшин є частиною боротьби за спільну державу в період Української національної революції 1914–1923 рр.

Список літератури:

1. Бродієвич Є. В чотирикутнику смерти Причини до трагедії УГА на Великій Україні. Нью-Йорк: Українське видавництво «Говерля», 1975. 86 с.

2. Васьків Т. Судовий процес над Мироном Омеляновичем Тарнавським. *Південний архів (історичні науки).* Випуск XLV.: Видавничий дім «Гельветика», 2024. С. 5–11.

3. Васьків Т. Шевченківський здвиг 28 червня 1914. Роль Степана Шухевича. *Матеріали звітної наукової конференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2023 рік. Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника 1–5 квітня 2024 року.* Івано-Франківськ: Електронне видання, 2024. С. 50–52.

4. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Нью-Джерсі: Видання українського військово-історичного інституту у США. 285 с.

5. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: «Червона калина» українська видавнича кооператива, інк., 1974. 325 с.

6. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали і документи до історії Української революції. Том II, Книга 4. Київ-Львів: Накладом автора. 362 с.

7. Завальнюк О. Українська галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006». 2013. 292 с.

8. Ковальчук М. «Армія терпить понадто від тисяч ран…» До питання про чисельність Української Галицької армії на Великій Україні в 1919 р. Військово-історичний альманах. Випуск 2. С. 30–44.

9. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006. 576 с.

10. Кучерук В. Українська Галицька Армія: довідник. Львівський історичний музей. Київ: Київська нотна фабрика, 2010. 448 с.

11. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень: друкарня Г. Енгеля і сина, 1921. 194 с.

12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. К.: Темпора, 2003. 607 с.

13. Макух І. На народній службі: Спогади. Київ: Основні цінності, 2001. 572 с.

14. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упорядник: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.

15. Паліїв Д. На чисту воду, З моїх споминів (докінчення). *Літопис Червоної Калини. Ч. 7–8 від липня-серпня 1930 року.* С. 12–13.

16. Паліїв Д. На чисту воду. З моїх споминів. *Літопис Червоної Калини.* Ч. 6 від червня 1930 року. С. 15–17.

17. Протоколы съездов и конференций всесоюзной коммунистической партии (б). Восьмой съезд РКП(б) 18–23 марта 1919 г. / под редакцией Ем. Ярославского. Москва: Партийное издательство, 1933. 555 с.

18. Процес генерала Мирона Тарнавського. Вінніпеґ: Накладом хорунжого УСС Дмитра Микитюка, 1976. 72 с.

19. Солдатенко В. Україна в революційну добу У 4-х томах: Т. ІІІ Рік 1919. Київ: Світогляд, 2010. 453 с.

20. Тарнавський М. Спогади. Львів.: Вечірня година, 1992. 163 с.

21. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. 536 с.

22. Тютюнник Ю. Зимових Похід 1919–20 рр. Частина 1. Політичний огляд з документами в тексті. 3-тє видання.: Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1966. 99 с.

23. Цьокан І. Від Денікіна до більшевиків. Фраґмент споминів з Радянської України. Відень: Видання «Українського Прапору», 1921. 19 с.

24. ЦДАВО України Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 240.

25. Шухевич С. «Спомини». Частина ІІІ. Від липня 1919 до січня 1920. Львів: Видавнича кооператива «Червона калина», 1929. 162 с.

Vaskiv T.R. ACTIVITIES OF THE SECRET COLLEGE OF CHIEFS IN THE ENVIRONMENT OF THE UKRAINIAN GALITIC ARMY IN PODILL (NOVEMBER – DECEMBER 1919)

The article reconstructs the activities of the secret Collegium of Senior Officers, an organization within the Ukrainian Galician Army (hereinafter – UGA) during the period of the agreement with Anton Denikin's Volunteer Army. In the process of writing the article, the principles of objectivity and historicism were used. Methods of analysis, synthesis, historical reconstruction, prosopographic and comparative-historical methods of scientific research were also used. In the course of the work, the activity of the Ukrainian secret Collegium of Elders as part of the UGA was reproduced, reconstructed and analyzed. It has been proven that during the Ukrainian National Revolution and liberation struggle (1914–1923) representatives of the Ukrainian Academy of Sciences fought for a conciliar independent Ukrainian state. The union that was concluded with the Volunteer Army of the South of Russia in Zyatkivtsi was not of a political nature and did not reflect the real national aspirations of the people of Galicia. It was a forced action, committed by M. Tarnavskyi, the head of the Main Command of the Ukrainian Galician Army, under the influence of external and internal factors.

It has been analyzed that the secret College of Elders of the UGA formed the Ukrainian political opposition to the elder, who sympathized with A. Denikin and was loyal to the Volunteer Army of the South of Russia. However, the structure of the organization in the UGA was not finally built and the political leadership was not formed. It was not possible to establish contact with E. Petrushevich, and in fact the reunion with the Active Army of the Ukrainian People's Republic did not take place. However, this was not the union's fault. She tried to preserve the nationwide pro-Ukrainian character of the UGA under the difficult conditions of the total offensive of the Bolsheviks and the typhus epidemic. The Revkom of the UGA, created on its base, managed to take care of sick soldiers who fell under the occupation of the Bolsheviks. This helped save their lives, preserve information about national competitions and continue the struggle for the Ukrainian state in a different direction. Its former members fought for the independence of Ukraine in the interwar period in the ranks of the Ukrainian Communist Party of Ukraine, OUN, or defended Ukrainians in political trials in courts (S. Shukhevych). And the negotiations and the attempt to conclude an alliance between the UGA and the Active Army of the Ukrainian People's Republic indicate the groundlessness of the claims that M. Tarnavskii's transfer of the Galician military forces to the Volunteer Army of the South of Russia was a denunciation of the Zluka act. Regardless of the political conjuncture, which was formed by the leaders of the National Competitions, the desire to create a single cathedral Ukrainian state was always preserved among the people of Galicia and Transnistria. The activities of the College of Elders are part of the struggle for a common state during the Ukrainian National Revolution of 1914–1923.

Key words: *UGA, Secret College of Elders, UNR, ZOUNR, S. Petliura, E. Petrushevich, M. Tarnavskyi, Dobroarmiya.*

УДК 32.019.5:(470+571)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.4

Горбань Т.Ю.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОСІЙСЬКІ ЕТНОПОЛІТИЧНІ СТЕРЕОТИПИ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ І СУЧАСНІ ПРОПАГАНДИСТСЬКІ МІФИ (ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ»)

У статті розглядаються витоки псевдоісторичних міфів, які озвучує керівництво Російської Федерації і поширює російська пропаганда для «обґрунтування» військової агресії Росії проти України. Зазначається, що етнополітичні концепції, які визначали внутрішню політику Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століть, не втратили актуальності і в сучасній Росії, слугуючи й нині ідеологічним обґрунтуванням її великодержавницьких претензій. Показано, що регулярно проголошувані упродовж останніх років президентом РФ та його оточенням пропагандистські гасла, суть яких зводиться до заперечення існування українського народу та української мови, нав'язування російському загалу думки про «один народ», «штучне розділення» росіян і українців, здійснене силами «внутрішніх і зовнішніх ворогів» і т. ін., не лише впевнено базуються на ідеологічних постулатах більш ніж столітньої давнини, а й часто є практично дослівним повторенням висловлювань відомих великодержавників-українофобів початку XX ст. – політичних, громадських, військових діячів, науковців, публіцистів тощо. Розкриття теми дослідження здійснюється на основі залучення низки репрезентативних джерел. При виконанні дослідження насамперед застосовувався такий основоположний принцип історичного пізнання, як неупередженість при аналізі подій, процесів і явищ. Основний зміст узагальнюючих висновків і напрямів подальших досліджень з цієї проблеми полягає в тому, що задавнені етнополітичні стереотипи, сформовані у минулі століття російською імперською політичною думкою, демонструють очевидну тривкість і життєздатність, не тільки являючи собою живильне середовище для продукування політичних міфів і псевдонаукових концепцій у сучасній РФ, але знаходять і практичну реалізацію – у війні, яку Росія розпочала проти України, прагнучи втілити ці міфи в життя. Отже, не доводиться сумніватися в тому, що вивчення такого роду російських наративів є необхідним для максимально повного усвідомлення як існуючих, так і потенційних загроз і викликів, які ставить перед Україною сучасна російська держава з неминущими імперськими амбіціями.

Ключові слова: *російська пропаганда, псевдоісторичні міфи, етнополітичні стереотипи, «один народ», «одна мова», імперські амбіції.*

Постановка проблеми. Проблема українсько-російських відносин, яка в умовах нинішньої російсько-української війни набула максимальної гостроти, потребує дослідження найрізноманітніших її складових – і тих, що безпосередньо стосуються дня сьогоднішнього, і тих, що заглиблюються в історичну ретроспективу, де можна знайти витоки багатьох сьогоднішніх подій. Одна з таких складових – ідеологічне обґрунтування експансіоністських прагнень Росії по відношенню до України. Фальсифікація української історії, псевдоісторичні міфи, що їх озвучує керівництво Російської Федерації і поширює російська пропаганда для «обґрунтування» військової агресії Росії проти України, базуються на етнополітичних концепціях, які визначали внутрішню політику Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. і не втратили актуальності й у сучасній Росії, вмотивовуючи її великодержавницькі претензії. Російські імперські наративи залишаються незмінними упродовж більш ніж столітнього періоду, та й про які зміни може йти мова, якщо, не змирившись зі здобуттям Україною незалежності, російські науковці і публіцисти, політичні і громадські діячі, цілковито в дусі своїх ідейних однодумців рубежу XIX–XX ст., від 90-х рр. XX ст. і до сьогоднішнього дня заявляли і заявляють, що незалежна Україна є головною і найсерйознішою проблемою, яка стоїть перед Москвою [6, с. 382], називають «проблему українства» найбільшою *внутрішньонаціональною* проблемою для росіян на сьогодні, а саме поняття «українство» – «повернутою із небуття старою історичною фікцією» [13, с. 6]. У цьому контексті завдання українських істориків – а як справедливо зазначають вітчизняні науковці, «війна ведеться не тільки на полі

бою, а й у публічному просторі та на історичній ниві» [5, с. 6] – перешкоджати засміченню свідомості українців російською пропагандою, яка наполегливо і в різні способи намагається просувати російські імперські наративи, сформовані в дусі дугінської «геополітики».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж уже декількох десятиліть проблема українсько-російських відносин залишається однією з найбільш актуальних у вітчизняній історичній науці. Особливо помітне зростання інтересу до неї, обумовлене анексією Криму, захопленням частини Донбасу і фактичним початком російсько-української війни, спостерігається починаючи з 2014 р. Упродовж минулих десяти років з'явилася значна кількість праць, присвячених різним аспектам цієї проблематики, зокрема, дослідженню сучасної державної ідеології Росії та її втіленню в експансіоністській практиці РФ, аналізу концепції «русского мира» і її впливу на українсько-російські відносини, намаганням впроваджувати в українське суспільство неоімперські російські ідеологеми тощо. Авторами численних статей та монографічних досліджень є А. Астаф'єв, О. Валевський, Р. Гула, С. Здіорук, О. Литвиненко, С. Плохій, М. Розумний, Р. Рукомеда, В. Ткаченко, В. Токман, М. Шульга, В. Яблонський, Л. Якубова та ін. Водночас надзвичайна важливість досліджень, які якнайглибше вивчають ті чи інші сторони вказаної проблеми, зокрема, витоки агресивної антиукраїнської пропаганди, що панує в сучасній РФ, є очевидною, особливо в умовах протистояння, яке триває не лише на військовому, а й на ідеологічно-пропагандистському фронті.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити застосування постулатів етнополітичної доктрини російського самодержавства кінця XIX – початку XX ст., які проголошувалися знаковими представниками російської великодержавницької думки і визначали українсько-російські відносини, в сучасній російській політиці, офіційній пропаганді, науці тощо.

Виклад основного матеріалу. Розгляд поширюваних російською пропагандою псевдоісторичних міфів та їх історичних коренів розпочнемо з «головної і найсерйознішої проблеми, яка стоїть перед Москвою». Такою проблемою, як було сказано вище, провідний ідеолог рашизму О.Дугін вважає незалежність нашої держави.

Цілком очевидно, що такі переконання є прямим відображенням україножобських поглядів ревних поборників та популяризаторів етнополітичної доктрини російського самодержавства XIX – початку XX ст., які навіть у гіпотетичній можливості виходу українських земель зі складу Російської імперії, ба у самій лише думці про таку можливість вбачали чи не найбільшу загрозу для імперії. Надзвичайно показовим у цьому контексті є висловлювання ідеолога російського націоналізму, відомого публіциста та громадсько-політичного діяча, співзасновника та очільника «Київського клуба російських націоналістів» А.Савенка, який наполягав на тому, що, хоча будь-який сепаратистський рух є нетерпимим і неприпустимим, український сепаратизм в ряду інших сепаратизмів має бути виокремлений як абсолютно особливий, оскільки саме він являє собою «цілковиту зраду». «Якщо «інородницькі» сепаратизми замахуються на єдність і цілісність російської держави, то український сепаратизм заміряється на єдність і цілісність руського народу, етнографічна єдність якого сягає сивої глибини тисячоліть. Український сепаратизм вносить розбрат і зраду в саме середовище єдиного руського народу» [12]. Як бачимо, сутність «головної і найсерйознішої проблеми» залишилася незмінною, і ані час, ані різноманітні історичні події, які упродовж цього часу відбулися, не вплинули на пріоритети російської політичної думки і політичної пропаганди.

Ще одне улюблене питання сучасної російської пропаганди – мовне. Заперечення самого факту існування української мови (як і заперечення існування окремої української нації), яке не лише панує у пропаганді, а й загалом побутує в сучасному російському середовищі, принаймні в тій його частині, що орієнтована на «русский мир», по суті спирається на базову етнополітичну аксіому часів Російської імперії: «один руський народ – одна руська мова». В останні десятиліття існування імперії в її суспільно-політичному просторі, зокрема в публіцистичній сфері, де відбувалося жваве обговорення «українського питання», саме навколо мовної його складової ламалося особливо багато списів. Як зразок «символу віри» адептів національної політики самодержавної влади можна навести слова історика і славіста А.Стороженка, які є цитатою з його доповіді зібранню членів «Київського клуба російських націоналістів»: «на всьому просторі до Карпатських гір живе єдина руська мова, яка поділяється на наріччя великоросійське, малоросійське і білоруське» [14, с. 47]. Особливо ж затяті україножоби, не бажаючи визнавати українську мову як мову повноцінну і самодостатню, не лише заперечували

її існування, а й вдавалися до таких способів цього заперечення, які згодом активно використовуватимуть їхні духовні нащадки: продукування химерних вигадок. Яскравий приклад – твердження відомого своїми антиукраїнськими поглядами князя О.Волконського, який, назвавши українську мову «тяжкою і нудною», заявляв: «підготовляючи український сепаратизм, австрійська влада поставила за мету створити на основі малоросійського наріччя нову штучну «українську» мову» [2, с. 98]. Втім, про «австрійські підступи», і не лише стосовно мови, йтиметься далі.

Водночас за імперської доби бачимо намагання створити «наукові основи» невизнання української мови. Знаним авторитетом у цьому питанні вважався професор словесності Київського університету Св. Володимира Т.Флоринський. Обґрунтовуючи на основі «наукового узагальнення» теорію «єдиного потоку руської культури», він стверджував, що «сучасна наука точно встановила факт цілісності і єдності всіх руських наріч у розумінні належності їх до однієї й тієї самої лінгвістичної категорії – руської мови». Будь-які відхилення від цього твердження в категоричній формі проголошувалися «безпідставними і ненауковими», тим більше – якщо йшлося про самостійність української мови [15, с. 336–337]. Намагаючись обґрунтувати беззаперечну, на його думку, «племінну спорідненість великорусів, малорусів та білорусів», Флоринський переконував, що існує «така велика кількість спільних етнічних особливостей, що на всі три народності не можна дивитися інакше як на частини одного цілого – руського народу. Це положення давно вже стало аксіомою в житті та науці» [15, с. 341]. Чи не це твердження – причому дійсно саме як аксіома, яка не потребує доказів – багато років не лише лунає з боку російської пропаганди, а й увійшло в російську науку?

Також у працях Т.Флоринського (як і у висловлюваннях цілої низки його однодумців, але наразі використовуємо саме цей приклад) знаходимо ще одну популярну в середовищі сучасних проповідників «русского мира» тезу: українська мова є геть непридатною для використання її в науково-освітній сфері (принаймні у сфері вищої освіти, якщо говорити про сьогодення). Сама лише думка про це здавалася переконаному україножобу «наївною і смішною», тож цілком закономірними бачаться намагання знаного науковця знайти якомога більш зневажливі епітети, говорячи про україномовні наукові праці (йшлося насамперед про доробок Наукового товариства імені Шевченка) та літературні твори [15, с. 376–377]. Навряд чи є потреба говорити про наслідування такого роду прикладам в сучасному російському просторі.

Залишається додати, що як у постімперську, так і в пострадянську добу мовно-культурна сфера була останнім бастіоном захисту доктрини «єдинороускості» для її адептів – навіть тоді, коли політичний проект «Великої Росії» зазнавав краху. Так, ще один відомий російський мовознавець, професор-славіст Б.Ляпунов, який багато років працював у Новоросійському університеті, уже в 1919 р., коли фактом стало не тільки мовно-культурне, а й державно-політичне самовизначення українців, продовжував проповідувати «єдність руської мови в її наріччях», переконуючи (і повторюючи таку саму тезу Т.Флоринського, висловлену значно раніше), що «руська літературна мова жодним чином не може вважатися виняткова великоруською», вона є «загальноруським надбанням» [10, с. 398]. Зрозуміло, що в ході дискусії навколо «українського питання» в Російській імперії подібні «напрацювання» поважних професорів популяризувалися і публіцистами, і громадсько-політичними діячами різних ґатунків, але однієї спрямованості.

При цьому зауважимо, що нині звернення до такого роду «теоретичних побудов» зустрічаються головним чином у сфері офіційної російської науки. Пропаганда ж не обтяжує себе зануренням у наукові глибини: дійсно, побачити бодай щось наукоподібне у – наприклад – химерних інтерпретаціях української історії, які періодично озвучує російський президент, можуть хіба що його переконані (і погано освічені) прихильники.

Не можемо не зазначити принагідно, що, послуговуючись тими самими теоретичним засадами, сучасна російська пропаганда де в чому якісно поступається імперській. Наведемо приклад. Відомий політичний діяч правого спрямування, депутат Державної думи Російської імперії, лідер неослов'янського руху В.Бобринський, очевидно, заради надання більш привабливих обрисів концепції «одного народу, однієї мови» ладен був заперечувати саме буття російської (великоруської) мови: «Я говорю, що такої мови немає; є багато великоруських говорів, і є великоруська вимова. Руська ж літературна мова є загальноруською, а не тільки великоруською» [16, с. 240]. Як бачимо, у прагненні довести факт існування «єдинороускої» мови як мови «єдиного руського народу» і науковці-лінгвісти, і політики подекуди готові були відмовити в самостійному існуванні не лише українській та білоруській, а й російській мові.

Від сучасних же колег графа Бобринського – депутатів Держдуми РФ, як, власне, і від представників інших російських політичних інститутів, годі чекати такої «толерантності». Їхня аргументація проста і зрозуміла для російського загалу: «української мови не існує, української нації не існує». І на додачу до цієї тези чим далі, тим частіше від початку війни лунає пропозиція фізично знищувати усіх українських громадян, які мають інші переконання. Погодьмося, що до такої думки не дійшли свого часу навіть найлютіші україножери (як їх влучно називали в середовищі української національно орієнтованої інтелігенції) царської доби.

Щодо української нації, то в російському пострадянському науковому дискурсі знаходимо твердження на кшталт «до революції російська нація була єдиною, а назви «великорус», «малорус», «білорус» сприймалися як поняття, що визначали **географічне місце** походження того чи іншого російського громадянина Російської Імперії. Національні ж сепаратисти надають їм етнографічного значення…» [13, с. 7]. Автор цієї тези, кандидат історичних наук і керівник «Православного центру імперських політичних досліджень» М.Смолін, повергаючи з небуття найабсурдніші етнополітичні стереотипи сторічної давності, майже дослівно повторює висловлювання генерала російської імператорської армії Ю.Романовського: «Слово «*українець*» – поняття географічне, а ніяк не національне і нічим не відрізняється від понять *псковичь, москвичь, сибіряк* і т.д., які є не показниками національного походження певної особи, а указанням на географічний пункт її осілості…» [11, с. 297].

Торкнувшись російської історичної науки, принаймні в особі її представника М.Смоліна, вважаємо за доцільне навести ще один промовистий приклад. На початку 2000-х рр. під егідою згаданого «Православного центру…» була перевидана книга досить відомого свого часу публіциста, громадсько-політичного діяча і київського цензора С.Щоголєва «Український рух як сучасний етап південноруського сепаратизму», в анотації до якої автор був названий «найбільшим дослідником «українського» сепаратизму та автором двох капітальних досліджень». Характерно, що анотація і духом і літерою повторює відгуки російської преси на цей розлогий публіцистичний опус, появу якого в 1912 р. із захопленням вітали в імперських націоналістичних колах: «капітальна праця», «енциклопедія українського питання з російського погляду» тощо. Оскільки аналізу поглядів Щоголєва на український національний рух – які, як бачимо, в сучасній РФ є цілком затребуваними не лише у пропагандистській, а й у науковій царині – присвячена окрема стаття авторки цього дослідження [3], вважаємо за доцільне обмежитись сказаним. Маємо лише констатувати: в Росії початку XXI ст., як і за сто років до того, зразком «капітального дослідження» є «літературні вправи» (як називали публіцистику Щоголєва представники українського демократичного руху початку XX ст.), створені на засадах на кшталт «як українців, так і українську мову вигадали поляки, а в Україні її поширює стадо зрадників – «свідомих українців»» [3, с. 28].

Від цієї «вершини наукової думки» логічно перейти до ще однієї дивної тези, яку періодично озвучує російський президент та його послідовники і яка зводиться до того, що існування українців як нації не просто заперечується, а проголошується «результатом австрійської (польської, польсько-австрійської, австро-німецької) інтриги», саме ж поняття «український народ» іменується «вигадкою австрійського Генерального штабу». Це є майже дослівним цитуванням вже згадуваного О.Волконського, переконаного, що «австро-німецьке походження легенди про існування особливого українського народу не підлягає сумніву» [2, с. 120]. Не вбачаючи потреби в аналізі цих застарілих псевдоісторичних постулатів, зазначимо, що вони були надзвичайно популярними в останній добі існування Російської імперії і в різних варіантах виголошувалися адептами національної політики самодержавства. Як показову ілюстрацію до цього твердження наведемо ще одне міркування генерала Романовського, який проголошував, що саме австрійський уряд, підготувавши в Галичині «кадри сепаратистів», надалі використовував їх для пропаганди «ідеї відторгнення Малоросії» [11, с. 302]. При цьому царський генерал був переконаний, що в «українському питанні» Відень не лише діяв у спілці з Берліном, а й підпорядковується останньому: «український сепаратизм … спрямовувався досвідченою й систематичною рукою германського інструктора», відокремлення Малоросії від Росії було головною підвалиною німецького плану «Drang nacht Osten», у контексті чого «вожді українського сепаратизму були австро-німецькими клієнтами» [11, с. 298]. (Не можемо не зауважити принагідно, що, на думку В.Вернадського, саме вороже ставлення офіційної Росії до українського руху привернуло увагу керівників войовничого германізму, для якого таке ставлення видавалося сприятливим

фактором у ситуації можливої боротьби проти Росії [1, с. 216].)

Скажемо ще декілька слів про «підступних австрійців», яких нинішній президент РФ звинувачує у «штучному витворенні» українського народу. Проводячи паралелі між старими і сучасними російськими наративами, звернемося до доробку А. Стороженка (публікувався також під псевдонімом А. Царинний). Український громадський діяч, який пройшов шлях від українофільства до «Київського клуба російських націоналістів», застерігав імперську владу, що Австрія зацікавлена в тому, аби «посіяти такий розкол між півднем і північчю на мовному ґрунті, який би міг привести до політичного розколу Росії». Роль виконавця цього завдання, на думку Стороженка, австрійський уряд доручив М. Грушевському, «і над ним він ревно працював до початку світової війни» [17, с. 178]. У працях Стороженка знаходимо ще одну з найбільш вживаних у російській політичній думці вже понад століття тез: «українців вигадав Грушевський». Якщо вдатися до більш точного цитування – Грушевський є «представником винайденого ним «українського» народу» [14, с. 47].

Цілком очевидно, що тема «вигаданості», «штучності» українського народу та його мови була чи не найпопулярнішою як в імперську добу, так і в сучасній РФ. А.Савенко, чиї погляди вже наводилися на початку статті, писав так: «україномани винайшли окремий український народ, придумали для нього особливу «мову» і тепер створюють українську літературу, культуру і т. д., вбивають у голови своїх послідовників мрію про українську «самостійність»» [12]. Як бачимо, ідеї знаного українофоба імперської доби користуються великою популярністю і в сучасній Росії.

Так само базовими для сучасної російської псевдоісторичної міфотворчості є наративи імперської доби, загальна суть яких зводиться до того, що розглядати «історію малоросів» потрібно тільки і виняткова як складову російської («загальноросійської») історії. Саме їх бачимо в основі тверджень О.Дугіна на кшталт того, що український і білоруський етноси не еволюціонували з моменту розпаду Київської Русі, а вся історія України засвідчує про її належність до «загальноруської культури й цивілізації, а отже, український народ – це лише одна з гілок руського народу поряд з великоросами і білорусами» [6, с. 382]. Щодо культури, чи не те саме, по суті, простежується в поглядах ще одного переконаного великодержавника імперської доби, історика-славіста, професора І. Линниченка, який висловлював глибоку впевненість у тому, що «власної оригінальної, самостійної культури Малоросія ніколи не мала», й додавав, що можна, звичайно, шкодувати з приводу такої відсутності культурної самостійності, можна бажати її створення, але «не можна не визнавати цієї відсутності як факту минулого і сучасного». І як свого роду апофеоз власних розмірковувань виголошував пафосний заклик: «Станьмо спочатку людьми, потім руськими, а потім уже – якщо визнаємо за потрібне – великоросами, малоросами, білорусами…» [9, с. 260, 268]. Неможливо не побачити в наведених висловлюваннях вкрай знайомі мотиви, які від часу розпаду СРСР лунають у російській пропаганді.

Отже, в російській імперській риториці, приклади якої наведені у статті, бачимо теми для варіацій, що охоче використовуються російською пропагандою пострадянської доби. Йдеться, звичайно, про її більш «м'які» прояви, оскільки радикальний варіант вирішення «українського питання», як відомо, простий і невигадливий – «вбити всіх українців», до чого вже котрий рік поспіль дедалі активніше закликають російські пропагандисти різних ґатунків.

Очевидно, що такого роду задавнені стереотипи лежали і в основі впевненості військово-політичного керівництва РФ у тому, що вторгнення російських військ в Україну радо вітатиметься місцевим населенням. На додачу до викладеного можна було б навести ще багато прикладів на підтвердження того, наскільки подібні уявлення російської влади є не лише далекими від дійсності, що очевидно, але й такими, які базуються на, образно кажучи, поїдених іржею часу наративах. Однак на завершення вдамося лише до одного, причому пошлемося цього разу не на публіцистичну працю, а на звіт Київського губернського жандармського управління за 1911 р., присвячений аналізу «настроїв населення» та діяльності українських політичних партій. У вказаному документі, зокрема, наголошується, що на відміну від інтелігенції, «вихованої під впливом запеклих сепаратистів», загалом «малоросійське населення» являє собою «інертну масу, яка інстинктивно прагне злиття з великоросами» [8, арк. 3-3 зв.].

Дійсно, якщо говорити про вказаний період, то, як зазначає Я. Грицак, українські селяни, які й являли собою «загал малоросійського населення» (нагадаємо, що за станом на початок ХХ ст. українське населення більш ніж на 80% складалося із селян), мали лише певні «підсвідомі» зародки національної свідомості, які могли стати політич-

ним капіталом на майбутнє [4, с. 99]. Що, власне, і відбулося, але, судячи з виступів напередодні та на початку війни представників російської влади, президента РФ насамперед, цей факт залишився ними не поміченим. Натомість збереглося уявлення про поділ українців на національно свідомих українців-«ворогів» (які, ясна річ, підлягають репресіям) та основний загал, «прихильний до Росії».

Важко утриматися наостанок від ще однієї невеличкої репліки. Київське губернське жандармське управління, з його скромним переконанням у тому, що більшість «малоросійського населення» «*інстинктивно* прагне злиття з великоросами» (в тих історичних умовах, про які сказано в попередньому абзаці), вочевидь не витримує жодного порівняння з сучасним російським МЗС, офіційна речниця якого М. Захарова в липні 2023 р., тобто в той час, коли вже минув понад рік від початку повномасштабної російської агресії і Україна побачила, що насправді являє собою «русский мир», заявила, що українці зовні ненавидять Путіна і дуже агресивні щодо нього саме тому, що *хотіли б*, аби Путін був у них президентом [7]. Навряд чи така заява потребує коментарю, в будь-якому разі адекватну відповідь важко сформулювати, не виходячи за рамки суворої академічної лексики.

Висновки. Отже, й сьогодні, як і понад століття тому, коли мова заходить про «українське питання», на російському політико-ідеологічному полі пишним квітом розцвітають традиційні українофобські великодержавницькі наративи. Саме про це свідчать майже дослівно повторювані сучасними російськими політиками, пропагандистами, представниками науки і культури міркування активних поборників «великої руської нації» (таких як А. Волконский, А. Савенко, С. Щеголєв, І. Лінниченко, А. Стороженко, Ю. Романовський, Т. Флоринський та ін.), висловлені ще на початку ХХ ст. Бачимо, що традиція використання імперських етнополітичних стереотипів демонструє надзвичайну стійкість і життєздатність, являючи собою живильне середовище для продукування політичних міфів і псевдонаукових концепцій у сучасній РФ, а результатом втілення в життя наведених у статті і їм подібних постулатів стала кривава загарбницька російсько-українська війна. Тож не доводиться сумніватися в тому, що вивчення такого роду російських наративів є необхідним для максимально повного усвідомлення як існуючих, так і потенційних загроз і викликів, які ставить перед Україною сучасна російська держава з її неминущими імперськими амбіціями.

Список літератури:

1. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество // Вернадский В. И. Публицистические статьи / отв. ред. В. П. Волков. Москва : Наука, 1995. С. 212–222.
2. Волконский А. М. Историческая правда и украинофильская пропаганда. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола :* сборник / сост., авт. предисл. М. Б. Смолин. Москва : Москва, 1998. С. 25–123.
3. Горбань Т. «Пресекать и карать… русофобство и мазепинство»: український рух у публіцистиці С. Н. Щоголєва. *Актуальні питання гуманітарних наук:* міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2019. Вип. 23. Том 1. С. 25–29.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. : навч. посіб. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
5. Грицюк В., Лисенко О., Пастушенко Т. Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 5–23.
6. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва : АРКТОГЕЯ – центр, 1999. 928 с.
7. Кобзар Ю. Украинцы хотят Путина: Захарова отметилась безумным заявленим. URL: https://www.unian.net/russianworld/mariya-zaharova-zayavila-chto-ukraincy-hotyat-putina-v-kachestve-prezidenta-12343767.html
8. Краткие сведения Киевского Охранного отделения о настроении населения, а также о деятельности революционных организаций за 1911 год в местностях Юго-Западного района. *ЦДІА у Києві* (Центр. Держ. історичний архів у Києві). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2962. Арк. 3–7.
9. Линниченко И. А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола*. С. 315–329.
10. Ляпунов Б. М. Единство русского языка в его наречиях. *Там же.* С. 385–398.
11. Романовский Ю. Д. Украинский сепаратизм и Германия. *Там же.* С. 296–312.
12. Савенко А. Заметки. *Киевлянин*. 1910. № 38. 7 февраля.

13. Смолин М. Украинский туман должен рассеяться и русское солнце взойдет : Предисловие. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола*. С. 5–22.

14. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства : Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве 17 ноября 1911 г. Киев : Типогр. «С.В. Кульженко», 1912. 58 с.

15. Флоринский Т. Д. Малорусский язык и «украінсько-руський» литературный сепаратизм. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола*. С. 330–384.

16. Фролов Ю. М. Русские и украинцы тысячу лет вместе : История русско-украинских отношений без ретуши. Кн. 1. Донецк : Донеччина, 2005. 367 с.

17. Царинный А. Украинское движение. *Украинский сепаратизм в Росси. Идеология национального раскола*. С. 133–252.

Gorban T.Yu. RUSSIAN ETHNO-POLITICAL STEREOTYPES OF THE IMPERIAL ERA AND MODERN PROPAGANDA MYTHS (THROUGH THE PRISM OF THE «UKRAINIAN ISSUE»)

The paper examines the origins of the pseudo-historical myths propounded by the leadership of the Russian Federation and disseminated by Russian propaganda to «justify» Russia's military aggression against Ukraine. It notes that the ethno-political concepts that determined the domestic policy of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries have not lost their relevance in modern Russia and serve as an ideological justification for its imperialist claims. It demonstrates that the propaganda slogans regularly proclaimed in recent years by the President of the Russian Federation and his entourage, the essence of which is to deny the existence of the Ukrainian people and the Ukrainian language, to impose on the Russian public the idea of «one people», «artificial separation» of Russians and Ukrainians, carried out by the forces of «internal and external enemies», etc., are not only confidently based on ideological postulates from more than a century ago, but are often almost verbatim repetitions of the statements of well-known Ukrainophobic imperialist figures of the early 20th century – political, public, military leaders, scholars, publicists, etc. Disclosure of the research topic is carried out based on the involvement of a number of representative sources. During the research was primarily applied such a fundamental principle of historical knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena. The main content of generalizing conclusions and directions of further research on this problem is that long-standing ethno-political stereotypes formed in the past centuries by Russian imperial political thought show obvious durability and vitality, not only being a breeding ground for the production of political myths and pseudo-scientific concepts in the modern Russian Federation, but also finding practical implementation in the war that Russia has launched against Ukraine, which seeks to bring these myths to life. Therefore, there is no doubt that the study of this kind of Russian narratives is necessary for the fullest possible understanding of both existing and potential threats and challenges posed to Ukraine by the modern Russian state with inevitable imperial ambitions.

Key words: *Russian propaganda, pseudo-historical myths, ethno-political stereotypes, «one people», «one language», imperial ambitions.*

УДК 331.105.449(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.5

Добровольська Г.О.
Академія праці, соціальних відносин і туризму

ФОРМУВАННЯ ПРОФСПІЛКОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ПРОБЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто основні етапи, проблеми та перспективи формування профспілкової ідеології в умовах незалежності України. Зазначено, що в цей період профспілковий рух зіткнувся з численними труднощами, серед яких: дискредитація з боку влади, обмеження прав працівників і профспілок, неоліберальні реформи трудового законодавства, наступ на профспілкове майно та скорочення членства. Встановлено, що в умовах незалежності України, особливо під час воєнного стану, виклики, які постали перед профспілками, заважали не лише поширенню їхньої ідеології, а й взагалі ефективній діяльності щодо захисту соціально-трудових прав та інтересів людини праці. Акцентовано увагу на пасивності профспілкового членства, низькому рівню довіри громадян до профспілок та їхньої організаційної слабкості. Визначено, що соціально-економічні та політичні трансформації в Україні, євроінтеграційні процеси та складнощі воєнного часу вимагають від профспілок переосмислення своєї ролі, вироблення чіткої ідеології, здатної покращити їх імідж. Встановлено, що вступ українських профспілкових об'єднань до Європейській конфедерації профспілок відкрив нові можливості для оновлення власної ідеології на базі європейських цінностей. Акцентовано увагу на важливості єдності профспілкового руху навколо спільних ідеологічних принципів як запоруки його сили та ефективності. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність розробки нової профспілкової ідеології, заснованої на гуманістичних цінностях. Така ідеологія має сприяти підвищенню авторитету профспілок, посиленню їхньої ролі у суспільстві як ефективного інструменту соціальної справедливості, а також популяризації профспілкового руху серед працівників, особливо молоді. Наголошено, що ця ідеологія має бути не декларативною, а практично реалізованою в щоденній роботі профспілок на всіх рівнях. Стверджується, що лише за таких умов профспілковий рух зможе ефективно впливати на соціально-економічні процеси в Україні та повноцінно захищати права працівників.

Ключові слова: *профспілка, профспілкова ідеологія, профспілковий рух, незалежність, захист прав, людина праці, працівник.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах питання оновлення української профспілкової ідеології набуває виняткової актуальності. Це обумовлено необхідністю покращення іміджу профспілок у суспільстві, позиціювання їх як ефективного інструменту соціальної справедливості, як організацій європейського демократичного типу, здатних відповідати вимогам часу. Останніми роками в Україні розпочалася кампанія щодо дискредитації профспілок, обмеження їхньої ролі у суспільстві, усунення їх від формування соціальної політики держави. Ці тенденції особливо посилилися в умовах воєнного стану, коли законодавчо були суттєво обмежені права працівників і профспілок. Продовжуються спроби неоліберального реформування трудового законодавства, недостатньо використовуються механізми соціального діалогу для регулювання соціально-трудових відносин на всіх рівнях, триває наступ влади на профспілкове майно. Все це відбувається на фоні знецінення праці, зростання безробіття, зниження життєвого рівня населення. У самому профспілковому русі й досі невирішеними залишаються чимало внутрішніх проблем. Серед них: постійне скорочення профспілкового членства, нездатність профспілок ефективно реалізовувати основні свої завдання у повсякденній роботі, неефективна та подрібнена організаційна структура профспілкових об'єднань, брак фінансів для забезпечення результативної діяльності, зменшення вступу молоді до профспілок.

Зберігається пасивність більшості членів профспілок, які не розуміють, що профспілка це не орган для надання лише матеріальної допомоги, а організація, яка утворюється самими працівниками для свого самозахисту у сфері соціально-трудових відносин. Для подолання зазначених проблем необхідно, перш за все, сформувати

таку профспілкову ідеологію, яка здатна змінити свідомість людей, щоб вони зрозуміли, що свої права треба захищати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти діяльності профспілкового руху в умовах незалежності України, проблеми його становлення та розвитку, роль у суспільстві, функції та методи роботи дослідили у своїх наукових працях Ю. Гришина, О. Бражко, М. Бут, О. Дороніна, О. Касьян, О. Кисельова, А. Мельник, Г. Осовий, Л. Сачков, С. Сільченко, Н. Тарасенко, О. Тупиця, Г. Чанишева, В. Цвих, Н. Циганчук, О. Шапоренко, Л. Шостак, та ін. Разом з тим, окремих досліджень щодо проблем формування профспілкової ідеології, а головне – практичних рекомендацій щодо її змістовного наповнення все ще, на жаль, немає.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних проблем та перспектив формування профспілкової ідеології в умовах незалежності Україні.

Виклад основного матеріалу. Проголошення у 1991 році України незалежною державою, процеси демократизації суспільства, політичне реформування, впровадження ринкової економіки стали серйозним викликом для профспілок, але разом з тим відкрили шлях для їх самостійної діяльності. Для цього їм треба було кардинально змінити концепцію профспілкової роботи, переосмислити свою роль і функції, виробити власну ідеологію, стратегію і тактику дій у нових реаліях. Зробити це було непросто, оскільки за радянських часів вся практична діяльність українських профспілок будувалася на ідеології Комуністичної партії.

Першим кроком на шляху реформування українського профспілкового руху стало прийняття на II (позачерговому) з'їзді Федерації незалежних профспілок у 1992 році Програми, в якій профспілки визначалися як «… організації вираження і забезпечення захисту економічних, соціальних, трудових, правових, духовних, а при необхідності – і політичних інтересів членів профспілок, людини найманої праці взагалі» [7, с. 1]. Слід зазначити, що таке визначення соціальної ролі і завдань профспілок України було близьке до вимог 87 Конвенції Міжнародної організації праці і вказує на початок формування сучасного типу ідеології українського профруху [4]. Незважаючи на це, трансформація профспілкового руху за часів незалежності відбувалася повільно, а радянські підходи та методи роботи продовжували застосовуватися.

Наступною важливою віхою у процесі формування власної профспілкової ідеології стало прийняття у 1996 році Конституції України, яка визначила їх роль та місце у суспільстві як захисника трудових і соціально-економічних прав та інтересів працюючої людини [5].

15 вересня 1999 року було прийнято Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», який офіційно закріпив за профспілками право на представництво й захист соціально-трудових прав та інтересів працівників, їх незалежність від органів державної влади, роботодавців, політичних партій і рухів [8].

Отже, прийнявши ці важливі закони, держава надала громадянам можливість на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу створювати професійні спілки, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначеному їх статутами, брати участь у роботі профспілок.

Починаючи з 1991 року українські профспілки протидіяли згортанню національного виробництва, скороченню робочих місць, добивалися соціального спрямування економічних реформ, виступали за покращення умов праці, збільшення соціальних гарантій працівникам, брали участь у підготовці законодавства та нормативних актів, які стосувалися трудових прав і соціального захисту людини праці. Постійно намагалися адаптувати та відкоригувати свою діяльність у нових політичних і економічних реаліях.

Однак, попри це, протягом усього періоду незалежності профспілковий рух постійно критикували за його неефективність щодо захисту працівників, слабкість і залежність від роботодавців.

Профспілки так і не змогли отримати кредит довіри з боку населення. Про це свідчать результати соціологічних опитувань громадської думки Центром Разумкова за останні 5 років [10] (табл. 1).

Як бачимо, довіряли профспілкам лише близько третини українців. Рівень довіри дещо зріс саме у перший рік повномасштабного вторгнення, коли профспілки активно долучилися до підтримки

Таблиця 1

Соціологічні дані 2019–2024 рр. щодо рівня довіри населення України до профспілок, %

березень 2019 р.	лютий 2020 р.	серпень 2021 р.	серпень 2022 р.	березень 2023 р.	вересень 2024 р.
25	28	21	35	31	26

Збройних Сил України, надавали організаційну, правову і гуманітарну допомогу профспілковим організаціям, членам профспілок, внутрішньо переміщеним особам.

Головними перешкодами на шляху до підвищення ролі профспілок у суспільстві були: їх несприятливий імідж, невідповідність практичних дій визначеним цілям, відсутність відповідальності, недостатня компетентність профспілкових кадрів, недовіра з боку працівників, слабка вмотивованість профспілкового членства. Не сприяла зростанню авторитету профспілок, особливо на початку становлення державності, розпорошеність профспілкового руху, відсутність єдності, навіть протистояння, зокрема у питаннях майна.

Негативно відобразилася на іміджі профспілок і втрата за часів незалежності частини повноважень, зокрема права контролю за виконанням трудового законодавства, за станом охорони праці та безпеки виробництва, управління коштами соціального страхування, права контролю над цінами і тарифами на газ, електроенергію, транспорт, зв'язок.

В Україні з низки причин так і не вдалося запровадити ефективний механізм соціального діалогу на всіх рівнях. Не в повній мірі використовувалися можливості регулювання соціально-трудових відносин за допомогою колективних договорів. Часто працівники взагалі не були поінформовані про зміст цих документів або стан їх виконання.

За часів незалежності України змінилося і ставлення самих членів профспілок до своїх організацій. Як стверджує професор О. Шапоренко «Членство в профспілці вже не розглядається як спільна громадська діяльність. Оплачуючи членські внески, працівники очікують, що профспілка буде сприяти їм у реалізації їхніх інтересів, причому в першу чергу (але не тільки) в соціально-трудовій сфері, тобто на конкретному робочому місці. Члени профспілкової організації очікують від профлідерів не так захисту, скільки допомоги» [12].

Переломним етапом для українських профспілок став Євромайдан 2013-2014 рр. Він викликав необхідність оновлення та зміцнення профспілкового руху, переосмислення його ролі у громадянському суспільстві. Саме тому у червні 2014 року Рада Федерації профспілок України затвердила «Стратегію модернізації ФПУ та її членських організацій», в якій першим стратегічним напрямом визначила формування сучасної профспілкової ідеології, спрямованої на забезпечення гідного рівня життя людини праці та поваги до неї держави та роботодавців. У ній також зазначалося, що профспілки як складова громадянського суспільства мають бути носіями принципів солідарності, справедливості, протиставляючи їх індивідуалізму та егоїзму, сповідуючи головний принцип: професійні спілки для людини, а не людина для профспілок [11].

На сучасному етапі ключовою складовою концепції нової ідеології українських профспілок має бути усвідомлене членство. Як стверджує голова Федерації профспілок України Г. Осовий одним з факторів, що впливає на зменшення профспілкового членства є «споживацьке» ставлення працівників до профспілок. Очікування матеріальної допомоги, путівок та інших пільг, призводить до того, що більшість працівників не розуміє основного завдання профспілок – захист прав людини праці і особиста участь у цих процесах [6, с. 82]. У 2016 році, виступаючи на VII з'їзді, він наголосив, що модернізація ФПУ має починатися з нової ідеології усвідомлення профспілкового членства [2].

Слід зазначити, що це був початок курсу на зміну парадигми щодо ставлення до профспілок у суспільстві. З іншої сторони, наявність власної профспілкової ідеології – це найкращий мотив для вступу у профспілку, тоді профспілкове членство стає усвідомленим.

Набуття Україною 23 червня 2022 року статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу відкрило нові можливості для профспілок у контексті євроінтеграції. Так, 27 жовтня 2022 року Федерація професійних спілок України та Конфедерація вільних профспілок України офіційно стали повноправними членами Європейської конфедерації профспілок. Ця подія засвідчила зростаючу роль вітчизняних профспілок у міжнародному профспілковому русі та зміцнення їхньої позиції як важливого соціального інституту в українському суспільстві. Водночас це вимагало більш чіткого узгодження власної ідеології з ідеологією європейського профспілкового руху.

24 лютого 2022 року кардинально змінило життя всього українського суспільства. Через повномасштабну війну частина громадян виїхала за кордон, стала внутрішніми переселенцями, втратила роботу, була мобілізована, що призвело до дефіциту кадрового потенціалу в Україні. Кількість мігрантів з України у світі, за оцінюванням ООН, становить 6,7 млн осіб, переважно жінок та дітей. Із них приблизно 1,7 млн осіб були працевлаштовані в Україні до виїзду –

це 10,6% економічно активного населення країни перед початком повномасштабного вторгнення. Згідно з опитуваннями НБУ, у 2023 році 44% підприємств мали кадрові труднощі через масове скорочення кількості працівників, що пов'язане з мобілізацією, а 24% – через міграцію [9].

Дослідниці Ю. Гришина та Г. Чанишева зазначають: «В умовах воєнного стану профспілки, їх об'єднання, як і інші інститути громадянського суспільства, стикнулися з новими викликами, що змусило їх змінювати вектори своєї діяльності, виконувати завдання, зумовлені реаліями особливого періоду» [1, с. 197].

Законодавчі обмеження воєнного стану, звуження трудових прав профспілок і найманих працівників вимагали від профспілкового руху солідарності та єдності, здійснення конкретних кроків для свого оновлення. Формування нової ідеології, заснованої на прихильності до гуманістичних цінностей і здатності на практиці доводити свою актуальність щодня, це вже вимога часу.

Потрібний якісно новий підхід до реалізації можливостей, які відкриваються перед профспілками, насамперед у посиленні соціальної безпеки людини. Сьогодні вже не достатньо тільки соціально-економічного захисту, суспільно-політичні зміни вимагають й формування нового типу профспілок як правозахисної організації захисту громадянських прав, забезпечення соціальної солідарності [2].

В основі профспілкової ідеології має бути їх правова, економічна, фінансова незалежність. Вона має ґрунтуватися на чіткому визначенні позиції профспілок щодо взаємовідносин з органами державної влади, роботодавцями та політичними партіями на принципах соціального діалогу, готовності до співпраці, але за умови відстоювання пріоритетності інтересів працівників. Це призведе до підвищення авторитету профспілок, що дозволить ставити перед соціальними партнерами більш високі вимоги, заявляти про себе як про повноправного учасника соціального діалогу, якого треба поважати і до якого треба дослухатися.

Для формування нової профспілкової ідеології особливе значення мають внутрішні відносини у самій профспілці, які повинні бути побудовані на довірі та взаємоповазі. Необхідний налагоджений зв'язок усіх структурних ланок профспілкового об'єднання, особливо профспілкового активу з рядовими членами. Це забезпечить підвищення рівня довіри до профспілок, як до інституту в цілому, так і до його представників.

Висновки. Таким чином, за часів незалежності України профспілки пройшли складний шлях свого становлення та розвитку: від визначення стратегії і тактики діяльності в нових соціально-економічних і політичних умовах, повернувшись до свого первісного призначення – соціального захисту людини праці до усвідомлення себе як важливого інституту демократичного та громадянського суспільства. Нові виклики, які виникли в процесі євроінтеграції України, воєнного стану призвели до появи нових напрямків, форм і методів діяльності профспілок, а також до розуміння того, що без оновлення та модернізації своєї діяльності вони не мають майбутнього. А для цього їм потрібна нова сучасна профспілкова ідеологія, в основі якої мають бути перш за все гідність та інтереси людини праці, усвідомлене профспілкове членство. Вона має будуватися на принципах єдності, солідарності, відкритості, прозорості, незалежності, демократичності, соціальній справедливості, інших гуманістичних цінностях.

Профспілкова ідеологія це не лише її теоретичні засади, це, в першу чергу, її практична форма – захист, представництво, допомога, підтримка людини праці та членів її родини. Тому важливо, щоб вона була не декларативною, а ґрунтувалася на реальних можливостях профспілок досягати визначених цілей і завдань. Профспілкову ідеологію необхідно впроваджувати у повсякденну профспілкову діяльність на всіх рівнях, доносити до кожного працівника, активно популяризувати серед молоді. Тільки тоді український профспілковий рух стане спроможним впливати на соціально-економічні та політичні процеси в державі, захищати трудові, конституційні, громадянські права людей, бути повноправною стороною соціального діалогу. У майбутньому це обов'язково призведе до підвищення авторитету профспілок, посиленню їх ролі у суспільстві та формуванню усвідомленого членства. Метою подальшого дослідження планується розробка більш конкретних практичних рекомендацій щодо формування нової української профспілкової ідеології.

Список літератури:

1. Гришина Ю.М, Чанишева Г.І. Основні функції профспілок в умовах воєнного стану // Право і суспільство. 2022. № 4. С. 195–201. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/4_2022/28.pdf

2. Доповідь голови ФПУ на VII з'їзді URL: https://www.fpsu.org.ua/61-nasha-borotba/9844-dopovid-golovi-fpu-na-vii-z-jizdi.html_

3. Кисельова О.І, Верещака Я.В. Посилення прав працівників у соціально-трудових відносинах із роботодавцем // Юридичний науковий електронний журнал. № 6. 2019. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/45.pdf

4. Конвенція МОП № 87 «Про свободу асоціації та захист права на організацію», 1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua

5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр#Text

6. Осовий Г.В. Профспілковий рух в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Вісник АПСВТ. 2018. Вип. 1. С. 76–85.

7. Програма професійних спілок України. К.: ФПУ, 1993. 16 с.

8. Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 3494-IX. Дата оновлення 24.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14

9. Ринок праці в умовах війни: демографічні виклики для України URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html

10. Складено автором за даними досліджень Центру Разумкова у відповідні роки. URL: https://razumkov.org.ua/ napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia

11. Стратегія модернізації Федерації профспілок України, її членських організацій: Постанова Ради ФПУ від 26.06.2014 № Р-8-6 URL: https://www.fpsu.org.ua/dokumenti-fpu/postanovi-radi-fpu.html

12. Шапоренко О.І. Роль профспілок у регулювання соціально-трудових відносин на підприємстві. [Електронний ресурс] Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 12. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/9.pdf

13. Яценко Л.Д. Профспілки в Україні та нові виклики сучасному профспілковому руху. Аналітична записка. Серія «Соціальна політика». 2020. № 13. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-yatsenko-social-policy-13-2020_0.pdf

Dobrovolska G.O. FORMATION OF TRADE UNION IDEOLOGY IN THE CONDITIONS OF INDEPENDENCE OF UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS

The article examines the main stages, problems and prospects of the formation of trade union ideology in the conditions of independence of Ukraine. It is highlighted that during this period the trade union movement faced numerous difficulties including: being discredited by the authorities, restrictions of trade unions and workers' rights, neoliberal reforms of labor legislation, trade union property trespassing and membership reduction. It is proved that in the conditions of Ukraine's independence, especially during the martial law, the challenges faced by trade unions prevented not only from their ideology spreading, but also their effective activities in protecting social and labor rights and interests of the working person in general. Attention is focused on the passivity of trade union membership, the low level of citizens' trust to trade unions and their organizational weakness. It is determined that socio-economic and political transformations in Ukraine, European integration processes and the hardships of wartime require trade unions to rethink their role, develop a clear ideology able to improve their image. It is revealed that the joining of Ukrainian trade union associations to the European Trade Union Confederation has opened up new opportunities for updating their own ideology based on European values. The author emphasizes the importance of the unity of the trade union movement around common ideological principles as a guarantee of its strength and effectiveness. Thus, the need of developing a new trade union ideology based on humanistic values is justified. Such ideology should contribute to the increase of the trade unions authority, strengthening of their role in society as an effective instrument of social justice, and popularizing the trade union movement among workers, especially young people. It is emphasized that this ideology should not be declarative, but practically implemented in the daily work of trade unions at all levels. It is claimed that only under such conditions the trade union movement will be able to effectively influence socio-economic processes in Ukraine and fully protect the rights of workers.

Key words: *trade union, trade union ideology, trade union movement, independence, rights protection, labor man, employee.*

УДК 94:323.27(477)«2013/2014»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.6

Долина Д.Є.
Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв

ХАРАКТЕР ТА СУСПІЛЬНИЙ ЗРІЗ ПРОТЕСТНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ХОДІ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Мета статті *– визначити характер та суспільний зріз протестного протистояння в ході Революції Гідності. Як у геополітичному вимірі, так і у внутрішніх соціально-політичних відносинах її наслідки даватимуться взнаки ще не одне десятиліття. А відтак питання кореляції характеру, суспільного зрізу і протестного протистояння в ході революції сьогодні є надважливим й потребує подальшого вивчення.* ***Аналіз останніх досліджень і публікацій****, присвячених проблемам Революції Гідності, зокрема Р. Балабана, М. Винницького, О. Гараня, Г. Жекало, А. Киридон, А. Колодій, О. Кавиліна, О. Кривітченко, В. Крисаченка, О. Нагорного, С. Шкабка та ін. свідчить про потребу подальшого поглибленого вивчення проблеми, а саме визначення характеру та суспільного зрізу протестного протистояння в ході Революції Гідності. До вибору теми статті мене спонукала також необхідність осмислення й збереження колективної пам'яті подій, під час яких сотні людей заплатили життям за свій вибір та активну громадянську позицію.* ***Методологія дослідження*** *базується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, зокрема термінологічного, системного підходу, аналізу, синтезу, логічного методу, методу візуалізації результатів дослідження.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає у визначенні характеру та суспільного зрізу протестного протистояння в ході Революції Гідності та узагальненні поглядів науковців щодо їх ролі в революційних процесах та значенні для наслідків революції.* ***Висновки.*** *Революція Гідності за своїм характером – це виразний мирний протест за права людини, викликаний побиттям студентської демонстрації на підтримку євроінтеграційного курсу України у ніч на 30 листопада 2013 року, після чого протест набув форми супротиву владному режимові. Завдяки самоорганізації народу протест не переріс у масові безпорядки. Влада застосовувала різні методи відвертого насильства, якими намагалася зупинити та змінити хід подій революції і які призвели до трагічної кульмінації – подій 18–20 лютого 2014 року в Києві, коли жертвами протистояння стали більше сотні беззбройних протестувальників. Протест досягнув своєї найпершої мети – повалення режиму Президента Януковича і відставки уряду, які перманентно здавали національні інтереси країни. Проте це стало кривавою прелюдією до війни, яку одразу після Майдану розпочала Російська федерація проти України. Український народ залишається вірним європейській інтеграції та продовжує збройну боротьбу з російським агресором за свободу і демократію, чим наближає європейське майбутнє, як єдиний шлях існування та розвитку України.*

Ключові слова: *Революція Гідності, Євромайдан, характер революції, суспільний зріз, протестне протистояння.*

Постановка проблеми. Революція Гідності сприймається як масштабне, але ще не повністю досліджене явище. Значимість і масштаб події, зумовлюють необхідність її всебічного осмислення й дослідження та збереження в історичній пам'яті, що й спонукало до вибору теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До висвітлення Революції Гідності, характеристики різних сторін цієї масштабної події зверталося чимало науковців-дослідників, публіцистів, безпосередніх учасників подій тощо з різними, часом контраверсійними оцінками. Серед науковців слід назвати праці Олексія Гараня, який характеризує події революції як мирний протест, який переріс у повстання. При цьому Майдан не став соціальною революцією, бо не привів до кардинальних змін у соціальному фундаменті [Цит. за: 11, с. 19]. М. Винницький, відзначає що «Майдан став багатоаспектною місцевою революцією: національною, соціально-економічною та ідейною» [3, с. 57]. Про важливість для Революції Гідності студентського руху опору проти існуючого режиму стверджує Г. Жекало [7]. О. Кавилін підкреслював, що рушійною силою майдану стала освічена молодь, студенти, які вбачали перспективи розвитку Укра-

їни після інтеграції до ЄС [10, с. 104]. С. Шкабко вважає, що політична активність молоді проявила себе через інтернет [21, с. 253]. О. Кривітченко стверджує, що «після 30-го листопада можна говорити про зміну акцентів у риториці протестувальників, коли основна вимога щодо підписання асоціації з ЄС змінюється на вимогу відставки уряду та через зміну форм протестів від ненасильницьких на насильницькі» [13, с. 70]. На противагу «Майдану» влада сформувала з маргінальної молоді організовані групи, які отримали назву «Антимайдан». Їх провокаційну діяльність висвітлюють у своїх дослідженнях В. Крисаченко [14] та Р. Балабан [1, 129]. Дослідженню означених проблем сприяє обширна джерельна база, а саме закони України [8], постанови Верховної ради України [2], заяви [9], відеосюжети [5] тощо.

Постановка завдання. Мета статті – визначити характер та суспільний зріз протестного протистояння у ході Революції Гідності. А також питання кореляції характеру, суспільного зрізу і протестного протистояння в ході революції.

Виклад основного матеріалу. Революція Гідності, яку також називають «Євромайдан» та «Майдан», була наймасштабнішою подією в новітній історії України щодо обстоювання українськими громадянами своїх прав людини та громадянина. За визначенням, революції є складними явищами, які зазвичай супроводжуються насильством. В українському суспільстві переважала думка, що насильницькі методи боротьби є дуже небажаними.

Революція завжди ставить перед собою політичну мету – зміну, або здобуття влади. Політичний енциклопедичний словник дає таке класичне визначення «політичної революції»: «суспільний рух і переворот, мета яких – повалення старого режиму шляхом (насильницького) завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства. «Політична революція» спричиняє зміни у характері державної влади і у особистому складі державного керівництва. Вона триватиме до того часу, поки не будуть зламані монополія контролю і сила старого ладу, а нова гегемонічна група відновить суверенну владу держави. Революція може спровокувати контрреволюцію, а іноді й реставрацію попереднього режиму» [18, с. 565].

З точки зору дослідниці А. Колодій, Євромайдан за своїм характером виник як мирна, довготривала акція масового протесту з метою дотримання курсу на євроінтеграцію України, збереження і зміцнення її незалежності та спрямування на шлях правової демократичної держави і був актом утвердження суверенітету української нації та її консолідації через взаємодію громадян на Майдані, їхню солідарність у протистоянні з владою, їхнє наполягання на необхідності повної трансформації суспільно-політичного життя в країні. Крім того, Майдан довів, що джерелом влади в Україні є народ і керівники держави не можуть вести політику задля досягнення власних цілей у боротьбі за владу та збагачення [12, с. 23].

М. Винницький вважає, що «Майдан став багатоаспектною місцевою революцією: національною, соціально-економічною та ідейною. Як революція (а не просто протест) українська Революція Гідності розгорталася за визначеним циклом, що почався – а не закінчився – з поваленням Януковича. Протагоністи цього насильства та їхні більш помірковані прихильники не діяли за чиїмись наказами: їхня ідеалістична неочолювана діяльність була спрямована на досягнення революційних змін у межах власної країни» [3, с. 56–57].

Революція Гідності поставила на порядок денний юридичне вирішення питань, пов'язаних з реалізацією конституційних прав людини вільно виражати свої погляди шляхом мирних зібрань. Однак, недосконаліть національного законодавства, насамперед, відсутність спеціального закону з реалізації права на мирні зібрання та адміністративна практика у цій сфері свідчить, що подібну недосконаліть законодавства використовують органи публічної влади для «зловживання правом» і забороняють мирні зібрання задля забезпечення власного «громадянського спокою».

Так в п. «б» ч. 1 ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначено, що виконавчі органи сільських, селищних, міських рад мають вирішувати долю зібрань, а також покликані здійснювати контроль за забезпеченням громадського порядку під час їх проведення. Водночас ним суворо заборонено перешкоджати зібранням, які проводяться з додержанням встановленого порядку, як державним, так і громадським організаціям, службовим особам і громадянам [8].

Насправді початок Революції Гідності був мирним, справедливим, емоційним протестом, поштовхом до якого стала відмова від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Проте, вже впродовж листопада-грудня 2013 р. на Майдані відбулися серйозні протистояння. Першим протистоянням став розгін і побиття спецпідрозділом «Беркуту» в дусі московського варварства мирних мітингувальників-студентів

на Майдані Незалежності в Києві у ніч з 29 на 30 листопада, що переформатувало усю риторику Майдану від боротьби за євроінтеграцію – до боротьби проти владного режиму. Побиття студентів, було приголомшливою подією, яка вже 1 грудня 2013 року вивела на вулиці сотні тисяч людей щоб продемонструвати своє невдоволення жорстокістю можновладців.

Відповідно масові протести людей, які вийшли на Майдан, були реакцією на дії тодішнього президента України В. Януковича та його соратників. Адже їхні вчинки не лише загрожували інституційним засадам української держави, а й супроводжувалися масовими порушеннями прав і свобод громадян і створювали безпосередню загрозу їхньому життю та здоров'ю.

Формою протесту були масові мітинги й демонстрації, а також силове захоплення деяких громадських та владних будівель центру Києва. Демонструючи своє особисте і колективне невдоволення діями владного режиму, протестувальники виявили дивовижний рівень громадської активності, спонтанної співпраці, стриманості і самоорганізації.

При цьому Майдан наївно вірив, що свободу можна завоювати мирним шляхом. Влада ж намагалася зламати майданівців арештами активістів, погрозами та замахами на життя непокірних. Вона гадала, що можна залякати цілий народ, який за роки незалежності вже став іншим, перестав боятися. Особливо молоде покоління, яке яскраво заявило себе новою українською патріотичною силою.

Глибокий аналіз протестів на київському майдані Незалежності і не тільки, а й також на інших майданах великих і малих міст і селищ України підтверджує, що до силового загострення протестних акцій призвели дії влади. Так, вже 1 грудня влада спровокувала жорстоку бійку силовиків і мирних демонстрантів, коли півтори сотні осіб звернулися до лікарів.

Як вважає дослідник С. Шкабко, влада формувала з маргінальної молоді організовані групи, завдання яких полягало у недопущенні масових протестів, здійсненні провокацій тощо. Це створювало загрозу суспільної конфронтації в Україні та поділу за принципом «свій-чужий». Ці організовані групи, які діяли за винагороду та провокували внутрішню дестабілізацію були відомі як «тітушки». Вони стали знаряддям, інструментом певних корумпованих сил для задоволення їхнього інтересу [21]. Також В. Крисаченко стверджує, що головною метою цих груп стала протидія Майдану [14]. Порівнюючи їхню діяльність з молодіжними рухами демократичного, проєвропейського чи націоналістичного характеру, відзначимо одну вагому особливість: проросійські та антимайданівські рухи залежали від певного кола осіб, а відтак власних цілей вони не мали.

Особливістю революції була залежність між бажанням влади зупинити протести та опір населення, адже чим жорсткішою була реакція влади на протестувальників, тим більш численним та організованішим ставав спротив. Тобто влада сама підштовхувала людей до активізації спротиву, до активізації політичного життя, до боротьби за українську державність.

Так, на противагу «Майдану», вже 4 грудня Партія регіонів почала свій мітинг, який отримав назву «Антимайдан», створивши цим штучне протистояння протестувальників і противників мітингів – «тітушок». До подальшого загострення протистояння призвела спроба влади силою розігнати протестний табір Майдану та штурмувати будівлю КМДА у ніч з 10 на 11 грудня. Тисячі киян, що зібралися на Майдані 11 грудня завадили його розгону.

Янукович цинічно заявляв, що «влада діятиме виключно в рамках закону і ніколи не вживатиме сили проти мирних зібрань», а 23 грудня навіть підписав закон про заборону переслідування майданівців, що передбачав закриття всіх кримінальних справ і проваджень із приводу адміністративних правопорушень [6, с. 145–146].

У той же час тривали побиття активістів Євромайдану, зокрема Тетяни Чорновол (25 грудня), Андрія Ільєнка та адвоката-свободівця Сидора Кізіна (3 січня), Юрія Луценка (11 січня), Ігора Луценка (21 січня) та ще кількох людей. Владою застосовувалися різноманітні техніки і тактичні прийоми задля перемоги над Майданом, як-то: залякування, організація Антимайдану, «мінування», дискредитація революції, змалювання майданців як екстремістів; ескалація зіткнень, протистояння з використанням запалювальних сумішей, світло-шумових гранат, армованих елементами ураження, побудована і постійні штурми барикад, та зайнятих протестувальниками адміністративних приміщень, залучення вогнепальної зброї.

За результатами дослідження «Оцінка жителями України соціально-політичної ситуації в країні станом на січень 2014 року», проведеного з 16 по 30 січня 2014 року (польовий етап – з 19 по 24 січня) Інститутом соціальних технологій «Соціополіс» на замовлення Агентства моделю-

вання ситуацій найбільша кількість опитаних жителів України вважала: ситуація, яка склалася у зв'язку з Євромайданом, має бути вирішена шляхом переговорів та компромісів. Такої думки дотримувалося 41,3 відсотка опитаних. Понад чверть респондентів вважали, що влада має виконати всі основні вимоги протестуючих. За силовий розгін Євромайдану виступало 15,8 відсотка респондентів. Необхідно відзначити, що прихильники компромісного вирішення ситуації, що склалася, були як серед тих, хто підтримував Євромайдан, так і серед тих, хто не підтримував його. Найбільше прихильників переговорів та компромісу зафіксовано серед тих, хто, скоріше, підтримує Євромайдан та скоріше не підтримує його. Серед категоричних прихильників Євромайдану переважала думка, що влада має повністю виконати вимоги протестуючих, а серед категоричних противників Євромайдану найбільша кількість респондентів виступала за силове розв'язання проблеми [11, с. 24].

За таких умов влада приймає рішення про розширення репресивної законодавчої бази, Провладна більшість у Верховній Раді України 16 січня 2014 року без дотримання належної процедури, без використання системи «Рада» та без обговорення ухвалила пакет «диктаторських законів», що було наступом на демократичні норми і поглибленням протистояння між протестувальниками і владою, яке вийшло за межі мирного. Ці норми обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали на меті криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. «Диктаторські закони» забороняли публічний протест, носіння шоломів та масок під час демонстрацій, рух в колонах більше ніж п'яти автомобілів, легалізували заочні судові процеси тощо.

Результати соціологічного опитування засвідчили, що прийняття Верховною Радою України законів від 16 січня 2014 року в цілому було негативно сприйняте більшістю жителів України. Підтримку вказаним законам висловили лише 21,6 відсотка опитаних, тоді як не підтримали їх прийняття понад 50 відсотків опитаних, причому більша частина з них висловилася категорично проти цих законів. Необхідно відзначити, що прийняття законів 16 січня 2014 року негативно оцінили не лише прихильники Євромайдану, але й значна частина його противників, особливо поміркованих (тих, хто, скоріше, не підтримує, ніж підтримує Євромайдан). Лише серед категоричних противників Євромайдану прийняття законів 16 січня 2014 року було оцінене переважно схвально [11, с. 23].

Закони 16 січня фактично могли бути застосовані до учасників Євромайдану як до злочинців й тягли за собою притягнення до кримінальної відповідальності. Країна, як зазначив у виступі 29 грудня 2014 року Президент України П. Порошенко «була миттєво перетворена в диктатуру, в тоталітарну державу» [4].

Прийняття «диктаторських законів» спричинило перехід протестів до етапу активного спротиву диктатурі та підвищило активність протестувальників. 19 січня 2014 року відбулося кількасоттисячне народне віче, яке завершилося довготривалою сутичкою протестувальників та силовиків на вулиці Грушевського. Це змінило характер протесту, призвело до політичного насильства. Силовики застосували кийки, водомети, світло-шумові гранати, сльозогіний газ і кулі – спочатку гумові, потім і справжні, а протестувальники –коктейлі Молотова, рогатки, каміння, петарди, палили шини. З 20 на 21 січня під ранок розпочалася атака спецпідрозділів на барикади протестувальників. Зранку між силовиками та протестувальниками встали священики, завдяки чому перемир'я тривало майже добу. А 22 січня 2014 року стало «кривавим Днем Соборності» пролилася перша кров. Близько восьмої години ранку «Беркут» несподівано перейшов у наступ, внаслідок якого з'явилися перші жертви – було вбито майданівців Сергія Нігояна, Михайла Жизневського та викрадено і закатовано Юрія Вербицького [5].

Шоб виграти час влада робила спроби піти на мінімальні поступки (відставка М.Азарова, закон про амністію протестувальників), а після чергових переговорів В. Януковича та опозиції 25 січня заявила про таке:

– лідери опозиції мають забезпечити повний відхід людей з вулиці Грушевського та припинення будь-яких протиправних дій;

– Верховній Раді України – ухвалити закон про амністію – за умови повного звільнення всіх захоплених будівель в Україні;

– погодити політичне рішення щодо повернення Конституції України 2004 року;

– змінити закони, які були ухвалені 16 січня 2014 року [9].

Пропозиції від влади опозиціонери не прийняли, протестувальники ствердилися в рішенні про розширення Майдану та продовження боротьби. А озвучені опозицією результати пере-

говорів на Майдані протестувальники зустріли сміхом та вигуками «Зека геть!» та «Банду геть!» [16]. Так само не справдилося посередництво представників ЄС. Намагання ЄС спонукати і заохотити Януковича до компромісу виявилися безрезультатними.

Від 27 січня по 17 лютого тривало відносне перемир'я. У той же час Кабмін протокольним рішенням збільшив чисельність спецпідрозділів «Беркут» та «Грифон» в 6 разів – до 30 тисяч чоловік. 28 січня 2014 року Прем'єр-міністр України М. Азаров та його уряд пішов у відставку, зазначивши у заяві «щоб створити додаткові можливості для суспільно-політичного компромісу, мирного врегулювання конфлікту та збереження єдності та цілісності України» [15].

Зібрана позачергово 29 січня 2014 року Верховна рада України ухвалила Закон України «Про амністію», згідно з яким, амністія поширеться лише на мирних мітингувальників при умові звільнення ними захоплених адміністративних будівель [2].

Не зменшили напруги протистояння й перемовини між урядом Януковича й опозиційними політиками при посередництві американських і європейських політиків.

Згідно із Законом «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» протестувальники 16 лютого 2014 року звільнили адміністративні будівлі, блокуючи їх ззовні та частково розібрали барикади на вулиці Грушевського. Генпрокурор пообіцяв, що закриють 108 справ та протягом місяця звільнять 268 осіб [19].

Кульмінаційними стали події 18–20 лютого, коли в центрі Києва протистояння знову поновилося (на вулиці Грушевського, Європейській площі, майдані Незалежності та Маріїнському парку), сталися найкривавіші події за всю історію незалежності України. Все почалося з того, що 18 лютого мітингувальники прийшли до Верховної ради, де мала відбутися сесія стосовно розгляду змін до Конституції України, а майданівці закликали всіх іти до парламенту з вимогою повернення до Конституції 2004 р. Протестувальники пройшли мирною ходою без традиційної для Майдану зброї (каміння, коктейлів Молотова, палиць, кийків, тощо).

У відповідь силовики та групи «тітушок» розпочали масштабний напад на демонстрацію. Силовики без розпізнавальних знаків стріляли в наповп із бойової зброї. Уже вдень було відомо, що під час протистоянь було вбито трьох осіб, семеро при смерті та поранено близько ста чоловік. «Беркут прорвався до Європейської площі, захопив Український дім та Жовтневий палац і відтіснив протестувальників на майдан Незалежності.

Спецпідрозділи використали проти протестувальників водомети, газ, світлошумові гранати, вогнепальну зброю. Всі ці дії призвели до нового силового протистояння між повстанцями та силовиками, а о 20-й годині спецпідрозділи почали штурмувати Майдан з боку Європейської площі на вулиці Інститутській з використанням бронетехніки [20]. Близько 1-ї години ночі «Беркут» підпалив Будинок профспілок.

На переговорах лідерів опозиції з В. Януковичем 19 лютого вдалося домовитися про перемир'я. Але реально між обома сторонами продовжувалися перманентні сутички. Жорстоке протистояння відновилося зранку 20 лютого. Опівдні на Майдані відновилося протистояння. Проти протестувальників, озброєних здебільшого дерев'яними щитами, зрідка – дробовиками та пневматичними пістолетами, розміщені на дахах будівель снайпери били з потужних гвинтівок, з високою точністю влучали в голови, шиї та серця. В результаті застосування вогнепальної зброї і зокрема прицільного вогню снайперів за різними даними з обох сторін загинуло до 90 осіб. Більше сотні жертв причислені до героїв Небесної Сотні. Підрозділи правоохоронців змушені були відступити, а протестувальники повернули втрачені позиції.

Для врегулювання ситуації до Києва на переговори із В. Януковичем прибули міністри закордонних справ Франції, Німеччини та Польщі. По обіді в сесійній залі парламенту зібралося 236 народних депутатів, які під керівництвом віце–спікера Р. Кошулинського прийняли рішення про припинення антитерористичної операції в державі та повернення всіх підрозділів правоохоронців з Києва до місць дислокації. Лідерам опозиції спільно з іноземними дипломатами вдалося досягнути компромісу та підписати 21 лютого 2014 року угоду між Президентом України В. Януковичем та політичною опозицією, яка декларувала повернення до системи стримувань і противаг та передбачала проведення виборів Президента України у 2014 році. Але під враженням масової загибелі людей Майдан не визнав підписаної лідерами опозиції угоди, вимагаючи покарання Януковича. Проте він вилетів у Донецьк, а потім у Крим, а у ніч на 22 лютого 2014 року чартерним рейсом втік у Росію. Втеча Президента

символічно ознаменувала перемогу Революції Гідності. Політичний режим його імені перестав існувати. Наступного дня подав у відставку спікер парламенту В. Рибак і на його місце народні депутати обрали О. Турчинова. Верховна Рада прийняла рішення про повернення до Конституції 2004 р., призначила нових керівників МВС, СБУ та Міністерства оборони, ухвалила постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». Виконання обов'язків Президента України покладено на О. Турчинова, що було конституційним та легітимним і спростовує міфи та всілякі інформаційні вкиди про державний переворот, що нібито стався в Україні, які активно поширюються російською пропагандою. 27 лютого Верховна Рада сформувала новий склад Кабінету міністрів на чолі з А. Яценюком. Такі рішення забезпечили безперервність влади в Україні, зупинили кровопролиття на Майдані.

Висновки. Революція Гідності за своїм характером – це виразний мирний протест за права людини. Поштовхом до протесту стала відмова підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та розгон студентської демонстрації на підтримку євроінтеграційного курсу України у ніч на 30 листопада 2013 року, після чого протест набув форми супротиву владному режимові. Завдяки самоорганізації народу протест не переріс у масові безпорядки.

Влада застосовувала різні методи насильства, якими намагалася зупинити та змінити хід подій революції і які призвели до трагічної кульмінації – подій 18–20 лютого 2014 року в Києві. Ніхто не міг спрогнозувати чи передбачити такого гострого протистояння і такого розвитку подій, яке скотиться до відвертого насильства, коли жертвами протистояння стали більше сотні беззбройних протестувальників.

Протест досягнув своєї найпершої мети – повалення режиму Президента Віктора Януковича і відставки уряду, які перманентно здавали національні інтереси країни й готові були здати остаточно, та ствердила свій європейський вектор розвитку.

Проте це стало кривавою прелюдією до війни, яку одразу після Майдану розпочала Російська федерація проти України, рішуче незгодної з наступом «руського міра».

Український народ залишається вірним європейській інтеграції та продовжує збройну боротьбу з російським агресором за свободу і демократію, долає перешкоди на шляху до європейської сім'ї народів чим наближає європейське майбутнє, як єдиний шлях існування та розвитку України.

Список літератури:

1. Балабан Р. Майдан як політичний інститут. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 2 (76). С.113–131. https://www.google.com/search?q=1

2. Верховна Рада проголосувала закон про амністію запропонований «регіоналами» [Електронний ресурс] Українська правда. 2014. 29 січня. Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/29/7011233

3. Винницький М. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз революції Гідності. Львів : Вид-во Старого Лева, 2023. 560 с. https://starylev.com.ua/ukrayinskyy-mayda

4. Виступ Президента Петра Порошенка на прес-конференції 29 грудня 2014 року [Електронний ресурс] Режим доступу: www.president.gov.ua||news|31999.html

5. Відеосюжет «Еспресо ТВ» [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=5q3wEZ11wMY

6. Євромайдан: хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська, Івана Ципердюка, Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Юрія Винничука]. Брустурів : Дискурс, 2014. 156 с. С. 145–146.

7. Жекало Г.І. Особливості політичних протиріч та конфліктів у сучасній Україні. URL: http://lgaki.info/g-i-zhekalo-m-ivano-frankivsk-osoblivosti-politichnih-protirich-takonfliktiv-u-suchasniy-ukrayini

8. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 1 травня 1997 р. № 24 (зі змінами). Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text

9. Заява учасників робочої групи з врегулювання політичної кризи щодо перебігу переговорів з лідерами опозиційних парламентських фракцій [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://archive.today/20140126121216/

10. Кавилін О.А. Інституціоналізація політичної молоді в сучасній Україні. Дис… канд. політ. наук. : 23.00.02. – політичні науки і процеси. Івано-Франківськ, 2016. 220 с.

11. Киридон А. М. Євромайдан – Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 17–32. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2015_33_4

12. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування. Агора. Революція відбулася: що далі? 2014. Вип. 13. С. 22–36. https://political-studies.com/?p=1039

13. Кривітченко О. Євромайдан – Майдан як біополітичні спільності нового типу, що самоорганізуються. *Грані.* Дн-к, 2014. № 6 (110). С. 69–74. file:///C:/Users/asus/Downloads/542-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1066-1-10-20161027%20(29).pdf КРИСАЧЕНКО В. Фурункули Революції Гідності: тітушки, тушки і галайки. URL: https://dt.ua/SOCIUM/furunkulirevolyuciyi-gidnosti-titushki-tushki-i-galayki-254187_.htm

14. Микола Азаров подав у відставку з поста Прем'єр-міністра України [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art

15. На Грушевського вимогу звільнити вулицю зустріли сміхом [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/content/article/25242563.html

16. Нагорний О. Кому потрібна євроінтеграція: пенсіонерам чи молоді? [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=1609

17. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. К. : *Генеза,* 2004. 736 с.

18. Пшонка: Закон про амністію набуде чинності 17 лютого. Людей звільнять протягом місяця [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/16/7014035

19. Силовики почали штурм Майдану [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/18/7014499

20. Шкабко С. Активізація молодіжних рухів та організацій напередодні й під час Революції Гідності. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*, 2020. № 9/2. СМ. С. 250–269. https://sdc-journal.com/index.php/journal/article/view/319

Dolyna D.Ye. THE NATURE AND SOCIAL ASPECTS OF PROTEST RESISTANCE DURING THE REVOLUTION OF DIGNITY

The aim of the article is to determine the nature and social composition of the protest confrontation during the Revolution of Dignity. Both in the geopolitical dimension and in internal socio-political relations, its consequences will be felt for decades to come. Therefore, the issue of the correlation between the nature, social composition, and protest confrontation during the revolution is extremely important today and requires further study. The analysis of recent research and publications devoted to the problems of the Revolution of Dignity, including works by R. Balaban, M. Vynnytsky, O. Haran, H. Zhekalo, A. Kyrydon, A. Kolodiy, O. Kavylyna, O. Kryvitchenko, V. Krysachenko, O. Nahorny, S. Shkabko, and others, indicates the need for further in-depth study of the issue, particularly in defining the nature and social composition of the protest confrontation during the Revolution of Dignity. The choice of the article's topic was also motivated by the necessity to comprehend and preserve the collective memory of events during which hundreds of people gave their lives for their choice and active civic position.

The methodology of the study is based on the application of general scientific and specialized methods of cognition, including terminological analysis, a systematic approach, synthesis, logical methods, and the visualization of research results. The scientific novelty of the work lies in identifying the nature and social composition of the protest confrontation during the Revolution of Dignity and generalizing scholarly perspectives on their role in revolutionary processes and their significance for the revolution's outcomes.

Conclusions. The Revolution of Dignity, by its nature, is a clear peaceful protest for human rights, triggered by the brutal dispersal of a student demonstration in support of Ukraine's European integration course on the night of November 30, 2013. Afterward, the protest evolved into resistance against the ruling regime. Thanks to the people's self-organization, the protest did not escalate into widespread riots. The authorities employed various methods of overt violence to try to stop and change the course of the revolution, leading to its tragic culmination in the events of February 18–20, 2014, in Kyiv, during which more than a hundred unarmed protesters became victims of the confrontation.

The protest achieved its primary goal – the overthrow of President Yanukovych's regime and the resignation of the government, which persistently betrayed the national interests of the country. However, this became a bloody prelude to the war launched by the Russian Federation against Ukraine immediately after the Maidan. The Ukrainian people remain committed to European integration and continue to fight against the Russian aggressor for freedom and democracy, thereby bringing closer a European future as the only path for Ukraine's existence and development.

Key words: *Revolution of Dignity, Euromaidan, nature of the revolution, social composition, protest confrontation.*

УДК 7.049.2:355.48(470+571:477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.7

Драган М.І.
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ОСНОВНІ ТЕМИ КАРИКАТУР, ПРИСВЯЧЕНИХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

У даній статті проаналізовано та описано основні теми карикатур та інтернет-мемів присвячених російсько-українській війні. Роботи карикатуристів як українських, російських, так і інших держав спрямовані на відображення подій вищезгаданої війни саме у вигляді зображень, зображень які слугують легким способом донесення інформації. Держави-учасники війни не рідко вдаються до спотворення інформації про певні події з метою отримання підтримки від народу та інших субєктів як всередині держави так і за її межами. Інформація яка проаналізована та описана в даній статті найбільш частіше трапляється на інформаційному просторі. Графічні зображення за допомогою яких передається інформація були зібрані на інтернет-ресурсах та проаналізовані відповідно їхнього наповнення, яке несе в собі певний сенс та посил до споживача. Російська федерація займає лідируюче місце у світі в сфері інформаціно-психологічного протиборства в умовах військового конфлікту, використовуючи інтернет-ресурси для поширення своєї пропаганди. Дискримінація противника, перебільшення своїх спроможностей, спотворення інформації щодо своїх намірів, які безсумнівно є жахливими, та невиправданими, змушують країн-суперників шукати шляхи протидії цій пропаганді. Україна та інші країни також активно використовують пропаганду за допомогою сатиричних зображень з метою протидії російській федерації. За результатами роботи по даній сатті автор дійшов до висновку, що всі держави які безпосередньо або віддалено приймають участь у даній війні використовують переважно одні і ті ж теми для інформаційно-пихологічного протиборства, які найбільш болюче та фундаментально впливають на свідомість людини, та приносить найбільш бажаний результат, всі ці теми описані в даній статті. Напрямок пропаганди за допомогою сатиричних зображень в сучасних умовах є слабко досліджений, тому ця стаття є особливо актуальною та тематика потребує подальших досліджень.

Ключові слова: *Карикатура, пропаганда, інформаційно-психологічний вплив, російсько-українська війна, інтеренет-мем.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах світової тенденції до діджиталізації суспільства та підвищення технологічності всіх галузей діяльності суспільства, інформація стала легкодоступною для будь-якого споживача при цьому карикатура та інтернет-меми, які стали швидким інструментом для її засвоєння. На відміну від об'ємних текстів, яких значна кількість споживачів не читатиме, відомості в сатиричному вигляді доносять інформацію і її сенс практично одразу після їх перегляду.

В процесі еволюції карикатура набула значного розвитку, вдосконалились способи та напрямки використання, а її здатність доносити інформацію до споживача максимально швидко та легко, створили з неї прекрасний засіб маніпуляції. Одним із напрямків використання політичної карикатури є використання як засобу інформаційного впливу на населення.

Геополітичні процеси в світі, боротьба народів і держав за вплив на світовій арені та територію, супроводжується необхідністю абсолютної підтримки даної політики народом цієї держави. Нерідко участь у геополітичних процесах вимагає величезних фінансових затрат, тому супроводжується погіршенням рівня життя у державі, як наслідок зявляється необхідність маніпулювати свідомістю народу, шляхом обману та викривлення реальності забезпечувати підтримку певного процесу в умовах соціальної нерівності. Як засіб маніпуляції свідомістю, карикатура використовується багатьма світовими субєктами, але вищезазначені процеси більш притаманні державам з тоталітарним правлінням, таким як російська федерація, КНДР, тощо, та набули там величезного розвитку.

Російська федерація, яка витрачає колосальні кошти на інформаційно-психологічний вплив на

власне населення та мешканців інших держав активно використовує такі способи донесення відомостей, та займає лідируюче місце у сфері інформаційної боротьби у світі. В умовах російсько-української війни, зазначене вище є великою проблемою та загрозою для національної безпеки України та інших держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Карикатуру та її можливості у свої роботах досліджували наступні вітчизняні науковці: Л. Питльована, В. Андрусишин, Є. Проценко, П. Мороз, Р. Куцик, Д. Назаренко, О. Сухомлин, А. Федоров, О. Сніговська, О. Сидоренко, М. Грищенко, А. Власюк та ніші. Найбільший інтерес для нас становлять роботи першої авторки із зазначених науковців, оскільки вона більшості своїх публікацій акцентує увагу на карикатурі саме як на засобі інформаційно-психологічного впливу. Щоправда дана авторка надає перевагу дослідженню Першої світової війни, та застосуванню карикатури у ній. Водночас, окремі її праці розкривають цей вид донесення відомостей як засіб інформаційно-пихологічного впливу у теперішній час. Всі інші вищезгадані автори не зосреджують свою увагу на карикатурі як засобі пропаганди.

Постановка завдання. Метою статті є огляд матеріалів з ціллю удосконалення уявлень про використання карикатури як засобу інформаційно-психологічного впливу і, зокрема, як елементу висміювання або підкреслення особливостей в умовах військового протистояння, у тому числі російсько-української війни.

Виклад основниго матеріалу. Карикатура зародилась ще за часів Стародавнього Єгипту. Тодішні полководці в оточені своїх воїнів глузували над ворогами, сміючись над їхніми слабкостями, жартуючи над їхніми вадами і даючи їм прізвисько відповідно цього. Крім цього, вони робили відповідні гротескні малюнки на скелях, а також прикрашали фасади будівель карикатурично зображаючи ворогів [1, с. 2].

З того часу мистецтво карикатури набуло значного розвитку та активно використовується в різних сферах діяльності, в тому числі в політичних та військових цілях.

Сучасна російська карикатура, перш за все, має на меті підкреслити світову гегемонію російської федерації, така карикатура більш спрямована на "сліпе" населення власної країни, яке твердо переконане у величі своєї держави, яка на сьогоднішній день втрачена. Також автори намагаються наслідувати кремлівський наратив щодо непереможності та могутності російського солдата. Зауважимо, що багато карикатур виконуються в стилі їхнього символічного звіра-ведмедя. На рисунку 1, (зліва), ми можемо спостерігати ведмедя з прапором російської федерації на рукаві, який тримає в руках каску з надписом "NATO", під якою ховаються собаки з прапорами країн Балтії – Латвії, Литви та Естонії та говорить: "КУ-КУ! А ОСЬ І Я … (КУ-КУ! А ВОТ И Я …)", метою даної ілюстрації є показати велич російської федерації над Північно-Атлантичним Альянсом, який не спроможний захистити своїх членів. Ймовірно, автор карикатури хотів показати страх цих країн, які ще неещодавно входили до складу колишнього СРСР, адже під ногами у них калюжа. При цьому сам ведмідь має дружелюбний вираз обличчя.

На рисунку 1, (справа), ми бачимо іншого ведмедя який одягнений у шапку-вушанку та

Рис. 1. Варіант карикатури, що розкриває тему гегемонії російської федерації [2], [3]

має жахаючу звірячу морду. Правою рукою він замахується балалайкою, а пальцем лівої показує образливий нецензурний жест. Знизу рисунка ми бачимо надпис "росіяни не здаються (русские не сдаются)". Метою даної роботи є показати велич російського солдата, який виконає завдання будь-якою ціною та ніколи не здастся в полон.

Сьогодні, як і в роки Холодної війни російська інформаційно-пропагандистська машина продовжує виховувати у свого населення ненависть та необхідність боротьби з Сполученими Штатами Америки та зокрема з капіталізмом, що відображається у багатьох роботах карикатуристів. Основним наративом в даних роботах є зображення американів як таких, які намагаються порушити світовий порядок розпалюючи боротьбу та ворожнечу по всьому світу, зокрема і в Україні. З огляду на вищезазначене, російський народ програмується на підтримку боротьби проти України та проти її громадян. На рисунку 2, (ліворуч) зображено триголового змія, колір якого відповідає кольору прапора США, на кожній із голів ми бачимо "ляльок- спікерів, на землі розкидані листівки з написами "Вставай Украина", "Вставай Египет", "Вставай Сирия", "Вставай Ливия"" та авдиторію, яка слухає промову. Метою даної карикатури є зобразити Америку у ролі розпалювачки конфліктів по всьому світу та що спричиняє порушення світового порядку. На рисунку 2, (праворуч) зображено чоловіка, одягненого в колір прапора Сполучених Штатів Америки, який ходить від дверей до дверей, що символізують країни в яких нещодавно відбулись або тривають військові конфлікти. Після його виходу з дверей виднієть вогонь, дим та кров, причому з дверей з надписом Ukraine, куди на даний момент хоче зайти чоловік виглядає ведмідь, який на думку автора символізує російську федерацію. Ідеєю цієї ілюстрації є зобразити Сполучені Штати Америки у ролі тих хто створює військові конфлікти та приносить біду по всьому світу, а російську федерацію як заступницю, яка намагається вберегти Україну від негативного впливу США.

Вищезазначені роботи російських карикатуристів спрямовані на свідомість не лише населення російської федерації, але й на громадян України та третіх держав з метою дискредитації українського політичного керівництва та очільників держав "вільного світу".

Враховуючи те, що Україна тривалий час була у складі Радянського Союзу, (наступником якого себе вважає російська федерація), та враховуючи глибоку експансію останньої у всі галузі української діяльності (в тому числі і інформаційної), у неї збереглись значні можливості щодо поширення інформації та пропаганди серед українського населення. В ході російсько-української війни кремлівська пропаганда російської федерації намагається дескридетувати українського воїна у свідомості нашого народу, зображуючи його як слабку людину без будь-яких цінностей, які мають бути притаманні справжньому військовослужбовцю. Одночасно росія намагається зобразити знецінення українським керівництвом своїх солдат, зобразити їх так званим "гарматним м'ясом".

На рисунку 3, (ліворуч) зображено російського військовослужбовця з автоматом в руках який присів на коліно перед каляскою та прапор рф, як знак приналежності. З правої сторони військовий що присів на коліно за каляскою, під ним розта-

Рис. 2. Варіант карикатури, що розкриває тему зображення США як таких, що порушують світовий порядок та розпалюють конфлікти по всьому світу [4], [5]

Рис. 3. Варіант карикатури, що розкриває тему зображення українського солдата без цінностей та якостей притаманних справжньому військовослужбовцю [6], та тему дискредитації українського керівництва, для якого життя солдата нічого не варте [7]

шований прапор України. Метою цієї карикатури є зобразити російського воїна як захисника, в цьому випадку дітей, а українського воїна як такого, що прикривається немовлятами, що безумовно дискредитує останнього. На рисунку 3, (праворуч) намальовано три військовослужбовця з автоматами в руках, які вишикувані в одну шеренгу. Перед ними стоїть президнт України Володимир Зеленський та вимовляє : "На двухсотий і трьохсотий розрахуйсь". Метою даної ілюстрації є показати українського воїна в очах керівництва держави як "м'ясо", життя якого нічого не варте і що їх відправляють на вірну смерть.

В цих умовах держава, яка змушена захищатись від російських територіальних апетитів, веде свою інформаційну боротьбу, вона по-перше повинна розвінчувати цю брехню та маніпуляції кремля. Другим завданням є донесення справжнього стану справ до народу російської федерації, який глибоко переконаний в своїй непереможності та величності. Третій напрямок інформаційного протиборства з української сторони спрямований на інші країни світу, підтримка яких життєво необхідна для перемоги на полі бою.

Отже, одним із основних напрямків роботи українських карикатуристів є робота з донесення справжнього негативного образу російського солдата. На рисунку 4, (ліворуч) ми спостерігаємо російського воїна, який стоїть на пральній машині та за спиною якого знаходиться різні речі побутового вжитку та техніка. Метою карикатури є змалювати російського солдата як мародера, який все награбоване на українській землі везе додому у російську федерацію. На рисунку 4, (праворуч) ми

Рис. 4. Варіанти карикатур, що розкриває тему російського військовослужбовця як мародера, вбивцю та грабіжника [8], [9]

спостерігаємо російського військовослужбовця, який, швидше за все повернувся з зони бойових дій додому, до сім'ї та привіз награбовані іграшки, одяг і прикраси з України та дарує їх дітям та дружині. Метою зображення є показати російського воїна, як безпринципного мародера та грабіжника.

Основною рушійною силою на полі бою є офіцери та солдати, тому, ще однією важливою умовою інформаційної боротьби є висвітлення втрат противника. Кожна зі сторін намагається статистику щодо загиблих та поранених зробити максимально корисною для себе та ганебною для ворога. З повідомлень речника Сил Оборони України станом на жовтнь 2024 року це близько 630000 осіб живої сили, 8653 танків, 17000 бойових броньованих машин, 18000 артилерійських систем, 700 літаків та гелікоптерів [10]. Офіційний кремль воліє на розголошувати та мінімізувати ці цифри, більше того, робить все щоб їх приховати. Для прикладу, навіть доходило до того, що в регіонах де втрати є особливо великими втсановлювали періодичність видачі тіл з моргу, щоб не створювати негативну картину перед населенням [11].

Посилюють цю тему так звані м'ясні штурми з російської сторони, та загороджувальні загони з так званих "кадирівців" [12]. На рисунку 5, (ліворуч) зображений президент російської федерації володимир путін який їде на комбайні та збирає військовослужбовців власної держави як врожай, перероблюючи їх на домовини. Метою цієї карикатури є показати те, що військовослужбовців рф відправляють на вірну смерть для участі в м'ясних штурмах, що це дорога в один кінець, оскільки за спиною загороджувальні загони з "кадирівців".

Українські карикатуристи також активно використовують тему втрат. На рисунку 5, (праворуч) ми бачимо російських солдатів, які гинуть один за одним на українській землі і руку, що їм в кишеню насипає насіння соняшнику. А після загибелі ці військовослужбовці перетворюються на нові соняшники. Мем про насіння в кишенях російських військовослужбовців, бере свій початок від жінки з окупованого Генічеська. Тоді вона зверталась до російських військовослужбовців та пропонувала їм покласти сім'я від соняшників в кишеню для того, щоб коли вони помруть, виросли соняшники [14]. Метою даної картини є показати, що на українській землі окупантів чекає виключно смерть без альтернатив.

В своїй історії наша держава стикалася з росією (у всіх її проявах), від Московської держави, російської імперії, Радянського союзу до російської федерації тепер. Практично увесь цей час наша Батьківщина певним чином знаходилася якщо не під правлінням так під глобальним впливом рф і вела кровопролитну боротьбу за волю й незалежність та терпіла утиски і насилля з боку останньої. Основний рух за свободу та незалежність України розгорнувся саме в часи перебування України у складі Радянського союзу, саме в пост воєнний період. Диседенти, шистидесятники і інші люди активно боролися за українську мову, свободу та незалежність, що в свою чергу супроводжувалось активними утисками, вбивствами і іншими заходами з боку радянської влади. В довоєнний період українці пережили три голодомори з боку радянської влади, одразу після війни велике переселення – "Операція вісла. Таким чином, радянська влада виступає для нас, уркаїнців, великим антигероєм та злочинцем.

Рис. 5. Варіанти карикатур, що розкривають тему російського керівництва, яке не цінує життя солдатів та відправляє їх на безкінечні м'ясня штурми [13], та тему неминучості загибелі загарбників [15]

Зокрема, ці питання залишаються актуальними й сьогодні. Спеціалісти з інформаційно-психологічних спеціальних операцій проводять паралелі у своїх малюнкових пропагандистських матеріалах президента російської федерації з радянськими вождями, а саме – Сталіним, який наслідує його імперіалістичні і варварські амбіції. Вони намагаються зобразити Володимира Путіна – президента російської федерації – наступником радянських вождів, а саме – того ж Сталіна, який наслідує його імперіалістичні і варварські амбіції. На рисунку 6, (ліворуч) ми бачимо діючого очільника рф в костюмі ведмедя на якому надпис "USSR" (СРСР). Метою цієї ілюстрації є зобразити, що російська федерація є нічим іншим як радянським союзом, точніше його продовженням а Путін – його вождем, а не президентом демократичної країни. На малюнку 6, (праворуч) змальовано також двох диктаторів, які дивляться один на одного в через дзеркало. Метою даного зображення є показати, що Володимир Путін та Йосиф Сталін мають одне лице з диктаторськими проявами.

Водночас, українські карикатуристи значну увагу приділяють висвітлюванню праведності боротьби нашої держави за свою територію, цілісність. При цьому вони використовують позитивні образи "світла і темряви". "Давида і Голіафа". Особливо це закріпилось в українському іформаційному просторі, коли ці алегорії почали використовувати у своїх виступах президент України Володимир Зеленський [18] та начальник Головного управління розвідки Кирило Буданов [19]. На рисунку 7, (ліворуч) ми спостерігаємо велетня з ракетою-булавою в руці, одягненого в шапку-вушанку з червоною зіркою на лобі, він символізує російську федерацію. З лівої сторони на ілюстрації зображно маленького чоловіка, який одягнений у вишиванку, який умовно символізує Україну та який тримає в руці інструмент для метання каміння. Метою цієї картини є прирівняти теперішню боротьбу України з російською федерацією з міфічною боротьбою "Давида і Голіафа". Тоді малий та слабкий Давид здолав кремезного та сильного Голіафа. На рисунку 7, (праворуч) видно тореодора одягненого у вишиванку та з прапором України в руках замість червоного полотна, який намагається приборкати російського ведемедя. Метою даної картини є показати боротьбу добра та зла, слабкого та сильного, при цьому слабкий перемагає.

Зазначемо що в російсько-українській війні, Сполучені штати америки, Великобританія, країни Європейського союзу підтримують Україну та вважають, що російська федерація є загарбником. Ця тема відображається в гротескних малюнках. На рисунку 8, (ліворуч) зображено президента російської федерації володимира путіна, який сидить верхи на монстрі що за формою нагадує територію російської федерації, при цьому це чудовисько намагається з'їсти землі України. На рисунку 8, (праворуч) зображено президента рф, який сидить за обіднім столом і поїдає торт у формі території України. Метою даних робіт є показати російську федерацію та її президента як загарбника.

Ще однією темою карикатур та мемів світової спільноти є даремність повномасштабного вторгнення в Україну, яке призведе до кінця режиму президента російської федерації. Зокрема, у перший же рік повномасштабного вторгнення з'явилися рисунки, у яких можна простежити тверде переконання Заходу в рішучості України захищати себе та слабкості рф. Нижче

Рис. 6. Варіант карикатури, що розкриває тему порівняння російської федерації з СРСР [16], а її президента зі Сталіним [17]

Рис. 7. Варіант карикатури, що розкриває тему порівняння битви російської федерації та України з міфічною битвою «Давида і Голіафа» та битвою добра і зла [20], [21]

Рис. 8. Варіанти карикатур, що розкривають тему зображення російської федерації як загарбників [22], [23]

Рис. 9. Варіанти карикатур, що розкривають тему нападу російської федерації на Україну як великої помилки, яка стане кінцем режиму Путіна [24], [25]

на рисунку 9, (ліворуч) бачимо путіна, який напавши на нашу державу, чинить самогубство. На рисунку 9, (праворуч) зображено російського президента, який вважає себе "на висоті" перебуваючи на купі знищеної військової техніки власної держави.

Широко описується в карикатурах тема, руйнування міфу, що російські збройні сили є другою армією яку ніхто не переможе. На рисунку 10 зображено російських військовослужбовців які стоять біля покажчика з надписом (Ukraine), та які намагаються знайти дорогу назад в росію щоб

Рис. 10. Варіант карикатури, що розкриває тему слабкості та не витривалості російських солдатів та офіцерів з обмеженим інтелектом [26]

втекти з поля бою. Метою даної ілюстрації є показати що російські солдати і офіцери є не професіонали з обмеженим інтелектом.

Висновки. Автором зроблена спроба розкрити основну тематику гумористичних зображень на тему російсько-української війни.

Ними стали:

З російської сторони: неперможність та могутність російської федерації; велич та нездоланність російського солдата; зображення США та їх оюзників як таких, що порушують світовий порядок і розпалюють конфлікти по всьому світу; дискредитація українського солдата в якого відсутні цінності та якості притаманні українському військовослужбовцю; дискредитація українського керівництва, для якого життя солдата нічого не варте та яке посилає їх на убій.

З української сторони: зображення справжньої суті російського солдата, як мародера, вбивці та грабіжника; зображення справжньої суті російського керівництва, для якого життя їхніх військовослужбовців нічого на варте, та які відправляють їх на постійні м'ясні штурмі; наголошення про неминучість загибелі загарбників, які прийшли на українську землю; порівняння російської федерації з СРСР а їхнього президента з Йосифом Сталіним; порівняння боротьби росії та України з битвою добра і зла, як "Давида і Голіафа".

Зі сторони третіх країн: зображення російської федерації як загарбника та необхідності боротьби з ними; зобразити напад росії на Україну як помилку президента російської федерації, яка призведе до закінчення режиму Путіна;. зображення російського солдата слабким та не витривалим.

У звязку з тим, що ці малюнкові пропагандистські матеріали швидко поширюються в соціальних мережах, є легкими для сприйняття як різними верствами населення так і віковою аудиторією, отже, вони стали дієвим інструментом інформаційно-психологічної боротьби, якому варто присвятити подальші наукові дослідження.

Список літератури:

1. Thomas Wright. A history of caricature & grotesque in Literature and art, London, 1853. C. 2. URL: https://books.google.com.ua/books?id=1nhCJ4ZAUTgC&dq=the+history+of+caricature&lr=&hl=uk&source=gbs_navlinks_s
2. Публікація карикатури. URL: https://dzen.ru/a/Yn5IxARISH3_7mOs
3. Публікація карикатури. URL: https://papik.pro/izobr/karikaturi/7747-karikatura-russkie-ne-sdajutsja-49-foto.html
4. Публікація карикатури. URL: https://www.flickr.com/photos/101700623@N08/13349374063
5. Публікація карикатури. URL: https://pikabu.ru/story/v_svete_poslednikh_sobyitiy_2022541
6. Публікація карикатури. URL: https://www.mkchita.ru/social/2022/12/08/vystavka-karikatur-v-podderzhku-svo-otkrylas-na-ploshhadke-tekhnikuma-v-chite.html
7. Публікація карикатури. URL: https://antifashist.com/item/zelenskij-zaranee-kompensiruet-provaly.html
8. Публікація карикатури. URL: https://mig.com.ua/ru/v-jenerhodare-okkupanty-voruiut-party-y-matrasy-na-ocheredy-unytazy/
9. Публікація карикатури. URL: https://glavcom.ua/ru/think/eta-vojna-lishena-smysla-dlja-tekh-kto-ee-nachal-863862.html
10. Втрати ворога сстаном на 12 жовтня 2024 року. URL: https://glavcom.ua/country/incidents/vtrati-voroha-stanom-na-12-zhovtnja-2024-henshtab-zsu-1025443.html
11. Не більше двох тіл на день. ЗМІ з'ясували, що в Росії тіла загиблих видають "дозовано" URL: https://www.ukr.net/news/details/world/95935370.html
12. Росія перекинула кадирівців під Харків, сстало відомо їхнє завдання. URL: https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-rosiya-prignala-kadirovciv-na-harkivshchinu-novini-harkova-12660216.html
13. Публікація карикатури. URL: https://m.allkharkov.ua/news/pro/novini-odnu-strokou_104.html
14. Покладіть в кишеню насіння, тварюки: мешканка Геніческа знущалася над окупантами, відео. URL: https://apostrophe.ua/ua/news/society/2022-02-25/polojite-v-karman-semechki-tvari-jitelnitsa-genicheska-poizdevalas-nad-okkupantami-video/260438
15. Публікація карикатури. URL: https://lb.ua/blog/taras_kremin/534053_koli_rosiya_porushila_nashi_rubezhi_same.html
16. Публікація карикатури. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1720731-rosiya_yak_i_atlantida_skoro_znikne_1984032.html
17. Публікація карикатури. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2349746-kanadskij-deputat-porivnav-putina-zi-stalinim.html
18. Промова Зеленського про битву Давида і Голіафа. URL: https://news.meta.ua/uk/news/promova-zelenskogo-pro-bitvu-davida-ta-goliafa-frantsiia-podvojit-pidtrimku-ukrajini-ssha-ta-soiuzniki-poliuiut-na-rosiiskikh-2335087/amp/
19. Буданов: Україна переможе росію, як Давид Голіафа. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3661720-budanov-ukraina-peremoze-rosiu-ak-david-goliafa.html
20. Публікація карикатури. URL: https://armyinform.com.ua/2022/04/29/karykatura-yak-sposib-protydiyi-v-informaczijnij-vijni-mordoru/
21. Публікація карикатури. URL: http://www.golos.com.ua/article/358260
22. Публікація карикатури. URL: https://i4p-md.org/en/six-months-since-russia-launched-its-war-of-aggression/
23. Публікація карикатури. URL: https://www.quora.com/What-would-the-reaction-be-from-the-international-community-if-Russia-were-to-bomb-a-civilian-airport-in-a-NATO-member-country-as-Russia-has-just-done-in-Ukraine
24. Публікація карикатури. URL: http://www.golos.com.ua/article/360576
25. Публікація карикатури. URL: https://theweek.com/political-satire/1021309/one-year-after
26. Публікація карикатури. URL: https://www.nato.int/docu/review/ru/articles/2014/08/28/fotoreportayo-v-karikaturah-moyoet-vot-chto-proishodit-na-samom-dele/index.html

Drahan M.I. THE MAIN THEMES OF THE CARTOONS ARE DTDICATED TO THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

This article analyzes and describes the main themes of cartoons and internet memes dedicated to the Russo-Ukrainian War. The works of cartoonists from Ukraine, Russia, and other countries aim to depict the events of this war through visual imagery, serving as an accessible means of conveying information. The warring states often resort to distorting information about certain events to gain support from their populations and other entities both domestically and abroad. The information analyzed and described in this article is among

the most frequently encountered in the information space. Graphic images used to convey information were collected from online resources and analyzed based on their content, which carries specific meaning and messaging for the audience. The Russian Federation occupies a leading position globally in the sphere of information-psychological warfare during military conflicts, utilizing internet platforms to spread its propaganda. The demonization of opponents, exaggeration of its capabilities, and distortion of information about its intentions—which are undeniably horrific and unjustifiable—force rival states to seek ways to counter this propaganda. Ukraine and other countries also actively use propaganda through satirical images to counteract the Russian Federation. Based on the results of this study, the author concludes that all states, whether directly or indirectly involved in this war, predominantly use similar themes in their information-psychological warfare. These themes profoundly and fundamentally impact human consciousness and yield the most desired results. All these themes are described in detail in this article. The use of propaganda through satirical images in modern conditions is an underexplored area. Therefore, this article is particularly relevant, and its subject matter requires further research.

Key words: *Caricature, propaganda, informational and psychological influence, russian-ukrainian war, internet meme.*

УДК 37.018.54-055.2:316.613.42](091)(477)»18/19»(046)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.8

Жовта І.І.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МЕДИЧНИЙ ДОГЛЯД ЗА ВИХОВАНКАМИ В ІНСТИТУТАХ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЧ. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ МЕДИЧНОГО ЗВІТУ ЗАКЛАДІВ ВІДОМСТВА ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ ЗА 1903/1904 Н.Р.)

У дослідженні показано, як здійснювався медичний догляд за вихованками в інститутах шляхетних дівчат на території України поч. ХХ ст. За відсутності архівних джерел, окрім Київського закладу, для характеристики проблеми обрано матеріали Медичного звіту закладів Відомства імператриці Марії 1903/1904 н.р., який укладений на основі звітів лікарів інститутів російської імперії. Показано, важливість медичного догляду у житті вихованок через їх відвідування до інститутських лікарень та через порівняння здорових і слабких вихованок у процентному відношенні. Розглянуто, що в інститутах велику увагу було спрямовано на медико-санітарний стан приміщень і чистоти води. Увага приділялася оздоровленню вихованок через прогулянки і праці в інститутському саду, або ж відпочинку улітку поза межами закладу (при наявності дачі). У деяких закладах (Одеському і Київському) запроваджувалася лікувальна гімнастика для покращення опорно-рухової системи і лікуванні хвороб хребта. Додатково ослабленим вихованкам надавалося посилене харчування (яйця, молоко, м'ясні продукти, хліб) та дієтичні добавки (миш'як, залізо, риб'ячий жир та лише в одному закладі коньяк). Проводилася ревакцинація від віспи практично у всіх школах-пансіонах, успішність визначалася у кожного закладу по-різному (від чверті до половини вихованок). Звернено увагу у дослідженні на хвороби зору, горла і зубів, та залучення лікарів-консультантів для огляду-лікування. Приділено характеристиці інфекційних хвороб вихованок в інститутах та як відбувалося подолання ендемічних захворювань, зокрема дифтерії. Виявлено ефективну боротьбу з інфекційними захворювання у вихованок інститутів шляхетних дівчат, яке відбувалося в ізоляції хворих та дезінфекції приміщень. Смертність інституток від хвороб була низькою, що вказує про належний медичний догляд у закладах.

Ключові слова: *інститут шляхетних дівчат, вихованка, медичний звіт, історія хвороб, історія України поч. ХХ ст.*

Постановка проблеми. Інститути шляхетних дівчат на території України почали свою діяльність ще у першій половині XIX ст. і завершили існування з розпадом російської імперії у перші десятиліття ХХ ст. Зокрема, йдеться про такі навчальні заклади як Харківський (1812–1919 рр.), Полтавський (1818–1917 рр.), Одеський (1828–1920 рр.), Керченський (Кушніковський) (1836–1920 рр.) та Київський інститути (1838–1919 рр.) [19, с. 80]. На початку існування до цих інституцій приймали панянок дворянського походження, а пізніше доньок й інших станів. Система інститутського навчання полягала у вивченні таких предметів як Закон Божий, російської мови і літератури, іноземних мов, природознавства, історії та ін. і проживання у школах-пансіонах упродовж шестивосьми років. Навчальні програми в інститутах відрізнялися від програм чоловічих навчальних закладів, і були спрощеними. Підпорядковувалися інститути не Міністерству народної освіти, як інші жіночі державні школи, а Відомству закладів імператриці Марії, яке безпосередньо було під імператорським контролем [19, с. 80, 81].

Перевірка здоров'я вихованок і їх лікування було невід'ємною частиною інститутського життя, так як дівчата хворіли часто, що ми й це показали на прикладі медичного догляду за інститутками Київського закладу. Станом здоров'я вихованок в інститутах опікувався медперсонал і запрошені лікарі. Також в інститутах були облаштовані приміщення, де дівчат лікували [6, с. 75–92].

Проблематика хвороб і лікування вихованок практично не досліджена у сучасній українській історіографії, хоча медичний догляд в інститутах у порівнянні з іншими жіночими навчальними закладами був одним з найкращих. Це спри-

чинене браком джерел. В Україні зберігаються лише архівні документи Київського інституту шляхетних дівчат у Держархіві м. Києва, а інших закладів – на території росії – країни-агресора [6, 29–31]. Друкованими джерелами, які доступні для українських дослідників, є медичні звіти Відомства закладів імператриці Марії, у яких уміщено інформацію від інститутських лікарів кожного закладу про стан здоров'я вихованок і їх лікування, що заміняє відсутність архівних документів [17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія налічує низку доробків, які в основному присвячені функціонуванню інститутів шляхетних дівчат, навчальному процесу і вихованню. Йдеться про праці XIX – поч. XX ст. написані до ювілеїв закладів їх працівниками: Д. Говоровим про Кушніковський інститут [1], М. Захарченком про Київський заклад [8], П. Мазановим – про Полтавський М. Жебильовим – про Харківський [4], невідомими автором або авторами – про Одеський [15]. У цих дослідженнях розкрити основні моменти діяльності закладів і подано списки працівників шкіл, однак хронологічно обмежені XIX ст., а також відсутня інформація про медичні відомості. У сучасних розвідках розкрито проблеми функціонування інститутів на території України (Т. Сухенко [19], В. Добровольська [3], К. Кобченко [11]), виховання (А. Коробчук [12], [13]), навчання (А. Махінько [16], Т. Шевчук [20]) дозвілля вихованок (І. Жовта [6, 7], А. Кізлова [7]) та про холеру в Київському інституті (І. Жовта [5]). Медична сфера інститутського життя до сих пір залишається малодослідженою.

Постановка завдання. Метою дослідження є характеристика медичного догляду за вихованками в інститутах шляхетних дівчат на території України на поч. XX ст. на матеріалах Медичного звіту Відомства імператриці Марії 1903/1904 н.р.

Виклад основного матеріалу. Медична сфера у повсякденному житті вихованок була надзвичайно важливою. Про це свідчить і кількість візитів до інститутських шпиталень дівчат за медичною допомогою. Відвідали вихованки лікарні: у Київському закладі 1120 разів, у Кушніковському – 1003, у Полтавському – 2646, і у Харківському – 816 разів [17, с. 117, 121, 131, 137]. Необхідність в інститутах медичної допомоги можна засвідчити тим, скільки вихованок були слабкими, коли говоримо про здоров'я. У вище зазначеному медичному звіті Відомства закладів імператриці Марії надано інформацію про відношення здорових дівчат до хворобливих із загальної кількості інституток. За таблицею видно, що велика кількість вихованок мали проблеми зі здоров'ям, особливо у Харківському інституті, так як там нараховувалося 71% «слабких на здоров'я» дівчат. Найкраща ситуація була в Одеському закладі, де співвідношення слабких дівчат коливалося у 38% від загальної кількості панянок с. 6. Можна припустити, що природно-кліматичні умови впливали на стан підопічних, зокрема морський клімат, що сприяв їхньому оздоровленню [17, с. 6].

Велику увагу в інститутах шляхетних дівчат на території України приділялося медико-санітарним умовам проживання вихованок в закладі, що передбачало піклування про здоров'я підопічних. Зокрема, лікар Кушніковського (Керченського) інституту шляхетних дівчат М. Сеславін зазначав, що деякі ділянки інститутської території були віддані вихованкам під садівництвом, що дозволило дівчатам займатися городництвом улітку. Це вплинуло, за свідченням лікаря, на покращення здоров'я дівчат [17, с. 17, 118].

Також на території цього закладу були проведені роботи із заміни водопровідних труб, закрито стару свердловину, де набирали воду, і використовували воду з колодязя лише для господарських

Таблиця 1

Кількість хворобливих дівчат в інститутах шляхетних дівчат на території України 1903/1904 н.р. [17, с. 6]

Інститути шляхетних дівчат на території України	Загальна кількість вихованок	«Слабких на здоров'я» вихованок
Київський інститут шляхетних дівчат	293	189
Кушніковський (Керченський) інститут шляхетних дівчат	195	111
Полтавський інститут шляхетних дівчат	240	165
Одеський інститут шляхетних дівчат	237	89
Харківський інститут шляхетних дівчат	243	173

потреб [17, с. 118]. Адже у забрудненій воді могли перебувати збудники деяких інфекційних хвороб, до прикладу холери, епідемії якої спалахували у XIX ст. [5, с. 9].

Щоб забезпечити вихованок якісною водою для пиття у закладах ставили фільтри на воду з міського водопроводу, тому у низки губернських інститутів імперії вода, яка давалася вихованкам, була очищеною[17, с. 19]. Ми знаходимо повідомлення, що лише в Одеському інституті шляхетних дівчат користувалися фільтрами Бекерфельда для отримання чистої води [17, с. 124]. Ми припускаємо, що інші інститути набирали воду із інститутської свердловини. Чи кип'ятили її, чи давали дівчатам свіжою, достеменно невідомо.

Варто зауважити, що в інститутах розуміли проблеми з санітарним станом приміщень і неодноразово вказували це у звітах. Йдеться про те, що у Полтавського закладу були нерозраховані приміщення на таку кількість вихованок, погана вентиляція, незадовільність штучного освітлення. Також для прийому дівчат при лазареті була необхідна окрема кімната. Вихованок доводилося оглядати в їдальні лазарету або інших прохідних кімнатах, що дуже незручно для усіх [17, с. 18, 131]. Тобто, заклади зверталися до Відомства, щоб покращити санітарний стан і забезпечити комфортні умови проживання.

Для покращення здоров'я вихованок в інститутах впроваджувалися прогулянки на свіжому повітрі. У медичному звіті узагальнено, що прогулянки вихованок на відкритому повітрі у садах закладів здійснювалися не менше двох разів на добу, а в деяких інститутах – і тричі (вранці до початку уроків, опівдні і ввечері). Погана погода зменшувала кількість прогулянок до однієї на добу, а скасовувалися лише у рідкісних випадках. За відгуками всіх інститутських лікарів перебування на відкритому повітрі упродовж року дуже благотворно впливало на загальне здоров'я вихованок шкіл-пансіонів [17, с. 19].

Неменше користі приносив і відпочинок на дачі влітку. Зокрема, лікарем Одеського інституту шляхетних дівчат М. Разумовським зазначалося, що влітку вихованки (30–40 осіб) відпочивали на приморській дачі, як і в попередні роки. Більшість з них купалися у морі, добре харчувалися, випивали велику кількість молоко, і щоденно прогулювалися по околицях, що помітно сприяло фізичному розвитку вихованок. Упродовж цього періоду серед них не спостерігалося жодного серйозного захворювання [17, с. 124]. У звіті не зазначено про відпочинок на дачах вихованок інших інститутів з території України, тому припускаємо, що їх не було у цей період. Дачу Київського інституту побудували після 1906 р., бо в архіві зберігається план-креслення цього року [2]. Про інші достеменно невідомо. Однак те, що в інститутах почали споруджувати окремі будівлі поза закладами для відпочинку й оздоровлення вихованок свідчить про неабияке піклування за дівчатами.

Щоб покращити опорно-рухову систему вихованок в інститутах шляхетних дівчат запроваджувалася гімнастика. У др. пол. XIX ст. вийшла друком програма занять із гімнастики Відомства закладів імператриці Марії, де обґрунтовувалась її доцільність, описувались різноманітні вправи (маршірування, нетривалий біг, складніші види бігу, повороти, дихальні заняття, з палицями, зі спортивним спорядженням і т.п.). Проте гімнастика в інститутах шляхетних дівчат Російської імперії поступово вводилась у план занять лише в кінці XIX ст., а на поч. XX ст. повільно впроваджувалася [6, с. 75–76]. У медичному звіті Відомства 1903/1904 рр. йшлося, що у Київському інституті шляхетних дівчат масажем і лікувальною гімнастикою користувалися 37 вихованок, з яких 15 мали сколіоз, у 20 дівчат були слабкі м'язи, а двоє з плоскостопістю с. 120. Впровадження гімнастики допомогло 20 вихованкам вилікуватися, а у 17 дівчат покращився стан, що доводило ефективність застосування гімнастики і оздоровило дівчат [17, с. 120]. В Одеському інституті шляхетних дівчат теж впроваджувалася гімнастика. У звіті вказано, що усі вихованки закладу щодня користувалися ортопедичною та лікарською гімнастикою, бо мали викривлення хребта, набуті до вступу до інституту. Нових випадків під час навчання не було. Гімнастика проводилися у великому гімнастичному залі, в якому були великі і малі гімнастичні апарати системи Лоренца, Беля, Цандера та ін. [17, с. 126]. Однак, у звіті не вказувалося про те, чи заняття принесли користь для учениць. Можна припустити, про позитивні зрушення щодо лікування хребта, проводячи паралелі з Київським закладом.

В інститутах шляхетних дівчат впроваджувалася ревакцинація від віспи. У медичному звіті присутня інформація про кількість щеплених вихованок, і якою була успішність. Як показано у звітах, від чверті до половини дівчат були захищені від віспи. Ревакцинація свідчить про розуміння інститутами важливості щеплення для протекції вихованок від цієї хвороби. Лише в Харківському інституті не проводилась ревакцинація від віспи [17, с. 18, 118, 123, 130].

Таблиця 2

Ревакцинація вихованок від віспи в інститутах шляхетних дівчат на території України 1903/1904 н.р. [17, с. 18, 118, 123, 130]

Інститути шляхетних дівчат на території України	Загальна кількість вихованок, ревакцинованих від віспи	Кількість вихованок з успішною ревакцинацією
Київський інститут шляхетних дівчат	37	21
Кушніковський (Керченський) інститут шляхетних дівчат	23	10
Полтавський інститут шляхетних дівчат	35	16
Одеський інститут шляхетних дівчат	36	12
Харківський інститут шляхетних дівчат	–	–

В інститутах шляхетних дівчат на території України, щоб покращити харчування вихованок і вирішити проблеми зі здоров'ям, додатково вводили в раціон окремі продукти з м'яса, молоко, яйця, а також дієтичні добавки, такі як залізо, миш'як, риб'ячий жир. Детальніше можна роздивитися у Таблиці № 3 [17, с. 121, 124, 130, 137]. Ми припускаємо, що найбільша кількість продуктів і добавок вводилася у Харківському закладі через велику кількість вихованок «слабких здоров'ям». Тому у закладі намагалися поправити стан дівчат завдяки посиленому харчуванню.

Залізо застосовували у боротьбі з анемією, так як у звіті можна побачити скільки вихованок мали проблеми із залізодефіцитом при вступі до школи в усіх інститутах [17, с. 117, 118, 130, 136]. Миш'як у невеликих дозах застосовувався для кращого кровообігу та зміцнення, і росту кісток, що було необхідно дівчатам у період зростання. Чому додавали коньяк до раціону достеменно невідомо. На прикладі Київського закладу ми дослідили проблеми з харчуванням у вихованок через несмачно приготовлену їжу і незадовільні санітарні умови, хоча не можемо стверджувати, що в усіх закладах була така ж ситуація. Проте додаткове харчування покращувало стан вихованок.

Неабияку увагу в інститутах приділялося лікуванню проблем з зором, вухами, носом і зубами. Для цього долучалися фахівці – отоларингологи і стоматологи. Також при інститутах були свої лікарі-консультанти. У вихованок шкіл-пансіонів на території України знаходили такі хвороби очей як короткозорість, різні види кон'юнктивіту, астигматизм, трахома; зубів – як запалення пульпи, карієс; горла – ангіна, ларингіт. Огляд зубів проводився щорічно, відбувалася чистка, пломбування і видалення зубів [17, с. 117, 118, 121, 131, 136]. Як відбувалося лікування зору і горла не було зазначено у звіті. Залучення додатково спеціалістів було важливим, особливо тому, що хвороби були поширені серед дівчат, і вимагалося спеціального лікування.

У медичному звіті Відомства закладів імператриці Марії розміщено інформацію про інфекційні захворювання, від яких потерпали вихованки інститутів шляхетних дівчат на території України поч. XX ст. Серед них – рожа, бронхіт, вітряна віспа, грип, паротит та дифтерія [17, с. 121, 125, 131, 136]. Остання зі списку була в Київському і Одеському інститутах шляхетних дівчат. Для боротьби з ендемією дифтерії в цих закладах хворих поміщали у лазарети, намагалися ізолю-

Таблиця 3

Додаткове харчування і дієтичні добавки в інститутах шляхетних дівчат на території України 1903–1904 н.р. [17, с. 121, 124, 130, 137]

Інститути шляхетних дівчат на території України	Дієтичні добавки	Додаткове харчування
Київський інститут шляхетних дівчат	Залізо, миш'як.	Біфштекс, молоко, яйця, м'ясний сік.
Кушніковський (Керченський) інститут шляхетних дівчат	–	–
Полтавський інститут шляхетних дівчат	Залізо, миш'як, риб'ячий жир.	Молоко, щоденна порція збільшувалась.
Одеський інститут шляхетних дівчат	Залізо, миш'як, риб'ячий жир.	Молоко, біфштекс, коньяк.
Харківський інститут шляхетних дівчат	Залізо, миш'як, риб'ячий жир.	М'ясо, шинка, білий хліб, молоко, яйця, м'ясний сік.

вали дівчат, які могли заразитися. Усі приміщення ретельно дезінфікувалися інститутськими засобами чи запрошувалися міські санітари у випадку з Одеським закладом. Для дезінфекції приміщень переважно застосовувалися формалін і сулема, а також кімнати постійно провітрювалися. Книги та предмети побуту при дуже важких випадках інфекційного зараження винищувалися вогнем. Крім того, проводилися повторні бактеріологічні дослідження слизу гортані хворих, і жодна вихованка не виписувалася з лазарету, поки у неї не було виявлено не зникали дифтерійних паличок. Службовці закладу лікувалися в міських лікарнях [17, с. 11. 121]. Про ефективне лікування дівчат в інститутах слугує той факт, що за 1903/1904 навчальний рік з усіх закладів на території України померла лише одна вихованка Полтавського закладу, у якої було ускладнення від групу, викликавши туберкульозний менінгіт [17, с. 131]. Таким чином, в інститутах ефективно боролися з інфекційними хворобами вихованок з ізоляцією хворих і дезінфекцією приміщень.

Висновки. За матеріалами Медичного звіту Відомства імператриці Марії 1903/1904 н.р. вихованки інститутів шляхетних дівчат на території України поч. ХХ ст. потребували медичного догляду через слабкість їхнього здоров'я. Дівчата відвідували шпиталі регулярно упродовж усього навчального року. Щоб покращити здоров'я вихованок в закладах звертали увагу на санітарний стан приміщень і чистоту води. Приділяли увагу прогулянкам, відпочинку на дачах улітку або у садку шкіл-пансіонів. У деяких закладах впроваджувалася лікувальні гімнастика і масаж, що сприяло вилікуванню хвороб хребта, проводилася ревакцинація від віспи, успішність якої була різною – від чверті до половини отримали захист. Для оздоровлення дівчат в інститутах надавалося посилене харчування і дієтичні добавки. Для лікування хвороб носа, горла, вух і зубів залучалися відповідні спеціалісти, які були лікарями-консультантами при закладах. Ефективно в інститутах боролися проти інфекційних хвороб. Про що свідчить смертність вихованок у закладах, яка була низькою.

Список літератури:

1. Говоров Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 г. до 1885 г. Керчь: Скоропеч. тип. А. В. Холева, 1886. 114 с.
2. Дело о постойке дачи института. 1906 г. Держархів м. Києва. Ф. 144, Оп. 2. Спр. 201. 5 арк.
3. Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX – на початку XX століття. Історичний архів. 2009. Вип. 3. С. 114–117.
4. Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского Института благородных девиц за 100 лет его существования (с 1812 по 1912 год). Харьков: Печатное дело, 1912. 147 с.
5. Жовта І. І. Досвід боротьби з холерою в Київському інституті шляхетних дівчат у 1871 і у 1872 роках. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів).* Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ: Арт Економі, 2020. С. 9–12.
6. Жовта І. І. Колектив Київського інституту шляхетних дівчат в організації повсякдення вихованок (XIX – перші десятиліття XX ст.). Дис. … доктора філософії: 032 – Історія та археологія. Київ, 2023. 189 с.
7. Жовта І. І., Кізлова А. А. Дозвілля вихованок інститутів шляхетних дівчат за джерелами особового походження (XIX – перші десятиліття XX ст.). *Уманська старовина.* 2024. №11. С. 5–19.
8. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1889. 290 с.
9. Кізлова А. А. Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX – початку XX ст. *Київські історичні студії.* 2021. Вип. 1 (12). С. 124–133.
10. Кізлова А. А. Чинні законовчителі Київського інституту шляхетних дівчат у публікаціях «Киевских епархиальных ведомостей» останньої третини XIX – початку XX ст. *Літопис Волині.* 2020. Чис. 22. С. 31–35.
11. Кобченко К. А. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX століття). *Українські жінки в горнилі модернізації.* Харків: КСД, 2017. С. 72–102.
12. Коробчук А. С. Батогом і пряником: специфіка виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат. *Старожитності Лукомор'я.* 2022. № 3. С. 35–43.
13. Коробчук А. С. Історія жіночої освіти на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Одеський інститут шляхетних дівчат. .). Дис. … доктора філософії: 032 – Історія та археологія. Одеса, 2023. 192 с.
14. Краткий исторический очерк пятидесятилетия Одесского института благородных девиц. Одесса, 1879. 44 с.

15. Мазанов П. И. Полтавский институт благородных девиц (1818–1898). Архивные справки. Полтава, 1899. 324 с.

16. Махінько А. Жіноча освіта в Україні у XIX – початку XX століття. *Вісник аграрної історії.* Зб. наук. праць. 2014. Вип. 8–9. С. 35–42.

17. Медицинский отчет по Ведомству учреждений императрицы Марии. 1903–1904 гг. Санкт-Петербург, 1906. 374 с.

18. Миш'як. Режим доступу: https://harchi.info/encyclopedia/myshyak (дата звернення 26.11.2024 р.).

19. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи.* 2000. Вип. 7. С. 80–84.

20. Шевчук Т. Викладання історії в Київському інституті шляхетних дівчат за спогадами вихованок. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 6 (12). С. 166–174.

Zhovta I.I. MEDICAL CARE FOR EDUCATTES OF INSTITUTES OF NOBLE GIRLS IN TERRITORY OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE MEDICAL REPORT OF THE INSTITUTIONS OF OFFICE OF EMPRESS MARIA FOR 1903/1904)

The study shows how medical care was provided to educatees of institutes of noble girls in the territory of Ukraine at the beginning of the 20th century. In the absence of archival sources, except for the Kyiv institution, materials from the Medical Report of the Institutions of the Office of Empress Maria for 1903/1904 were selected to characterize the problem, which was compiled on the basis of reports by doctors from institutes of the Russian Empire. The importance of medical care in the lives of educatees is shown through their visits to institute hospitals and through a comparison of healthy and weak female girls in percentage terms. It is considered that in the institutes great attention was paid to the medical and sanitary condition of the premises and the purity of water. Attention was paid to improving the health of female students through walks and work in the institute garden, or summer recreation outside the institution (if there was a cotage). In some institutions (Odessa and Kyiv), therapeutic gymnastics was introduced to improve the musculoskeletal system and treat diseases of the spine. Additionally, weakened inmates were given fortified food (eggs, milk, meat products, bread) and dietary supplements (arsenic, iron, fish oil, and only in one institution, cognac). Revaccination against smallpox was carried out in almost all boarding-schools, and success was determined differently in each institution (from a quarter to a half of the inmates). The study paid attention to diseases of the eyes, throat, and teeth, and the involvement of consulting doctors for examination and treatment. The characteristics of infectious diseases of inmates in institutes and how endemic diseases, in particular diphtheria, were overcome, were studied. Effective control of infectious diseases of educatees of institutes noble girls was revealed, which took place in the isolation of patients and disinfection of premises. The mortality rate of girls from diseases was low, which indicates proper medical care in institutions.

Key words: *institute of noble girls, educatee, medical report, history of diseases, history of Ukraine at the beginning of the 20th century.*

УДК 94(438).081
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.9

Зварич Р.В.
Коломийський педагогічний фаховий коледж
Івано-Франківської обласної ради

КРИМІНАЛЬНА СПРАВА ПРОТИ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО У КОЛОМИЙСЬКОМУ ОКРУЖНОМУ СУДІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті розкривається судочинство Коломийського окружного суду Другої Речі Посполитої у кримінальній справі проти Кирила Трильовського. Для дослідження національної політики польської влади у кримінальній справі проти К. Трильовського у 1930-х рр. можна виокремити такі методи наукового пізнання, як історичний, порівняльний, юридичний, культурно-антропологічний, контент аналіз та ін. Публікація висвітлює репресивні методи, які польська влада використовувала для придушення українського національного руху. У статті особлива увага приділена кримінальній справі проти одного з відомих українських політичних і громадських діячів – К.Трильовського – засновника «Січі» – однієї з перших українських націоналістичних організацій. К. Трильовський був звинувачений у державній зраді та підбурюванні до відокремлення частини території Польщі на основі своїх публікацій у закордонній пресі, зокрема статті «У важну хвилю». Однак ці звинувачення базувалися переважно на припущеннях і недоведених фактах. Незважаючи на активні зусилля К. Трильовського захиститися від звинувачень, справа залишалася відкритою, а сам він перебував під судовим слідством. Цей факт підкреслює політичну невизначеність судового процесу і можливість відновлення політичного переслідування в будь-який момент. Погляд автора показує, що кримінальна справа проти К. Трильовського є яскравим прикладом репресивної політики польської влади щодо українців у міжвоєнний період. Стаття аналізує політичні та правові аспекти цієї справи, підкреслюючи інструментарій правосуддя з метою придушення українського національного руху та боротьбу українських лідерів за збереження української національної ідентичності, права на самовизначення. Перспективами подальших наукових досліджень може виступити глибший аналіз політико-правових переслідувань українських діячів в контексті репресивної національної польської політики в окружних та інших судах Другої Речі Посполитої. Дослідження кримінальної справи проти К. Трильовського допомагає глибше зрозуміти політику міжвоєнної Польщі стосовно українців і ролі судочинства в національній політиці. Це дозволяє формувати точніший історичний контекст міжетнічних відносин у тогочасній Польщі. Наше дослідження пропонує детальний аналіз конкретної кримінальної справи проти К. Трильовського, що є важливою, але маловідомою сторінкою в історії українсько-польських відносин міжвоєнного періоду. Справа дозволяє розглянути не лише загальні тенденції репресивної політики, а й конкретні методи переслідування національних лідерів, що додає нових деталей до загальної картини політичної ситуації того часу. Робота глибоко аналізує правові аспекти, зокрема застосування австрійського кримінального законодавства в Польщі 1930-х років. Це дозволяє не лише вивчити політичний контекст, але й зрозуміти, як на практиці використовувалися юридичні інструменти для боротьби з національними рухами. Оригінальність також полягає у використанні архівних матеріалів, зокрема судових документів, які до цього часу не були ретельно вивчені.

Ключові слова: *К. Трильовський, Коломийський окружний суд, державна зрада, підбурювання, порушення громадського порядку, репресивна політика, військовополонений.*

Постановка проблеми. Пілсудчики, як і ендеки, вважали західноукраїнські землі споконвічною польською землею. Ідеологи концепції прометеїзму, визнавали наявність українського населення, але заперечували його право на самовизначення [3, с. 121]. Незалежність національних меншин із автономними правами була закономірною вимогою поневолених народів у складі Другої Речі Посполитої. Найбільш національно свідомі та суспільно активні з українців, які не могли змиритися із втратою власної державності, опинялися на лаві підсудних.

У програмах націоналістичних організацій передбачалося, що відродження соборної української держави відбудеться в результаті національної революції проти всіх окупаційних режимів. На першому її етапі буде встановлено революційну диктатуру з подальшою трансформацією її в республіканський державно-правовий устрій. Він характеризувався наявністю монопартійного авторитаризму з визначальною роллю харизматичного лідера або партійного проводу. Націоналісти виступали проти ліберальної парламентської демократії й комунізму [9, с. 185].

Недалекоглядна, упереджена політика польського уряду щодо національних меншостей, у тому числі української, яка втілювалася в життя брутальними методами, навіть на шкоду зовнішній безпеці держави, у найменш відповідний час, призвела тільки до радикалізації міжетнічних польсько-українських відносин [6, с. 120].

Кирило Трильовський, будучи яскравим представником українства, мав неабиякий вплив на формування національно-культурної самобутности українців у міжвоєнний період на західноукраїнських землях. Внаслідок цього Кирило Трильовський став підсудним Коломийського окружного суду Другої Речі Посполитої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає змогу виокремити праці таких авторів, як Л. Алексієвець, І. Гловацький, М. Ґеник, В. Комар, А. Нагірняк, О. Руда, І. Шевчук та ін. Однак державно-правові та суспільно-політичні аспекти судочинства Другої Речі Посполитої не є до кінця дослідженим, а місце судового провадження в рамках розглядуваної кримінальної справи проти Кирила Трильовського у Коломийському окружному суді Другої Речі Посполитої досі не висвітлювалося в історичній науці.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження суспільно-політичних і державно-правових аспектів кримінального провадження Коломийського окружного суду Другої Речі Посполитої проти громадсько-політичного, культурного діяча, адвоката К. Трильовського.

Виклад основного матеріалу. Влада Польщі в 30-х рр. XX ст. вдалася до національної політики, яка випливала з характеру самої держави та її політичного режиму. Більшість дослідників дотримуються тези, що визначальною для міжвоєнного часу була політика щодо дискримінації національних меншин. Державні органи не дотримувалися взятих на себе зобов'язань з національного питання, визначених Версальською системою договорів.

Нова влада запропонувала політику державної асиміляції і подолання антидержавних проявів, традиційним також була фальсифікація офіційних даних щодо кількісних показників національних етнічних груп. Усе це призвело до загострення відносин у сфері національної політики. Окреслений період характеризувався наступом на права національних меншин. З огляду на це, у 1930-х рр. активізуються національні рухи [7, с. 506]. Як і у 1920-х рр., у зазначений час основний удар польської репресивної політики щодо національних меншин прийшовся на представників української етнічної спільноти.

Політика державної асиміляції, яку реалізовували пілсудчики, передбачала перетворення представників непольських народів у лояльних громадян Другої Речі Посполитої методами економічного, релігійного та культурно-освітнього характеру. Поступки уряду повинні були так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, що навіть у випадку створення «незалежної» України над Дніпром це не викликало б зміни східних кордонів. У перспективі йшлося про переорієнтацію вістря українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям і використання його в інтересах Польської держави.

Концепція «інкорпорації», що висувалась прихильниками національної демократії на чолі з Р.Дмовським, полягала в безпосередньому приєднанні до Польщі білоруських і українських земель. Ендеки заперечували існування єдиної української нації і притримувались теорій про наявність окремих етнічних груп-племен: гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо та виступали за їх національну асиміляцію [10]. Так, у протиборстві цих двох напрямків – державної асиміляції та «інкорпорації» – формувалась національна політика урядів міжвоєнної Польщі стосовно українців [2, с. 99, 100]. При цьому на початку 30-х років XX ст. польсько-українські стосунки перебували на стадії загострення.

Тактика українських націоналістів у першій половині 30-х полягала у підготовці загальнонаціонального повстання, розхитуванні усталених міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, привернення до проблеми українського населення у складі Другої Речі Посполитої уваги світової спільноти власною деструктивною діяльністю щодо окупантів, створенні в міжнародних колах переконання, що без врегулювання національного питання українців політична, економічна стабільність в центрально-східному регіоні Європи неможлива.

Державна влада Другої Речі Посполитої як суттєву загрозу для себе сприймала і публікації в пресі, що знайшло відображення в судочинстві на території Станиславівського воєводства. Політичні переслідування за статті й повідомлення в періодичних виданнях, поширення друкованого слова становлять окрему групу судових розглядів у 30-х роках XX ст.

Так, 7 травня 1931 р. заступник прокурора III району Коломийського окружного суду направив слідчому судді подання № III. Ds.$\frac{1168/31}{1}$ про відкриття слідства у справі проти д-ра К. Трильовського за вчинення злочину, передбаченого параграфом 58с і параграфом 65а австрійського кримінального закону [1, арк. 1], який на той час ще був чинним у Другій Речі Посполитій. Відповідно до параграфу 58с австрійського кримінального закону передбачалася кримінальна відповідальність за державну зраду, що полягала у діяннях, спрямованих на відокремлення частини території від цілісної держави або наростання зовнішньої небезпеки для держави чи бунту, громадянської війни, публічно або таємно, вчинених через одиничних чи колективних суб'єктів шляхом змови, заклику, спонуканням, підбурюванням усно, письмово, друком, публічним виступом, порадою чи будь-яким іншим чином зі зброєю чи без неї.

Державною зрадою за параграфом 58с австрійського кримінального закону також вважалося вчинення зі вказаною вище метою таємних діянь, замахів шляхом вербування, шпіонажу, пропозиції інших дій, які навіть не доведені до кінця. «Публічно» у розумінні австрійського кримінального закону вважалася будь-яка заява, яка була адресована до необмеженого кола осіб, щонайменше двом особам, не враховуючи того, хто оприлюднює таку заяву [4, с. 25].

Відповідно до параграфу 65а австрійського кримінального закону передбачався кримінальна відповідальність за вчинення злочину – порушення громадського порядку – публічно в присутності кількох людей або в друкованих виданнях, письмових розповсюдженнях старається спонукати до зневаги або до ненависті проти цілісності держави, проти форми правління чи адміністрації держави. Винним у порушенні громадського порядку визнавався також той, хто намагався створити спілки, союзи, які б мали на меті порушення громадського порядку або той, хто намовляє інших взяти участь у таких спілках чи сам бере участь у них будь-яким чином [4, с. 25, 26, 27].

Коломийська прокуратура вважала, що у газеті «Свобода», друкованому органі Українського Народного Союзу, який виходив друком у м. Джерсі, у Сполучених Штатах Америки, в статті «У важну хвилю» К. Трильовський закликав, підбурював та переконував до вчинення дій, спрямованих на відокремлення частини території від цілісної Другої Речі Посполитої, завдання і наростання зовнішньої небезпеки для Другої Речі Посполитої, до бунту і громадянської війни шляхом публікації цієї статті чим також зневажив і висловив зневагу до польського уряду та адміністрації. Одночасно зі вказаними звинуваченнями прокуратура вносила подання про долучення рішення Коломийського гродського суду у справі проти Маціборка за створення таємного товариства. Прокурорське слідство також просило розпочати витребування і збирання у Станиславівському воєводстві доказів, які б підтверджували на авторство вказаної публікації К. Трильовського [1, арк. 1]. 1 лютого 1932 р. слідчий суддя Коломийського окружного суду відкрив судове провадження за обвинуваченням К. Трильовського [1, арк. 23–23 зв.].

Санкції інкримінованих К. Трильовському статей значно відрізнялися одна від одної, якщо за порушення громадського порядку передбачалося покарання у вигляді важкої в'язниці від одного до п'яти років, то за державну зраду – смерть.

6 травня 1932 р. до Коломийського окружного суду надійшло подання від доктора К. Трильовського, адвоката у Гвіздці про заслухання свідка. Як зазначав К. Трильовський, обвинувачення, висунуті проти нього вельмишановним паном прокурором, полягали лише в здогадках. У такому випадку, йшлося далі, не малозначним для характеристики особи К. Трильовського, його поглядів була оцінка поляків позиції К. Трильовського під час існування Західно-Української Народної Республіки, а саме у період 1 листопада 1918 р. – кінець травня 1919 р.

Саме 2 лютого 1919 р. К. Трильовський засідав у Станиславівському представництві Західно-Української Національної Ради. К. Трильовський як посол у Західно-Українській Національній Раді внаслідок свого посадового становища мав відповідні важелі впливу на державотворчі процеси і використовував їх з-поміж іншого також на користь своїх співгромадян – поляків, які приходили до нього зі скаргами, за допомогою у захисті порушених їх прав. Крім того, К. Трильовський публічно на засіданні Національної Ради зазначив, що скарги полягали у неприйнятному став-

ленні до польських воєнних полонених зі сторони українських військових, внаслідок чого звернувся до міністра військових справ Д. Вітовського, щоби доручив українському війську якнайлюдяніше ставитися до полонених-поляків. Своє звернення до Д. Вітовського К. Трильовський мотивував тим, що ворог, який взятий в полон перестає вже бути ворогом і стає ближнім.

К. Трильовський клопотав про заслуховування львівського емиритованого колійового інспектора, поляка Віталіса Людвика Войнаровського, який був свідком вказаного звернення до Д. Вітовського. Тим більше, що по закінченню пленарного засідання Віталіс Людвик Войнаровський дякував К. Трильовському і особисто заявив, що поляки ніколи не забудуть такого виступу в захист польських полонених. Пан Войнаровський, стверджував К. Трильовський, міг також засвідчити про те, що К. Трильовський взагалі помагав полякам, які були покривджені [1, арк. 23–23 зв.].

Вище продемонстровано механізм самозахисту з боку К. Трильовського у політичному судовому процесі Коломийського окружного суду. День реєстрації подання до слідчого судді є крайньою датою судового провадження. Цим документом закінчуються матеріали судової справи, ніяких подальших процесуальних дій з боку органів правосуддя Другої Речі Посполитої не було здійснено щодо цього випадку. Однак, враховуючи тонкощі кримінального процесуального законодавства Другої Речі Посполитої, залишався той факт, що К. Трильовський і надалі перебував під судовим слідством, безстроково, справа не була закрита, політичне переслідування з боку Коломийського окружного суду могло відновитися в будь-який момент.

Варто також зауважити, що подання К. Трильовського до слідчого судді Коломийського окружного суду було надруковане українською мовою, на першій сторінці проставлено штамп вхідної реєстрації з номером, таким чином, український адвокат К. Трильовський реалізовував своє право на використання рідної, української мови в суді, що передбачалося статтею 2 закону Другої Речі Посполитої про мову в суді, прокуратурі й нотаріаті від 31 липня 1924 р. [11].

Таким чином, адвокат д-р К. Трильовський сам звернувся із поданням до Коломийського окружного суду про заслухання свідка в його справі. К. Трильовський відкидав будь-які звинувачення в пропаганді ненависті до Другої Речі Посполитої і наводив доказом своєї правоти свідка Віталіса Людовика Войнаровського, емиритованого колійового інспектора польської національності, який міг підтвердити, що К. Трильовський не просто не пропагував ненависть до Польщі, а допомагав військовим полоненим польської національності.

У судочинстві Коломийського окружного суду у 1930-х рр. залишилися притаманні ознаки політичної упередженості попереднього десятиліття щодо українців та осіб, які поділяли погляди про суверенність західноукраїнських земель. Основним рушієм у боротьбі за відновлення української держави були українські націоналістичні організації, а також друковані видання. Українці, які були носіями національної самосвідомости, й надалі притягалися до кримінальної відповідальності за вияви своєї української ідентичности. Розглянута кримінальна справа проти Кирила Трильовського у судочинстві Коломийського окружного суду Другої Речі Посполитої була фактично політичним процесом над культурно-просвітницьким діячем, українським адвокатом Кирилом Трильовським за ознакою національної самосвідомости та участі в українському національному русі.

Висновки. Отже, у 1930-х роках польська влада здійснювала національну політику, спрямовану на асиміляцію національних меншин, зокрема українців, що стало продовженням курсу, розпочатого в попередні десятиліття. Польська держава, ігноруючи міжнародні домовленості, порушувала права національних меншин, що призвело до загострення міжетнічних відносин. Основними методами асиміляції були економічні, релігійні та культурні заходи, що повинні були забезпечити лояльність українського населення до польської держави. Кримінальна справа проти К. Трильовського відображає репресивну політику польської влади щодо українських національних діячів у 1930-х роках. Трильовського звинувачували в державній зраді та підбурюванні до відокремлення частини території Польщі, спираючись на його публікації, що висвітлювали українське національне питання. Однак ці звинувачення базувалися переважно на припущеннях і недоведених фактах, що свідчить про політичний характер переслідування.

Попри звинувачення, К. Трильовський виявив активну позицію в захисті своїх прав, використовуючи законні можливості, зокрема право на звернення до суду українською мовою, що було передбачено законодавством Польщі. Його самозахист ґрунтувався на свідченнях про гуманітарне ставлення до польських військовополонених під час Західно-Української Народної Республіки, що

показує його прихильність до принципів справедливості та людяності. Справу не було доведено до завершення, що вказує на політичну невизначеність і можливість відновлення переслідування в будь-який момент. Загалом, кримінальне провадження проти К. Трильовського ілюструє інструментарій правосуддя польської влади для придушення українського національного руху, а також боротьбу національних лідерів за свої права та самовизначення українців.

Список літератури:

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 90, оп. 1, спр. 39, 23 арк.
2. Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939 рр.). Галичина. Всеукраїнський наук. і культ.-просвітній краєзн. часоп. 1998. Ч. 1 (2). С. 99–105.
3. Комар В. Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). Укр. іст. журн. 2001. Вип. 5. С. 120—128.
4. Нараївський Р. Е. Правовий порадник. Популярний збірник карного, цивільного і адміністративного права. Коломия, 1932. 830 с.
5. Степанчук О. П. Вплив національної політики польського уряду щодо українців Холмщини на процеси державотворення Речі Посполитої Польської у 20-х – 30-х роках ХХ ст. Актуальні пробл. всесвітньої історії: аксіологічні засади державотворення : матер. Міжнар. наук. конф. (21 листоп. 2012 р.). Київ, 2012. 152 с. С. 118–121.
6. Степанчук О. П. Вплив національної політики польського уряду щодо українців Холмщини на процеси державотворення Речі Посполитої Польської у 20-х – 30-х роках ХХ ст. Актуальні пробл. всесвітньої історії: аксіологічні засади державотворення : матер. Міжнар. наук. конф. (21 листоп. 2012 р.). Київ, 2012. 152 с. С. 118–121.
7. Турчак О. В. Державна політика Другої Речі Посполитої щодо національних меншин у другій половині 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. Вісн. Нац. у-ту «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 845. С. 503–507.
8. Ходак Т. Правові аспекти державотворчої концепції українських націоналістів 30-х років ХХ ст. Вісн. Прикарпат. у-ту. Історія. 2011. Вип. 19. С. 179–186.
9. Ходак Т. Правові аспекти державотворчої концепції українських націоналістів 30-х років ХХ ст. Вісн. Прикарпат. у-ту. Історія. 2011. Вип. 19. С. 179–186.
10. Giertych J. O program polityki kresowej. Warszawa, 1932. S. 118.
11. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notarjatu. DzURP. 1924. Nr. 78. Poz. 757.

Zvarych R.V. THE CRIMINAL CASE AGAINST KYRYLO TRYLOVSKYI IN THE KOLOMYIA DISTRICT COURT OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

The purpose of this scholarly study is to examine the socio-political and legal aspects of the criminal proceedings in the Kolomyia District Court of the Second Polish Republic against the civic, political, and cultural figure, lawyer K. Trylovsky. The publication sheds light on the repressive methods the Polish authorities used to suppress the Ukrainian national movement. The article focuses particularly on the criminal case against one of the prominent Ukrainian political and public figures, K. Trylovsky, the founder of «Sich», one of the first Ukrainian nationalist organizations. K. Trylovsky was accused of treason and incitement to secession of part of Poland's territory based on his publications in the foreign press, particularly the article «In a Critical Moment». However, these charges were largely based on assumptions and unproven facts. Despite K. Trylovsky's active efforts to defend himself against the accusations, the case remained open, and he remained under judicial investigation. This fact underscores the political uncertainty of the trial and the possibility of resuming political persecution at any moment. The author's perspective shows that the criminal case against K. Trylovsky is a striking example of the repressive policies of the Polish authorities towards Ukrainians in the interwar period. The article analyzes the political and legal aspects of this case, emphasizing the use of judicial tools to suppress the Ukrainian national movement and the struggle of Ukrainian leaders to preserve Ukrainian national identity and the right to self-determination. Further research prospects may include a deeper analysis of the political and legal persecution of Ukrainian leaders in the context of the repressive national policies of Poland in the district and other courts of the Second Polish Republic. The investigation of the criminal case against K. Trylovsky helps to better understand the policy of interwar Poland towards Ukrainians and the role of the judiciary in national policy. This provides a more accurate historical context of interethnic relations in Poland at that time. Our research offers a detailed analysis of the specific criminal case against K. Trylovsky, which is an important but little-known chapter in the history of Ukrainian-Polish rela-

tions in the interwar period. The case allows us to examine not only the general trends of repressive policies but also specific methods of persecuting national leaders, which adds new details to the overall picture of the political situation of that time. The study deeply analyzes legal aspects, particularly the application of Austrian criminal law in 1930s Poland. This allows for an exploration not only of the political context but also of how legal tools were practically used to combat national movements. The originality also lies in the use of archival materials, particularly court documents, which have not been thoroughly studied until now.

Key words: *K. Tryliovskyi, Kolomyia District Court, treason, incitement, public disorder, repressive policy, prisoner of war.*

УДК 37(091)(477.65/.72)”1864/1914”(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.10

Клочек А.І.
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ У СЕЛАХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРІОД З 1864 ДО 1914 РОКІВ

У статті висвітлюються особливості започаткування та розвитку діяльності земських шкіл у селах Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії у період з 1864 року до 1914 року. Зазначається, що створення земських шкіл було зумовлене земською реформою 1864 року. Земства долучалися до забезпечення закладів народної освіти, і зміни стосувалися започаткування місцевого самоврядування у сільській місцевості. Акцент зроблено на тому, що на початковому етапі створення земських шкіл відбувалося повільними темпами через невизначеність земських діячів стосовно початкової освіти та ролі народних шкіл, а з часом спостерігалося зростання їх кількості. Наголошується на тому, що мала місце позитивна динаміка розвитку мережі земських шкіл у Херсонській губернії на початку ХХ століття, основи якої закладалися в другій половині ХІХ століття. Найбільша кількість шкіл функціонувала в Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Констатується, що у 1890-х роках кількість земських шкіл Олександрійського повіту перевищувала кількість таких установ у Єлисаветградському повіті. За чверть століття більш прогресивним у питаннях розвитку освіти для простих верств населення був Єлисаветградсткий повіт. Відмічається, що опікування земствами питаннями освіти виявлялося в аспектах актуалізації проблем забезпечення шкіл педагогічними кадрами, удосконалення навчального процесу та налагодження матеріальної складової існування шкіл. Нагальним було питання будівель шкіл, оскільки їх облаштованість впливала на продуктивність діяльності вчителів. Значна кількість земських шкіл Єлисаветградського й Олександрійського повітів розміщувалася в приміщеннях, які не відповідали гігієнічним нормам, що було пов’язано з недостатньою участю губернського земства в цих питаннях. Зазначається, що, незважаючи на складнощі, повітові земства долучалися до вирішення проблем утримання вчителів, облаштування їм житла та забезпечення можливості культурного розвитку. Це зменшувало відтік учителів із сільської місцевості та сприяло розвитку початкової освіти.

Ключові слова: *земства, земські школи, Херсонська губернія, Єлисаветградський повіт, Олександрійський повіт.*

Постановка проблеми. На нинішньому етапі розвитку України, незважаючи на виклики воєнного часу, продовжують відбуватися модернізаційні реформи в освітній галузі. Будь-які зміни, які торкаються проблем майбутнього держави, пов’язані з рядом складнощів, подолання яких є можливим, у тому числі, завдяки здійсненню рефлексії історичного досвіду в цих питаннях. Надбання земської спадщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття на теренах сучасної центральної та південної частин України є позитивним прикладом успішного розвитку освіти, навіть в умовах входження країни до складу тодішньої російської імперії і політики русифікації населення цих регіонів. На увагу заслуговують процеси створення земствами як органами місцевого самоврядування освітніх осередків – земських шкіл, наявність і функціонування яких свідчила про можливість для дітей простих верств населення отримати початкову освіту. Дослідження проблематики започаткування земської освіти загалом має важливе значення для об’єктивного відтворення історії розвитку освіти в Україні у визначених хронологічних межах. Разом з тим, маловивченою є просвітницька діяльність в окремих повітах, до яких належать Олександрійське та Єлисаветградське повітові земства Херсонської губернії. Її вивчення може доповнити загальну картину розвитку земської освіти в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття та знайти відображення у науковій і краєзнавчій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення і розвитку земської освіти

загалом і Херсонської губернії зокрема було предметом розгляду багатьох дослідників. Особливості діяльності земських установ у своїх працях висвітлювали українські науковці А. Гапієнко, О. Обметко, О. Мармазова, А.Лохматова. Питання становлення і розвитку земської освіти знайшли відображення в дослідженнях ряду вчених. А. Гуз розкривав проблему запровадження початкової освіти на території України в другій половині XIX – на початку XX століття та роль земств у цих процесах. Поетапність становлення початкової народної школи вивчала Л. Біла. На початковому етапі формування мережі земських народних шкіл свою наукову увагу зосереджував Н. Потій. Регіональній специфіці освітньої діяльності повітових земств свої дослідження присвячував В. Милько. Особливості розвитку земської освіти в Херсонській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття висвітлювала Л.Рябовол. О. Чорний, актуалізуючи роль культурно-освітніх установ у поширенні знань серед дорослого населення, торкався проблем земської освіти в Олександрійському повіті Херсонської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття.

Постановка завдання. Мета статті: висвітлити особливості становлення та діяльності Олександрійського і Єлисаветградського повітових земств Херсонської губернії у період з 1864 до 1914 років.

Виклад основного матеріалу. Початок існування земських шкіл приходиться на 1860-ті роки, що було зумовлено земською реформою 1864 року. 1 січня 1864 року вступило в дію «Положення про губернські й повітові земські установи», згідно якого земства долучалися до забезпечення закладів народної освіти, а сама земська реформа передбачала зміни в частині започаткування місцевого самоврядування у сільській місцевості. 14 червня 1864 року було видане «Положення про початкові народні училища», яке легалізувало відкриття і забезпечення громадськими організаціями та приватними особами початкових народних шкіл, що створювалися на базі народних училищ і називалися земськими школами [2].

Земські збори не поспішали розглядати питання розвитку освітньої галузі, оскільки панівною була думка про те, що це має бути предметом спільних зусиль держави та громад. Втім поступово земства почали долучатися до вирішення проблеми становлення народної освіти, виступаючи з клопотаннями перед урядом і Міністерством народної освіти про відкриття шкіл.

У перші роки створення земських шкіл відбувалося повільними темпами – через невизначеність земських діячів стосовно початкової освіти і ролі народних шкіл. Втім з часом спостерігалося зростання їх кількості: у 1877 році функціонувало 1403 школи, у 1898 році їх чисельність збільшилася до 3687, а в 1914 році було зафіксовано 7082 школи.

Загальна картина по Україні відображувала динаміку розвитку земської освіти в окремих регіонах. Зокрема, за звітними документами 1911 року, при порівнянні показників 1905 і 1910 років, у Херсонській губернії було зафіксовано зростання кількості шкіл усіх категорій (земських шкіл, шкіл духовного відомства, церковно-приходських шкіл, шкіл міністерства народної освіти та ін.) на 15%. Серед них найбільш багаточисельну групу, де показники 1910 року перевищували показники 1905 року на 38,7%, були земські школи. (Для порівняння, друге місце у такому співставленні займали школи духовного відомства – 27,1%, третє місце посідали міські початкові школи – 11,4%). Відтак за п'ять років – з 1905 до 1910 рр. – кількість земських шкіл у Херсонській губернії зросла з 532 до 817. Найсуттєвіше збільшення стосувалося земських однокласних шкіл: за цей період їхня кількість зросла на 236 (на 44,5%): з 532-х до 768-ми. Тоді як зростання двокласних шкіл зафіксовано у 1910 році, у порівнянні з їх кількістю у 1910 році, на 49 [6]. Вказані дані конкретизовано в таблиці 1.

Наведені вище дані засвідчують позитивну динаміку розвитку мережі земських шкіл у Херсонській губернії на початку XX століття, основи якої закладалися в другій половині XIX століття у зв'язку зі здійсненням земської реформи.

Кількість земських шкіл Херсонської губернії мала різну вираженість у повітах, у тому числі стосовно однокласних і двокласних шкіл. Таблиця 2 демонструє цей розподіл станом на 1910 рік.

Таблиця 1

Кількість земських шкіл у Херсонській губернії за період з 1905 до 1910 роки

Категорія шкіл	Кількість шкіл станом на 15 грудня			У 1910 році шкіл більше, порівняно з:			
	1905	1909	1910	кількістю		відсотками	
				1905	1909	1905	1909
Земські однокласні	532	677	768	236	91	44,5	13,4
Земські двокласні	-	32	49	49	17	100,0	53,0

Таблиця 2

Кількість земських шкіл у повітах Херсонської губернії у 1910 році

Повіт	Однокласні школи	Двокласні школи	Загальна кількість
Олександрійський	123	9	134
Єлисаветградський	172	11	183
Ананьєвський	109	4	113
Тираспольський	65	1	66
Одеський	96	5	101
Херсонський	200	19	219

Згідно наведених даних, у Херсонській губернії на початку XX століття найбільша кількість земських шкіл функціонувала в Херсонському, Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Наведемо фактичний матеріал про зрушення в сторону збільшення кількості земських шкіл у Єлисаветградському та Олександрійському повітах за період з 1905 до 1910 років [6]. Так, суттєві зміни спостерігалися в Єлисаветградському повіті: станом на 15 грудня 1905 року їх було 98, тоді як до того часу у 1910 році кількість виросла на 85 – до 183, тобто на 86,7%. Дещо менші зміни зафіксовано в показниках Олександрійського повіту, втім вони теж були суттєвими. Так, кількість земських шкіл у 1910 році становила 134, порівняно з 1905 роком, коли їх було 85. За підрахунками встановлено, що за п'ять років започаткували свою діяльність 46 земських шкіл у цьому повіті, що становить 35%. Серед кількісного складу двокласних земських шкіл, то у 1910 році функціонувало 9 таких установ в Олександрійському повіті та 11 в Єлисаветградському. Ці кількісні показники входили до загальних даних, наведених вище, які засвідчували переважання земських освітніх установ в Єлисаветградському повіті. Варто зауважити, що на кінець XIX століття, у 1890-х роках, кількість земських шкіл Олександрійського повіту, а саме 79, де навчалося 8094 учнів, дещо перевищувала кількість таких установ в Єлисаветградському повіті – 71, де навчалося 6743 учні. Втім за чверть століття більш прогресивним у питаннях розвитку освіти для простих верств населення був Єлисаветградсткий повіт, який на теренах Херсонської губернії поступався лише Херсонському повіту.

Здійснення контролю за діяльністю цих установ залишали за собою повітові та губернські училищні ради. Варто зауважити, що в частині допомоги земським школам між повітовими і губернськими земствами були розділені функції. Повітові земства більшою мірою переймалися проблемами утримання вчителів і забезпечення учнів навчальною літературою. Тоді як губернські земства брали участь у наданні позик для спорудження шкільних будівель. Все інше забезпечували сільські громади.

Опікування земств питаннями освіти виявлялося в різних аспектах: від актуалізації проблеми забезпечення шкіл педагогічними кадрами та удосконалення навчального процесу – до налагодження матеріальної складової існування шкіл. Стосовно останнього, то тривалий час було нагальним питання будівель шкіл. Воно постійно інспектувалося і було на контролі повітових земств. Бралося до уваги, що на продуктивність діяльності вчителя впливає обстановка, в якій йому доводиться працювати з учнями: темні, сирі, тісні, холодні приміщення негативно позначаються на стані здоров'я учасників освітнього процесу.

За показниками 1910 року значна кількість шкіл розміщувалася в приміщеннях, які не відповідали гігієнічним нормам. Тобто констатувалося, що значний відсоток шкіл різних категорій Херсонської губернії – земських, міністерських, церковно-приходських – розміщені в недосконалих приміщеннях. Серед земських шкіл губернії таких було 51,8%, з-поміж них у Єлисаветградському повіті – 59,6%, в Олександрійському – 52,2%. Для порівняння: в Одеському повіті їх було 65,3%, в Ананьєвскому – 56,6%, Херсонському – 45,6%, в Тираспольському – 21,1% [6].

Найчастіше причиною незручностей були тісні приміщення. Загалом в губернії їх відсоток становив 71%. В Єлисавегтрадському повіті таких шкіл було 63,0% від усієї кількості, а в Олександрійському повіті – 53,5%. Іншими негативними ознаками були сирість у приміщеннях шкіл, вони були темними і холодними. Стосовно останнього, то таких шкіл по Олександрійському повіту було 15,9%. Такими, що потенційно могли зруйнуватися, по губернії було лише 4,6% шкіл. Утім відсоток таких установ був значно вищий в Єлисаветградському повіті – 12,0% і Олександрійському повіті – 8,8%. Вважалося, що, з огляду на невеликий відсоток земських шкіл, які розміщувалися в приміщеннях, що винаймали (а це 15,9% і 15,3%

відповідно), самі школи мали нейтралізувати недоліки і самотужки віднайти кошти на проведення відповідних робіт.

Щодо установ, які потребували оновлення чи нового будівництва, проблема вирішувалася шляхом реалізації проєктів шкіл з просторими приміщеннями, які добре освітлювалися. Разом із тим піднімалися питання наповнення їх меблями, наявність яких давала б можливість усім учням повноцінно навчатися за зручними партами.

Зазвичай питаннями матеріального забезпечення земських шкіл переймалися органи місцевого самоврядування. Приміром, у публікації 1894 року було зафіксоване рішення Єлисаветградського повітового земства стосовно виділення коштів для придбання меблів, шкільного обладнання, посуду, господарських речей [9]. Традиційною була практика благодійної допомоги школам, яку надавали заможні люди. Так, відомим є факт виділення у 1898 році місцевими поміщиками 4000 рублів на закупівлю меблів для місцевої школи в селі Антонівка Єлисаветградського повіту і 1000 рублів на шкільне обладнання [8].

Враховувалося співвідношення шкільних парт, які «правильно влаштовані» і «неправильно влаштовані». І хоча таке означення шкільних меблів було доволі розмитим, оскільки не вказувалося, за якими критеріями визначалася ступінь «влаштовності» парт, за даними повітових земств загальна кількість «правильно влаштованих» парт в земських школах Херсонської губернії становила 82,1% від загальної кількості. В абсолютних числах за звітний 2010 рік це було 23772 [6].

Прогресивною зміною у забезпеченні шкіл меблями була розробка їхнього нового типу. Акцент робився на тому, щоб вони відповідали віку і зросту дітей, були функціональними та мали всі необхідні елементи, які б робили сидіння дитини за партою зручним [1]. Позитивним був факт актуалізації відповідними інститутами проблем гігієнічних норм для шкіл. 29 грудня 1895 року відбувся Другий з'їзд діячів технічної та професійної освіти, на засіданні спеціальної секції зі шкільної гігієни і фізичного виховання якого представники навчальних закладів обговорювали різні моделі шкільних меблів. Основним критерієм відбору останніх була зручність, функціональність та убезпечення школярів від можливого набуття проблем зі здоров'ям.

Кожного року питання обладнання приміщень земських шкіл було актуальним і по-різному вирішувалося з метою забезпечення шкіл меблями. Так, у 1913 році земськими зборами Єлисаветградського повіту на витрати щодо обладнання меблями земських шкіл була виділена значна сума в розмірі 17395 рублів, з яких 12994 рубля було виділено Міністерством народної освіти і виплачено з коштів Державного казначейства, решта виплачувалися з «фонду загального навчання». Складність полягала в тому, що потреба в оплаті нових меблів була вирішена частково, оскільки в касу земства надійшла половина суми від виділеної Міністерством. Це пояснювалося недостатністю коштів відносно потреби, що виникла.

Незважаючи на брак необхідних коштів, вражав масштаб запланованого оновлення обладнання. Всього було замовлено 2000 шкільних двовмісних парт по типу проф. Ерисмана, розмірів за №№ 2, 3 и 4, 100 класних столів, 100 книжних шаф, 100 класних дошок. 50 учительських столів, близько 240 стільців.

Віднаходилися різні способи виготовлення шкільних меблів – частково господарським способом, частково підрядним. Приміром, у 1913 році підрядним способом було виготовлено 1500 шкільних парт на заводі землеробних машин підприємця П.І. Кесслера і 500 господарським способом, що виявилося дещо дорожче, але набагато якісніше і красивіше [7]. Попри певні фінансові перешкоди, земські школи повіту забезпечувалися різноманітним шкільним обладнанням, а при виготовленні шкільних меблів перевага віддавалася якості і зручності для учнів.

Порядок опікування земствами народною освітою визначало «Положення про повітові й губернські земські установи» 1864 року. Як зазначалося вище. відносно початкових шкіл земства піклувалися переважно в частині матеріальної їх складової [4]. З часом земства почали активно розвивати освітню галузь.

Зважаючи на те, що згідно рішень урядових установ земства не мали права визначати зміст шкільних програм, перебіг освітнього процесу задавався загальними підходами до навчання учнів. Обов'язковим до вивчення у школах був Закон Божий. Також учні опановували такі предмети як читання, письмо, арифметику, природознавство, історію, географію [5]. Навчальний процес здійснювався з використанням посібників «Рідне слово» і «Дитячий світ», автором яких був К. Ушинський. З метою навчання грамоті використовувався підручний В. Добровольського «Буквар». На тлі загальної русифікації територій центральної та південної України за часів панування російської імперії можливість вивчення дітьми грамоти рідної мови було позитивним яви-

щем. Відомий педагог того часу, підручник якого («Наш друг) теж використовувався як навчальна література, зауважував, що «освіта мас складає найважливішу потребу всієї держави й всього суспільства, які й повинні про неї піклуватися, і чим більше освічена й розвинута маса, тим вигідніше для права власності й громадського порядку, на яких будується державне життя» [4].

Навчальний процес у школах забезпечували вчителі. Земства прямого впливу на кадрову політику не мали, проте завдяки вирішенню матеріальних проблем учителів могли сприяти підвищенню рівня викладання. Їхнє фінансове та матеріальне забезпечення здійснювали сільські та міські громади. Часто матеріальна складова життя педагогів була на низькому рівні через ряд причин, з-поміж яких найбільш типовими були наступні. Доволі розповсюдженим явищем було проживання вчителів у тісних і малопридатних для життя квартирах, які зазвичай розташовувалися в приміщенні школи – поряд з класами. Заробітна плата вчителів була невисокою. Можливості для культурного розвитку були обмежені, органи місцевої влади не виявляли до педагогів ставлення як до інтелігенції. Земства, долаючи ці недоліки та надаючи фінансові гарантії діючим учителям, з одного боку, загальмовували процеси плину педагогічних кадрів у сільській місцевості, з іншого боку, опосередковано сприяли підвищенню рівня народної освіти.

Висновки. Отже, в другій половині XIX століття у зв'язку зі здійсненням земської реформи у 1894 році почала розвиватися мережа земських шкіл у Херсонській губернії. На початку XX століття – до 1914 року найбільша кількість земських шкіл функціонувала в Єлисаветградському та Олександрівському повітах губернії, що не виключало проблем відповідності приміщень шкіл гігієнічним вимогам. Останнє було пов'язане з недостатньою участю губернського земства в питаннях облаштування шкільних будівель. Повітові земства, попри складнощі, долучалися до вирішення проблем утримання учителів і забезпечення учнів навчальною літературою, що зменшувало відтік вчителів із сільської місцевості та сприяло розвитку початкової освіти.

Список літератури:

1. Баракшін А. Із записок сільського вчителя. *Руський початковий учитель*. 1901. № 2.
2. Борисов Н. Тривалість курсу в однокласних земських школах Херсонської губернії. *Збірник Херсонського земства*. 1897. № 2. С. 1–32.
3. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали). К.: Друкарня Київської артілі друкарської справи, 1908. С. 20.
4. Корф Н. Доклад губернскому земскому собранию по народному образованию. *Журналы заседаний Екатеринославских губернских земских собраний*. Екатеринославль, 1867. С. 23.
5. Лещенко Н., Сесак І. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти. *Український історичний журнал*. 1987. № 1. С. 77–81.
6. *Народное образовани в 1910 году.* Издание Херсонской Губернской Земской управи. Херсон, 1912. С. 1–26.
7. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году. Елисаветград, 1914. С. 7–10.
8. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград, 1897. 187 с.
9. *Сборник Херсонского земства*. 1894. №8. Херсон. 1894. 34 с.

Klochek A.I. THE FORMATION AND ACTIVITY OF ZEMSTVO SCHOOLS IN THE VILLAGES OF ELISAVETHRAD AND OLEKSANDRIYSKII DISTRICT OF KHERSON AREA IN THE PERIOD FROM 1864 TO 1914

The article examines the features of the establishment and development of the activities of zemstvo schools in the villages of Elisavethrad and Oleksandriyskii district of Kherson area in the period from 1864 to 1914. It is noted that the establishment of zemstvo schools was due to the zemstvo reform in 1864. Zemstvos were involved in providing public education institutions, and the changes concerned the establishment of local self-government in rural areas. The emphasis is placed on the fact that at the initial stage, the creation of zemstvo schools took place at a slow pace due to the uncertainty of zemstvo figures regarding primary education and the role of folk schools, and over time, an increase in the number of zemstvo schools was observed. It is emphasized that there was a positive dynamic in the development of the zemstvo school network in the Kherson province at the beginning of the 20th century, the foundations of which were laid in the second half of the 19th century. The largest number of zemstvo schools functioned in the Elisavethrad and Oleksandrivsky districts. It is stated that in the 1890s, the number of zemstvo schools in the Oleksandrivsky district exceeded the number

of such institutions in the Elisavethrad district. For a quarter of a century, Elisavethradsky district was more progressive in the development of education for ordinary people. It is noted that the care of zemstvos for educational issues was manifested in the aspects of actualizing the problem of providing schools with pedagogical personnel and improving the educational process and establishing the material component of the existence of schools. The issue of school buildings was urgent, since their equipment affected the productivity of teachers. A significant number of schools in the Elisavethrad and Oleksandrijsky districts were located in premises that did not meet hygienic standards, which was due to the insufficient participation of the provincial zemstvo in these issues. It is noted that, despite the difficulties, the district zemstvos were involved in solving the problems of maintaining teachers, arranging housing for them and providing opportunities for cultural development. This reduced the outflow of teachers from rural areas and contributed to the development of primary education.

Key words: *zemstvos, zemstvo schools, Kherson area, Elisavethrad district, Oleksandrijsky district.*

УДК 94(477.51-22)»2022»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.11

Кривобок О.П.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Крупенко О.В.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Страшко Є.М.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ 2022 РОКУ ОЧИМА СЕЛЯН ІЧНЯНСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Стаття підготовлена за матеріалами проєкту усної історії «Сільські громади Чернігівщини в умовах війни та окупації. Досвід виживання і боротьби», метою якого є збір усних свідчень жителів сільських населених пунктів територіальних громад Чернігівської області, які пережили досвід окупації російськими військами у лютому-березні 2022 року. Авторами проаналізовано матеріали усних інтерв'ю, зібраних на території Ічнянської територіальної громади Чернігівської області упродовж польового сезону весни-осені 2023 року.

У ході польової роботи було опитано різні соціальні категорії населення, зокрема, не лише пенсіонерів, найбільшої частини мешканців, але й медиків, соціальних працівників, учителів, службовців, підприємців. Такий підхід дозволив дослідникам представити різні життєві історії, спогади сільських мешканців про пережите у ті страшні часи. Головною метою інтерв'ювання було зафіксувати пережитий селянами досвід війни. Саме цим визначався підбір питань і цільові установки опитування. Виявилось, що соціальний досвід сприйняття війни у селян виявився доволі різним. Навіть в одному селі спостерігалося полярне сприйняття і переживання тих же самих подій.

У поданій статті розглянуто три важливі аспекти змісту відповідей респондентів. По-перше, це очікування мешканців сільських населених пунктів напередодні 24 лютого 2022 року. По-друге, це аналіз їхніх реакцій на початок широкомасштабного вторгнення росіян. По-третє, це висвітлення участі селян у допомозі українському війську упродовж сорока днів наступу російських військ на Київ та їхнього відступу (чи втечі) до державного кордону.

У ході дослідження було зроблено висновки про те, що населення в переважній більшості не вірило, що почнеться війна, хоча такі чутки ходили. Крім того, перші дні війни, окупація стали серйозним соціальним потрясінням для всіх, вплинули на емоційний стан, побут і повсякдення, громадську думку, міжлюдські стосунки, соціально-економічне становище, громадську активність. Автори дійшли висновку, що усні свідчення такого змісту є вагомим джерелом вивчення соціопсхологічного стану, в якому перебували люди на початку війни.

Ключові слова: *повномасштабна війна, російська окупація, усні свідчення, інтерв'ю, Ічнянська громада, агресія, сільські жителі.*

Постановка проблеми. Лютий 2022 року назавжди розділив життя українців на до та після. Очевидним є те, що Україна після повномасштабного вторгнення росіян почала асоціюватися вже з країною, яка за будь-яку ціну прагне відстоювати свободу, незалежність та боротися за демократичні цінності. Українське суспільство показує світові приклад безпрецедентної самомобілізації, відповідальності та жертовності. Ми стали сильною нацією, яка розуміє, що навіть коли рф припинить обстріли мирних міст та ракетний терор, війна не закінчиться. В пам'яті людей, незважаючи на вік, стать, соціальний статус, назавжди закарбуються ті жахіття, які чинять окупанти на нашій землі. Саме усні свідчення, історія у розмовах дозволяє зберігати і підтримувати живу колективну історію [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші видання про війну на Чернігівщині, як вірно відзначила Ольга Бежанова, за жанром часто знаходились на межі літератури та журналістики [9, с. 663]. Спогади, збірки публіцистики,

інтерв'ю та інші книги на цю тему розміщено у відповідному розділі на сайті наукового журналу «Сіверянський літопис» [7]. Серед них виділяються науково-популярні праці М. Жирохова про військові дії в районі Чернігова [3], П. Солодовника, яка поєднує хронікальний виклад війни і опис злочинів російських окупантів у Чернігівській області [11]. Збірник публікацій ічнянської газети «Трудова слава» характерний тим, що до нього ввійшли матеріали не лише про події російського вторгнення 2022 року, але й про пожежу на одному з найбільших військових складів України у селищі Дружба на Ічнянщині у 2018 році [2].

Дослідженням злочинів російських окупантів на території Чернігівської області тривалий час займаються правозахисні організації. Серед них варто відзначити роботу Освітнього дому прав людини в Чернігові (за підтримки Української Гельсінської спілки з прав людини). Їхні звіти мають важливе значення як для притягнення до відповідальності агресора, так і для історії війни на Чернігівщині [4; 5].

Значного поширення сьогодні набувають праці, присвячені спогадам людей про початок повномасштабного вторгнення. Це своєрідна жива ілюстрація того, що вони переживали, як сприйняли цю чорну звістку, як змінилося їхнє ставлення до буденних, здавалося, речей: їжі, води, світла, тепла, спокою. Особливо це важливо показати на прикладі окремих територіальних громад. У працях вітчизняних істориків О. Воробєй, О. Березовської, К. Литвин, О. Шевчук подаються свідчення жителів Чернігівщини про особливості воєнного повсякдення [1]. Цінним є колективне видання, присвячене проблемам війни та її сприйняття чернігівчанами у 2022 році [8].

Загалом більшість зазначених праць зосереджує увагу на територіях північної Чернігівщини, особливо найближчих до обласного центру. Це природно з огляду на визначну роль оборони Чернігова у воєнних подіях лютого-березня 2022 року. Проте, залишається потреба у науковому вивченні й інших частин регіону, що перебували на шляху наступу російських військ на Київ з боку Сумщини. Однією з таких була Ічнянська територіальна громада.

Підсумком польової роботи 2023 року в Ічнянській територіальний громаді стала публікація 63 інтерв'ю мешканців із 11 сіл [10]. Матеріали збірника слугують основним джерелом для нашого дослідження щодо впливу військової агресії росії на життя сільських мешканців обраної громади. Предметом аналізу стали інтерв'ю респондентів у сільських населених пунктах, що знаходились у зоні бойових дій або на шляху пересування російських військових колон наприкінці лютого – березні 2022 року.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати на матеріалі проведених у 2023 році опитувань сприйняття селянами південного сходу Чернігівщини російського вторгнення в регіон у 2022 році. Головними завданнями при цьому поставлено аналіз інформації про очікування респондентів напередодні дня вторгнення 24 лютого 2022 року, сприйняття ними першого дня війни і появи російських військ у своїй місцевості, участь селян у допомозі українському війську.

Виклад основного матеріалу. На початку розглянемо відповіді на питання про **очікування населення напередодні 24 лютого.** Більшості респондентів було поставлено запитання, чи очікували війну (тобто широкомасштабний наступ російських військ) і чи готувались якимось чином до неї. Відповіді на це питання були різними. У селі Вишнівка передчували або очікували можливу війну двоє опитаних респондентів, не передбачали 4. У селі Сваричівка троє опитуваних не очікували саме такого значного масштабу військових дій. «Я не вірив до останнього дня, що .. в такому об'ємі можуть піти. Ну там якісь малі, а от так щоб поперли – не вірилось» – виразився один із них [10, с. 342]. Відповідно, вони й не готувались до цього. Інші двоє осіб, що тимчасово перебували в селі у період окупації, не вірили і не готувались.

У селі Припутні опитувані респонденти не вірили у можливість початку військових дій, хоча знайомі їх попереджали: «готуйтеся, бо війна буде». Тим не менше, одна з опитаних підкуповувала деякі продукти з огляду на ці розмови [10, с. 261].

Село Дорогинка. На думку старости, ніхто не передбачав можливого вторгнення. Він же уточнив, що взагалі селяни таку можливість розглядали («50 на 50 що щось має статися»), «але ніхто не думав, що це пройде Дорогінкою» [10, с. 15–16]. 4 респонденти цілком розділили думку старости. Два ж навпаки, повідомили, що війну очікували (але при тому якісь товари, продукти підкуповувала в очікуванні війни лише одна з опитаних).

У селі Бакаївка 6 опитаних не очікували війни і не готувалися. Але одна сім'я призналась, що очікували у тому плані, що готувалися до можливої евакуації їхніх дітей у село з Києва. У Комарівці мова про це була тільки з одним респондентом, який повідомив, що війни не очікував. Опитува-

ний у Томашівці відповів, що взагалі «ясно було й дураку, шо шось да буде… Ну на це время нихто не розщитував» [10, с. 198].

Крупичполе. Староста призналась, що напередодні відчувала тривожність, але не вірила. Інші три респонденти не вірили і не готувались. В Івангороді це питання було поставлено двом респондентам, які відповіли, що очікували війну.

У Більмачівці двоє опитуваних не вірили, що розпочнеться війна (одна з них при цьому сказала, що її попереджали знайомі), одна ж, навпаки, була переконана у цьому.

Село Рожнівка. Директор ліцею повідомив, що «усі чекали, тільки не вірили», пояснюючи це впливом змі. Продукти на всяк випадок він підкуповував. Інші три респонденти не передбачали можливої війни.

Аналогічні відповіді, як і в попередніх населених пунктах, дали респонденти із сіл Городня та Ольшана. Двоє із них передбачали можливість вторгнення, сім – не передбачали.

Таким чином, на поставлене питання у ході інтерв'ювання жителів Ічнянської громади дали відповідь 51 особа. Із них передбачали можливість повномасштабного вторгнення російських військ 13 опитаних. 32 респонденти категорично твердили, що не передбачали. 6 осіб дали компромісну відповідь, стверджуючи, що взагалі передбачали можливість військового зіткнення, але не чекали такого масштабу. Разом із тим, якісь дії, пов'язані з практичною підготовкою до можливого стану війни, здійснювали лише 5 осіб.

Варто відзначити те, що практично ніхто із опитуваних не ставився до попереднього стану як до воєнного. Тільки двоє (у Бакаївці та в Ольшані) звернули увагу, що війна розпочалась уже з 2014 року.

Сприйняття початку російської агресії. Спочатку проаналізуємо першу реакцію селян на повідомлення про війну. Переважна більшість родин, які мали дітей або близьких родичів у великих містах, негайно з ними зв'язалися і постарались забрати додому в село. Вони очікували, що за більші міста, зокрема столицю, будуть напружені бої. «..ми вирішили, що Ніжин це небезпечніше чим село, і вирішили виїжджати» – розповів один із мешканців Дорогинки. Його реакція не була винятковою, він згадав, що з Ніжина, який потерпів від російського ракетного удару у перший же день війни, жителі виїжджали масово[1]. Аналогічні свідчення маємо у Бакаївці, Комарівці, Припутнях та інших селах. Найбільш показове у цьому плані інтерв'ю сім'ї з Ніжина, які ввечері 24-го лютого виїхали разом із знайомим у село Сваричівку, щоб перечекати тут кілька днів, а вже наступного дня виявили, що єдина дорога із села стала головним маршрутом пересування російських військових [10, с. 350].

Селяни, які не мали близьких родичів у містах, здебільшого звернули увагу на поповнення запасів. «.. хліба тут не було, дак їздили в сусіднє село по хліб» – так просто виразилась мешканка села Вишнівки [10, с. 317]. Про купівлю продуктів згадують вчителька з Дорогинки, опитаний із Бакаївки (запис Б-51). Про закупівельний ажіотаж у сільських крамницях повідомляють декілька респондентів. Ось слова одного з них (село Більмачівка): «Перше, шо пришла я в магазин.. і всі бігали за хлібом, всі хліба, хліба. Ну і тоді ж почали всі продукти, і борошно – розбірать все» [10, с. 465]. Хоча були й такі, хто у перший день у шоковому стані не звернув на це першочергову увагу. Вчителька з Дорогинки свідчила: «Пішли в магазин – в магазині вже все розібрали. А я просто не вірила, думаю: як це буде війна, шо оце стіки.. Ми не думали, що буде окупація. Я взяла кілограм пряників, бо не було вже хліба, там цукор узяла, ну не набирала отако.. шоб сумки – і прийшла додому» [10, с. 47].

Сприйняття перших російських військових було різним. У селах не зафіксовано зібрань мешканців, які б намагались влаштовувати мітинги, зупиняти колони, як це було у перші дні в Ічні або в Бахмачі. Поява перших колон була настільки несподіваною для жителів сільської глибинки, що значна частина їх просто не знала як себе вести і що думати. Співрозмовниця з Дорогинки говорила про це: «У мене в голові була думка шо це.. ну шось таке показове, знаєте. Якась постанова, якесь театральне дійство: поїдуть – повернуться назад чи не повернуться» [10, с. 59]. Мешканка села Припутнів згадувала: «Поначалу ми все сприймали смішками, пока не пошли колони селом. Ми якось не вірили, що це вже война» [10, с. 269].

А ось реакція сім'ї у Вишнівці: «Отак в окно зирк – танки йдуть… Брат зразу – раз, і вибіга. Машина ж на вулиці стоїть… став, стоїть там. А ми в вікно з невісткою дивимся. Тоді…: а ходім і ми на вулицю. Стоїмо, ще роти пороззявляли, дивимося» [10, с. 296]. Мешканці сусіднього Крупичполя згадували: «… ми всі ніби діти ходили через городи, ходили, дивилися, фотографували…» [10, с. 362].

[1] Респондент Д-61 говорив: «.. очередя, машини на заправках стоять, і поток машин іде на вихід [із Ніжина]. І коли ми вже минаємо Хвилівку, тут цілий поток у сторону Прилук» [10, с. 84].

Проблема полягала також у тому, що не всі селяни розібрали відразу, чиї саме колони з'явились. Один із респондентів пригадував уривок розмови на сільській фермі у цей момент. «… дивлюся, машини їдуть, хлопців питаю, шо за цей, вони кажуть: «Да наши навєрно». Я кажу: «Вряд лі, потому шо без флагів. Наші обично з флагами їдуть. Значить кацапи» [10, с. 199]. Аналогічні спогади опитуваної із Ольшани про зустріч із першою колоною росіян 26 лютого: «І колони ідуть, дак один чоловік каже: «Це навєрно на Київ ідуть наші». Ми даже не могли понять, шо це йде колона руських» [10, с. 537]. Подібні свідчення зафіксовано також у Бакаївці.

Там, де селяни були заздалегідь попереджені, реакція була більш стриманою і боязкою. Так, у Городні інформація про рух першої колони була повідомлена (принаймні частині селян) під вечір 25-го лютого. Мешканці будинків над дорогою наступного ранку поховались у ямі на городі, потім під час руху колони вилізли, але стояли за парканом [10, с. 522–523].

Реакція на російських військових у селян була різною. Значна кількість вела себе розгублено. Але у той же час чимало селян відразу почали дзвонити знайомим, на номери екстрених служб тощо і повідомляти про рух ворожої техніки[2]. Втім, про це далі. Власне сприйняття перших днів окупації теж було різним. Жоден із опитуваних не повідомляв про якісь випадки співчуття до росіян, розмов із ними. Взагалі на контакт із окупантами селяни намагались не йти[3]. Одиничний випадок доброзичливого спілкування з росіянами місцевого мешканця зафіксовано в Ольшані. Але розбіжності у сприйнятті окупантів були значні. В одному селі жінка згадувала: «Усі їх [росіян] ненавиділи і хотіли, щоб скоріше їх наши вигнали» [10, с. 269]. В іншому ж селі, на думку респондента, люди були спочатку байдужі. «.. тоді, у перші дні, як вони [росіяни] тільки зайшли… якби, не дай Бог, не дай Бог, тоді встановилася їхня влада, люди б це сприйняли нормально. Зараз 99% людей робили б усе, щоб не встановилася та влада» [10, с. 554].

Участь у допомозі українському війську. Певна частина селян були завчасно сповіщені за кілька годин про можливу появу колон російської військової техніки. Найактивніші з них, здебільшого під керівництвом старост, розпочали завалювати дороги по шляху російських колон спиляними деревами, щоб виграти мінімальний час для облаштування оборони Ніжина, Прилук та інших важливих пунктів області. Такі дії проводились на дорогах біля Дорогинки, між Припутнями і Вишнівкою, біля мосту через Удай під Припутнями. Зупинити добре споряджену військову колону надовго такі завали не могли. Але коли саме вранці 25 лютого українські військові мінували міст через річку В'юницю у селі Хвилівка перед Ніжином, навіть затримка на пару годин російського просування виявилась украй корисною.

Згодом окремі сільські громади використовували завали спиляних дерев для перешкоджання проїзду російської військової техніки новими маршрутами. Так, наприклад, було завалено дорогу, що вела до села Андріївки. Селяни свідчили, що російські військові доїхали до завалу, але долати його не стали і повернули назад. Очевидно, оскільки транзитної дороги через село далі не було, вони не стали ризикувати. Аналогічний випадок зафіксовано у селі Івангород, де селяни завалили польову дорогу між Івангородом та Фастовцями. Кілька російських БТРів проїхали цим шляхом, але не стали розбирати завал, повернули назад [10, с. 419, 427]. Ще про один такий випадок відомо у селі Ольшана, де місцеві мешканці завалили спиляними деревами одну з доріг, яка вела із села до Ічні [10, с. 530]. Однак росіяни цим маршрутом не користувались.

У кількох селах старости (іноді колишні старости) з активних чоловіків сформували загони місцевої охорони, які патрулювали село, зокрема вночі, стежили за порядком, за дотриманням світломаскування. Важливою частиною їх роботи було стеження за рухом автомобілів. У селі Івангород на дорозі Плиски-Ічня місцеві селяни з ініціативи старости влаштували примітивний пропускний пункт, затримуючи автомобілі, що прямували на Ічню, щоб ті не зіткнулися з колонами російської техніки [10, с. 403].

Поза сумнівом, найбільш масовим видом опору російській агресії серед селян Ічнянщини була передача інформації про рух колон, кількість і різновиди військової техніки українським військовим. Цим займалась досить велика кількість осіб практично в кожному населеному пункті. Менше – в тих, які безпосередньо не були на шляху пересування колон (як Бакаївка) або через які колони

[2] «Як перша колона пішла, я бігом набрала 101, позвонила дєвочкам…» Запис К-21. [10, с. 163].

[3] Характерні спогади мешканців Вишнівки: «Сусідка була випивша добре, дак перебігає дорогу перед БТРом.. дак він то зупинився, шоб не задавить же. Ще вона помахала йому, от, бо вона ж п'яна». Запис В-12. [10, с. 273].

рухались лише кілька разів (Городня[4], Рожнівка). Масові свідчення маємо про передачу інформації у Дорогинці (5 із 7 опитаних респондентів або самі передавали, або говорили про те, що це робив хтось із їхніх родичів або знайомих), Крупичполі, Більмачівці – переважно у більших селах, які знаходились по шляху інтенсивного пересування російської військової техніки. Вибірка респондентів недостатньо репрезентативна, щоб з'ясувати, скільки осіб у тому чи іншому селі займались передаванням даних, але можна цілком упевнено говорити, що не було жодного населеного пункту на Ічнянщині, звідки українські військові отримували інформацію більш чи менш регулярно.

Слід зауважити тут, що обмін інформацією про рух російської техніки був життєво важливий і для виживання самих селян, для планування їхньої щоденної роботи, вчасного вжиття заходів безпеки та евакуації. Значна частина сільських мешканців отримувала цю інформацію завдяки створеним групам у соціальних мережах телеграм та сигнал. Такі групи для сповіщення були створені за участю старост у Крупичполі, Більмачівці, Рожнівці, деяких інших селах. Там, де груп не створили, селяни користувались звичайним телефонним зв'язком, отримуючи інформацію від родичів, знайомих у сусідніх селах. Мешканка Ольшани свідчила про це: «… передавали, правда ж, із Городні, з Іваниці, з сіл..; з Іваниці передали на Городню, шо іде колона. Городнянські люди передали по телефону на Ольшану, шо йде колона» [10, с. 537]. Співрозмовниця в селі Городня зазначала про ті дні: «Люди дружно якось так згуртувалися, і, понімаєте, попереджали і казали оце ж. І.. з Парафіївки сестра дзвонить… вона нас попереджала тоже. Блокпости передавали дуже ті, шо в Парафіївці, нашим хлопцям, прилуцьким, бо [син] мені більше з Прилук дзвонив, каже: «Мамко, йтимуть» [10, с. 528].

Взаємодія з українськими військовими і безпосередня допомога їм з боку селян зафіксована у Дорогинці, Івангороді, Крупичполі, Ольшані, Рожнівці, Максимівці, Городні. Переважно це були ті села, до яких відносно легко було дістатися з Ніжина або Прилук – основних центрів опору російській агресії. У Дорогинці було затримано і передано українським військовим російського дезертира. В околицях Городні за участі місцевих селян зафіксовано один випадок взяття підрозділом територіальної оборони в полон російської десантно-розвідувальної групи[5] [10, с. 567]. У Городні та Ольшані було організовано збір продуктів для українських військових, у Монастирищі плели для них сітки. В Ольшані селяни переховували бійців територіальної оборони, поранених у бою 28 лютого в околицях села, і евакуйовували їх до безпечного місця [10, с. 557, 561].

Висновки. Таким чином, для більшості мешканців сіл Ічнянщини вторгнення російських військ напередодні 24 лютого 2022 року було цілком неочікуваним або ж маловірогідним. І навіть із тих, хто передбачав таку можливість, дуже мало вживали якихось практичних кроків для підготовки до стану війни, оскільки більшість вважала малоймовірним, щоб військові дії зачепили їхні населені пункти.

Найбільш типовими реакціями селян на повідомлення про війну стали, в першу чергу, прагнення порятувати рідних, убезпечити їх; в другу чергу – забезпечення своєї родини товарами першої необхідності, зокрема продуктами. До російських військових селяни Ічнянщини ставилися стримано, часто вороже.

Думка про те, що від військових дій головним чином постраждають великі міста, була загальнопоширеною і вплинула на те, що значна кількість осіб, які зберігали зв'язок із рідним селом, шукали тут прихисток у першу добу вторгнення. Більшість сіл Ічнянщини наповнились колишніми односельцями, які прибули сюди з Києва, Чернігова, Ніжина тощо. Практично ніхто не очікував, що російські війська буквально за одну добу досягнуть цієї місцевості. Не випадково певна кількість сільських мешканців, побачивши на своїх вулицях ворожу військову техніку, буквально не вірили своїм очам, а в кількох випадках взагалі сприйняли її за відступаючі українські частини. Разом із тим, незначна кількість сільських мешканців отримала інформацію про прибуття російських колон заздалегідь і навіть намагалась уповільнити їх просування.

У цілому можна сказати, що в останні дні лютого значна частина сільських мешканців Ічнянської територіальної громади перебувала в інформаційному вакуумі стосовно подій війни у власній місцевості. Однак дуже швидко почали формуватися «горизонтальні зв'язки» і певна система сповіщень між знайомими з різних сіл, а також сусідами, односельчанами, яка давала змогу

[4] Але й тут одна з опитуваних повідомляла: «Кожен спостерігав, люди хоть і боялись, але все одне, як цікавість перемагає страх, кожен був зацікавлений, скільки колон – щитали, скільки техніки – все доповідали… перші дні всі мешканці звонили.. доповідали, скільки техніки, в яку сторону рухаються, шо до чого – все було організовано» [10, с. 516].

[5] Також усно про це повідомляли інші особи, що не брали участі в опитуванні.

оперативно отримувати повідомлення про рух колон, небезпеку обстрілів тощо. Ця система оповіщення діяла до самого звільнення регіону. Найкраще вона працювала там, де було створено відповідні групи у захищених соціальних мережах.

Одночасно, а можливо і швидше, формувалась мережа зв'язків з українськими військовими, яка охопила практично всі населені пункти. Для точної оцінки її ефективності потрібне дослідження іншого виду, але можна впевнено сказати, що інформування про рух і кількісні дані російської техніки з боку селян було дуже інтенсивним протягом усього періоду перебування російських військ на Ічнянщині. Іншими видами протидії російським окупантам були завали польових доріг, допомога і співпраця з українськими військовими у виконанні бойових та розвідувальних завдань, евакуація поранених тощо.

Список літератури:

1. Воробєй О. «Тепер я дитя війни та баба війни…»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О. Воробєй). *Український історичний журнал*. 2022. Число 4. С. 175–189. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_4_14 (дата звернення: 11.11.2024); Березовська О. «…якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого-2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О. Березовської). *Український історичний журнал*. 2022. Число 5. С. 56–67. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_5_7 (дата звернення: 11.11.2024); Литвин К. «Хатєлась проста волі – і всьо…»: окупація с. Слободи на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 року). *Український історичний журнал*. 2023. Число 1. С. 36–50. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_1_4 (дата звернення: 11.11.2024); Шевчук О. «…росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записав і підготував до друку О. Шевчук). *Український історичний журнал*. 2023. Число 2. С. 49–59. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_2_4 (дата звернення: 11.11.2024).

2. Два лихоліття на Ічнянщині. Публікації газети «Трудова слава» про трагічні події 2018 та 2022 років / Упор. Кривобок О. П. (гол. упорядник), Крупенко О. В., Страшко Є. М. Ніжин, 2023. 112 с. URL: http://siver-litopis.cn.ua/rab/two_disasters_in_Ichnyan_region.pdf (дата звернення: 19.11.2024).

3. Жирохов М. Північний форпост. Чернігівський напрямок, 2022. Чернігів: Княжий вал, 2022. 68 с. URL: http://siver-litopis.cn.ua/rab/forpost.pdf (дата звернення: 21.11.2024).

4. Кириєнко Я., Раєвська М., Гламазда В., Васьківська Н., Боднар О. Звіт за результатами моніторингових виїздів з документування воєнних злочинів у Чернігівській області / Чернігів: Десна Поліграф, 2023. 86 с.

5. Кириєнко Я., Корнієнко К., Криницька Н., Гламазда В., Джима Д., Калініна Г. Звіт з документування воєнних злочинів на Чернігівщині / Чернігів: ПВК «Десна», 2024. 104 с.

6. Кісь Оксана. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади URL: https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.11.007x (дата звернення: 11.11.2024).

7. Російсько-українська війна: спогади, факти, свідчення / Бібліотека. *Сіверянський літопис*. *Всеукраїнський науковий журнал*. URL: http://siver-litopis.cn.ua/rab08.htm (дата звернення: 21.11.2024).

8. Чернігів у війні – 2022: голоси очевидців / кер. Олександр Шевчук, наук. ред. Світлана Маховська; ред. група: Ольга Березовська, Олена Боряк та ін. Чернігів: «Десна Поліграф», 2024. 280 с.

9. Чернігів у вогні. Книга третя: Журналісти газети «Чернігівщина» – про війну з російськими загарбниками, героїчну оборону Придесення та України. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2024. 676 с.

10. Сільські громади Ічнянщини в умовах воєнного лихоліття 2022 року / Упоряд. Кривобок О. П. (кер. авт. кол.), Крупенко О. В., Страшко Є. М. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2024. 615 с.; ілюстр. URL: http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/3717 (дата звернення: 19.11.2024).

11. Солодовник П. Боротьба нескорених: хроніка війни і злочини російських окупантів на Чернігівщині. Київ: ВД «Дакор», 2023. 166 с., іл. URL: http://siver-litopis.cn.ua/rab/Borotba.pdf (дата звернення: 21.11.2024).

Kryvobok O.P., Krupenko O.V., Strashko Ye.M. THE WARTIME HARDSHIPS OF 2022 THROUGH THE EYES OF THE VILLAGERS OF THE ICHNYA TERRITORIAL COMMUNITY

The article was prepared based on the materials of the oral history project "Rural communities of Chernihiv region in conditions of war and occupation. Experience of survival and struggle". The goal of the project is to collect oral testimonies of residents of rural settlements of territorial communities of Chernihiv region who experienced the experience of occupation by Russian troops in February-March 2022. The authors of the

article analyze the materials of oral interviews collected on the territory of the Ichnyan territorial community of Chernihiv region during the field season of spring-autumn 2023.

During the fieldwork, various social categories of the population were interviewed, in particular, not only pensioners, the majority of residents, but also doctors, social workers, teachers, employees, and entrepreneurs. This approach allowed the researchers to present different life stories and memories of rural residents about what they experienced in those terrible times. The main goal of the interview was to record the experience of war endured by the peasants. This determined the selection of questions and the target settings of the survey. It turned out that the social experience of the perception of war among the villagers turned out to be quite different. Even in one village, polar perceptions and experiences of the same events were observed.

The article examines three important aspects of the content of the respondents answers. First, it is the expectations of residents of rural settlements on the eve of February 24, 2022. Second, it is an analysis of their reactions to the beginning of the large-scale Russian invasion. Third, it is a coverage of the participation of villagers in assisting the Ukrainian army during the forty days of the Russian troops; offensive on Kyiv and their retreat (or escape) to the state border.

The study concluded that the vast majority of the population did not believe that war would begin, although such rumors were circulating. In addition, the first days of the war, the occupation became a serious social shock for everyone, affecting the emotional state, everyday life and everyday life, public opinion, interpersonal relations, socio-economic situation, and public activity. The authors concluded that oral testimony of this content is a significant source for studying the socio-psychological state in which people were at the beginning of the war.

Key words: *full-scale war, Russian occupation, oral testimony, interview, Ichnian community, aggression, villagers.*

УДК 316.62:[94:316.35(477-22)»1920/1933»]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.12

Лисенко Д.М.
Херсонський державний університет

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ КОМНЕЗАМОЖНИКІВ

Стаття присвячена аналізу особливостей функціонування та соціально-психологічного впливу комітетів незаможних селян (КНС) на українському селі 1920–1933 рр. У роботі розкриті історичні передумови створення КНС як важливого інструменту радянської політики, спрямованого на контроль над селянством і впровадження нових соціально-економічних відносин. Дослідження підкреслює, що ці комітети стали одним із ключових механізмів репресивної політики, якій властиво було розкуркулення, примусова колективізація та конфіскація майна в односельців.

У статті розкрито морально-психологічні аспекти діяльності КНС, звертається увага на їх вплив на суспільні настрої, традиційні цінності та структуру українського села. Особливо підкреслюється, що комнезами не тільки виконували роль провідника радянської ідеології, але й спричинили значні соціальні конфлікти між різними групами людей. Їхня діяльність суттєво підривала традиційний устрій сільського життя, сприяла поширенню недовіри, агресії та моральної деградації, водночас знижуючи рівень репродуктивності та загального добробуту населення.

Окрему увагу приділено проблемі використання радянською владою маргінальних верств селянства. Було визначено, що саме ці категорії населення залучені до репресивних заходів, таких як розкуркулення. Це лише погіршувало морально-психологічний стан на селі, але й руйнувало традиційні соціальні зв'язки та підірвало довіру між односельцями.

У статті висвітлено дослідження діяльності комітетів у контексті змін соціальних відносин на селі. Зазначено, що комнезами залишили значний слід в історії України: саме вони сприяли утвердженню радянської ідеології, та призвели до серйозних соціальних, культурних та економічних стагнацій. З'ясовано, що насадження нових ідеологічних орієнтирів через КНС часто відбувалося ціною втрачених моральних цінностей, зростання соціальної напруги та руйнування традиційного укладу українського села.

Таким чином, стаття пропонує всебічний огляд історичних, соціальних та морально-психологічних аспектів діяльності комітетів незаможних селян, підкреслюючи їх неоднозначний вплив на українське суспільство.

Ключові слова: *соціальна психологія, комітети незаможних селян, радянська влада, розкуркулення, колективізація, селянство, репресії, соціальні конфлікти.*

Постановка проблеми. В загальних рисах історія українського селянства 1920–1930-х років вже детально досліджувалась, однак подальше глибоке вивчення теми селянства залишається одним із ключових завдань для максимально повного висвітлення соціальної історії України. Недостатня увага до психологічного аспекту комнезаможників поставило певні обмеження в наявній літературі, які не дозволяють повністю розкрити усі віхи життя селянства того часу. Тому вивчення історії комнезамів, крізь призму психології є важливою концепцією у дослідженні українського селянства тих часів.

Попри наявність деякої інформації, багато питань залишаються відкритими або потребують подальшого уточнення та дослідження. Це дослідження має певне значення для розуміння не лише минулого, але й сучасного українського селянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна психологія як об'єкт дослідження комнезаможників подекуди залишалась в тіні для вивчення істориків. Лише деякі історики висвітлювали в якості об'єкта свого дослідження соціальну психологію українського селянства 20–30х років ХХ ст. А саме: О. Акунін [2], Н. Бем [3] та Т. Капустян [13], [14] – автори описують динаміку змін соціальних настроїв українського села. С. Кульчицький [16], [17] створив фундаментальну працю з історії КНС, в якій описуються діяння комнезаможників, що яскраво характеризують їх менталітет. Говорячи про соціальні протистояння Е. Абразумова [1] наголошує на причинах реорганізації КНС саме через поширення

негативних суспільних настроїв. В роботі Я. Калакури [12] йдеться про вивчення впливу Голодомору на морально-психологічний та ментальний стан українського населення. Досліджуються психологічні та емоційні наслідки голоду, а також його вплив на свідомість, психіку та менталітет українців того часу.

Постановка завдання. Мета статті – вивчення ролі та впливу Комітетів незаможних селян (КНС) на психологічні процеси на українському селі за часів радянської влади.

Виклад основного матеріалу. Комітети незаможних селян (КНС, комнезами) – організації бідняцьких верств селянства в УСРР, дітище більшовиків на українських землях. 9 травня 1920 року Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) видали указ про створення волосних та окружних комітетів незаможних селян. КНС були елементом адміністративного механізму у формі тимчасових надзвичайних органів на селі, наділених широкими повноваженнями. Разом з чекістськими загонами комнезами були інструментарієм реалізації політики більшовицької партії спочатку на повітовому, а після адміністративної реформи 1923 року – на районному рівні. Зокрема за допомогою КНС партапарат реалізовував на селі політику «розкуркулення», придушення ворожих для партії соціальних проявів, примусове вилучення хліба [16, с. 485].

Наприкінці 1920 року радянська влада міцно закріпилась на теренах України. Поствоєнна та постреволюційна країна отримала анархічні принципи життя, зокрема на селі. Більша частина населення, які складались з безземельних та малоземельних селян повірили в комуністичні обіцянки під гаслами «землі і волі». Однак подальша політика партії не виправдала надії селян, в середовищі яких зросла питома вага люмпенізованих прошарків. Це вилилось у прояві гострої, відкритої форми опору – повстанського руху. Розглядаючи причини повстань не можна не врахувати соціально-психологічний аспект. В 20х роках ХХ ст. на селі з'явився значний прошарок «зайвих» людей з відповідним типом мислення. Активно піднімали повстання люди, які стали жертвами «червоного терору». Звичайний селянин не міг спокійно спостерігати, як за невиконання продрозкладки його рідних та близьких замордовували або відправляли до концтаборів [11, с. 4–7].

Проте, існувала група людей, яка готова була піти на угоду з владою для задоволення своїх інтересів. Як пише Т. Капустян, це були ті самі люмпенізовані прошарки неробів, та соціально неблагополучних людей, що воліли збагатитись за рахунок інших. Комуністична партія більшовиків вирішила зіграти на настроях людей, перетягнути на свій бік незаможницьку групу селянства. Комуністична партія вдало маніпулювала морально деградованими верствами села, що і призвело до збройного протистояння серед односельчан. Запровадження політики «воєнного комунізму» – суть якого полягала в продовольчої розкладки, що знайшло позитивний відгук у носіїв люмпенізованої психології. Головними рисами їхньої роботи, зазначає дослідниця, були: розкуркулення, конфіскація матеріальних цінностей заможних односельчан, а також примусовий характер збору продрозкладки. Таким чином, більшовики, впроваджуючи принципи «поділяй і владарюй», «грабуй награбоване», досягли потрібної собі суспільно-політичної динаміки. Менталітет люмпена швидко поширювався суспільною свідомістю [13, с. 85].

Століттями українське селянство, було носієм своїх традиційних історичних цінностей. Але, післяреволюційна ситуація стрімко насаджувала у сільському соціумі спотворенні цінності життя. Більшовики концентрували й корегували цей момент для досягнення своїх цілей – становлення та укріплення нового режиму [14, с. 205].

Для реалізації цієї політики були утворенні Комітети незаможних селян (КНС, комнезами), для яких Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) видав закон, за яким всім комітетам незаможних селян і селянок надавався статус організацій державного значення. По суті, це були узаконенні бандитські угрупування людей, що складались з місцевого населення, які добровільно та свідомо туди вступали, задля грабунку своїх односельчан [12, с. 16–18].

Отже, незаможне селянство або незаможники – це люди, які стали ядром однойменної організації (КНС), визначались за майновим та соціальним принципом. Штучний симбіоз бідняка та середняка породив в радянській пропаганді термін «незаможник».

Гостра необхідність контролювати чисельне селянство змушувала більшовиків шукати надійних людей для поповнення комнезамів, які б продовжували бути опорою партії на селі та беззаперечно виконували директиви радянської влади. Для вступу в комнезами потрібно було відповідати ідеологічним критеріям більшовиків. По-перше, це мали бути люди, що підтримували ідеї партії, малоземельні та безземельні селяни, які прагнули власної землі. По-друге, комнезамами були ті, хто підтримував та брав участь у

кооперативних господарствах. До комнезамів мали право вступати селяни, які не могли забезпечити потреби своїх родин на те, що дає їм господарство. Крім того, проблемою КНС було те, що до них вступали представники заможного селянства, які притримувались ідей протилежні більшовицьким, так як різноманітні групи населення намагались призвичаїтись до політичних обставин того часу. Зокрема серед них були капіталісти, колишні поміщики, управителі підприємств, а також особи, які служили в імперських та антирадянських угрупованнях [19]. Через що і виникла потреба у кадрових чистках КНС з 1921 року. Соціальний статус незаможників мав умовну окреслену лінію. Вони часто були пролетарями або просто займалися випадковими заробітками, що робило їх економічно слабкими. Для заохочення працювати на радянську владу їм надавались пільги та привілеї [4, с. 22–23]. С. Кульчицький, посилаючись на документи ЦК КП(б)У зазначає, що у травні 1922 року зафіксовано соціальний склад комнезамів: наймити – 65,4 тис. осіб, безземельних – 111,8 тис. осіб, малоземельні. селяни – 267,7 тис. осіб, трьохдесятинники – 111,3 тис. осіб, середняки – 74,5 тис. осіб. Після проведених чисток кількість середняків у КНС становила лише десяту частину їх складу [16, с. 485].

Сформований образ незаможного селянства, як носіїв соціалістичної форми господарювання, були привабливими для бідняцького населення. Хоча, як вже зазначалось, самі ж комнезами не мали постійного характеру, вони розглядались як тимчасовий елемент, який мав укріпити партійну владу. Радянські чиновники воліли поширити потрібну їм соціальну ментальності серед селянства. Саме незаможники повинні були стати рушійною силою для формування «нової людини на селі» – це мав бути ідеологічний та соціальний тип особистості, який сформувався під впливом комуністичної партії та трансформацій, що відбувалися в селянському середовищі. Це поняття відображає новий тип селянства, яке повинно було бути адаптоване до умов колективізму та комуністичної ідеології. Саме тому влада агітувала створити громадські господарювання. Формувались сприятливі умови для майбутніх колгоспів. По суті, утримуючи за рахунок кредитів і дотацій зразкові господарства, як перспективний приклад комуністичного майбутнього. Незаможницький елемент повірив в це, так як пропаганда вдалої роботи комнезамів та підтримка з боку влади мали значний ідеологічний вплив, через що і впроваджувалась метаморфоза селянської свідомості [18, с. 119–120].

О. Абразумова пояснює, що незаможники все ж не змогли перетягнути на свій бік значну частину середнього селянства, оскільки середняки більше схилялися до заможного, працьовитого господаря – куркуля (як їх прозвали більшовики). Основною причиною небажання середнього селянства йти на співпрацю з незаможниками було те, що в у народній свідомості побутувала думка про те, що бідняк – ледар. Більшість населення уявляла бідноту як лінивих безштаньків та дармоїдів. Населення їх звинувачувало в неробстві і намаганні збагатитись за рахунок інших [1, с. 5–9]. Селян вкрай обурювало те, що до багатьох комнезамів, а особливо до їх керівних органів, потрапило багато людей з потворними психологічними рисами, через що вони були: п'яницями, шахраями і просто кримінальними злодіями [20, с. 59].

Таким чином, можна визначити соціальну структуру сільського населення , що складається з трьох основних груп: бідняки – це прошарок селянства, який не мав достатньо ресурсів, щоб вести господарство на рівні середніх або заможних селян. В народній свідомості того часу бідняків часто сприймали як ледачих людей, які не здатні організувати ефективну роботу; Середнє селянство (середняки) – це соціальний прошарок. Більшість схилялися до підтримки заможних господарів, таких як «куркулі», і відмовлялися співпрацювати з бідняками через негативні уявлення про них; Заможні селяни (куркулі) – дрібні капіталісти, які часто сприймалася як міцні господарники.

Протистояння між цими групами набирали все більше обертів. Події на селі призвели до масових вбивств та конфіскацій майна. Все це було вчинено зокрема руками узаконених бандитських угрупувань, що складався з місцевого населення. Це свідчить про те, що владі більшовиків вдалося перетягнути на свій бік значну частину місцевого населення. Це були люди з характерними негативними рисами, які спонукали до участі у пограбуванні та вбивстві своїх односельців включали: обмеженість у своїх можливостях, заздрість, п'янство, егоїзм, доноси та інші негативні почуття [3, с. 230].

Приклади агресій, що призвели до вбивств наводить одна з авторів «Історії українського селянства» О. Ганжа. Авторка базуючись на архівних даних пише, що всього за першу половину 1921 року загинуло 78 членів виконкомів та КНС. У свою чергу, наприклад, у Хорольському повіті

за клопотаннями місцевого комітету КНС було вбито 20 заручників. В Ольгопольському повіті, що на Поділлі, за розпорядженням глави виконкому Антюніна було спалене село Попова Гребля, а селяни які вижили були висланні вглиб Росії. КНС – нібито цивільні організації, почали озброювати. Так в Криворізькому повіті загін КНС складався з двох ескадронів та піхоти на тачанках. Кавалерійські загони КНС були створенні у кожному повіті Донецької губернії. В Миргородському повіті діяло 28 збройних загонів комнезамів з численністю 492 бійця. В загальній сумі у збройній боротьбі за становлення радянської влади взяло участь понад 56 тис. осіб українського сільського населення – членів КНС. Вони були об'єднанні у 750 загонів [10, с 10]. Через виникнення конфліктних ситуацій стали поширюватись негативні суспільно-політичні настрої, що врешті призвело до реорганізації КНС в українському селі, та позбавлення їх в середині 20х років адміністративних функцій та перетворення до статусу пересічної громадської організації [1]. Врешті, рішенням пленуму ЦК КП(б)У про комітети незаможних селян в декреті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) і Раднаркому УСРР від 16 листопада 1925 р. КНС були позбавлені адміністративних функцій [17, с. 273].

У період з 1925 по 1933 рр. КНС діяли як громадські організації на селі. Однак під час політики суцільної колективізації з 1928 року комнезами почали своє відродження. Оскільки для реалізації постанов партії про організаційне зміцнення колгоспів, владі потрібна була підтримка і вона була знайдена в обличчі незаможників зокрема [15].

Соціальні протистояння розгорнулись з новою силою. Процес розкуркулення відродився, відповідно знову постали випадки аморальної поведінки незаможників. Комнезами складали списки громадян в яких потрібно було конфіскувати майно. Це питання обговорювалось на закритих зборах КНС. У них брали участь декілька десятків членів КНС. В результаті часто в списки заносили бідноту. На загальних зборах перелік громадян та господарств які підлягали розкуркуленню не обговорювався. Так було в с. Молчанівка Білоцерківської округи від 1930 року, коли голова сільського КНС висловив припущення, що списки складені неправильно, то уповноважена особа звинуватила його в захисті «куркулів». При такому підході мало місце бути вирішення власних питань по зведенню рахунків збоку активістів [21]. Один з таких прикладів може слугувати грабунок Василя Павліченка в 1932 році. Документ називається: «Акт про вилучення та продаж майна за невиконання державних зобов'язань по хлібозаготівлі», де у громадянина забирають усе його майно: стіл, гардероб, шафу, ліжко, стільці, одяг, кухонне приладдя, тощо [15, с. 50].

Подібне обкрадання та зрівняння за майновою ознакою викликало невдоволення у частини селянства, вони не сприймали ідеологію комуністичного майбутнього. Як наслідок такі цілі комуністичної партії, а також окупаційний її зміст викликав новий значний супротив з боку певних прошарків селянства (вище середнього та заможного).

Радянська влада впроваджувала концепцію боротьби проти негативних до них соціальних настроїв: використання людей, які будуть просто так або примусово, під страхом смерті, видавати «ворогів партії». Були створенні умови, коли через доноси одна верства населення боялась іншу. За донос інформації про куркульський елемент, до фонду КНС, особа може отримати як винагороду половину майна, яке було конфісковане [10].

Таким чином, значна група селянства з негативними рисами своєї психології, стала базою КНС. Як наслідок село отримало господарську розруху (війну, голоди, грабунки).

Також значною проблемою став алкоголізм, оскільки цей момент подекуди виходив з-під контролю. В архівних документах подаються списки виключених з КНС за зловживання та розповсюдження алкоголю. «Самогонщиків» відносили в одну когорту з баластом комітету, підсудних, розпусників, «куркулів та їх прихвостнів» [9, арк. 37–38]. Так, до прикладу, в протоколах РайКНС наголошується на проблемі пияцтва та розповсюдження самогону членам комнезамів [6, арк. 10–11; 8, арк 14]. Питання розповсюдження алкоголізму стало проблемою вже для самої влади. Так в радянських газетах був наведений приклад голови Голопристанського КНС товариша Євсіна, який хронічно прибував на засідання в алкогольному сп'янінні [7, арк. 5].

Загалом становлення сталінського режиму призвело до посиленню командно-репресивної системи. Діяльність комнезамів, як зброї в руках більшовиків, набирали оберти: реквізиція хліба, нова хвиля «розкуркулення», примусова колективізація [2, с. 270]. Це призвело до великого голоду в Україні (Голодомор), що ще більше негативно вплинуло на розвиток ментально-психологічного аспекту, та змінну народних традицій всього селянства. Звичаї, які були в українських селянських родинах зникли. Задача була одна – вижити,

і зовсім неважливо як. Намагаючись виживати, селяни все більше ігнорували такі поняття як мораль, совість, добро, любов до ближнього, тощо. Через Голодомор, спровокований політикою радянської влади та реалізований зокрема безпосередньо комітетами незаможних селян, люди ігнорували навіть ритуал поховання померлих. Іноді живих складали у ями, а на самі могили не ставили ні хрестів, ні табличок. Як наслідок відбувалось зниження репродуктивності українських селянських родин, деградація села, пограбування, самосуди над своїми кривдниками [12, с. 18].

Після 1933 року політика колективізації та розкуркулення почала спадати. Виходячи з цього, основні завдання комітетами незаможників були виконанні. Крім того, так як КНС – особовий склад яких складався з бідніших частин місцевого населення, часто конфліктували з рештою населення. Їх участь у репресивних заходах зробила їх непопулярними серед загальної маси населення. Радянська влада не врахувала всієї своєрідності соціальних відносин на селі, їх стійкості та пріоритетності перед нав'язаними більшовиками соціальних перетворень. Частина незаможницьких активістів, які дійсно були готові підтримувати радянський режим, часто проявляли нелюдське відношення в ході своєї діяльності, що лише посилювало неприязнь селян до радянської влади і КНС [18]. 8 березня 1933 року ВУЦВК ухвалив постанову про ліквідацію комітетів незаможних селян [16, с. 485].

Таким чином соціальний склад комнезамів з специфічною психологію, для якої були притаманні негативні відчуття грабунку, вбивства, ледарства та заздрості, став «привідним паском» радянської влади на українському селі, що призвело до трагічних наслідків в історії України.

Висновки. Комітети незаможних селян (КНС) стали інструментом більшовицької влади для контролю та реалізації політики на українському селі. Вони використовувалися для насаджування нових соціальних, ідеологічних й економічні відносини. Незаможницькі активісти, часто люди з маргінальних прошарків суспільства, брали участь у репресіях, грабунках та інших примусових заходах проти своїх односельців. Така діяльність, спрямована на «розкуркулення» й колективізацію, призвела до значних соціальних і економічних потрясінь. Врешті-решт, КНС втратили свої адміністративні функції, але їхня репресивна роль залишила глибокий слід у свідомості українського народу, сприяючи деградації традиційних моральних цінностей і посилюючи соціальні конфлікти на селі.

Список літератури:

1. Абразумова О. М. Комітети незаможних селян в українському селі 1920-х рр.: до проблеми реорганізації. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси. 2014. 1–12 с.

2. Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років XX століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. Вип. 15. С. 265–272.

3. Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.) *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Київ. 2003. Вип. 9. С. 227–242.

4. Березовчук М.Д. Історичне значення ленінської концепції організації сільської бідноти як передумови формування класу колгоспного селянства. *Український історичний журнал*. 1984. № 4. С. 22–33.

5. Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів / Збірник документів і матеріалів. Кіровоград: ДАКО, 2008. 398 с.

6. Державний архів Херсонської област (Далі ДАХО). Протоколи засідань КНС. Голопристанський районний комітет незаможних селян (КНС), м. Гола Пристань Голопристанського району Одеської області. Ф.Р-843. Оп 1. Спр. 9. Арк. 39.

7. ДАХО. Списки членів сільКНС. Голопристанський районний комітет незаможних селян (КНС), м. Гола Пристань Голопристанського району Одеської області. Ф.Р-843. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 50.

8. ДАХО. Списки членів сільКНС. Цюрупинський сільський комітет незаможних селян (КНС), м. Цюрупинськ Цюрупинського району УСРР. Ф.Р-721. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 76.

9. Державний архів Кіровоградської області. Бобринецький районний комітет незамоєних селян (КНС). м. Бобринець, Бобринецького району. Ф. Р. 726. Оп. 2, Спр. 4. Арк. 37.

10. Історія селянства Української РСР. У 2 томах. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / ред. кол.: І. І. Компанієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. Академія наук Української РСР, Інститут історії. Київ, 1967. 534 с.

11. Історія українського селянства: нариси: у 2 т. Т. 2 / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. Київ, 2006. 654 с.

12. Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні. *Історична пам'ять,* Полтава, 2017 Вип. 37. С. 16–22.

13. Капустян Г. Т. 2017 Більшовицький варіант політики «римських цезарів», або: комнезами як вияв люмпенської психології. *Український селянин*. 2017 Вип. 17. С. 84–88.

14. Капустян Г. Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики. Г. Т. Капустян. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 203–207.

15. Комітети незаможних селян України (1920–1933) Зб. документів і матеріалів. Київ: Видавництво «Наук. думка», 1968. 639 с.

16. Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян, комнезами. Енциклопедія історії України : у 10 т. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, Т. 4: 2007. 485 с.

17. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

18. Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920-1933 рр.). Е. Е. Левандовська. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 37. С. 118–123.

19. Про пільги, права і обов'язки незаможніх селян: декрет Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету від 5-го грудня 1923 р. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет. Харків: Друкарня «Червоний маяк» (б. ВУЦВКа), 1923. 19 с. Відбиток з газ. «Селянська правда» 28.XII.1923 р. № 150 (679). 1923.

20. Фролов М. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920–1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук.* 2009. № 24. С. 51–70.

21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ‚Зведення відомостей білоцерківської окружної контрольної комісії до ЦК КП(б)У про заходи по прискоренню колективізації та розкуркуленні селян в окрузі Ф. 539 оп. 8, спр. 1329, арк. 15–25.

Lysenko D.M. FEATURES OF SOCIAL PSYCHOLOGY OF POOR PEOPLE

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the functioning and socio-psychological impact of the Committees of Poor Peasants (CPP) in Ukrainian villages during the period from 1920 to 1933. The work explores the historical prerequisites for the creation of the CPP as a crucial tool of Soviet policy aimed at controlling the peasantry and implementing new socio-economic relations. The study highlights that these committees became one of the key mechanisms of repressive policies, characterized by dekulakization, forced collectivization, and the confiscation of property from fellow villagers.

The article delves into the moral and psychological aspects of the CPP activities, emphasizing their impact on public sentiment, traditional values, and the structure of Ukrainian rural life. It particularly stresses that the CPP not only served as agents of Soviet ideology but also provoked significant social conflicts among various groups of people. Their activities deeply undermined the traditional organization of rural life, contributed to the spread of mistrust, aggression, and moral degradation, while simultaneously reducing the reproductive potential and overall well-being of the population.

Special attention is given to the issue of the Soviet government's use of marginalized segments of the peasantry. It was determined that these population groups were primarily involved in repressive measures, such as dekulakization. This not only worsened the moral and psychological climate in the countryside but also destroyed traditional social bonds and eroded trust among fellow villagers.

The article examines the activities of the committees in the context of changing social relations in the countryside. It notes that the CPP left a significant mark on Ukrainian history: they played a role in the establishment of Soviet ideology and led to serious social, cultural, and economic stagnations. It is found that the imposition of new ideological orientations through the CPP often came at the cost of lost moral values, increased social tensions, and the destruction of the traditional structure of Ukrainian villages.

Thus, the article provides a comprehensive overview of the historical, social, and moral-psychological aspects of the activities of the Committees of Poor Peasants, emphasizing their ambiguous impact on Ukrainian society.

Key words: *social psychology, Committees of Poor Peasants, Soviet authority, dekulakization, collectivization, peasantry, repressions, social conflicts.*

УДК 94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.13

Мараєв В.Р.
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ ЩОДО О. ТУЗЛА (2003 Р.)

У статті на основі історичних джерел та наукової літератури проаналізовано передумови, причини, перебіг і наслідки російсько-українського конфлікту щодо острова Тузла в Керченській протоці восени 2003 р. Встановлено, що попри загалом конструктивний розвиток українсько-російських відносин на зламі 1990-х – 2000-х рр., політичне керівництво Російської Федерації не сприймало Україну як рівноправного партнера й готувалося до здійснення гібридної агресії проти неї.

У процесі дослідження з'ясовано, що політичне керівництво Російської Федерації, ініціювавши територіальний конфлікт, планувало вирішити кілька завдань: перевірити реакцію політичного керівництва України та міжнародної спільноти на свої дії, з'ясувати ступінь готовності силових структур України захищати суверенну територію своєї держави; в разі успішного захоплення острова Тузла – посилити контроль над судноплавством Керч-Єнікальським каналом і збільшити прибутки від нього; відібрати в України перспективні родовища нафти й газу, розташовані неподалік Тузли; посилити вплив на Крим і сприяти підйому проросійських настроїв на півострові; створити територіальну проблему для України, що гальмуватиме її вступ до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу; принести В. Путіну «медійну перемогу» для зміцнення його рейтингу напередодні президентських виборів у РФ, запланованих на березень 2004 р.

Наголошено, що за підсумками кризи Російська Федерація припинила будівництво дамби до острова Тузла, а 24 грудня 2003 р. сторони підписали Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, які були визнані «історично внутрішніми водами України та Російської Федерації». Проте в 2014 р. Росія в односторонньому порядку грубо порушила цей договір та цілий комплекс українсько-російських угод, здійснивши окупацію та анексію Автономної Республіки Крим.

Ключові слова: *Україна, Росія, Російська Федерація, Тузла, Крим, Керч, Л. Кучма, В. Путін.*

Постановка проблеми. Російська Федерація розпочала агресивну війну проти України в лютому 2014 р., а з 24 лютого 2022 р. перейшла до широкомасштабного вторгнення з метою встановити контроль над нашою країною. Однак перші спроби окупувати й анексувати частину суверенної території України відбулися набагато раніше. Це – російсько-український конфлікт щодо острова Тузла у Керченській протоці, який стався за ініціативою російської сторони восени 2003 р. Він характеризувався стрімким зростанням напруженості в російсько-українських відносинах. РФ готувала військову операцію з десантування на Тузлі. Тому особливого значення набуває потребує з'ясувати передумови цього конфлікту, намагання російських посадовців і російської пропаганди обґрунтувати претензії на острів Тузла, ставлення російського та українського суспільства до територіального конфлікту восени 2003 р., процес його політичного врегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти конфлікту щодо острова Тузла опинялися в центрі уваги українських дослідників. Так, П. Гай-Нижник розглянув його в контексті підготовки Російської Федерації до загарбання всієї акваторії Азовського моря та окупації Криму [1]. О. Гапеєва звернула увагу на російську інформаційно-пропагандистську кампанію осені 2003 р., якою супроводжувався конфлікт [2]. О. Мустафін проаналізував дії українського політичного керівництва (зокрема – Президента Л. Кучми) під час розгортання й врегулювання кризи [4]. Цінні та інформативні спогади про конфлікт щодо о. Тузла залишили учасники подій – І. Воронченко та М. Коваль [3, 8]. Важливі свідчення, що відображають позицію українського політикуму, містяться у матеріалах парламентських слухань «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи», що відбулися у Верховній Раді України у жовтні 2003 р. [10] Проте існує нагальна потреба узагальнення цього матеріалу та створення комплексного дослідження проблеми.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз причин і перебігу російсько-українського кон-

флікту щодо острова Тузла восени 2003 р., дій української влади щодо обстоювання територіальної цілісності держави, процесу політичного врегулювання кризи.

Виклад основного матеріалу. Сучасний острів Тузла утворився внаслідок сильного шторму 29 листопада 1925 р., який розмив Тузлинську косу, що простягалася від Таманського півострова. Указом Президії Верховної Ради Радянської Росії від 7 січня 1941 р. острів був переданий Кримській Автономній Соціалістичній Радянській Республіці, яка тоді ще входила до складу Росії. Після депортації кримськотатарського народу автономію ліквідували, замість неї створили звичайну область, яку в 1954 р. передали до складу УРСР. Відповідно, Тузла залишилася частиною суверенної території України й після відновлення незалежності нашої держави 1991 р. Проте демаркації державного кордону проведено не було й на острові не перебував жоден український прикордонник. Але там існували рибальські поселення, діяли пансіонати відпочинку. Площа Тузли становила 35 га, довжина – 6,5 км, ширина – 500 м, відстань від острова до українського берега – 4 км, а до російського – 5,5 км.

Переговори з розмежування Керченської протоки, а також Азовського та Чорного морів між Україною та Росією почалися в жовтні 1996 р. в Керчі. Проте результату вони не приносили. Сторони не могли домовитися, як проводити межу в морі – на поверхні чи на дні [9].

Хоч і не на найвищому рівні, але росіяни вже тоді не приховували своїх загарбницьких намірів. Наприклад, у 1997 р. депутат Законодавчих зборів Краснодарського краю Олександр Травніков опублікував книги під промовистими назвами: «Коса Тузла. Причислена територія» та «Коса Тузла й стратегічні інтереси Росії». Там мова йшла про те, що Тузла – буцімто не острів, а саме коса й що вона (як і весь Крим) – є сферою стратегічних інтересів Російської Федерації [5].

2002 р. О. Травніков заснував у Краснодарі «крайовий депутатський комітет» із повернення Тузли під юрисдикцію РФ. Протягом року вони надсилали відповідні звернення до В. Путіна та Держдуми РФ [7]. Важливо відзначити, що в тому ж 2002 р. російські загарбники відпрацювали майбутній «тузлинський сценарій» на Казахстані, відібравши в нього незаселені острови Укатний та Жосткій в Каспійському морі, поруч із якими є кілька багатих нафтогазових родовищ і водяться осетрові.

28 січня 2003 р. було підписано договір про українсько-російський державний кордон. Щоправда, на момент початку конфлікту на Тузлі його ще не ратифікували (це станеться лише у квітні 2004 р.) [1]. Проте від самого початку між Києвом та Москвою існувала концептуальна відмінність у підходах до цих угод. Київ наполягав на неухильному дотриманні підписаних положень. А позицію Москви влучно охарактеризував професор Володимир Василенко, який на зорі незалежності був послом у кількох державах і суддею Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії: «[Росія] й наміру не мала поважати наш суверенітет, цілісність тощо. Москва, формально підписуючи з нами договори, виходила з розуміння, що Україна – це не держава, а частина РФ. Що незалежність України – тимчасова аномалія і що рано чи пізно вона має повернутися в лоно Росії, стати частиною «єдіной і нєдєлімой».

Втім, на початку 2000-х рр., за другої каденції Л. Кучми та першої – В. Путіна українсько-російські відносини перебували на підйомі. 2002 р. проголосили роком України в Росії, 2003 р. – роком Росії в Україні [5]. Робили спроби поглибити економічну інтеграцію: 19 вересня 2003 р. в Ялті Україна, Росія, Білорусь і Казахстан підписали угоду про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Саме на тлі цієї події розпочався конфлікт стосовно острова Тузла. Ще 2 і 3 вересня 2003 р. Л. Кучма провів переговори з В. Путіним у Москві та презентував місцевій публіці книгу «Україна – не Росія». Та щойно він відлетів, як російський керманич подався у Ростов-на-Дону й заявив, що Азовське море має бути внутрішнім морем Росії та України без демаркації. А 16 вересня здійснив робочий візит у Краснодарський край, під час якого повідомив про затвердження плану «взаємодії міністерств і відомств для розв'язання проблеми воєнно-дипломатичної присутності Росії в Чорноморсько-Азовському регіоні». Вже через 2 дні адміністрація Краснодарського краю ухвалила «технічне» рішення про будівництво дамби у Керченській протоці.

Російське політичне керівництво зробило вигляд, буцімто не має жодного стосунку до того, що відбувається. А ініціатором будівельних робіт є губернатор Краснодарського краю Олександр Ткачов, який, мовляв, лише прагне за допомогою дамби усунути проблему повеней у Краснодарському краї. Натомість, О. Ткачову надали цілковитий доступ до провідних державних ЗМІ, в яких він пропагував ідеї на кшталт того, що Тузла – це земля, полита кров'ю кубанських козаків, отже треба захищати інтереси краю.

На думку більшості сучасних українських дослідників, мета Кремля полягала в тому, аби спровокувати конфліктну ситуацію та перевірити реакцію українського політичного керівництва й міжнародної спільноти. Чи готова Україна не на словах, а на ділі захищати свій суверенітет і територіальну цілісність? Чи знайдуться в неї союзники, готові надати реальну підтримку? Крім того, була низка інших цілей:

– захопивши Тузлу, посилити контроль над судноплавством Керч-Єнікальським каналом і відповідно, збільшити прибутки від нього;

– відібрати в України перспективні родовища нафти й газу, розташовані неподалік Тузли;

– посилити вплив на Крим, сприяти підйому проросійських настроїв на півострові;

– створити територіальну проблему для України, що гальмуватиме її вступ до НАТО та ЄС;

– принести В. Путіну «медійну перемогу» для зміцнення його рейтингу напередодні президентських виборів у РФ, запланованих на березень 2004 р.

Від самого початку історія з Тузлою аж ніяк не була схожа на будівництво дамби просто для запобігання повені. Ще перед стартом робіт, 27 вересня 2003 р. до рибальського причалу на острові підійшов катер із російськими телевізійними репортерами, які розпитували місцевих жителів, чи хотіли би вони стати громадянами РФ. Цього ж дня або наступного невідомі особи встановили у південно-східній частині острова геодезичний репер із номером 7, який мав позначати кінцеву точку будівництва дамби [5].

29 вересня на узбережжі Таманського півострова з'явилися бульдозери та вантажівки з піском і гравієм. Робітники почали насипати дамбу в бік острова Тузла. За день вони просувалися в середньому на 150 м. 30 вересня 2003 р. Міністерство закордонних справ України надіслало МЗС РФ першу ноту протесту, на яку не отримало відповіді. Тодішній голова Державної прикордонної служби України Микола Литвин згадував: «Своєрідною була реакція керівників силових відомств РФ на події, що розгорталися поблизу острова Тузла. Наприкінці вересня та на початку жовтня 2003 року вони раптово всі пішли у відпустку або виїхали у відрядження, тому уникали будь-яких контактів і давати роз'яснення… було нікому. Так само як і решта російських силовиків, мій, так би мовити, колега, В. Пронічев, спочатку перебував у відрядженні, потім у відпустці. На всі офіційні звернення до російської сторони ми отримували шаблонну відповідь: вивчаємо, не знаємо, уточнимо» [7].

А Михайло Коваль, який тоді служив заступником голови Держприкордонслужби, в інтерв'ю «АрміяІнформ» пізніше розповів, як складно було зв'язатися з вищим політичним керівництвом України: «Я дочекався, поки у мене будуть усі доповіді з місця, почав із робочого кабінету нашого Голови виходити на Президента України по урядовому зв'язку. З'єднатися вдалося лише з третьої чи четвертої спроби. Але не з Президентом, а з керівником його Адміністрації – сумнозвісним Медведчуком. Свідком цієї розмови став інший генерал – виконуючий обов'язки начальник штабу ДПСУ Мельников. Я не ризикну повторювати цю брутально-лайливу російськомовну тираду від Медведчука. Мовляв, ми тут з глузду з'їхали усі» [8].

Сам Л. Кучма в інтерв'ю «Українській правді» визнав, що рапорти ДПСУ доходили до керівництва лише через день чи два. Та зрештою на них відреагували й направили на Тузлу прикордонників. На середину жовтня гарнізон острова налічував уже близько 100 осіб. Вони встановили прикордонний стовп, облаштували довготривалі вогневі позиції, а гідрографічна служба позначила буями територію між Тузлою і Таманню. В прилеглій акваторії з'явилися українські прикордонні катери, в Криму почали навчання військової авіації.

Ігор Воронченко, який командував 501-м окремим механізованим полком у Криму, в 2016 р. згадував: «На мою особисту думку, захоплення Криму почалося з Тузли. Це була пристрілка. Я пам'ятаю, як росіяни насипали косу – по 700–800 машин у день. Але мало хто знає, що відбувалося на тій стороні. А там, в Новоросійську проводилися тактичні навчання 7-ї парашутно-десантної дивізії Повітряно-десантних військ. Ми готові були відбивати агресію, тому що там проводилися командно-штабні навчання, практичні заходи щодо підвищення боєздатності дивізії. Був напоготові й Темрюцький батальйон морської піхоти, російські прикордонники нахабно кидали якір в наших водах, а коли до них підходила наша прикордонна служба, пояснювали, що машина зламалася тощо» [3].

Слова Ігоря Воронченка підтверджує і Михайло Коваль: «Поруч із Таманню дислокувалась 7-ма повітрянодесантна дивізія. Я набрав командира дивізії. Адже ми колись служили в одній військовій частині: були комбатами. Виявилось, що ця дивізія готує… батальйон для заходу на острів Тузла. Коли він дізнався, що я на острові старший від Держприкордонслужби України, вилаявся.

Мовляв, політики зводять лобами бойових товаришів. А я запитав: ти ж розумієш, якщо твої намагатимуться зайти – крові буде багато! Більше ми не розмовляли» [8].

6 жовтня міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко полетів у Москву на переговори з російським міністром Ігорем Івановим. Розмова не принесла результату. І. Іванов заявив, що будівельні роботи не порушують чинних угод і суверенітету України [7].

14 жовтня Верховна Рада України ухвалила заяву до Держдуми РФ у зв'язку із ситуацією, що склалася на кордоні між двома країнами в Керченській протоці. За кілька днів МЗС РФ надіслало ноту зовнішньополітичному відомству України, в якій містилася вимога терміново надати копії документів, згідно яких Україна вважає Тузлу своєю територією. Українська сторона надала їх. Тодішній голова Ради Міністрів АРК Сергій Куніцин казав: «Острів Тузла за адміністративним рішенням було передано до складу Кримської області. Є підписи. За Конституцією СРСР 1977 року кордони союзних республік в кордонах адміністративних областей. Острів Тузла є територією Керченської міськради і все, що на ньому побудовано, – на балансі керченських підприємств… Ми знайшли бюлетені 1973 року з виборів у Керченську міськраду Української РСР на острові Тузла. Це ж були дві керченські вулиці! Й мапи Генерального штабу СРСР ми знайшли про те, що кордон пролягає між Тузлою та Кубанню, а не між Тузлою та Керчю».

Попри все, 17 жовтня губернатор Краснодарського краю О. Ткачов провів нараду з головами районних адміністрацій, керівниками правоохоронних органів і представниками так званих «козацьких організацій», де сказав: «Народ нам не пробачить, якщо ми припинимо зведення дамби».

22 жовтня Д. Рогозін (на той час голова комітету з міжнародних справ Держдуми РФ) виступав на радіо «Ехо Москви» та заявив, що Тузла і Севастополь є російською територією. Під час цього ефіру радіо прийняло телефонні дзвінки від 3795 російських слухачів. І виявилося, що за підтримання добросусідських відносин із Україною виступають лише 18% з них, абсолютна ж більшість – 82% – за загарбання острова Тузла. Звісно, то не було репрезентативне соціологічне дослідження, але результати мали промовистий вигляд. Водночас, в Україні на замовлення газети «Дзеркало тижня» телефонне опитування проводив Центр імені Разумкова. Він з'ясував, що за силові методи вирішення конфлікту виступали всього 12% киян або 3,6% жителів Сімферополя. Це яскраво засвідчило, що українське суспільство було зовсім не готове до конфлікту з РФ, абсолютна більшість наших громадян не вважали північно-східного сусіда потенційним ворогом.

Російські ЗМІ поширювали величезну кількість пропагандистських наративів і фейків, спрямованих як на внутрішнього споживача, так і на українців [11]. Цю тему глибоко дослідила професор Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Ольга Гапеєва. Там були й заяви про готовність українських націоналістів воювати з Росією в Криму; і бажання місцевого населення приєднатися до РФ, аби вирватися з «укроніщєти»; і про гніздо українського нацизму на Тузлі; і про те, що блок НАТО не допоможе Україні в разі конфлікту з РФ [2].

20 жовтня Л. Кучма вирушив із візитом у Бразилію. В цей момент росіяни різко прискорили роботи. Довелося баржами перегородити дорогу їхній споруді. Вже за 2 дні С. Куніцин у виступі на парламентських слуханнях «Українсько-російські відносини: сучасний стан і перспективи» повідомив, що між насипаною дамбою та островом залишається трохи більше 100 метрів. Під куполом Верховної Ради лунало багато критики на адресу Президента, й особливо через те, що в настільки напружений момент він поїхав за межі держави. Зокрема, голова комітету Верховної Ради з питань Європейської інтеграції Борис Тарасюк констатував: «Причини цієї кризи – по-перше, стратегія бульдозера з боку Росії, коли відверто ігноруються інтереси і державна гідність України, а по-друге, відсутність чіткої й послідовної політики щодо Росії з боку українського керівництва. Дамба у Керченській протоці стала наслідком лакейства та васальної залежності українських керманичів» [10].

Л. Кучмі довелося негайно перервати візит у Бразилію. Вранці 23 жовтня Президент уже був на Тузлі, проконтролював спорудження українського прикордонного поста, з допомогою оптики оглянув будівництво російської дамби та заявив, що Україна вийде з Єдиного економічного простору в разі продовження робіт. Зв'язатися телефоном із В. Путіним довго не вдавалося. За власним свідченням Л. Кучми, він почав ці спроби, коли ще тільки летів у Бразилію: «Я одразу спробував зв'язатися з Путіним. Він не відповів. У ті дні таке траплялося часто, це прикривалося проблемами зв'язку чи віддаленістю путінських візитів… І вже після прибуття у Бразилію я знову кілька разів намагався дзвонити Путіну. З тим же резуль-

татом… Вже на шляху в Україну я таки додзвонився Путіну. Він розіграв щирий подив, сказав, що нічого не знає про пришвидшення будівництва дамби і, як завжди, пообіцяв «розібратися»… Але я продовжував тиснути. Зрештою ми вийшли на більш-менш конструктивну розмову. До речі, під час тієї розмови Путін заявив мені, що Росія і в помислах не мала порушувати територіальну цілісність України. Але майже одночасно з цим керівник його адміністрації Волошин заявив: якщо Тузла не буде російська, то вони кинуть бомбу, щоб стерти її з земної поверхні» [6].

Після телефонної розмови Л. Кучми з В. Путіним, 24 жовтня в Москві відбулися переговори прем'єр-міністрів України та РФ В. Януковича і М. Касьянова. На них вирішили, що Росія призупиняє будівництво дамби до ухвалення спільного рішення екологів РФ і України. При цьому М. Касьянов не виключив, що у разі, якщо дамбу таки добудують, російсько-український кордон буде проведений безпосередньо по території Тузли, яка перетвориться з острова на косу.

24 грудня 2003 р. сторони підписали Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, які були визнані «історично внутрішніми водами України та Російської Федерації». Але від своїх намірів завершити дамбу росіяни не відмовилися. Про це свідчить факт виділення 2005 р. з федерального бюджету 110 млн рублів на продовження робіт [1]. Втім, дамбу так і не добудували, натомість на острові було зведено повноцінну заставу Держприкордонслужби України.

Історик Олексій Мустафін зазначив, що українські політики і, насамперед, Леонід Кучма, не зробили правильних висновків із конфлікту: «Кучма міг вважати, що він продемонстрував жорсткість, і росіяни зробили висновки, що з ним не можна так просто, а далі можна повертатися до бізнесу, business as usual. Знову ж таки, можна використовувати російських політтехнологів і навіть Путіна! Хто привозив Путіна на парад на Хрещатику [в жовтні 2004 року, напередодні першого туру президентських виборів]? Ну, не Янукович же! Звісно, це рішення ухвалював Кучма… Мабуть, він вважав, що виграв цю партію в росіян, а далі можна їх використовувати. Насправді, оця впевненість українських політиків, тієї доби і не тільки тієї, що вони можуть переграти росіян на їхньому полі, дуже дорого коштувала українцям… Проїхали – і далі, як було. Тобто Україна це не сприйняла, як перехід червоної лінії» [4].

Українсько-російська угода про демаркацію кордону була укладена лише 17 травня 2010 р. Станом на осінь 2024 р. цей документ формально зберігає чинність. Але ще в лютому-березні 2014 р. росіяни розпочали війну проти України, вдерлися у Крим і протягом 2015–2019 рр. побудували так званий «Кримський міст», який пролягає саме через острів Тузла.

Висновки. Переговори з розмежування Керченської протоки, а також Азовського та Чорного морів між Україною та Росією почалися в жовтні 1996 р. в Керчі. Проте результату вони довго не приносили. Попри укладення так званого «великого договору» від 31 травня 1997 р., в якому обидві сторони зобов'язувалися поважати територіальну цілісність одна одної та підтвердили непорушність наявних між ними кордонів, російська сторона розцінювала факт відновлення незалежності України як «тимчасову історичну аномалію» (В. Василенко) та вважала, що Україна має залишатися в орбіті політичного, економічного, військового, інформаційного, культурного впливу Кремля. Після анексії 2002 р. двох незаселених казахстанських островів у Каспійському морі (що не зустріло спротиву з боку Казахстану), російське політичне керівництво вирішило спробувати анексувати український острів Тузла, діючи типовими гібридними методами: з'єднати острів із російським узбережжям шляхом будівництва дамби, ініціатором чого формально виступила адміністрація Краснодарського краю РФ. Однак беззаперечну причетність найвищих ешелонів влади РФ до планування та реалізації цієї операції доводять: масова антиукраїнська пропагандистська кампанія в російських ЗМІ загальнодержавного рівня; проведення тактичних навчань 7-ї повітряно-десантної дивізії в Новоросійську (батальйон якої готували до вторгнення на Тузлу); тривала відсутність реакції В. Путіна на численні спроби Л. Кучми зв'язатися з ним для вирішення кризи в українсько-російських відносинах. Зрештою, будівництво російської дамби вдалося зупинити шляхом налагодження переговорного процесу на рівні президентів і прем'єр-міністрів двох країн. Російська Федерація на той момент не була готовою розпочати широкомасштабну агресію проти України. Проте 10 років по тому, у лютому-березні 2014 р., після Революції Гідності в Україні РФ вдалася до чергового акту гібридної агресії, результатом якої стала тимчасова окупація не лише Тузли, але й всієї АР Крим і початок російсько-української війни.

Список літератури:

1. Гай-Нижник П. П. Загострення навколо острова Коса Тузла 2003 р. як складова геостратегічної операції Російської Федерації щодо оволодіння акваторією Азовського моря та окупації-анексії Криму. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*. Вип. 6. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 86–93. URL: https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2017doc.tuzla.php

2. Гапеєва О. Інформаційно-пропагандистська кампанія Росії проти України під час конфлікту на острові Коса Тузла у 2003 році. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 25. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hapeieva_Olha/Informatsiino-propahandystska_kampaniia_Rosii_proty_Ukrainy_pid_chas_konfliktu_na_ostrovi_Kosa_Tuzla.pdf?

3. Генерал-лейтенант Ігор Воронченко: «Захоплення Криму почалося в 2003 році з конфлікту на Тузлі». URL: https://www.ukrmilitary.com/2016/02/zakhvat-kryma-nachalsya-v-2003-godu-s-konflikta-na-tuzle.html

4. 20 років тому: книжка «Україна – не Росія» Леоніда Кучми і конфлікт за острів Тузла. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/kuchma-ukrayina-ne-rosiya-ostriv-tuzla/32606738.html

5. Драпак М. Піщано-інформаційна анексія. Як Росія спробувала захопити український острів Тузла. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/pishchano-informatsiina-aneksiia/

6. Кригель М., Халілов Р. Фортеця Тузла. Як Путін провокував, а Кучма побачив у бінокль, що Україна – не Росія. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2023/09/28/7421696/

7. Лемеха С. Острів Коса Тузла: як росія почала гібридну війну проти України 20 років тому. URL: https://armyinform.com.ua/2023/09/28/ostriv-kosa-tuzla-yak-rosiya-pochala-gibrydnu-vijnu-proty-ukrayiny-20-rokiv-tomu/

8. Ми арештували двох московських генералів та заблокували на аеродромі псковських десантників – Михайло Коваль. URL: https://armyinform.com.ua/2023/09/14/my-areshtuvaly-dvoh-moskovskyh-generaliv-ta-zablokuvaly-na-aerodromi-pskovskyh-desantnykiv/

9. Остряков Я. О. Особливості визначення українсько-російського міждержавного кордону в Керченській протоці. *Стратегічна панорама*. 2009. № 1. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostriakov_Yaroslav/Osoblyvosti_vyznachennia_ukrainsko-rosiiskoho_mizhderzhavnoho_kordonu_v_Kerchenskii_prototsi.pdf?

10. Парламентські слухання «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи». Сесійний зал Верховної Ради України 22 жовтня 2003 року. 10 година. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm

11. Печерський А. Все починалося з Тузли: коли російські ЗМІ почали «воювати» проти України. URL: https://armyinform.com.ua/2022/05/26/vse-pochynalosya-z-tuzly-koly-rosijski-zmi-pochaly-voyuvaty-proty-ukrayiny/

Maraiev V.R. THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT OVER THE TUZLA ISLAND (2003)

Based on historical sources and scientific literature, the article analyzes the preconditions, causes, course and consequences of the Russian-Ukrainian conflict over Tuzla Island in the Kerch Strait in autumn 2003. It is established that despite the generally constructive development of Ukrainian-Russian relations at the turn of the 1990s and 2000s, the political leadership of the Russian Federation did not perceive Ukraine as an equal partner and was preparing to carry out hybrid aggression against it.

The study reveals that the political leadership of the Russian Federation, having initiated the territorial conflict, planned to solve several problems: to check the reaction of the political leadership of Ukraine and international community to its actions, to find out the degree of readiness of Ukraine's security forces to defend the sovereign territory of their state; in case of successful capture of the island of Tuzla, to strengthen control over the navigation of the Kerch-Yenikalsky Canal and increase profits from it; to take away from Ukraine promising oil and gas fields located near Tuzla; to increase its influence on Crimea and promote pro-Russian sentiment on the peninsula; to create a territorial problem for Ukraine, which would hinder its accession to the European Union and the North Atlantic Treaty Organisation (NATO); to bring Putin a 'media victory' to strengthen his rating on the eve of the presidential elections in Russia scheduled for March 2004.

It is also emphasized that as a result of the crisis, the Russian Federation stopped the construction of the dam to Tuzla Island, and on 24 December 2003, the parties signed an agreement on cooperation in the use of the Azov Sea and the Kerch Strait, which were recognised as 'historically internal waters of Ukraine and the Russian Federation'. However, in 2014 Russia unilaterally grossly violated this treaty and a whole set of Ukrainian-Russian agreements by occupying and annexing the Autonomous Republic of Crimea.

Key words: *Ukraine, Russia, Russian Federation, Tuzla, Crimea, Kerch, Leonid Kuchma, Vladimir Putin.*

УДК 726(477.82):321.64»1940/1960»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.14

Марків А.Л.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

РИМО-КАТОЛИЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1960-Х РР.)

У статті проаналізовано заходи, які радянська влада здійснювала щодо культових римо-католицьких пам'яток у Волинській області в другій половині 1940-х – на початку 1960-х рр. Констатовано, що повоєнна антирелігійна політика у західних областях Української РСР ставила за мету обмеження впливу Церкви на духовне життя населення. Складовою названої політики стало закриття та перепрофілювання низки римо-католицьких костелів, зменшення чисельності парафіян яких була зумовлена репатріацією польського населення (1944 р.). Звернуто увагу на діяльність обласних і місцевих органів влади щодо перетворення костелів (пам'яток архітектури XVI–XVIII ст.) у містах Ківерці, Горохів, Любомль; селищах Берестечко, Голоби, Олика, Маневичі, Цумань; селах Повурськ, Луків, Купичів, Мельниця, Затурці та ін. у будинки культури, клуби, кінотеатри, склади «Заготзерна», «Зміщторгу», районних споживчих товариств, контори, столярні цехи; розбирання храмів для використання будівельних матеріалів. Зазначено, що такі заходи супроводжувалися знищенням внутрішнього оздоблення, органів, культового начиння. Проаналізовано умови закриття костелу Святих Петра і Павла (пам'ятки XVII ст.), цвинтарної каплиці у Луцьку, костелу Святих Йоакима і Анни (пам'ятки XVIII ст.) у Володимирі-Волинському, знищення костелу Святого Франциска Ассизького і монастиря капуцинів в Устилузі. Наведено приклади висловлювання місцевою громадськістю, католицькими священниками невдоволення через закриття костелів. Наголошено, що розпочаті з 1950-х рр. заходи щодо державного обліку пам'яток архітектури практично не стосувалися римо-католицьких культових споруд, а місцеві органи партійно-державної влади зневажливо ставилися до охорони нерухомих сакральних пам'яток.

Зроблено висновок, що закриття, руйнування, переобладнання костелів у повоєнні десятиріччя призвели до обмеження функціонування Римо-католицької конфесії у Волинській області, починаючи з 1960-х років.

Ключові слова: *сакральна (культова) пам'ятка, Римо-католицька церква, римо-католицькі храми, Волинська область, радянська влада, об'єкти культурної спадщини, пам'ятка архітектури, костел.*

Постановка проблеми. У нинішньому відродженні історичної пам'яті українців вагома роль належить зверненню до вікових традицій і духовних цінностей. Їх уособленням виступає історико-культурна спадщина, у тому числі й сакральна (культова), яка упродовж перебігу різноспрямованих історичних процесів пережила чимало складних, нерідко трагічних сторінок. Особливе місце серед них посідає друга половина 1940-х – початок 1960-х рр. У цей час на теренах західних областей Української РСР, населення яких вирізнялося високим рівнем релігійності та усталених світоглядних традицій, радянська влада проводила системну атеїстичну політику. Її мета полягала в тому, щоб закріпити в індивідуальній та колективній свідомості монопольне становище марксистсько-ленінського світогляду, підпорядкувавши духовні цінності тоталітарним ідеологічним стандартам. Не стала винятком і Волинська область, утворена у грудні 1939 р. із вступом в означений регіон радянського режиму.

Вагому частку сакральної спадщини Волинської області у досліджуваний період складали пам'ятки Римо-католицької церкви – споруди, зведені за різних історичних обставин будівничими минулих епох, яких станом на 1 серпня 1939 р. налічувалось 165. Чимало з них збереглися на середину XX ст., однак ніяк не вписувалися у канони радянської партійно-державної політики повоєнної відбудови країни і були піддані руйнуванням, цілеспрямованому нищенню, використанню для господарських потреб тощо. На сьогодні процеси реалізації на Волині атеїстичної політики у другій половині 1940-х – на початку 1960-х рр. ще потребують ґрунтовного дослідження. Це стосується, зокрема, такого аспекту проблеми, як доля

римо-католицьких об'єктів культурної спадщини Волині в умовах боротьби радянської влади з церквою та релігійною свідомістю населення. Вивчення обраної для публікації теми дозволить заповнити одну з маловивчених сторінок української історії, дасть змогу реконструювати складні суспільно-політичні процеси, з'ясувати засадничі принципи державної політики щодо історичних культових споруд у повоєнний період, стане вагомим внеском у розвиток пам'яткознавчої науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Державно-церковні відносини в Українській РСР упродовж перших двох десятиліть після завершення Другої світової війни знайшли певне висвітлення у працях українських дослідників. У них переважно аналізується політика комуністичної партії у релігійній сфері [4; 2; 6; 16; 20], звертається увага на становище у цей час Римо-католицької церкви в Українській РСР і політичні репресії проти духовенства [3; 5; 10], висвітлюється доля сакральних пам'яток західних областей України, у тому числі римо-католицьких святинь, в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. [17].

Так, у монографії В. Войналовича знаходимо вагомий фактологічний матеріал щодо репресій проти духовенства, у тому числі римо-католицького, у 1945–1953 рр., ґрунтовний історико-політологічний аналіз релігійної політики сталінського тоталітарного режиму, яка носила й антикатолицьку спрямованість. Автор робить висновок, що у результаті дій владних структур радянського режиму на теренах УРСР відбувалося скорочення кількості релігійних громад, інституту духовенства, регламентація внутрішньоцерковного життя, руйнування його національних основ та етнічних ознак. В. Войналович звертає увагу й на байдуже ставлення влади до сакральних споруд римо-католицької церкви, взятих на облік як пам'ятки архітектури. Вчений наголошує, що «справа використання вивільнених культових приміщень, у тому числі пам'ятників архітектури, тривалий час залишалася абсолютно неконтрольованою навіть на обласному рівні, що дозволило місцевій владі вирішувати її на власний розсуд, пристосовуючи костьоли для найрізноманітніших потреб» [6, с. 643]. Разом з тим, даючи загальну характеристику партійно-державній політиці щодо релігії та релігійних інституцій в Україні, В. Войналович наводить матеріали, які стосуються переважно Тернопільської, Львівської, Станіславської областей. Заходи, які здійснювалися у Волинській області, висвітлюються автором фрагментарно.

Окрему групу публікацій складають розвідки, присвячені становищу пам'яток сакральної архітектури Волині у повоєнний період. Вони носять здебільшого краєзнавчий характер і стосуються римо-католицьких храмів Луцька (Г. Гулько [7; 8]), Олики (Г. Гулько, М. Томчук [9]), Устилуга (Б. Колосок [15]), Любомля (О. Остап'юк [19]). Більш системно названі процеси аналізуються у статті С. Мочкіна [18]. Фрагментарний фактологічний матеріал про трагедію руйнації римо-католицьких храмів у досліджуваний період на теренах Волинської області містить історико-краєзнавчий довідник авторства Я. Антонюка, у якому наводяться факти знищення та закриття культових споруд різних конфесій упродовж всього XX ст. [1].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити заходи, які в умовах провадження антирелігійної кампанії у Волинській області (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.) були реалізовані органами влади щодо культових споруд Римо-католицької церкви без урахування їх історико-культурної цінності.

Виклад основного матеріалу. Упродовж другої половини 1940-х – початку 1960-х рр. у радянській державі активізувався наступ на релігію і церкву. Він зачепив практично усі конфесії західних областей Української РСР, відзначаючись тут на початках певною обережністю та специфікою. Так, беручи до уваги угоду між Й. Сталіним та ієрархами Руської (російської) православної церкви (РПЦ) 1943 р., радянська влада у перші повоєнні роки ставилася лояльно до православної конфесії. Значний удар у західноукраїнському регіоні був спрямований проти Римо-Католицької церкви, Української греко-католицької церкви (ліквідована у Галичині у 1946 р. під час Львівського собору), Греко-католицької церкви, що діяла на Закарпатті (ліквідована у 1949 р.), а також проти національних церков та конфесій, віруючі яких сповідували протестантизм та юдаїзм. Згодом цей наступ увійшов у русло загальносоюзних та загальнореспубліканських тенденцій, набувши найагресивнішого прояву у ході антирелігійної кампанії 1958–1964 рр., коли атеїстична робота підмінялася насильницькими діями влади.

Безпосередньо вплинули на релігійно-церковну ситуацію у регіоні також складні суспільно-політичні обставини, в яких опинилося населення західноукраїнських земель на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Їх виявом стали й масштабні обміни населенням, яке належало до різних релігійних конфесій. Одним із елементів різкого скорочення

чисельності римо-католиків на Волині стала репатріація польського населення, здійснена за умовами Люблінської угоди від 4 вересня 1944 р. До 1 вересня 1946 р. на підставі названого документу із західноукраїнських областей, у тому числі Волинської, до Польщі відправлено приблизно 747 тис. етнічних поляків [8, с. 190]. Отже, однією із причин вивільнення приміщень костелів був виїзд польського населення із цих територій до Польщі у 1944–1946 рр. [6, с. 642]. Ті із сакральних будівель УРСР, які мали історичну і мистецьку цінність, республіканська влада планувала зберегти під музеї. Інші ж, згідно рішень місцевих органів влади, передбачалося передати для використання під культурно-освітні та господарські потреби, навіть з правом їх цільового переобладнання [6, с. 642].

Відповідні заходи почали здійснюватися й у Волинській області Так, уповноважений Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) по Волинській області Ф. Прокопенко 25 липня 1946 р. повідомляв, що на кінець липня 1944 р. у Волинській області було 23 діючі римо-католицькі парафії. З них 14 парафій відправляли службу у костелах, одна – у цвинтарній дзвіниці. Три громади користувалися приватними спорудами, тому що культові були зруйновані. Дві будівлі уцілілих костелів без майна та 20 напівзруйнованих споруд не використовувалися, два храми передано громадам РПЦ (Руської (російської) православної церкви), 38 костелів і дві дзвіниці повністю зруйновані [14, арк. 53]. Далі посадовець констатував, що станом на 1 липня 1946 р. у Волинській області були діючими три костели. Це костели у Луцьку, Володимирі-Волинському і с. Купичів [8, с. 190]. Серед недіючих костелів – 9 передано для переобладнання під клуби і кінотеатри, 15 споруд використовувалися під склади, під клуб – одна споруда. Крім того, сім напівзруйнованих костелів і одна цвинтарна дзвіниця не використовувалися зовсім [14, арк. 53–54].

Місцеві органи влади у 1946 р. планували переобладнати під кінотеатр костел містечка Цумань. Однак упродовж наступних років приміщення було пристосоване під районний будинок культури, який відкрився у 1952 р. Як склад для заготівлі зерна використовувався костел у с. Луків. Руйнування будівлі призвело до того, що у 1952 р. її почали розбирати, використовуючи будівельні матеріали для спорудження будинку культури.

У містечку Рожище у приміщенні костелу мав розпочати роботу районний театр. Однак заплановані у 1946 р. заходи не вдалося реалізувати, тому у культовій споруді було розквартировано гарнізон військової частини (1952 р.) [16, с. 152–165].

Після закінчення Другої світової війни переобладнати в клуби влада планувала римо-католицькі храми селища Голоби і с. Мельниця Голобського району. Однак залишені приміщення були передані районному споживчому товариству, яке використовувало їх для зберігання товарів і продуктів та зерна державного сортового фонду без спеціального переобладнання. Із 1946 р. костел с. Затурці почав використовуватися як приміщення кінотеатру, костел у с. Білин Овадніського району – як сільський клуб. У цьому ж році під клуб перебудували костел селища Заболоття. Як склади «Заготзерна» використовувалися у досліджуваний період культові споруди римо-католиків у містах Ківерці і Горохів, селищі Берестечко, а також с. Повурськ Маневицького району [18, с. 62].

У 1946 р. згідно рішення Волинського облвиконкому було закрито костел Пресвятої Трійці у місті Любомль. Його приміщення почали використовувати як склад солі. Орган з костелу і вівтар розбили та знищили. Документація і книги, які не зміг вивезти до Польщі ксьондз С. Ящемський, були передані до церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Наприкінці 1940-х рр. в храмі планували розмістити музей.

Приміщення костелу містечка Камінь-Каширський, закритого у 1946 р., з 1947 р. переобладнали під столярний цех. Як склади «Заготзерна» використовувалися римо-католицькі культові споруди в селищі Олика, в с. Купичів Турійського району, в містечку Любешів. Костел селища Маневичі слугував складом для потреб споживчої кооперації [11, арк. 41–43].

Непростою була й доля костелу Св. Петра і Павла у Луцьку. У січні 1945 р. органи державної безпеки заарештували єпископа А. Шельонжка та ксьондзів В. Буковінського і К. Галензовського та інших, яких звинуватили в антирадянській пропаганді, проблема яких є темою окремого наукового дослідження [8, с. 191]. Після цього у костелі Св. Петра і Павла богослужіння на кілька місяців припинилися. Упродовж 1946–1947 рр. віруючі за власний кошт провели ремонтно-реставраційні роботи споруди [7, с. 129]. Проте у жовтні 1948 р. облвиконком заборонив продовжувати реставрацію храму, а віруючим – його відвідувати. 29 жовтня 1948 р. костел Св. Петра і Павла у Луцьку закрили, а римо-католицькій громаді – нібито за її згодою – для релігійних потреб надали цвинтарну каплицю.

У цвинтарну каплицю площею 44 квадратні метри було перевезено лише частину унікальної

атрибутики величної пам'ятки XVII ст. – костелу Св. Петра і Павла, про що свідчать архівні документи [8, с. 193]. Рішенням облвиконкому від 15 грудня 1948 р. за № 1163 приміщення костелу Св. Петра і Павла у Луцьку планували переобладнати під обласний історико-краєзнавчий музей [18, с. 61]. Однак протягом тривалого часу його використовували за зовсім іншим призначенням. Так, у 1951 р. підвалами культової споруди користувався «Зміштоpг» для зберігання овочів, а в 1956 р. міський промисловий комбінат пристосував будівлю костелу під контору, майстерні та житло [16, с. 77]. Від луцьких старожилів відомо, що костельний орган з латуні у 1960-х рр. був зданий користувачами приміщення на металобрухт. Загалом визначити втрати артефактів, які оздоблювали костел Св. Петра і Павла, у зв'язку із відсутністю документів неможливо. Проведення державою реставраційних робіт у стінах костелу Св. Петра і Павла було активізоване лише у ході створення у Луцьку історико-культурного заповідника. У грудні 1980 р. у його стінах почав діяти Волинський обласний музей атеїзму [8, с. 194].

З жовтня 1948 р. єдиним діючим римо-католицьким храмом Луцька була цвинтарна каплиця. 7 грудня 1957 р. ксьондз В. Варш, котрий проводив там служби, у зв'язку з від'їздом здав уповноваженому РСРК по Волинській області Ф. Прокопенку довідку про реєстрацію його як служителя культу. Серед причин, які зумовили від'їзд ксьондза, був конфлікт із парафіянами та тиск з боку органів державної безпеки, які під час обшуку на квартирі священнослужителя конфіскували антирадянську літературу. Після цього громада римокатоликів почала розпадатися [13, арк. 12–14], а через два роки, 20 вересня 1960 р., її зняли з реєстрації. Таким чином, цвинтарна каплиця як осередок Римо-католицької церкви у Луцьку в 1960 р. припинила свою діяльність [14, арк. 16].

Згідно постанов Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. за № 3898 та Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. за № 3076 «Про заходи щодо покращення охорони пам'ятників культури» на Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР та його органи в областях покладалися зобов'язання провести облік і фіксацію архітектурних об'єктів культурної спадщини, які планувалося внести до Державного реєстру. Станом на 1951 р. у Волинській області було взято на державний облік лише три пам'ятки архітектури [6, с. 643]. Постановами Ради міністрів УРСР від 29 березня 1956 р. за № 320 та від 24 липня 1961 р. за № 970 взяті під охорону держави Троїцький костел та дзвіниця у місті Любомль [19, с. 42–43].

І навіть за таких обставин справа збереження і використання архітектурних пам'яток залишалася неконтрольованою, що призводило до необґрунтованих рішень місцевої влади використовувати римо-католицькі храми на власний розсуд, пристосовуючи їх під найрізноманітніші потреби. У Волинській області у такий спосіб використовувалися костел Святої Трійці у Берестечку – пам'ятка архітектури XVIII ст., костели у Лукові (пам'ятка архітектури XVI ст.) та Любешові (пам'ятка архітектури XVII ст.) [6, с. 643]. Результатом «господарювання» стало руйнування десятків сакральних споруд Римо-католицької церкви, переважна більшість яких відзначалися мистецькою та історичною цінністю.

Прикладом руйнування римо-католицької культової споруди на Волині у повоєнну добу є також костел Св. Йоакима і Анни у Володимирі-Волинському (тепер – місто Володимир). Збудований у XVIII ст. завдяки коштам луцького єпископа Адама Война-Оранського, костел був прикрашений шістьма скульптурами святих і чотирьох ангелів, мав орган, привезений з італійської Равенни. Після завершення Другої світової війни богослужіння у **костелі Св. Йоакима і Анни** продовжувалися до 1958 р., поки костел не був переобладнаний під кав'ярню та концертну залу. У першій половині 1960-х рр. тут знищено двоярусний бароковий вівтар та кам'яну плиту з епіграфією; вивезені реліквії, які прикрашали інтер'єр споруди; зруйновані міцні мури, які ще у першій половині XX ст. оточували храм. Приміщення віддали під крамницю меблів, а мурована дзвіницю костелу – під його склад. Споруда доволі добре збереглася до наших днів і з 1992 р. функціонує як римо-католицький костел.

Стосовно костелу Св. Франциска Ассизького та монастиря капуцинів у містечку Устилуг, то вони зазнали значних ушкоджень під час Другої світової війни. У повоєнний період приміщення монастиря передали міському будинку культури, згодом – переобладнали у бібліотеку. Комісія державної інспекції архітектурно-будівельного контролю Української РСР у 1959 р. обстежила костел і монастир як пам'ятки архітектури. Було зроблено висновок про незадовільний стан костелу і добрий – монастиря. Члени комісії рекомендували відбудувати втрачені деталі цих культових будівель і не допускати подальших руйнувань. Однак, попри висновок комісії, у 1960 р. костел та монастир згідно рішення міської ради підірвали

вибухівкою [15, с. 162]. Щодо приміщення цвинтарного костелу-каплиці міста, то воно у повоєнний час використовувалося як крамниця.

Важливою пам'яткою середньовічної доби на Волині залишаються архітектурні об'єкти селища Олика – колишньої резиденції князів Радзивіллів. Одна із сакральних пам'яток – це Колегіальний костел Святої Трійці – пам'ятка, збудована в стилі бароко упродовж першої половини XVII ст. Пам'ятка зазнала руйнувань у роки Другої світової війни. Час і люди продовжили руйнування цього унікального костелу і в повоєнні роки. У приміщенні костелу, фактично позбавленому належного даху та колись вишуканого внутрішнього інтер'єру, після війни обладнали склад, а з другої половини 1960-х рр. він стояв пусткою і продовжував руйнуватися [9, с. 290].

В умовах реалізації у Волинській області антирелігійної політики значна кількість культових споруд була знята з обліку, тобто, закрита і передана для використання під склади, шкільні майстерні, спортивні зали, клуби, ін. Внаслідок нецільового використання руйнувалося чимало деталей архітектурного ансамблю пам'яток. Переобладнання вело до зміни зовнішнього вигляду будівлі, втрати нею первісного мистецького задуму. Найстрашнішим стало те, що значна кількість таких об'єктів була просто знищена. Майно знятих з обліку сакральних пам'яток вилучалося та нерідко безслідно зникало.

Зневажливі дії влади щодо пам'яток сакральної архітектури, у тому числі римо-католицької конфесії, викликали протести віруючих. Місцеві мешканці відкрито висловлювали невдоволення через закриття костелів, намагалися вберегти і врятувати культові споруди від переобладнань і перебудов, а належне їм майно – від нищення, зверталися із скаргами до керівних партійно-державних органів тощо. Такі спроби вірян зберегти сакральні пам'ятки нерідко завершувалися фізичним протиборством з представниками місцевих партійно-державних органів влади. Заслуговують на схвалення зусилля окремих культурно-освітніх працівників, митців зберегти сакральні культурні цінності.

Відомі випадки звернення місцевої громадськості західних областей України, католицьких священників до Верховної Ради СРСР зі скаргами на неправомірні, на їх думку, дії місцевої влади. Звучали також прохання щодо проведення реставрації костелів, які є пам'ятками архітектури. Парафіяни зверталися з проханнями отримали дозволи на ремонти костелів (вони готові були провести такі ремонти за власний кошт). Якщо ж дозволів не отримували і починали ремонт костелу самовільно, то це завершувалося певними санкціями, найчастіше відстороненням священника і покаранням активу місцевої громади [6, с. 643]. У 1960 р. Уповноважений РСРК по УРСР К. Полонник писав у відповіді на одне з таких звернень: «… у визначенні історичної чи архітектурної цінності того чи іншого зруйнованого війною чи часом костьолу або православного храму й потреби його відбудови слід виходити також і з політичної доцільності, а не тільки з того, скільки сторіч він нараховує. Отож слід було б авторитетній комісії переглянути списки намічених до реставрації культових будинків, про їхнє віднесення до архітектурних та історичних пам'ятників» [6, с. 644]. А голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха ще в 1952 р. вважав, що потрібно зняти з обліку пам'яток культури частину споруд римо-католицької церкви західних областей України як «нікому не потрібний мотлох», що перебуває у зруйнованому чи напівзруйнованому стані і потребує значних державних коштів на догляд та утримання [6, с. 644].

Такі висловлювання високопосадовців відображали загальне нігілістичне зневажливе ставлення вищих ешелонів влади до історико-культурної спадщини, у тому числі пам'яток сакральної архітектури римо-католицької церкви. Антирелігійна кампанія комуністичної тоталітарної системи наприкінці 1950-х рр. – на початку 1960-х рр. уже набрала стрімких обертів і зупинити її наступ на релігію і церкву виявилося у той час неможливим. Так, на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС чітко прозвучала позиція влади, що витрати на реставраційні роботи – це марнотратство, розбазарювання народних коштів. Вже на початку березня 1961 р. Держбуд УРСР утворив спеціальну комісію, яка мала переглянути список пам'яток архітектури, які перебували на державному обліку. Як наслідок роботи комісії, у травні 1961 р. Рада Міністрів Української РСР виключила із списку нерухомих об'єктів культурної спадщини 364 одиниці, а через півроку – ще 137. Серед них – приміщення монастиря бригідок у Луцьку – пам'ятки першої половини XVII ст. [6, с. 644].

Висновки. Однією із складових антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – початку 1960-х рр., яка ставила за мету обмеження впливу Церкви на духовне життя населення, стали системні заходи щодо культових споруд Римо-католицької церкви без урахування їх історико-культурної цінності.

У Волинській області вони реалізовувалися шляхом закриття, руйнування, перепрофілювання костелів, каплиць, дзвіниць, монастирів, нищення внутрішнього оздоблення, культового начиння римо-католицьких храмів (переважно пам'яток архітектури XVI–XVIII ст.). Абсолютна більшість названих будівель не були внесені у 1950-х рр. до державного реєстру пам'яток, що зумовило їх втрату у подальшому як об'єктів культурної спадщини різного рівня. Висловлювані місцевою громадськістю, католицькими священниками невдоволення через закриття костелів не вплинули на спрямування та наслідки партійно-державної політики. Місцеві органи влади зневажливо ставилися до охорони нерухомих сакральних пам'яток. Реалізація антирелігійної політики у повоєнні десятиріччя призвела до припинення функціонування Римо-католицької конфесії у Волинській області, починаючи з 1960-х років.

Список літератури:

1. Антонюк Я. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття: історико-краєзнавчий довідник. Луцьк : Надстир'я, 2014. 280 с.
2. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і римо-католицька церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2011. Вип. 2 (52). С. 295–309.
3. Байдич В. Г. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.): Монографія. Хмельницький: Мельник А. А., 2014. 479 с.
4. Бондарук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Укр. іст. журн*. 2010. № 2. С. 137–163.
5. Вєдєнєєв Д. Особливості оперативної діяльності радянських органів державної безпеки по лінії римо-католицької церкви в Україні (1944 – кін. 1950-х рр.). *Держава і Церква в новітній історії України* / Збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25–26 жовтня Наукові записки: Серія «Історія»). Полтава : ПП «Астрая», 2017. С. 48–57.
6. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
7. Гулько Г. З історії будівлі та римо-католицької громади кафедрального костелу Св. Петра і Павла в Луцьку (1944–1948 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині:* Наук. зб. Луцьк, 2014. Вип. 49. С. 128–133.
8. Гулько Г. З сторінок історії кафедрального костелу Св. Петра і Павла в Луцьку (1944–1991 рр.). *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.* Луцьк : Видавництво «Терен», 2010. Вип. VI. С. 189–196.
9. Гулько Г., Томчук М. Комплекс костелу колегіатів у смт. Олика – унікальна памятка сакральної архітектури. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині*. Науковий збірник. Вип. 62. Матеріали краєзнавчих читань, 22 вересня 2017 р., м. Ківерці – смт. Олика. Упоряд. Г. Бондаренко, С. Войчик, А. Силюк. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С. 290–327.
10. Гура О. А. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в другій половині 40-их – першій половині 50-их років XX століття. *Історична пам'ять*. 2009. № 1. С. 60–68.
11. Державний архів Волинської області. Ф. Р-420. Оп. 1. Спр. 2.
12. Державний архів Волинської області. Ф. Р-605. Оп. 1. Спр. 7.
13. Державний архів Волинської області. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 22.
14. Державний архів Волинської області. Ф. Р-605. Оп. 2. Спр. 28.
15. Колосок Б. В. Доля пам'яток культурної спадщини Устилуга. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині:* Наук. збірник. Луцьк, 2009. С. 151–169.
16. Мочкін С. Законодавча база антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1960-х років у Радянському Союзі: формування, зміст, результати. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2015. № 7 (308). С. 57–62.
17. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2015. № 5 (306). С. 135–141.
18. Мочкін С. Сакральна спадщина римо-католиків Волинської області в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1970-х років. *Osobowość, społeczeństwo, polityka: materiały III międzyn. konf. nauk.* (15–16 lut. 2016 r.): część 1. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2016. S. 60–63.

19. Остап'юк О. Д. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Вежа, 2012. 196 с.

20. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: Монографія. Київ : ФАДА, ЛТД, 2008. 510 с.

Markiv A.L. ROMAN CATHOLIC MONUMENTS OF THE VOLYN REGION UNDER THE CONDITIONS OF THE ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT (SECOND HALF OF THE 1940S – EARLY 1960S)

The article analyzes the measures taken by the Soviet authorities regarding cult Roman-Catholic monuments in the Volyn region from the second half of the 1940s to the early 1960s. The Ukrainian SSR's post-war anti-religious policy in the Western regions was aimed at limiting the influence of the church on the population's spiritual life. The analysis of the research materials proves that the closure and repurposing of Roman Catholic churches was an integral part of that policy. The decrease in the number of parishioners was caused by the repatriation of the Polish population (1944). Attention is drawn to the activities of regional and local authorities regarding the transformation of churches (architectural monuments of the 16th–18th centuries) into cultural centers, clubs, cinemas, warehouses of «Zagotzerno», «Zmishtorg», regional consumer associations/ cooperatives, offices, carpentry shops; dismantling of churches for the use of building materials (in the towns of Kivertsi, Horokhiv, Lyuboml; the villages of Berestechko, Holoby, Olyka, Manevychi, Tsuman; the villages of Povursk, Lukiv, Kupychiv, Melnytsia, Zaturtsi, etc.). Such measures were accompanied by the destruction of cathedrals' interior decorations, organs, and cult utensils. The article focuses on the conditions of closing Saint Peter and Paul Cathedral (monument of the 17th century) and the cemetery church-chapel in Lutsk, the church of Saints Joachim and Anna (monuments of the 18th century) in Volodymyr-Volynskyi, the destruction of the church of St. Francis of Assisi and the Capuchin monastery in Ustyluh and provides examples of discontent demonstrated by the local public and Catholic priests in connection with the closing of churches. It is emphasized that the measures for the state registration of architectural monuments, started in the 1950s, practically did not concern the religious buildings of Roman Catholic churches, and the local bodies of the party-state authorities had a contemptuous attitude to the protection of immovable sacred monuments.

It is concluded that the closure, destruction, and conversion of churches in the post-war decades led to the termination of the activities of the Roman Catholic Church denomination in the Volyn region, starting from the 1960s.

Key words: *sacred (cult) monument, Roman Catholic Cathedral, Roman Catholic churches, Volyn region, Soviet power, objects of cultural heritage, architectural monument, church.*

УДК 631.5/633.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.15

Мельник В.В.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЕРАСТІВСЬКА ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ СТЕПОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

У статті розглянуто розвиток сільськогосподарської дослідної справи 30–70 рр. XX століття із відтворенням окремих напрямів діяльності Ерастівської дослідної станції, як експериментально-дослідного господарства Всесоюзного науково-дослідного Інституту кукурудзи міста Дніпропетровська. Розкрито роль вченого-селекціонера галузі тваринництва Е. Бродського у заснуванні дослідної станції. На основі залучених до наукового обігу матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління з розвитку галузі, що відображають функціонування Південного відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна та підпорядкованого їй Всесоюзного науково-дослідного Інституту кукурудзи, здійснено комплексне дослідження. Розглянуто історію зародження й значення науково-дослідницької діяльності дослідної станції у розвитку української аграрної науки. Розкрито внесок видатних учених в історію розвитку Ерастівської дослідної станції, зокрема: А. І. Задонцева, А. П. Гиренка, А. О. Бабича та ін. Виявлено, що у різні періоди функціонування Інституту зернових культур дослідження вчених на Ерастівській дослідній станції зосереджувалися над розробленням сортових технологій, технологій польових сівозмін, агротехнікою виробництва зернових та бобових високобілкових кормових культур, вдосконаленні системи землеробства, як основного фактора в отриманні високих врожаїв. З'ясовано, що на Ерастівській дослідній станції вченими виконані вагомі наукові дослідження з технологій механізованого допосівного та післяпосівного обробітку ґрунту, підживлення культур й розміщення їх у сівозмінах, та інших технологій землеробства в умовах змін клімату. Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах історичного пізнання, системності, об'єктивності, комплексності, науковості. Наукова новизна полягає у відстеженні та узагальненні наукових напрацювань Ерастівської дослідної станції Інституту зернових культур НААН з питань інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва зони Степу. Мета дослідження полягає у визначенні місця й ролі наукових досліджень, що велися на Ерастівській дослідній станції у напрямах селекції, інтенсивних технологій рослинництва, кормовиробництва і забезпечення тваринництва кормовим білком.

Ключові слова: *А. О. Бабич, Е. К. Бродський, Ерастівська дослідна станція; історія аграрної науки, Інститут зернових культур НААН, зернобобові кормові культури, соя.*

Постановка проблеми. У другій половині XX ст. сільськогосподарська дослідна справа в Україні базувалася на принципах виконання галузевих досліджень при чинних інституціях, дослідних господарствах та станціях, дослідницькі роботи яких відповідали вимогам наукового забезпечення розвитку сільського господарства. Південне відділення ВАСГНІЛ, як науково-методичний центр галузі, створили у грудні 1969 р. на виконання постанови РМ УРСР від 12 грудня 1969 р. № 945 [10, с. 140]. Відділенню безпосередньо підпорядковувалися 20 науково-дослідних інститутів, у складі яких – 29 дослідних станцій, 58 дослідних насіннєвих господарств [18, с. 152]. У 1970 р. в Україні було створено 6 селекційних центрів, зокрема при Всесоюзному Інституті кукурудзи селекційний центр з виробництва кукурудзи [21, арк. 19–27].

З початком 60-х років XX століття з метою оновлення сортів польових культур у колгоспах і радгоспах Правобережної частини Дніпропетровської області Ерастівська дослідна станція ВНДІ кукурудзи виконувала завдання із вирощування насіння елітних сортів і гібридів зернових, зернобобових кормових культур і трав. Наприкінці 60-х років на Ерастівській дослідній станції наукова робота велася під керівництвом й безпосередній участі видатних учених: А. І. Задонцева, І. К. Артюхова, А. П. Гіренка, Г. Я. Юхно та ін. Великий обсяг робіт, спочатку під керівництвом академіка ВАСГНІЛ А. І. Задонцева, а пізніше – докторів сільськогосподарських наук В. І. Бондаренка та Г. Р. Пікуша, проводився лабораторією зимостійкості озимих хлібів. Завдяки результатам наукових розробок лабораторії у виробництво

було впроваджено технологію обробітку ґрунту під озимі; розроблені прийоми догляду за посівами в осінній, зимовий та весняний періоди [11].

Однією із найбільших проблем, над розв'язанням якої зосереджувалися вчені у другій половині 70-х рр. – виробництво кормового білка. Гострота цього питання визначалася зниженням виробництва продукції тваринництва через недостатній вміст протеїну в кормах. Так, тільки у 1973 р. дефіцит білка в кормах склав 1,4 млн тонн, внаслідок чого господарства недоотримали близько 1 млн тонн молока та 0,5 тонни м'яса [18, с. 160].

У перші десятиліття XX століття й до сьогодні Ерастівська дослідна станція Інституту зернових культур НААН, відповідно до свого Статуту [19] виконує та координує комплексні наукові дослідження з оптимізації взаємодії основних елементів системи землеробства в Степу України; займається розробкою й впровадженням технологій вирощування сорго та інших кормових культур у структурі зеленого конвеєра. Станція щорічно виробляє первинне оригінальне й елітне насіння на високому агрофоні з дотриманням технологічних вимог.

З огляду на значущість проведених наукових досліджень із розвитку степового землеробства виникла необхідність історичного екскурсу щодо діяльності Ерастівської дослідної станції Інституту зернових культур НААН.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічні напрацювання зазначеної проблеми значною мірою належать науковим установам Національної академії аграрних наук України. У 1998 р., за ініціативи директора бібліотеки, академіка В.А. Вергунова, був створений Інститут історії аграрної освіти і науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки. У 2011 р. установою видана збірка документів і матеріалів ННСГБ НААН «Південне відділення ВАСГНІЛ (1969–1990)» [18], сформована на основі архівних документів: інформацій, довідок, доповідних записок, листів про стан селекційної й насінницької роботи з польовими, зерновими, кормовими культурами у науково-дослідних установах УРСР. Питанням історії аграрної науки присвячений збірник шостої Всеукраїнської конференції молодих вчених та спеціалістів з опублікованими працями за результатами багаторічних досліджень «Історія освіти, науки і техніки в Україні» [10].

Формуванню й втіленню в життя аграрної політики присвячені фундаментальні праці вчених з наукових основ агропромислового виробництва зони Степу [15]. Праця охоплює природно-кліматичні, екологічні, соціальні аспекти сільськогосподарського виробництва у степовій зоні України. Значна увага приділена питанням формування структури сівозмін; інтенсивного ведення тваринництва та ін.

Цінними для дослідження проблеми є збірники узагальнювальних наукових статей вчених ВНДІ кукурудзи: «Висновки польових дослідів на Ерастівській дослідній станції» (1970) [16] та «Основні результати науково-дослідних робіт дослідної станції інституту» (1971) [17]. Тодішній директор дослідної станції, кандидат сільськогосподарських наук В С. Циков і заступник директора з наукової роботи, кандидат сільськогосподарських наук І. А. Василенко у вступній статті «Ерастівська дослідна станція» [17, с. 34–44] подали історію та основні етапи розвитку станції. Проте, у збірниках наявна інформація щодо діяльності станції упродовж 30–70 рр. XX століття, тому період діяльності дослідної станції у 1980–2000 рр. потребує детального вивчення й розгляду.

Зазначимо, що відтворенню окремих наукових напрямів досліджень на Ерастівській дослідній станції сприяють оригінальні наукові праці А. Бабича за результатами проведених дослідів в лабораторії агротехніки кормових культур з описом ботанічних ознак, біологічних особливостей культур, агротехніки їх вирощування: «Виробництво зернобобових на корм» (1972) [1]; «Соя (сучасна технологія та використання на корм» (1974) [2].

Важливими для дослідження проблеми є опубліковані в галузевих збірниках оригінальні праці вчених тодішнього Інституту кукурудзи А. П. Гиренка, А. О. Бабича [6, 7]. Вчені Інституту зернових культур Є. М. Лебідь, Л. М. Десятник, Ф.А. Льоринець, І. Є. Федоренко, І. М. Ліб розкрили значення сучасних систем землеробства у досягненні високих урожаїв зернобобових культур у зоні Степу [13].

В. К. Джміль створив біографічний нарис «Гордість землі Катеринославської» (2007) [8], – про засновника Ерастівського дослідного поля Ераста Костянтиновича Бродського. Нарис складено на основі архівних документів, спогадів очевидців та епістолярних матеріалів. Проте, увага зосереджена на особистому внеску Е. Бродського у розвиток Ерастівського дослідного поля упродовж життя мецената.

Сучасному погляду на розвиток сільськогосподарської науки й дослідної справи другої половини XX століття, зокрема діяльності вченого

А. О. Бабича в лабораторії агротехніки кормових культур Інституту кукурудзи, присвячені наукові розвідки Г. О. Бухти «Академік НААН А.О. Бабич та розв'язання проблеми білка в 70–90-х рр.» [4]; «Важливість освітніх й наукових середовищ Дніпровщини в становленні вченого А. О. Бабича у 1954–1970 рр.» [3].

Важливими для дослідження проблеми є матеріали ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки), зокрема, матеріали Фонду 1, які містять інформацію про стан і розвиток сільського господарства УРСР упродовж 1917–1991 рр. Матеріали про роботу науково-дослідних інститутів з питань сільськогосподарської науки й селекційної роботи, зосереджені у справі 706 [21].

За сучасних глобалізаційних процесів важливими джерелами інформації є офіційні інформаційні ресурси, що стосуються діяльності наукових установ з відображенням їх наукових досягнень. [11, 12, 14, 19, 20]. У дослідженні використані матеріали щодо історичного розвитку Інституту зернових культур НААН та підпорядкованій Інституту Ерастівської дослідної станції як сучасному полігону аграрних інновацій [14].

Важливою складовою дослідження є використання загальнонаукового, проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного методів дослідження, методу персоналізації та джерелознавчого аналізів.

Постановка завдання. Метою статті є відображення історичного розвитку Ерастівської дослідної станції та внеску вчених, які працювали на станції, як важливого складника української аграрної науки з впровадження інновацій у розвиток галузі із внесенням невідомих раніше джерел до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні, академік НААН В.А. Вергунов процитував твердження французького філософа Жан-Жака Руссо щодо сільського господарства, як гаранта свободи держави: «Єдиний засіб утримати державу у стані незалежності від будь-кого є сільське господарство» [5, с. 4].

Важливу роль у поступі сільськогосподарської науки відіграла Ерастівська дослідна станція. Назва дослідної станції тісно пов'язана із її засновником – відомим в українській сільськогосподарській науці XIX століття Ерастом Бродським (1851–1919). Український землевласник, громадський діяч й меценат, родом із села Іванівка Верходніпровського повіту (нині – П'ятихатський район Дніпропетровської області), вчений-селекціонер у галузі тваринництва, Е. Бродський запроваджував на своїх полях нетрадиційні для степової зони культури, такі як от: сорго, джугара, великовагова австралійська пшениця, кукурудза. Е. Бродський, окрім тваринництва й землеробства, займався садівництвом і городництвом.

У 1899 р. Е. Бродський відкрив у селі Ерастівка сільськогосподарську школу із дослідною станцією. У 1911–1921 рр. школа була перетворена у сільськогосподарське училище з великим тваринницьким і рослинницьким господарством й дослідним полем. А з 1933 р., відповідно до постанови Наркомзему України, Ерастівське дослідне поле функціонувало на базі відділка радгоспу «Зоря комунізму» П'ятихатського району Дніпропетровської області як експериментальна база Українського науково-дослідного інституту зернового господарства [12]. У зв'язку з реорганізацією Інституту кукурудзи в липні 1957 р. Ерастівське дослідне поле перейменовано в Ерастівську дослідну станцію, що ввійшла до мережі дослідних установ Інституту. У 2011 р. станція увійшла до складу Інституту зернових культур НААН [11].

У 2016 р. Національна академія аграрних наук затвердила нову редакцію Статуту Ерастівської дослідної станції [19]. Відповідно до положень Статуту, основними напрямами й видами діяльності станції є рослинництво та тваринництво. Рослинницький напрям спеціалізується на дослідженні й експериментальних розробках у вирощуванні зернових, бобових культур і насіння олійних культур, однорічних й дворічних кормових культур. Проблеми тваринництва досліджують у напрямі розведення великої рогатої худоби молочних порід, розведенні коней, виробництві м'яса. Одним із напрямів господарської діяльності станції є гуртова торгівля зерном, насінням і кормами для тварин [19, с. 3].

Зупинимося детальніше на характеристиці окремих періодів історичного розвитку дослідної станції. У 30-х рр. значна увага була звернена на розробку агротехнічних методів з підвищення врожаю зернових і бобових культур, яку здійснювала лабораторія просапних культур. Наприкінці 30-х рр. розпочалося вивчення агротехнічних прийомів вирощування кукурудзи, зокрема: квадратно-гніздового посіву кукурудзи та підживлення рослин у період вегетації [17]. Загалом, до 1941 р. науково-дослідна робота станції зосереджувалася у таких лабораторіях Інституту: лабораторія удобрень, завідувач лабораторією – кандидат сільськогосподарських наук Г. С. Гопе;

лабораторія механізації – завідувач лабораторії кандидат технічних наук І. А. Жукаєв; лабораторія агрохімії – завідувач лабораторією В. М. Костяєв; агротехніки просапних культур – завідувач лабораторією Д. С. Фільов; лабораторія боротьби із бур'янами – завідувачем лабораторії працював кандидат сільськогосподарських наук І. Макодзеба та ін. [16, с. 35].

Проведені у зазначений період дослідження мали важливе теоретичне й практичне значення. Зокрема, лабораторією підживлень було виявлено, що на чорноземних ґрунтах Степу УРСР мінеральні добрива в залежності від попередників виявляють різну дію на ріст, вегетаційний розвиток рослин та врожай озимої пшениці. Найвищі врожаї зерна озимої пшениці на пару були отримані при спільному внесенні фосфорно-калійних добрив, а після непарових попередників – повного мінерального підживлення. Дослідами був встановлений позитивний вплив мінеральних добрив на врожай ярих культур.

Значна діяльність у 40-х рр. велася на дослідному полі відділів механізації з агротехнічної оцінки та вдосконалення сільськогосподарських машин, особливо з оцінки різних марок плугів та інших ґрунтообробних знарядь. На основі отриманих результатів досліджень були запропоновані пропозиції промисловості з виробництва сільськогосподарських машин. Також приділяли увагу розв'язанню питання раціонального розміщення культур у сівозміні, насичення сівозмін зерновими культурами, підбору різних типів польових сівозмін. Результати дослідів із вивчення сівозмін, отримані на Ерастівському дослідному полі, були покладені в основу рекомендованих Інститутом кукурудзи схем польових сівозмін, які впроваджувалися в колгоспах степової зони України.

У 1941–1943 рр. внаслідок дій окупаційних військ дослідне поле зазнало значних руйнувань і потребувало повного відновлення. З цією метою були закладені стаціонарні й тимчасові досліди з питань розробки технологій підвищення врожайності польових культур, системи заглиблення орного шару ґрунту, захисту рослин. У зазначений період науково-дослідна робота здійснювалася лабораторіями станції підживлення, завідувач лабораторії кандидат сільськогосподарських наук І. К. Артюхов. Лабораторія агротехніки просапних культур згодом була перетворена у відділ агротехніки кукурудзи; відділ очолював член-кореспондент ВАСГНІЛ Д. С. Фільов. Лабораторію сівозмін очолював кандидат сільськогосподарських наук А. М. Бруй; агротехніки зернових і олійних культур – кандидат сільськогосподарських наук Н. Т. Івахненко, а згодом лабораторію очолив доктор сільськогосподарських наук З. Б. Борисонік та ін.

У наступні роки, у зв'язку з розвитком нових наукових напрямів в Інституті кукурудзи розпочали роботу ще дві лабораторії: лабораторія агротехніки кормових культур, завідувачем якої став кандидат сільськогосподарських наук А. П. Гиренко та лабораторія технічних культур, яку очолив кандидат біологічних наук В. В. Пругло. Лабораторією агротехніки кормових культур були розроблені низка важливих агротехнічних методів виробництва кормових культур у Степу УРСР; вивчена порівняльна продуктивність багаторічних і однорічних кормових культур.

У 50–60 рр., наукові дослідження виконувались переважно у відділі агротехніки кукурудзи, де працювали вчені Д. С. Фільов, В. С. Циков. У лабораторії сівозмін наукові дослідження проводили вчені Є. М. Лебідь, О. М. Бруй, І. С. Годулян. Над науковими розробками з агротехніки зернових і олійних культур працювали З. Б. Борисонік, Н. Т. Івахненко, В. В. Турчин. У лабораторії кормових культур дослідження проводили А. П. Гиренко, А. О. Бабич, А. І. Лівенський та ін. [9, 12; 16, с. 35–36].

З початком 60-х років XX століття дослідна станція виконувала завдання з вирощування насіння елітних сортів і гібридів зернових, зернобобових, технічних культур, трав з метою оновлення сортів у колгоспах і радгоспах Правобережної частини Дніпропетровської області. У зв'язку з приєднанням земель сусіднього колгоспу імені Суворова, площа земельних угідь дослідної станції становила 5595 гектарів, у тому числі 4396 орних земель [16, с. 34]. Значна увага приділялася вивченню культури, як попередника озимій пшениці, вивчався вплив складу й чергування культур у сівозмінах на стан ґрунту та забур'яненість посівів. Лабораторією агротехніки зернових та олійних культур вивчалися методи передпосівного обробітку зябу під ярі колосові та зернобобові культури, розроблені принципи встановлення норми висівання насіння залежно від умов зволоження ґрунту в період посіву.

Встановлено, що в умовах Степу УРСР із багаторічних трав найбільш урожайними є люцерна й еспарцет; з однорічних – кукурудза, суданська трава і сорго. Кращою травосумішкою багаторічних трав для кормових сівозмін визначено сумішку люцерни з житняком чи кострицею безостою. Вивчалися також терміни скошування

суданської трави та люцерни в системі зеленого конвеєра й доведено перевагу більш ранніх термінів скошування зазначених трав на зелений корм.

Наприкінці 60-х років на Ерастівській дослідній станції наукова робота велася під керівництвом та безпосередній участі вчених: академіка ВАСГНІЛ А. І. Задонцева; кандидатів сільськогосподарських наук І. К. Артюхова; А. П. Гиренка, Г. Я. Юхно, С. П. Погребняка та ін. [12].

Упродовж 1961–1975 рр. в лабораторії агротехніки кормових культур, під науковим керівництвом А. П. Гиренка наукові дослідження проводив А. О. Бабич, який очолював лабораторію у 1975–1979 рр. [3, 4]. У зазначений період були виконані вагомі наукові дослідження з вирощування зернобобових кормових культур, сорго та сої на механізованій основі [1, 2]. Вченими вивчалися особливості живлення зернобобових кормових культур у сумісних посівах [6]; розроблялися сортові технології кращих сортів сої [7].

Результати досліджень із вивчення взаємовідносин й особливостей живлення рослин в агрофітоценозі свідчать, що при сумісному вирощуванні між рослинами відбувається складний комплекс взаємовідносин, що у певній мірі можна регулювати підбором компонентів, зміною умов використання вологи, внесенням добрив та ін. Вміст поживних речовин у силосній масі змішаних посівів, а також і коефіцієнт перетравності протеїну встановлювався на основі проведених з тваринами дослідах з вивчення кормових переваг та технологічної якості кормів ВНДІ кукурудзи.

Важливі дослідження були проведені А. О. Бабичем з агротехніки виробництва високих урожаїв зерна сої у зоні Степу та у сумішках з іншими культурами. У результаті досліджень виробництво сої у змішаних посівах з основними силосними культурами збільшило збір перетравного протеїну на 25–30% й покращило мінеральний та амінокислотний склад корму [2].

У перші десятиліття XXI століття науково-дослідна робота на Ерастівській дослідній станції проводиться за трьома державними науково-технічними програмами: «Зернові культури», «Землеробство» та «Родючість, охорона і раціональне використання ґрунтів». Розроблення програм спрямовані на удосконалення технологічних прийомів виробництва для підвищення продуктивності ярих зернових, зернобобових культур; розробку ресурсоощадних технологій вирощування нових гібридів кукурудзи, сортів сорго та сої. Над розробкою й вдосконаленням елементів технології вирощування різних сільськогосподарських культур працюють 5 лабораторій: лабораторія землеробства, родючості ґрунтів, технології вирощування ярих зернових й зернобобових культур, лабораторія технології вирощування кукурудзи та лабораторія технології вирощування кормових культур. Проведені спостереження сприяють прогнозуванню оптимальних строків висіву культур, ефективність застосування гербіцидів [20].

Розроблена технологія вирощування люцерни базується на застосуванні ґрунтових гербіцидів, ранньовесняному безпокривному способі сівби, комплексному використанні агротехнічних заходів. Дотримання агротехнічних заходів дає можливість у рік сівби отримати 1,5–2,5 центнери з гектара кондиційного насіння [15, с. 394].

Важлива роль в отриманні врожаю належить системі обробітку ґрунту й підживлення, ефективності сівозмінного чинника. Зокрема, у 2007–2012 рр. проводилися дослідження з вивчення ефективності чорного, зайнятого і сидерального пару та впливу такого попередника на урожайність пшениці озимої. Вдосконалення сівозмін у напрямі біологізації землеробства досягається шляхом уведення в структуру посіву 25% зернобобових культур, сидерального пару та післяжнивної сидерації на тлі різноглибинного ґрунтозахисного обробітку ґрунту та помірної органомінеральної системи удобрення. Результати досліджень підтверджують високу продуктивністю культур навіть у роки недостатньої зволоженості. Зокрема, при дотриманні сівозміни урожай зерна гороху становив 28 центнерів з гектара; озимої пшениці паром – 39; ячменю ярого після сої – 38 центнерів з гектара [13].

Висновки. У зоні Степу над розробками адаптованих до кліматичних умов сортових та аграрних технологій упродовж 30-х рр. XX – початку XXI століття працюють учені Інституту зернових культур. Як структурний підрозділ Інституту, долаючи різні, викликані суспільно-політичними змінами реорганізаційні перетворення, Ерастівська дослідна станція працює над реалізацією головних завдань – просуванням аграрної науки із застосуванням інновацій, як комплексного процесу створення й використання нових практичних засобів виробництва якісної сільськогосподарської продукції. На дослідній станції щорічно закладаються експериментальні полігони з висіванням нових сортів й гібридів польових культур з новими агротехнологіями вирощування, що сприяє визначенню й рекомендації кращих сортів та гібридів і технологій виробникам сільськогосподарської продукції.

Історичний досвід наукової діяльності Ерастівської дослідної станції, актуальність впроваджених нових технологій у розвиток аграрного виробництва у поєднанні галузей рослинництва й тваринництва, як традиційних для України, є важливим для продовження історичних розвідок.

Список літератури:

1. Бабич А. О. Виробництво зернобобових на корм. Київ: Урожай, 1972. 172 с.
2. Бабич А. О. Соя (сучасна технологія та виробництво на корм). Дніпропетровськ, 1974. 215 с.
3. Бухта Г. О. Важливість освітніх й наукових середовищ Дніпровщини в становленні вченого А. О. Бабича у 1954–1970 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2024. Т. 35 (74). №3. С. 9–15. https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.2
4. Бухта Г. О. Академік НААН А.О. Бабич та розв'язання проблеми білка в 70–90-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія: Історія.* 2023. Вип. 70. Т. 1. С. 14–21. doi.org/10.24919/2308-4863/70-1-2
5. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні: наукова доповідь. Київ, 2014. 27 с.
6. Гиренко А. П., Бабич А. О. Взаємовідносини рослин в агрофітоценозі. *Доповіді ВАСГНІЛ*. 1967. № 6. С. 10–12.
7. Гиренко А. П., Бабич А. О. Кращі сорти сої на корм для вирощування в Степу України. *Вісник сільськогосподарської науки.* 1968. № 6. 61–64 с.
8. Джміль В. К. Гордість землі Катеринославської. Біографічні нариси про Ераста Костянтиновича Бродського та його родину. Ерастівка, 2007. 69 с.
9. Задонцев А., Циков В. Короткі результати роботи Ерастівської дослідної станції. *Основні результати науково-дослідних робіт: зб. статей* / ВНДІ кукурудзи. Дніпропетровськ, 1971. С. 3–11.
10. Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VI Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів / НААН, ДНСГБ; редкол. В. А. Вергунов [та ін.]. Київ, 2011. 269 с.
11. Історія Інституту зернових культур НААН / URL: Про Інститут зернових культур НААН України (institut-zerna.com) (дата звернення 10.11. 2024 р.)
12. Історія Ерастівської дослідної станції. Інститут зернових культур НААН України. URL: http://surl.li/ozbbxo (дата звернення 08.11. 2024 р.)
13. Ефективність парового поля в Північному Степу / Лебідь Є. М. Десятник Л. М., Льоринець Ф. А., Федоренко І. Є., Ліб І. М. *Бюлетень Інституту сільського господарства степової зони НААН*. 2013. №5. С. 3–6.
14. Маркова С. Ерастівська дослідна станція – науковий полігон для аграрних інновацій. *Сільські новини*. 2012. №8.URL: http://surl.li/cekrjk (дата звернення 12. 10. 2024 р.).
15. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Степу України / редкол. М. В. Зубець [та ін.]. Київ: Аграрна наука, 2010. 986 с.
16. Висновки польових дослідів на Ерастівській дослідній станції (1948–1968). Дніпропетровськ, 1970. 239 с.
17. Основні результати науково-дослідних робіт дослідної станції інституту: зб. статей / Всесоюзний науково-дослідний Інститут кукурудзи. Дніпропетровськ, 1971. 193 с.
18. Південне відділення ВАСГНІЛ: зб. док. і матеріалів. / НААН України, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов [та ін]. Київ, 2011. 540 с.
19. Статут Ерастівської дослідної станції Державної установи Інституту зернових культур Національної академії аграрних наук України (нова редакція) / НААН; Інститут зернових культур НААН. Вишневе, 2016. 13 с. URL: http://surl.li/lcsviv (дата звернення 20.10. 2024 р.).
20. Сучасні досягнення науки Ерастівської дослідної станції. Інститут зернових культур НААН. URL: http://surl.li/lqtuqw (дата звернення 22.10. 2024 р.).
21. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 706. 83 арк.

Melnyk V.V. ERASTIV RESEARCH STATION OF THE STEPPE ZONE OF UKRAINE: HISTORICAL EXCURSION

In the article examines the development of agricultural research in the 1930s–1970s with the reproduction of individual areas of activity of the Erastov Research Station as an experimental research farm of the All-Union Scientific Research Institute of Corn in the city of Dnipropetrovsk. The role of the founder of the research station, the scientist-breeder of livestock breeding E. Brodsky, is revealed. A comprehensive study was carried out on the basis of materials of the Central State Archive of Higher Authorities and the Department for the

Development of the Industry, which reflect the functioning of the Southern Branch of the Lenin All-Union Academy of Agricultural Sciences and the All-Union Scientific Research Institute of Corn subordinate to it. The history of the origin and the significance of the scientific research activities of the research station in the development of Ukrainian agrarian science are considered. The contribution of outstanding scientists to the history of the development of the Erastov Research Station is revealed, in particular: A. I. Zadontseva, A. P. Girenko, A. O. Babicha, etc. It was found that during different periods of the functioning of the Corn Institute, the research of scientists at the Erastovka Research Station focused on the development of field crop rotation technologies, agricultural techniques for the production of grain and legume high-protein fodder crops, and the improvement of the farming system as the main factor in obtaining high yields. It was found that at the Erastovka Research Station, scientists carried out significant scientific research on technologies of mechanized pre-sowing and post-sowing soil cultivation, crop fertilization and their placement in crop rotations, and other farming technologies in the conditions of global climate change. The methodological basis of the research is based on the principles of historical knowledge, systematicity, objectivity, comprehensiveness, and scientificity. The scientific novelty lies in tracking and generalizing the scientific achievements of the Erastovka Research Station of the Institute of Grain Crops of the NAAS on the issues of innovative development of agricultural production in the Steppe zone. The purpose of the study is to determine the place and role of scientific research conducted at the Erastov Research Station in the areas of breeding, intensive crop production technologies, feed production, and providing livestock with feed protein.

Key words: *A. O. Babich, E. K. Brodsky, Erastov Research Station; history of agricultural science, Institute of Grain Crops of the NAAS, leguminous fodder crops, soybean.*

УДК 94(477)«1917/1920»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.16

Попов В.Ж.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

УЛАМКИ КОЛИШНЬОГО ЖИТТЯ (АСОРТИМЕНТ УКРАЇНСЬКИХ МІСЬКИХ РИНКІВ У 1917–1920 РР.)

Стаття присвячена розгляду питання про те, яким чином соціально-економічна катастрофа 1917–1920 років в Україні позначилася як на асортименті роздрібної торгівлі на міських ринках, так і на структурі ринкового попиту та пропозиції загалом. Крім того, змінився соціальний склад продавців та покупців.

Зокрема вказано, що у 1917 р. ринки заполонили демобілізовані солдати та дезертири. Вони одночасно були як продавцями, що пропонували військове майно, так і покупцями товарів, які, зазвичай, самостійно встановлювали ціни на них. Крім того, особливістю ринків у цей час була наявність широкого вибору крадених речей, що опинилися в руках перекупників у результаті пограбування поміщицьких маєтків.

В статті розкрито вплив процесу погіршення у 1918–1919 р. матеріального становища всіх категорій городян на їх повсякденну поведінку. Постійна боротьба за існування змусила піти на ринок представників тих соціальних груп, які за старих часів взагалі тут не з'являлися, а відправляли за продуктами прислугу. Знецінення грошових знаків, або іноді повна їх відсутність, змушували переходити до обміну на продукти харчування предметів домашнього вжитку, придатних до подальшого використання. Перелік цих предметів був надзвичайно широким. Селяни, які були власниками продовольства, погоджувалися на обмін, віддаючи перевагу навіть марним у сільському побуті речам замість ще більш марних грошових купюр.

З'ясовано, що ринкова торгівля переживала підйоми і падіння залежно від панівного політичного режиму, та ситуації на найближчих фронтах. Встановлення більшовицької влади означало накладання різноманітних обмежень на підприємницьку діяльність, що оголошувалося боротьбою зі спекуляцією. Інші політичні сили, які брали участь у громадянській війні, не перешкоджали ринковій торгівлі, але прискорена інфляція змушувала городян віддавати за продукти харчування залишки свого майна. Відносний достаток окремих видів продовольства не призводив до зниження цін на них, попит постійно перевищував пропозицію.

Доведено на основі архівних документів, що у 1920 р. ринки продемонстрували глибину економічної кризи, в якій опинилося суспільство. На прилавках збереглися тільки ті товари, які взагалі не користувалися попитом, або прийшли в повну непридатність. Вкрай мізерний асортимент продуктів унеможливив задоволення елементарних потреб городян. Українські міста перебували у жалюгідному стані. Ресурси міського населення були практично вичерпані, воно знаходилося на межі фізичного виживання, що змусило більшовицьку владу тимчасово відмовитись від комуністичної доктрини.

Ключові слова: *економічна криза, приватна торгівля, «воєнний комунізм», нелегальний товарообмін, базові потреби.*

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою економічного відтворення суспільства завжди був різноманітний товарообіг. Роздрібна торгівля здійснювалася, в тому числі, на міських ринках, які слугували майданчиками купівлі-продажу для пересічних споживачів та дрібних виробників або перекупників. Асортимент ринкових товарів у будь-який час слугував важливим показником соціально-економічного стану суспільства. Умови функціонування ринку та періодичні зміни на ньому відображали різні аспекти економічних та соціальних процесів. Високий рівень економічного розвитку урізноманітнював асортимент товарів, забезпечуючи тим самим ширший вибір для споживачів. В період зростання кризових явищ в економіці на ринку переважали товари першої необхідності, до того ж вони періодично зникали. Ринкова номенклатура товарів в кризові часи обмежувалася низькою платоспроможністю населення, ринок переважно пропонував товари для задоволення базових потреб. Між тим значна частина товарів ставала недоступною за рівнем

цін або дефіцитною. Таким чином, навіть простий перелік наявних товарів завжди був віддзеркаленням соціальних та економічних умов життя у суспільстві в конкретну добу. Він залежав від можливостей як суспільного виробництва, так і суспільного споживання. Цікаву інформацію з цієї теми надає період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Однією з перших українських дослідниць проблематики торгівлі в Україні була О.А. Пиріг [1]. У своїй монографії вона розглянула питання виникнення та розвитку торгівлі в Україні, формування регіональних та всеукраїнського ринку. Визначені основні види та форми торгівлі. У розділі, присвяченому 20-м рр. XX століття, значна увага приділена особливостям приватної торгівлі в період «нової економічної політики».

Вагомий внесок у вивчення ринкової торгівлі в Україні в 20-ті рр. XX ст. зробив І.В. Лантух [2]. Зокрема в його дослідженні міститься ґрунтовний розгляд інфраструктурних процесів в цій галузі економіки.

Велику увагу питанням роздрібної торгівлі приділили автори колективної монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу» [3, 4]. Соціальний склад українських підприємців цієї ж доби став предметом уваги Ю.П. Волосника [5].

Вплив торгівельної сфери на повсякденне життя періоду непу дослідила І. Скубій [6]. Крім того, авторка зупиняється на особливих рисах торгівлі в Харкові в епоху непу: підприємницьких ризиках, дефіциті товарів, взаємодії з органами держбезпеки. Оскільки, за визначенням дослідниці, професія торговця стала однією з типових для 1920-х років, відобразивши в собі суперечності часу, в одному з підрозділів монографії розглядаються умови праці, особливості підготовки та навчання, рівень прибутків та заробітної платні робітників цієї сфери.

Втім, головне місце в згаданих виданнях приділяється періоду вже після завершення революції, тобто роздрібна міська торгівля безпосередньо в революційні часи ще й досі залишається поза увагою українських істориків.

Джерельну базу статті склали тогочасні газетні публікації, спогади спостерігачів та учасників подій, а також складені більшовицькими ревізорами акти обліку та опису товарів, що знаходилися в торгівельних приміщеннях ринків.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення стану роздрібної торгівлі на міських ринках України в період 1917–1920 рр. Для реалізації зазначеної мети передбачається розв'язання наступних завдань:

– розглянути основний асортимент товарів, що пропонувалися для продажу на міських ринках протягом всього періоду революції;

– з'ясувати причини та наслідки змін в цьому асортименті;

– визначити соціальний статус відвідувачів міських ринків в різні роки революції.

Виклад основного матеріалу. Ринок був основним місцем реалізації торговельно-економічних відносин в період революції. З початком революційних подій всі прояви соціально-економічного життя суспільства швидко набули кризових ознак, міські ринки не були в цьому виключенням. Вже восени 1917 р. вони заповнилися дезертирами та демобілізованими солдатами, які «брали з возів усе, що хотіли, безкоштовно», при цьому самі продавали казенні речі [7, арк. 27 зв.]. З розвалом армії та залишенням нею фронту, Україна, як прифронтова смуга, стала своєрідним військовим складом. Величезну кількість військового майна, в першу чергу одягу та взуття, було розграбовано, і цим майном відкрито торгували на базарах [8, с. 178].

В результаті свавілля озброєних людей у сірих шинелях продукти з ринку зникали, оскільки селяни не наважувалися везти їх у місто [7, арк. 44]. Солдати продавали за безцінь шинелі, револьвери, патрони, сокири, пили, хомути і «якісь жовті плитки, які при запаленні підскакували й стрибали самі». Плитки скуповували діти, та розважалися ними у гімназіях [7, арк. 50].

Міста перетворилися у суцільні торгівельні майданчики. Знецінення грошей примушувало містян позбавитися їх якомога скоріше, та перевести у будь-який матеріальний вигляд. «Всі купували і продавали поспішно й нервово, ціни росли щохвилини». Новою категорією товарної пропозиції були вкрадені речі – на ринку пропонувалося все, що було розграбовано у поміщиків. «Ридикюлі, парасольки, спідниці, драпрі, завіски, килими, простирадла, шкатулки, скрипки, плаття, фраки та смокінги, валізи, срібло, золото, коштовне каміння, сережки, золоті портсигари» – усе це розпродавалося «без сорому і ускладнення». Люди «розпоряджалися чужими речами, з очима, що розгорілися від жадності» [7, арк. 50 зв.].

Кожен прагнув швидше продати, поки була така можливість. Оскільки очікувався швидкий прихід більшовиків, слід було поквапитися. Іноді поблизу ринку лунали постріли, але людям було байдуже. Вони п'яніли «від папірців Керенського». Яке-

небудь простирадло купувалося за 20 крб. і за хвилину продавалося вже за 45 крб. «Це була базарна вакханалія, азартна гра. Хто не одержував цього – лютував, заздрив, шаленів і готовий був кинутися у загальний вир, лише б витягти свою долю» [7, арк. 51].

В.І. Вернадський у щоденнику неодноразово відзначав наявність в українських містах великої кількості мішечників. У червні 1918 р. «маса мішечників» була скрізь, розмови велися винятково про дорожнечу та про спекуляцію [9, с. 88]. У вересні того ж року, як і раніше, усюди були мішечники, які везли хліб до Києва [9, с. 137].

Економічна криза привела у торговельні ряди нову категорію продавців, з особливим видом товару. Безробіття та знецінення грошей примусили виходити на базар інтелігенцію, щоб продати якісь речі, а потім купити продукти. Причому люди несли на базар все, що тільки можна було «пустити з молотка». Продавалися даровані речі, «з ще не стертими написами». Для продажу пропонувалися шуби, плаття, посуд, калоші, туфлі, черевики, фотографічні апарати, старі іграшки, дитячі горщики, золоті та срібні речі. Розпродажу старого майна сприяла поява на тих самих ринках численних комісійних магазинів [10].

Стимулювала зростання цін діяльність перекупників. Селяни, продавши продукти професійним базарним торговкам, не поспішали покидати ринки, та знайомилися з реальними цінами, за якими обиватели купували їхній товар. І в наступний приїзд селяни просили з оптовиків вже більшу ціну, ніж минулого разу [11].

Що стосувалося ринків великих міст у 1919 р., на них, як і роком раніше, багато продуктів з'являлися саме завдяки мішечникам. «Мішечники – діти голоду, голодом народжені», визначала цих людей київська газета «Південна копійка». Багато у чому їх діяльність не дозволила голоду у містах досягти критичної точки. Втомлені та голодні, після безсонних ночей, мішечники з'являлися на базарі. Городяни бачили їх щодня. Жуючи білі булки та сало, вони кидали образи в бік торгівців: «Ну ви, мародери!» [12].

Міські мешканці продовжували нести на ринок різноманітні домашні речі, які в них ще залишилися, сподіваючись хоч на якийсь прибуток. Наприклад, на Галицький базар у Києві «інтелігентні дівчата та дами, безробітні чиновники та всілякі інші люди інтелігентних професій» виносили все, що мало хоча б мінімальну цінність. Пропонувалися матерія, попільнички, отриманий за картками ситець, шахівниці, піджаки, самовари, останні чайні ложки, скатертини з вітальних столів. У торгових рядах стояли «голодні, але до всього звиклі, терплячі люди» [13]. У місті Чугуєві на базарі, часто поряд з «бабами», було видно і «дам», які продавали найрізноманітніші предмети. Багато кого захопив «дух часу» – спекуляція, але багато тут було і мовчазних трагедій: «Продається останнє, що було; улюблені старі речі потроху йдуть за безцінь для підтримки нестримного «балансу» бюджету» [14].

У Криму при Врангелі журналіст офіційної газети «Військовий голос» звернув увагу на спекулятивні махінації місцевих базарних торговців. Близькість моря – «величезного резервуару», природного джерела харчування, неначебто дозволяла черпати звідти будь-які продукти у будь-яких об'ємах – рибу всіх сортів, молюсків та інше. «Тільки простягни руку – і будеш ситий». Втім автор не поспішав «простягати руку», а обурювався тим, що на базарі риба коштувала від 1,5 до 3 тис. крб. за фунт. Він також висловлював незадоволення високою ціною на молоко, яка сягала 2500 крб. за три стакани. «Сіно коштує 7 тис. крб. пуд, висівки – 12 тис. Корові потрібно дати півпуда сіна та 10 фунтів висівок – на 7.500 корму. Корова у середньому дає у день 10 кварт молока. Молочник одержує 25 тис. крб. на день, витративши 7.500 крб, і на решту витрат – 1500. Чистий прибуток – 16.000. Чи це не багато?» – підраховував допитливий автор. М'ясник на базарі теж ділив тушу на власний розсуд: «Той, хто купував великий шматок, мав кращу частину, а хто купував малий шматок, одержував жили, кістки та доважки, що складалися з кісток голови, шматків легенів, або шматків великих кров'яних жил. Ціна ж одна» [15, арк. 68 зв.]. Наводячи такі розрахунки, журналіст резюмував: «У нас до сьогодні не перевелися ще забиті революцією голови, які вважають весь порятунок від продовольчої скрути у свободі спекуляції, тобто у вільній торгівлі» [15, арк. 68 зв.].

Падіння виробництва у 1917–1920 рр. призвело до тотального дефіциту товарів першої необхідності. За нездатності більшовицької влади задовольнити потреби населення, цю функцію намагалася здійснити приватна торгівля. Незважаючи на офіційну заборону підприємницької діяльності, вона постачала населенню найважливіші продукти. Чергове встановлення радянської влади в Україні у 1920 р. супроводжувалося посиленням боротьби з приватною торгівлею, яка оголошувалась спекуляцією.

Певний інтерес являють акти обліку товарів, складені радянськими службовцями у червні

1920 р., за результатами перевірки торговельних точок на Бахмутському ринку та в його околицях. Вони характеризують стан торгівлі та асортимент товарів на завершальному етапі громадянської війни.

Комісія Бахмутського повітового військово-революційного комітету з 8 червня по 14 серпня 1920 р. провела ревізію товарів, що знаходилися у торгових точках місцевого базару. На всій території міського ринку було оглянуто 102 приватних магазина, більшість з яких являли собою прості дерев'яні павільйони. За результатами перевірки тієї чи іншої крамниці приймалися три варіанти рішень. Це могла бути повна ліквідація магазину з конфіскацією товарів, постановка магазину на облік у раді народного господарства або тимчасова передача товарів на зберігання колишнім власникам.

За категоріями предметів, виявлених під час перевірки, торгові точки можна поділити на чотири групи. До першої з них належали товари, які протирічили історичній добі, або не користувалися попитом з інших причин, і просто займали торгові площі.

Так, у крамниці Березина було знайдено 400 штук чайних склянок [16, арк. 30зв.], у магазині Дєєва – 171 графин, 133 дюжини чарок, 15 лампових резервуарів, 13 тюльпанів (ковпаків) для ламп, одна лампа-блискавка [16, арк. 38]. У крамниці Ротенберга були в наявності вазочки для варення, «з кришечками та без кришечок», дві тисячі чарок, сорок три абажура. У підвалі знайдено ще 4 тисячі чарок, 170 графинів, 153 абажура, 300 штук берлінського 10-лінійного скла [16, арк. 83–85]. Лампове скло в кількості 120 штук було в наявності в магазині Іоффе [16, арк. 39].

Відсутність попиту на лампові резервуари та лінійне скло для гасових ламп важко пояснити. Якщо під посуд можна було пристосувати хоча б консервні банки, а замість тюльпанів для ламп використовувати, наприклад, газету, то без скла лампа перетворювалася просто на коптилку, і практично не освітлювала приміщення. Або ж лампами не користувалися взагалі, через відсутність гасу.

Крамар Руховецький продовжував зберігати старорежимні «корсети, вуалі, пряжки, прикраси для капелюхів, манишки», та десять вінчальних уборів, виготовлених із штучних миртових гілок із квітами та бутонами, вкритими воском [16, арк. 65]. Ймовірно, непотрібність вінчальних уборів пояснювалася втратою популярності церковних шлюбів. Із цим явищем можна пов'язати наявність у сусідньому магазині «Союзу трудівників» трьох коробок вінчальних букетів, також зроблених із миртових гілок та білих квітів [16, арк. 48].

Масовий перехід курців у виготовленні самокруток на газетний та брошурний папір демонструвала присутність у описі товарів Бориса Іоффе 11 книжок цигаркового паперу, який використовувався раніше для виготовлення цигарок ручної закрутки [16, арк. 39], а у магазині Загарольського – цілих 85 книжок [16, арк. 41]. Крім цигаркового паперу та лампового скла, в магазині Іоффе були виявлені коробка поштового паперу, 9 коробок мазі для взуття, 650 конвертів, 4 склянки з фарбою для яєць, 12 фунтів синьки, десятки ґудзиків, шпильок, олівців, ручок, сталевого пір'я, кілька сотень голок [16, арк. 39, 39 зв.].

Асортимент магазину братів Монастирських був ілюстрацією відмови сучасників від догляду за своєю зовнішністю. Тут до опису внесені «пудра двох видів, крем, вазелін, краватки, туалетне мило, одна перука, 20 дюжин комірців, 13 пар манжет, гребінці, ґудзики, пряжки, вісім сіток для волосся, чотири муфти, розетки для обробки сукні». У магазині Загарольського незатребуваними залишилися десять флаконочиків реп'яхової олії, відомого традиційного засобу для догляду за волоссям [16, арк. 41]. Мало того, що городяни перестали стежити за волоссям, вони також перестали писати, принаймні, на папері, що для цього призначався, тому що в тому ж магазині Монастирських зберігалися «111 ручок і 1976 блокнотів» (зазначимо відповідальність контролерів, які не полінувалися перерахувати майже дві тисячі блокнотів) [16, арк. 45].

Сумною виглядає відмова від традиційних дитячих та дорослих розваг. У магазині «Союзу трудівників» безцільно лежала сотня бляшаних свистків [16, арк. 48]. В музичному магазині «Вухо» В.Г. Жака припадали пилом нікому не потрібні ноти, десять скрипок, струни для скрипок, гітар, мандолін і балалайок, та 35 грамофонних платівок [16, арк. 169].

До другої групи товарів належали різного роду та різного ступеню придатності продукти. У магазині «Союзу трудівників» було знайдено 400 пачок зіпсованого фруктового чаю [16, арк. 48]. У продавця Коца було виявлено 7 пляшок оцту, 5 фунтів лаврового листа, 4 фунти кави, 1 фунт фруктового чаю [16, арк. 27]. Торговець Березін зберігав пуд лаврового листа та 14 пачок фруктового чаю [16, арк. 30 зв.], а в магазині Гомельського був виявлений чай-сурогат [16, арк. 61]. У деяких лавках із продуктів були лише приправи та спе-

ції. У П. Яценка знайшли 5 фунтів гіркого перцю [16, арк. 99], у І. Алексєєва – 3 фунти солі та півфунта лаврового листа, у Б. Іоффе – фунт запашного та чверть фунта гіркого перцю, а також 21 пакет з ваніллю [16, арк. 39, 40]. Три пуди солі зберігалися в крамниці Шпаченка. Там було виявлено 15 пудів морсу для борщу [16, арк. 31].

Серед їстівних запасів переважала риба, велика кількість якої була визнана зіпсованою. Продавці немовби змагалися в обсягах неякісного продукту. У Шеховцова знайшли 15 фунтів «непридатної тюльки», у Каспанського – 2 пуди, у Курочкіна – 1 пуд, у Березіна – 2 пуди 20 фунтів все тієї ж «непридатної тюльки» [16, арк. 30 зв.]. Серед інших видів риби зустрічалися оселедець у трьох бочках, та незначна кількість в'яленої та копченої риби [16, арк. 31, 32].

Зустрічалися в актах обстеження інші продукти харчування. У Курочкіна було знайдено 3 пуди ячменю [16, арк. 32], у Хроміліна – 8 пудів ячної муки і 3 пуди кукурудзи [16, арк. 34], у Шеховцова – 2 пуди 20 фунтів ячменю [16, арк. 30]. 5 пудів білої, 5 пудів ячної муки, та 6 пудів висівки належали Абраму Кацнельсону [16, арк. 55].

Третю групу товарів можна охарактеризувати як господарські, знов-таки різного ступеню придатності. Наприклад, просте пральне мило, яке в незначній кількості – від шести до десяти шматків – було виявлено в окремих магазинах, часто визнавалося «непридатним» або «зіпсованим». У магазині Коца було знайдено порівняно багато мила – 82 фунтових шматка, або 2 пуди 10 фунтів [16, арк. 27]. У рибному ряду простого мила було також чимало – у Березіна 1 пуд 20 фунтів, у Каспанського – 1 пуд [16, арк. 30 зв., 31]. Такий важливий для домашнього господарства предмет, як віник, був представлений лише у трьох магазинах, причому з помітною різницею у кількості. Якщо у магазині Березина було 15, а у магазині Слонімського – 18 віників, то в крамниці Межева їх було аж 100 штук [16, арк. 44].

Скромним та дуже обмеженим був вибір предметів одягу. Магазин Файнштейна міг запропонувати споживачеві туфлі, підошви та устілки [16, арк. 101], магазин Сахновського – капелюхи, кепки та кашкети [16, арк. 116], у майстерні Браславського виготовлялися за індивідуальними замовленнями ті ж самі кашкети та кепки [16, арк. 110].

З кухонного начиння базар міг запропонувати тільки сковорідки з крамниці Пружиніна. У господарстві можна було скористатися лопатами та іншими «інструментами для будинку та городу» того ж Пружиніна [16, арк. 36]. Підприємець Лагунов пропонував дачникам лійки та насоси [16, арк. 117]. У магазині Слонімського можна було придбати 30 цибарок та 27 кошиків [16, арк. 37]. Торговець Пружинін міг бути у нагоді візникам, тому що мав сім пудів колісної мазі [16, арк. 36].

У двох магазинах було виявлено цвяхи – 10 фунтів у Пружиніна і 1 пуд 15 фунтів у торговця Клейменова [16, арк. 54]. У магазині Загарольського стояла залізна похідна грубка, разом із якою продавалися три пляшки машинного масла [16, арк. 41]. Магазин «Союзу трудівників» пропонував 200 пляшок бензину [16, арк. 48]. У лавці Анцилевича можна було купити заклепки, милиці, болти та дріт [16, арк. 110], у магазині Рутмана зберіглося 13 електричних лампочок [16, арк. 117], а в дванадцяти магазинах у Кам'яних рядах пропонувалося приладдя для печей, а також меблева, віконна, дверна фурнітура [16, арк. 154–169].

Нарешті, до четвертої групи товарів (втім, у цьому випадку слово «товари» слід взяти в лапки), належали предмети, які годилися швидше для сміттєзвалища. Ймовірно, господарі крамниць були попереджені про перевірку, що планувалася, і перетворили свої заклади на прийомні пункти вторинної сировини. У магазині Межева було виявлено «12 ламаних бритв, 14 непридатних замків, 26 рваних мішків» [16, арк. 44], у магазині Райпорта – 4 порожні ящики, залізна стара пічка, 4 старі стільці, 8 розбитих бочок [16, арк. 98], магазин Шнейдера міг запропонувати три зіпсованих електричних дзвінка [16, арк. 129], магазин Слонімського – старий стілець, одне дзеркало, і стару лампу-блискавку з розбитим склом [16, арк. 37], а в крамниці Пружиніна навіщось зберігалася стара пилка [16, арк. 36]. Багато галантерейних магазинів взагалі зустріли комісію порожніми полицями [16, арк. 96, 97].

Отже, протягом 1917–1920 рр. відбувалися певні зміни у номенклатурі товарів, які пропонувала роздрібна ринкова торгівля, та у складі відвідувачів ринків. В перші революційні місяці ринки були заповнені колишніми солдатами, які продавали військове майно, та купували за безцінь їжу. У наступний час спостерігалися два паралельних процеси. З одного боку, продукти харчування були незмінною складовою купівліпродажу. Вони постійно дорожчали, іноді тимчасово зникали з полиць, залежно від військової ситуації в конкретному регіоні, та поступово втрачали колишню якість. З іншого боку, з'явилася масова пропозиція предметів хатнього вжитку від пересічних городян, які в умовах інфляції намага-

лися реалізувати будь-яке власне майно у обмін на продовольство.

Яскравою демонстрацією результатів політичної боротьби протягом трьох попередніх років, і зокрема піврічного більшовицького правління, був стан бахмутського ринку. Влітку 1920 р. міський ринок являв собою жалюгідне видовище, яке служило лише ширмою для діяльності «чорного» ринку, де відбувався справжній товарообмін. Так чи інакше, негативні наслідки політики «воєнного комунізму» були настільки очевидними, що радянський уряд почав шукати нові шляхи розвитку країни. На зміну попередній прийшла «нова економічна політика».

Список літератури:

1. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). Київ, 1996. 199 с.

2. Лантух І. В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Харків, 2004. 195 с.

3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2010. Кн. 1. Ч. 1. 445 с.

4. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2010. Кн. 1. Ч. 2. 382 с.

5. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу непу (на матеріалах України). Харків, 2014. 470 С.

6. Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): економіка та повсякденність. Харків, 2017. 308 с.

7. Щоденник інспектора чернігівських в'язниць 1917–1918. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).* Ф. 5. Оп. 1. Спр. 21. 112 арк.

8. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. 192 с.

9. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Київ, 2011. Т. 9. 326 с.

10. На аукціоні (полтавські картинки). *Полтавські новини.* 1918 р. 31 жовтня (13 листопада). С. 3.

11. Наші базари. *Полтавські новини.* 1918 р. 12 (25) жовтня. С. 1.

12. Думки вголос. *Південна копійка (Київ).* 1919 р. 10 вересня. С. 2.

13. Безробітні. *Південна копійка.* 1919 р. 12 вересня. С. 2.

14. Кирилов К. Рідні картинки. *Батьківщина (Харків)*. – 1919 р. 8 вересня. С. 1.

15. Вирізки та передрук з різних білогвардійських газет під час перебування Врангеля у Криму, про військові дії та становище у Криму. 1920 р. *ЦДАГО*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 323. 253 арк.

16. Акти обліку та опису товарів, що знаходяться на складах у місті Бахмуті. 1920 р. *Державний архів Донецької області.* Ф. Р-1156. Оп. 1. Спр. 80. 172 арк.

Popov V.Zh. FRAGMENTS OF A FORMER LIFE (ASSORTMENT OF UKRAINIAN CITY MARKETS IN 1917–1920)

The article is devoted to the consideration of the question of how the socio-economic catastrophe of 1917–1920 in Ukraine affected both the range of retail trade in city markets and the structure of market demand and supply as a whole. In addition, the social composition of sellers and buyers changed.

In particular, it was stated that in 1917 the markets were filled with demobilized soldiers and deserters from the front. They were both sellers offering military equipment and buyers of products, usually setting their own prices. In addition, a feature of the markets at that time was the presence of a wide selection of stolen goods that ended up in the hands of resellers due to the robbery of landowners' estates.

The article reveals the influence of the process of deterioration of the material situation of all categories of townspeople in 1918–1919 on their everyday behavior. The constant struggle for existence has brought representatives of those social groups who, in previous times, did not appear here but sent servants to buy food at the market. The depreciation of banknotes, followed by their complete absence, forced people to switch to exchanging household items suitable for further use for food. The list of these items was extensive. Peasants who owned food agreed to the exchange, preferring even things useless in rural life instead of even more useless banknotes.

It was found that market trade experienced ups and downs depending on the prevailing political regime and the situation on the nearest fronts. Establishing Bolshevik power meant imposing all sorts of restrictions on entrepreneurial activity, which was declared a fight against speculation. Other political forces participating in the Civil War did not interfere with market trade. Still, inflation forced city dwellers to give up the rest of their property in exchange for food. The relative abundance of certain types of food did not lead to decreased prices for them; demand constantly exceeded supply.

It has been proven on the basis of archival documents that in 1920 the markets demonstrated the depth of the economic crisis in which society found itself. The only goods left on the shelves were those that were either not in demand or had become completely unusable. The highly meagre assortment made it impossible to satisfy basic needs. Ukrainian cities were in a miserable state. The resources of the urban population were practically exhausted, and they were on the verge of physical survival, which forced the authorities to temporarily abandon the communist doctrine.

Key words: *economic crisis, private trade, "war communism", illegal trade, basic needs.*

УДК 94(477)«1921/1929»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.17

Сергієнко С.Ю.
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ У 20-І РОКИ ХХ СТ. В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті проаналізовані фрагменти мемуарної літератури, у котрих розглянуті особисті відносини українців. Автор залучив до дослідження ті праці, які, на його погляд, у цілому об'єктивно висвітлюють взаємовідносини людей у 1920-і роки. У той же час зауважено, що мемуари іноді містять і неточні відомості про стан цих взаємовідносин. Підкреслено, що, згідно зі спогадами, відносини людей на початку 1920-х років були більш напруженими, ніж у середині цього періоду. Автор, виходячи із змісту мемуарів, наголошує, що одним із результатів війн і революційних подій стало широке розповсюдження брутальності в особистих стосунках. У статті подані факти взаємовідносин студентів різного соціального походження, причому підкреслено, що студенти – вихідці із села спілкувалися українською мовою, а вихідці із родин так званих «непманів» спілкувалися російською. Виділив автор і проблему взаємовідносин професорів і студентів. Розглянуто приклади впливу пануючої ідеології на відносини у колі літераторів-початківців, а також на відносини у родині. Показано, що мемуаристи, які у 1920-х роках були ще дуже молодими, досить вільно будували свої особисті стосунки. Зазначено, що у спогадах висвітлюються особисті відносини української молоді у дошлюбний період, зокрема розглянуто вплив на молодих людей теорії «вільного кохання». Звернено увагу на те, що уже в 1920-і роки у суспільство проводилася думка – інтереси держави вище інтересів особи. Автор зазначає: у спогадах засвідчено, що у відносинах у лавах правлячої партії в цей період проявлялося «дворушництво», коли на зборах говорили і підтримували одне, а у спілкуванні з товаришами – інше. Наведено факт, коли члени правлячої партії замість відстоювання своїх поглядів у чесній полеміці пускали в хід кулаки. Така позиція, судячи зі спогадів, була інспірована частиною партійного керівництва. Автор статті підкреслює деякі відмінності свідчень мемуарів і щоденників і наголошує, що щоденники більш точні у фіксації подій, але часом перебільшують значення окремих фактів, котрі кінець-кінцем виявляються другорядними. Мемуари можуть не завжди точно відображати хід подій, що є наслідком як хиб людської пам'яті, так і свідомого бажання викривити істину, але вони, у цілому, обгрунтовано виділяють ключові події життя суспільства.

Ключові слова: *особисті відносини, спогади, спілкування, події, студенти, суспільство.*

Постановка проблеми. Особисті відносини складають одну з основ життя людей. Вони багато в чому визначають рівень розвитку суспільства, його культуру в цілому. Еволюція суспільства постійно корегувала відносини осіб і в той же час ці відносини в значній мірі визначали шлях еволюції. Особа знайома з історією людства не може не помітити, як під впливом життя змінювалися особисті відносини. Рубежами цих змін ставали знакові події в житті суспільства. Саме на цих рубежах відходили в минуле відносини, котрі були базовими довгий час. Так, зі знищенням рабства у суспільстві зникли і відносини раб–господар, з падінням кріпосного права зникли відносини поміщик–кріпосний. Утвердження демократії формально зробило особисті відносини рівними, хоча фактично це не зовсім так. Однак, ніхто не зможе довести, що в країнах сталої демократії відсутня формальна рівність в особистих відносинах. Ця рівність є, але є і певні проблеми, котрі суспільство повинно ще вирішити. Серед цих проблем, мабуть, найголовніша – зверхність в особистих відносинах з боку частини суспільства, яка має значні статки. Хоча потрібно підкреслити, що самі по собі значні статки не викликають зневажливого відношення до оточуючих. Тут вирішальну роль грає виховання особи і рівень загальної культури суспільства.

Українці, як і всі цивілізовані народи, також пройшли декілька рубежів на шляху трансформації особистих відносин. Серед найближчих – революційні події 1917–1920-х рр. і пов'язані з ними катаклізми, що залишили значний слід у взаємовідносинах українців. Дослідження трансформації і стану цих відносин дозволить глибше розібратися в ході розвитку нації, у становленні її

сучасного характеру і визначити напрямки впливу на відносини сьогодення.

У процесі такого дослідження дуже важливу роль грають мемуари і щоденники сучасників. Саме такий матеріал історики використовують у своїх дослідженнях. Звичайно, потрібно враховувати і суб'єктивізм авторів. Як зауважив Б. Антоненко-Давидович: кожний автор піддається впливу внутрішнього цензора, «того найстрашнішого цензора в самому авторі, який стільки погубив добрих задумів і нездійснених намірів» [1]. Але якщо подібний цензор задіяний не з метою спотворити реальність, то, в принципі, його втручання в процес написання мемуарів можна врахувати і в результаті отримати досить об'єктивну історичну картину. У той же час, автор статті, прочитавши значну кількість мемуарів, прийшов до впевненості в тому, що істинної на сто відсотків картини минулого немає в жодному з них. Часом шановані автори суперечать одне одному в оцінці стану особистих відносин в двадцяті роки. Мемуари пишуть люди, а вони проникнути у всі нюанси особистого спілкування не можуть, щось знають краще, у чомусь розбираються гірше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує чимало історичних досліджень, у котрих висвітлюються різні проблеми періоду 1920-х років [2]. У той же час автор не знайшов наукових робіт, які б достатньо розкривали роль мемуарної літератури у дослідженні історії особистих відносин на теренах української державності зазначеної доби.

Постановка завдання. Метою статті є спроба автора зробити свій внесок у висвітлення вказаної проблеми. Потрібно зауважити, що охопити аналізом всю мемуарну літературу по темі в одній статті неможливо, тому автор зупиниться тільки на тих працях, які, на його думку, найбільш відповідно висвітлюють особисті відносини у той час.

Виклад основного матеріалу. Мемуари містять чимало спогадів про спілкування в побуті, але тут слід врахувати, що спілкування на початку двадцятих років, коли нова економічна політика ще тільки розгорталася, а розруха ще тільки почала відступати, дещо відрізнялося від спілкування в середині двадцятих, коли сільське господарство України відновилося, а люди, у масі своїй, відчули покращення матеріального стану, але ще не відчули насування жахів колективізації та її наслідків.

Зокрема, К. Паустовський, який саме на початку двадцятих років мешкав в Одесі, залишив цікаві спогади про тодішні особисті відносини в цьому українському місті. Він зауважує, що в ті часи очікування неприємностей було повсякденним станом людей [3, с. 12]. Це породжувало відповідні відносини. У спілкуванні одеситів окрім дотепних висловів були присутніми ще клятви і прокляття. Мода на клятви часто змінювалася. Все залежало від обставин навколишнього життя. Найбільш модною була тоді клятва «Щоб мені не дійти туди, куди я йду» [3, с. 14]. Клятва не була абстрактним перебільшенням, життя в місті в той час постійно породжувало небезпеку для громадян. Що стосується проклять, то вони носили в Одесі екзотичний характер. Можна навести одне, яке відносилося до конкретної особи: «Щоб ти перепився горілкою зі щурячою отрутою і здохнув у власній блювотині! І щоб ти бив ногами власну матір, стару гадюку, що породила такого вилупка і таку сатану! Щоб всі хлопці з Молдаванки наточили свої ножики і різали тебе на шматочки дванадцять днів і дванадцять ночей! Щоб ти горів вогнем і луснув від свого розтопленого жиру!» [3, с. 132]. Застосування такого прокляття свідчило не тільки про особисту лють, а і про стан відносин взагалі.

Нюанси особистого спілкування одеситів проявлялися і в численних чергах, які виникали всюди, де можна було добути продукти харчування. «Життя кожної черги було хоч і коротким, але захопливим. Черга жила карколомними чутками, анекдотами, раптовою панікою, насмішкуватим обговоренням виказаної ким-небудь життєвої мудрості і, звичайно, скандалами. Вони вибухали нежданно, як фугасні снаряди, але затихали поволі… Бійки траплялися не часто і носили безпечний характер взаємного штовхання в груди долонею» [3, с. 42]. Одесити в своїй масі не були агресивними, але за потреби могли відстояти свої інтереси. К. Паустовський наводить такий приклад. У довгій черзі стояв дідусь дуже лагідного вигляду. До черги підійшов молодик з метою якось пролізти поза чергою. Він швидко запримітив лагідного дідуся і, відтіснивши його плечем, став попереду зі словами: «Я вибачаюсь!». Дідусь з лагідною посмішкою промовив: «Ні, це я вибачаюсь!», і з усієї сили вдарив молодика ліктем в сонячне сплетіння так, що той вилетів геть [3, с. 44]. У чергах стояли пересічні одесити і особисте спілкування відображало їхній характер. Однак, в Одесі були місця, де атмосферу відносин визначали не пересічні одесити, а досвідчені гендлярі. Паустовський згадує, що кожного разу після відвідування ринку він впадав в глухе роздратування «принижений

видовищем безсоромної жадоби, немічного жебрацтва, глуму над людською гідністю, тваринної брутальності і обману…». Письменник констатував: «До одеського базару я ніколи не бачив такого збіговиська в одному місці людської погані і злоби» [3, с. 119].

Читаючи спогади сучасників, можна зробити цілком аргументований висновок, що брутальність заполонила суспільство. Радянська традиція розповсюдила такий нюанс брутальності, як матюк, на ті кола суспільства, де він до війни і революційних подій, як правило, не вживався. Знаний вчений філолог Ю. Шевельов підкреслив у своїх мемуарах: «Матюк в СРСР став ознакою державної системи, хоч і не писаною, і тим більше неписаною, чим більше вживаною» [4]. Зокрема, вихований в інтелігентному середовищі Ю. Шевельов після того, як уже в двадцяті роки почув вперше матюк, декілька днів «носив травму в душі» [4]. Практика особистого спілкування із залученням матірної лайки стимулювалася жахливим побутом, коли в двадцятих роках в Харкові, тодішній столиці України, «потрапити на трамвай було подвигом і чудом, пасажири … стояли притиснені один до одного без змоги поворухнутися, перелаюючися між собою, висіли на приступках вагонів, чекали без кінця на зупинках» [4]. За таких умов ввічливість у спілкуванні була практично неможливою. Обставини життя робили брутальними навіть людей, які за своїм становищем повинні були бути зразком ввічливості. Ю. Шевельов залишив опис особистого спілкування «старорежимного» професора колишнього харківського університету зі студентами у Харківському інституті народної освіти (ІНО). До студентів ІНО професор ставився «з огидою і зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якось ніби висохлий, він сидів … і кидав (студентам) речення на зразок такого: – Це загальновідомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що ви взагалі знаєте?» [4].

Цікаві свідчення залишила письменниця Д. Гуменна. В її розлогих мемуарах «Дар Евдотеї» описані особисті відносини українців на теренах існуючої тоді державності. Вона детально висвітлила особисті відносини в київській родині дрібних підприємців на початку НЕПу [5, с. 151–152]. Відносини з точки зору пересічного обивателя були зразковими, але вони не влаштовували майбутню письменницю тим, що «У цій хаті книжок нема, ніякими складнішими інтересами не живуть, – порядні, чесні до йоти обивателі. І як же нудно тут! Чим дихати?» [5, с. 152].

Д. Гуменна характеризує особисті відносини студентів у Київському ІНО (до того – Київський університет) у середині двадцятих років (1924 – середина 1926 р). Вона навчалася на літературно-лінгвістичному факультеті, де «відразу стався між студентами різкий поділ на два полюси, що так і не наблизилися одні до одного аж до самого кінця. Одна група – «селюки» і «плебеї», а друга – «непмани» або «аристократи». До селюків належали діти села, вчителів, вони говорили між собою по-українському. А до «непманів» належав міський елемент, ті, що за час свого перебування в ІНО не перепустили через губу ні одного українського слова і дивилися на нас із явним презирством, як на нижчу інтелектуальну верству» [5, с. 185-186]. Поміж цими двома полюсами, «що навіть кивком голови не вітались», були студенти, які могли налагодити стосунки з обома «полюсами». Але, судячи з контексту, таких було небагато. Такий поділ залишився до самого кінця навчання. «Міські паничі і панни говорили лише російською, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. «Селюки» – скрізь і всюди – українською [5, с. 211]. Ці свідчення дають право говорити, що процес українізації фактично не торкався частини студентів ІНО і в певній мірі сприяв утворенню «полюсів» в студентському середовищі, що приводило до напружених особистих відносин. До речі, комсомольські збори в ІНО проводилися російською мовою. «Українською мовою «виступав тільки дехто» [5, с. 180].

Не менш цікаві відомості дає Д. Гуменна і про відносини в ці роки у колі київських письменників, що входили до «Всеукраїнської селянсько-батрацької організації «Плуг». Вона запевняє, що на початку існування цього літературного об'єднання «не було жодної дистанції між «начальством» та «чорною масою», як завелося потім» [5, с. 187]. Про демократичність відносин письменників в першій половині двадцятих років говориться і в інших епізодах мемуарів Д. Гуменної. Зокрема, підкреслено, що навіть дуже самовпевнений столичний письменник С. Божко розмовляв з «провінційними» молодими київськими письменниками-початківцями без «бюрократичної дистанції». «Столична самовпвненість, опуклий апльомб і одночасно – яка юна атмосфера» [5, с. 191]. Хоч авторка підкреслює, що у відносинах письменників проявлявся «харківський» і «київський» стиль. Харківський – «бундючної, пихатої самовозвеличувальної пози», київський – «глумлива саркастична усмішка, ще й зухвала. Мовляв, все бачимо й знаємо, розуміємо,

але залишається тільки глумитися з вашої глупоти та ідіотизму» [5, с. 200]. Так, відомий професор М. Зеров зневажав тих, хто не володів іноземними мовами і не читав в оригіналі творів світової літератури. Він вважав таких людей неуками [5, с. 211]. Враховуючи те, що в літературу входило покоління, яке в масі своїй не могло знати іноземних мов і відповідно читати в оригіналі зарубіжні твори, особисті відносини між «неуками» і шанованим професором були відповідні. Д. Гуменна наводить приклад, коли до професора М. Зерова підійшов студент-початківець зі своїми віршами і проханням поради, професор «захисно підняв руки й перелякано вигукнув: «Ні, ні! Бога ради, звільніть мене від цих дохлих цуценят!» [5, с. 211]. У той же час Д. Гуменна підкреслює, що дуже талановитий поет П. Тичина в особистому спілкуванні з нею, як авторкою-початківцем, був дуже уважним і щиро ділився досвідом віршування [5, с. 245].

О. Семененко у спогадах «Харків, Харків…», котрі, як зазначив Ю. Шевельов, «написані з блиском» [4], свідчить про те, що ще наприкінці двадцятих років у відносинах робітник–керівник відчувався вплив минулих революційних подій. Він наводить діалог між директором великого харківського заводу і рядовим робітником. Робітник на «гужтранспорті» не вгледів за своєю конякою і вона почала пастися на газонах під вікнами кабінету директора. «Одчиняється вікно і сам директор кричить: – Що це за безобразіє. Забрать коняку, а того роззяву прогнати з завода. Негайно – Чоловік спокійно дивиться на начальство й озивається: – Ти що там кричиш? Прогнати мене з заводу. Подумаєш. Ну й піду. Не пропаду без твого заводу. Єсть у мене шматок хліба і своя хата. А от тебе як проженуть, куди підеш? Пропадеш під парканом! Їй-бо, пропадеш» [6, с. 13].

Багату інформацію про особисті стосунки в колах української інтелігенції, особливо в середовищі студентства і українських письменників, містять спогади Г. Костюка «Зустрічі і прощання». Він свідчить, що на особисті відносини в колах українських письменників сильно впливала панівна ідеологія марксизму. З'явилися письменники ортодокси, які ретельно стежили за «чистотою риз» колег. Вони «свій ортодоксальний примітивний марксизм» доводили до абсурду, що прямо впливало не тільки на їх відносини з колегами, а й навіть на особисті відносини в родинах [7, с. 79]. Один з таких молодих поетів, коли йому зауважили, що його вірші не поезія, а рифмована публіцистика, запозичена з партійних постанов, відповів, що справжній пролетарський поет не може видумати щось глибше і краще, ніж колективний розум партії. Г. Костюк написав декілька епіграм на творчість «пролетарського поета». Одна зних: «Думати не треба, – все вже ясно. Нам вказали шлях наш до мети. Лиш наказ виконувати вчасно і бадьоро крізь життя іти! Що нам батько, мати і дівчата, що нам сонце, квіти – йдем вперед! Любим лиш машини й агрегати, так рече Микола Шеремет» [7, с. 157–158]. Звичайно, що особисті стосунки двох митців погіршилися. Такі, як М. Шеремет, серед українських митців, судячи з мемуарів, не були в більшості, але не були і виключенням. Безоглядна віра в мудрість правлячої партії була притаманна чималій кількості молодих літераторів. Серед них виділявся талановитий О. Корнійчук, який взяв за правило «думати і робити так, як хоче і наказує партія, бо вона є вищий закон» [7, с. 161]. Така позиція підірвала дружні особисті відносини Г. Костюка з О. Корнійчуком [7, с. 168].

Автор спогадів відобразив і таку форму особистого спілкування, як залицяння молоді в двадцяті роки [7, с. 87]. Зробив він це майстерно і, судячи зі всього, не викривляючи фактів. Його спогади дають чимало фактів, які свідчать, що їх автор в двадцяті роки міг вільно будувати свої особисті стосунки з іншими людьми і вірив в «світле майбутнє». Не викликає сумніву те, що Г. Костюк у середині двадцятих був лояльним до існючої влади.

Не менш лояльним до влади був і В. Сосюра, який в автобіографічному романі «Третя Рота» торкається теми особистих взаємовідносин в українському суспільстві, зокрема, і того, що часом проблеми цих взаємовідносин в колі письменників вирішувалися за допомогою банальної бійки [8, с. 236]. Він майстерно передаєв ідносини в колі студентів робітфаку [8, с. 245–247], особисті відносини молоді в дошлюбний період [8, с. 223, 228], взаємовідносини молодого подружжя [8, с. 232–233]. З контексту твору видно, що автор вірить в пропаговане владою «світле майбутнє», в якому будуть ідеальні особисті стосунки між людьми, але в той же час бачить і болючі вади реального життя. Говорячи про «Третю Роту», слід підкреслити, що твір носить сповідальний характер. Відчувається, що автор щиро відображає події крізь призму своїх емоцій. Саме емоційний підхід до висвітлення тодішніх взаємовідносин робить виклад подій максимально сприйнятним.

Цікаві спостереження особистих відносин у двадцяті роки залишив Ю. Смолич, який був помітною фігурою в українському суспільстві. Його

спогади «Розповідь про неспокій», «Розповідь про неспокій триває», «Розповіді про неспокій немає кінця» стали знаковим явищем в українській літературі. Наведені чисельні факти спілкування української інтелігенції дозволяють відчути життя тієї доби, і в той же час більш-менш компетентний читач помітить певну нещирість мемуариста. Досить точно з цього приводу висловився Г. Костюк: «Юрій Корнійович знав багато деталів тогочасного літературного і громадського життя. І він занотував дуже багато надзвичайно цінних фактів і подій. Але там, де йому хотілося, але не вільно було говорити правду, він інколи й спритно, а переважно невміло й скандально «викручується», пишучи явну неправду… Коректив живих свідків він не боявся, бо знав, що в тій дійсності ніхто не посміє виступити з правдивими корективами. Не посміє так, як не посмів правдиво висвітлити й сам Смолич… Він знав, що його неправда кинеться у вічі майбутнім читачам, і вони, маючи вже вказівку на джерела, таки дійдуть до правди. А такої дезавуації Юрій Корнійович не тільки не боявся, а напевне він її волів… Бо всі його вимушені крутійства, завуальовування правди, а місцями може й навмисне вислужницьке базікання, все те лише свідчить, в якій моральній і правовій каламуті доводилося йому жити й писати» [7, с. 282]. Про «моральну і правову каламуть» в житті радянської доби говорить і наступний факт. В сімдесяті роки XX ст. видавництво «Дніпро» здійснило підписне видання шеститомника творів Ю. Смолича. У проспекті цього видання були заявлені назви творів, які ввійдуть у збірку і, зокрема, наголошувалося, що в шостий том збірки ввійдуть «Розповідь про неспокій», «Розповідь про неспокій триває», «Розповіді про неспокій немає кінця». Але, коли в 1973 році вийшов шостий том, в ньому цих творів не було. Розуміючи, що замовчати цей факт неможливо, можновладці вирішили помістити на першій сторінці шостого тому «Слово до передплатників», в якому пояснювали чому нема вказаних в проспекті творів. Пояснення було брехливим і відображало обставини тогочасного життя, коріння якого сягало двадцятих років, коли в Україні затвердилася влада більшовиків. Потрібно згадати, що Ю. Смолич написав і інші спогади про життя в радянській Україні. Зокрема, «Я вибираю літературу» [9, с. 543–766].

Сильною стороною спогадів Ю. Смолича з точки зору дослідника особистих відносин є те, що автор досить детально зупиняється на відображенні характеру взаємовідносин неординарних людей тогочасного суспільства. У цілому відчувається, що автор хотів донести до читача дух тієї доби і взаємовідносини в колі письменників, схоже, відображені в цілому правдиво, звичайно з поправкою на неминучий суб'єктивізм, який у більшій або ж меншій мірі присутній у всіх спогадах, а також певні «крутійства» і «завуальовування правди», викликані обставинами доби написання спогадів. Здається, що часом автор висвітлює особисті відносини письменників з позицій упередженості. Зокрема, коли він описує особисті відносини Аркадія Любченка [10, с. 80], то виникає враження, що внутрішній цензор Ю. Смолича тут перестарався. Але не можна не відмітити і того, що мемуарист все ж таки включив в свій огляд літературного процесу 20-х років і цього письменника, який на момент написання спогадів вважався запроданцем.

Слід підкреслити, що спогади Ю. Смолича написані майстерно, цікаво, без занудства, вони свідчать, що особисті відносини письменників були далеко не ідеальними, але в двадцяті роки досить щирими, як правило, включали дружні застілля, дружні взаємні розігрування, спільний відпочинок тощо. Про це свідчить і Т. Масенко, який, зокрема, констатує, що відомий в ті роки письменник Сава Божко в особистому спілкуванні любив похизуватися своєю неординарністю. Так, він брав шматок сирого коропа, «грамів двісті, густо посипав сіллю, тут же з'їдав, щоправда, після доброго келиха горілки». Після чого гордовито випинав груди і промовляв: «Від цього також моя сила». Хто з оточуючих «раніш не вірив, що він з'їсть таку рибу та йшов об заклад, мусив тепер ставити горілку під Савчину «дику закуску» [11, с. 185].

Письменник Л. Копелєв у своїх спогадах подає картину особистих відносин в Україні у двадцятих роках досить детально. Він свій підхід до максимального збереження істини у спогадах формулює так: «Розповідаючи сьогодні про те що і як я пам'ятаю, я впевнений, що новий історичний і моральний досвід не повинен заднім числом видозмінювати ні подій, ні людей, ні моє тодішнє до них відношення. Не хочу нікого і нічого виправдовувати, але не хочу і звинувачувати безапеляційно» [12]. Л. Копелєв пояснює, що не може погодитися з тими істориками і белетристами, які малюють тодішніх комсомольців, партійців і взагалі діяльних учасників розвитку країни – боязкими, жадібними обивателями, тупими і фанатичними дурнями-невігласами, або ж цинічними, безсоромними негідниками, кар'єристами, падкими до влади бузувірами, підступними інород-

цями [12]. Л. Копелєв свідчить, що на початку двадцятих років у Києві його старший товариш пояснював молодшим школярам, що «українською розмовляють не тільки петлюрівці, але і всі селяни і багато робітників, що скаути, котрі в школі втікають з уроків української мови і насміхаються над українськими написами, вивісками і плакатами – є дурні і контри. Їх потрібно перевиховувати або ж бити морди» [12]. Тобто особисті відносини повинні були будуватися на основі нещадності до тих, хто не піддається перевихованню в понятті нової влади. У той же час мемуарист свідчить, що діти з інтелігентних родин проявляли в особистих відносинах підкреслену ввічливість до однокласників і навіть до молодших вони зверталися тільки на «ви» [12]. Торкається Л. Копелєв і особистих відносин творчої молоді в Харкові, а також впливу обставин кінця двадцятих років на особисті відносини в родині «правовірного» комуніста І. Фріда, який працював слюсарем на одному із харківських заводів. У 1928 році І. Фріда було виключено з партії з таким формулюванням: «Чесний, принциповий комуніст, чуйний товариш, відрізняється щирістю, правдивістю… (але)… відмовився достатньо рішуче осудити допущену ним раніше велику політичну помилку. Хоч він і не вів опозиційної діяльності і виконував рішення XV партійного з'їзду, але, відмовившись правильно оцінити антипартійний, антирадянський характер опозиції, не може знаходитись в лавах партії» [12]. А справа була в тому, що ця, без сумніву, чесна людина вважала, що називати ворогами Леніна і здійсненої під його проводом революції, колишніх його близьких соратників, означає брехати, спотворювати історію. Його ж дружина – активний член правлячої партії, як тільки коханого чоловіка виключили з рядів ВКП(б), розірвала шлюб з ним і заборонила дітям спілкуватися з рідним батьком. І. Фрід поїхав працювати до Сибіру і неодноразово просив поновити його в партії, але відмовлявся визнати правдою історичну брехню. З приводу того, що кохана дружина його кинула в біді, говорив так: «Ну що ж вона права. Я сам її так виховав. Була тиха гімназисточка, донька лікаря, а я її в комсомол втягнув… Ми з нею з самого початку так звикли, щоб ніякої брехні – ні стільки, ні півстільки. Ні в особистих справах, ні в неособистих. Вона сказала партії, що порвала зі мною, значить так і повинно бути» [12]. З контексту видно, що між подружжям було взаємне кохання, але партія вимагала припинити подружнє життя. І вони припинили не ремствуючи. Так деформувалися особисті відносини під впливом обставин. Чесність перед партією ставилася вище здорового глузду. Хоча, можливо, здоровий глузд з боку дружини і був присутнім – вона працювала завідувачкою відділу райкому партії і в разі відмови порвати стосунки з чоловіком була б звільнена з роботи, а дітей потрібно годувати. Але це лише припущення.

Мемуарист свідчить, що в школі, де він навчався, був старшокласник Шурка Лукащук – колишній ординарець Г. Котовського – одного із тогочасних взірців для молоді. Шурка розповідав школярам про свого командира і таку історію. Якось у війну Котовський вислав розвідку до великого села, щоб вияснити, чи нема там супротивника. Розвідники зайшли тільки в крайні хати і повернулися з вісткою, що противника в селі нема. Котовці зайшли в село колоною з музикою поескадронно. А там їх зустріли вогнем кулеметів. Були значні втрати. Розвідники постали перед судом Котовського. Вирок був безапеляційний – розстріл. Серед засуджених був хлопець, якого Котовський виховував і любив як сина. Навіть комісар запропонував помилувати хлопця як неповнолітнього. Котовський не погодився, потім цілий тиждень ходив з заплаканими очима, дуже переживав [12]. Тобто проводилася в життя теза, що справа державна вище особистого почуття. Така лінія не могла не вплинути на особисті відносини молодих людей. Передусім – інтереси держави, власні інтереси – другорядні.

Згадує Л. Копелєв і особисті відносини юнаків та дівчат в середині двадцятих років [12]. На літніх канікулах українська шкільна молодь розважалася веселими іграми. Так розвивалося особисте спілкування, яке несло в собі прикмети нової доби. Грали в фанти, коли по ходу гри потрібно було назвати того (ту), хто більше всіх подобається, з ким би хотів дружити, або ж в кого закоханий. Деякі називали два і, навіть, три імені. Автор коментує: «Мене це першого разу вразило як прикмета «нового побуту». В книгах, які я читав, закохувалися не так. Правда, нерідко зраджували. Але то були звичаї старого світу. У нас все повинно бути по-іншому» [12]. Обставини життя нав'язували молоді «нові» уяви про відносини, які є основою життя на землі. Слід зауважити, що автор спогадів відверто описує свої перші спроби спілкування з протилежною статтю і викладає свої тодішні роздуми щодо їхнього подальшого розвитку. А оскільки досвіду у нього не було ніякого, то він звернувся до свого ровесника, що вважався «дуже компетентним теоретиком у всіх сферах платонічного і тілесного кохання». Мемуарист

констатує, що його перше кохання було недовгим і він почав готуватися до нового [12].

Слід наголосити, що це був 1925 рік, коли теорія «вільного кохання» охопила своїм впливом молодь і породжувала в її колі відповідні відносини. Про це свідчить і Д. Гойченко, який у двадцяті роки був відданим прихильником «вільного кохання». Його роздуми про відносини в коханні чітко виражали тенденцію, що панувала серед частини молоді, схоже значної, у двадцяті роки. Він вважав, що шлюб не може довго залишатися щасливим тому, що почуття кохання швидко закінчиться, дружина «набридне», що може привести до трагедії. Тому краще не женитися, а залишатися послідовником «вільного кохання». При цьому Д. Гойченко спирався на власний досвід, коли він не раз розчаровувався у дівчатах, якими недавно захоплювався. Як би не подобалася йому спочатку дівчина, але з часом вона неминуче переставала подобатися і ставала для нього байдужою. Однак, життя внесло свої корективи і молодий чоловік відмовився від своїх поглядів на кохання і став прихильником створення традиційної постійної сім'ї [13]. Про поширення серед міської молоді «вільного кохання» і його негативний вплив на життя говорить в своїх мемуарах і П. Григоренко [14].

Чимало фактів про особисті стосунки людей містять мемуари І. Майстренка «Історія мого покоління». Так, тільки в цих мемуарах автор статті знайшов згадку про те, що концепція «про надлюдину, яким була пройнята передреволюційна література» проявлялася і в особистому спілкуванні деяких українців у двадцяті роки [15, с. 152].

І. Майстренко в своїх спогадах також дає матеріал, що свідчить про велику кількість психічних захворювань в середині двадцятих років серед покоління учасників революційних подій і відповідного впливу цього явища на взаємовідносини у суспільстві [15, с. 182]. Торкається автор і особистих взаємовідносин у правлячій партії. Він свідчить, що в другій половині 1920-х років в партії виникло «дворушництво», коли на зборах говорили і підтримували одне, а в душі і в спілкуванні з товаришами – інше [15, с. 164]. Це не могло не привести до того, що особисті взаємовідносини членів правлячої партії спотворювалися.

Цікаве спостереження особистих відносин подає в своїх спогадах П. Григоренко. Він на основі власного досвіду переконався, що особисті відносини членів правлячої партії напряму залежать від зайнятої людиною політичної позиції. Зокрема, не допускалися правлячою партією особисті нормальні відносини з «троцькістами». Позицію «троцькістів» навіть не бажали слухати. Більше того, коли з боку «троцькістів» робилася спроба розпочати дискусію, противники Л. Троцького розпочинали бійку з політичними опонентами. П. Григоренко – людина прямодушна задався питанням: «Як же це так? Вони хочуть дискутувати, а я на них з кулаками» [14]. Це була підготовка свідомості до особистих відносин у подальшому, коли будь-яке відхилення від лінії Сталіна несло за собою остракізм з боку «правовірних».

Академік С. Єфремов ще у 1924 році помітив наростаючу тенденцію до суцільної недовіри в особистому спілкуванні. Якось він мав розмову з жінкою, котра зайшла до нього з маленькою дочкою і простодушно розповідала про свої митарства. Як зрозуміло з контексту, С. Єфремов повірив їй і щиро співчував. Пізніше виявилося, що жінка служила в ЧК і виконувала дуже «брудні» завдання. Академік записав у щоденнику 5 лютого 1924 року: «По цій новині хожу як зварений, до пам'яти не дійду. Нікому не вір, бійся найпершого приятеля, найближчої людини у цьому нашому «раю» [16, с. 69]. У березні, коли подібна нова звістка про таємну службу в ЧК близької людини надійшла до С. Єфремова, він прийшов у відчай: «Коли цьому правда – страхіття, бо це гірш ніж зрада; коли не правда – так само страхіття, бо як же такі обвинувачення кидати можна. О, серед якої ночі ми живемо! І кому вірити, коли найперший приятель продасть, зрадить, угородить ножа в спину? Не було гірших часів, та не було й більш падлючих» [16, с. 98]. Слід підкреслити, що щоденники С. Єфремова вміщують чималий матеріал щодо розвитку особистих стосунків у колі Академії Наук, де «плететься круг Академії павутина, кінці якої не знати в яких руках і не знати на яку потребу… гидко почувати себе в цій атмосфері доносів, брехень, пліток, поговору…» [16, с. 442]. С. Єфремов зазначає, що влада вважає, що «родинні і дружні зв'язки мусять порватися в угоду «державним (?) інтересам». Яким, кому потрібним? Дарма питати…» [16, с. 645]. Про «гнізда» секретних агентів ГПУ в провідних установах згадує С. Єфремов у запису 3 квітня 1924 року [16, с. 103]. Коментуючи ці записи, можна припустити, що на той час ЧК-ГПУ ще не часто втручалася у справи пересічних людей, а в колі національної еліти вже розкинула свої густі сіті. І, можливо, особисті відносини у цьому прошарку суспільства корегувалися державною спецслужбою. Вона враховувала амбітність цих людей і могла використовувати її для того, щоб

зіштовхувати особисті інтереси видатних вчених, позиція яких не влаштовувала владу. Цікаво, що мемуаристи, які у двадцятих були у дуже молодому віці, описують ці роки набагато оптимістичніше, ніж С. Єфремов, якому в цей час було далеко за сорок років. Його щоденники свідчать про більшу досвідченість в політиці, про більшу прозорливість порівняно з молодшим поколінням українських інтелігентів, котрі не мали достатнього життєвого і політичного досвіду і не могли ще розгледіти, куди веде правляча партія.

Згідно зі свідченням С. Єфремова, в українському селі у 1924 році особисті відносини були досить напружені навіть у середині родин [16, с. 135], а на 1928 рік «порізнилися люди, лютують одне на одного і як що трапиться, зараз підпалюють – хату, клуню, хлівець, а потім і сам горить, бо якийсь приятель і йому удружить» [16, с. 581]. У той же час, коли селяни намагаються об'єднатися, щоб заснувати незалежну кооперацію, або ж висунути своїх кандидатів до місцевих органів влади, то влада їх арештовує, не дозволяє розвиватися нормальним стосункам між селянами [16, с. 491]. Тобто обставини життя на селі стараннями влади не сприяли приязним особистим відносинам. Щоденники, без сумніву, об'єктивно відображають дійсність 20-х років і в тому числі особисті відносини людей. С. Єфремов, на відміну від багатьох інших, побачив тенденцію до створення атмосфери взаємної недовіри у суспільстві ще в двадцяті роки. І це є істиною. Не могли тридцяті стати жахливою добою в історії нашого народу без підготовки у двадцятих фундаменту для лицемірства, доносів, підозріливості та бачення у ближньому ворога. Щоденники академіка свідчать, що більшовики рішуче, нахабно, нещадно спотворювали особисті відносини людей. Відомо, що точка зору людини на соціальні відносини залежить від місця, яке вона займає на соціальній драбині. С. Єфремов був на високому щаблі цієї драбини і міг бачити те, що не могли бачити інші.

Відомий скульптор І. Гончар у своїх спогадах також відзначає напружений характер особистих відносин в українському селі на фоні підготовки політики колективізації [17, с. 60]. У той же час автор спогадів підкреслює гостинність українських селян, їхнє щире, шановне відношення до незнайомих людей, які зверталися до них по допомогу [18, с. 34]. Подібний стан відносин до подорожніх в українському селі відмічається і в інших мемуарах.

Спогади І. Гончара містять досить детальний опис розваг і особистих відносин молодих людей [17, с. 60–61]. Мемуарист підкреслює різницю особистих відносин у селі і місті [18, с. 34].

Висновки. Таким чином, аналіз мемуарної літератури, дозволяє зробити висновок, що особисті відносини у 20-і роки XX ст. на теренах української державності набули нової якості. Зокрема, відмічається, що на початку двадцятих років у результаті буремних подій революції в суспільстві панувало відчуття постійного очікування неприємностей, що не могло не вплинути на особисті відносини людей. У певних прошарках суспільства основою особистих відносин стала жадібність. Тяжкі побутові умови населення стимулювали брутальність. Матірна лайка проникла у відносини у ті кола суспільства, де вона раніше не мала місця. Особисті відносини студентської молоді мали свої особливості: студенти – вихідці із села спілкувалися між собою українською мовою як рівні, студенти із родин так званих «непманів» спілкувалися російською мовою і уникали особистого спілкування з «селюками». Деякі виключення не змінювали загальної картини. Відносини між студентами і професорами також набули нових якостей. Професори у спілкуванні зі студентами часом проявляли зневажливість. У мемуарах відмічається, що в результаті впровадження в життя нової ідеології викривлялися особисті стосунки у колі письменників. Не можна обійти і того факту, що мемуари, котрі зазнали впливу державної цензури, містять, як висловився один із літераторів, і явну неправду. Автори свідчать, що в двадцяті роки зріли передумови жахливих явищ, які в повну силу проявилися в наступне десятиліття. У спогадах міститься чималий фактичний матеріал щодо проявів в житті суспільства так званого «вільного кохання». Торкаються автори мемуарів і взаємовідносин у правлячій партії. Вони свідчать, що вже тоді відносини в партії набували лицемірного характеру, нетерпимості до будь-яких думок, що не відповідали позиції владної верхівки. Особливе місце займають щоденники С. Єфремова. Якщо в спогадах В. Сосюри, Г. Костюка, Л. Копелєва та інших двадцяті роки виглядають відносно вільними і такими, що давали надію на краще майбутнє, то С. Єфремов підкреслює наростаючу тенденцію влади до повного підкорення особистості. Він, завдяки своєму досвіду, бачив далі, ніж дуже молоді в двадцяті роки майбутні мемуаристи. До того ж слід врахувати, що спогади пишуться через багато років після подій. Людська пам'ять схильна дещо прикрашати минуле і це не може не відображатися в мемуарах. Тобто, з часом враження від пережитого дещо відрізняються від того, що

ми дійсно переживали в минулому. Щоденник же пишеться безпосередньо після подій і фіксує дійсні переживання автора на той час. Схоже, що щоденник більш точно описує стан відносин в суспільстві. Хоч і щоденникові записи мають свої недоліки – часом події, які в подальшому не мають відчутного впливу на життя, в них подаються як важливі для суспільства. У цілому ж, можна констатувати – без використання дослідником мемуарів і щоденників неможливо точно передати стан людських взаємовідносин на будь-якому етапі розвитку нації. Саме мемуарна література дає можливість глибше, чіткіше відобразити розвиток особистих відносин українців. Надалі доцільно розглянути відображення в мемуарній літературі особистих відносин українців у 1930-і роки.

Список літератури:

1. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4003 (дата звернення: 10.02.2024).

2. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 800 с.; Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. 504 с.; Свистович С.М. Політико-правове регулювання життя радянської громадськості Української СРР в 1920-ті рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* 2018. Том 29 (68) № 2. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/6.pdf (дата звернення: 12.05.2021) та ін.

3. Паустовский К. Время больших ожиданий. Одеса : Маяк, 1977. 376 с.

4. Шевельов Ю. Я, мені, мене… (і довкруги). Спогади. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady/ (дата звернення: 02.05.2024)

5. Гуменна Д. Дар Євдотеї. Іспит пам'яті. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.

6. Семененко О. Харків, Харків… Б/м : Сучасність 1977. 240 с.

7. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1987. 744 с.

8. Сосюра В. Третя Рота. Київ : Знання, 2010. 352 с.

9. Смолич Ю. Твори в 6 тт. Я вибираю літературу. Т.6. Київ : Дніпро, 1973. 767 с.

10. Смолич Ю. Рассказ о непокое. Москва : Известия, 1971. 560 с.

11. Масенко Т. Роман пам'яті. Київ : Радянський письменник, 1970. 379 с.

12. Копелев Л. И сотворил себе кумира… URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0010221 (дата звернення: 23.05.2024)

13. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. URL: http://resource.history.org.ua/item/10752 (дата звернення: 10.10.2024)

14. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс… URL: http://belousenko.de/books/grigorenko/grigorenko_rats.pdf (дата звернення: 23.05.2024)

15. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1985. 417 с.

16. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. Київ : ЗАТ газети «Рада», 1997. 848 с.

17. Гончар І. Спогади. *Пам'ятки України*. Частина 5. 1991.

18. Гончар І. Спогади. *Пам'ятки України*. Частина 2. 1991.

Serhiienko S.Yu. REFLECTION OF THE PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS IN THE 1920's IN MEMOIRS

The article analyses fragments of memoirs examining the personal relationships of Ukrainians. The author based his research on the works objectively illuminating the mutual relations of people in the 1920s in his opinion. At the same time, it is noted that memoirs sometimes contain inaccurate information about the state of these relationships. It is emphasized that, according to the memories, relationships between people in the early 1920s were more tense than in the middle of that period. Based on the content of the memoirs, the author emphasizes that one of the results of wars and revolutions was the widespread brutality in personal relationships. The article presents the relationships between students of different social origins, and it is emphasized that students from the village communicated in Ukrainian. In contrast, those from the so-called "NEPman" families communicated in Russian. The author also highlights the problem of relationships between professors and students. The paper considers examples of the influence of the prevailing ideology on the relationships in the circle of novice writers, as well as on the relationships in the family. It is shown that the memoirists, who were still very young in the 1920s, built their relationships quite freely. It is noted that the memoirs highlight the personal relationships of Ukrainian youth in the premarital period, in particular, the influence of the theory of "free love" on young people. Special attention is drawn to the fact that in the 1920s, the opinion was

imposed on society that the interests of the state were higher than the interests of the individual. The memoirs also prove that during that period relationships in the ranks of the ruling party were marked by "double-dealing", i.e., at meetings they expressed and supported one point of view, and in communication with comrades – another. The fact is given when the members of the ruling party used their fists instead of defending their views in an honest polemic. Judging by the memories, such a position was inspired by some of the party leadership. The author of the article emphasizes some differences between the testimony of memoirs and diaries and states that diaries are more accurate in recording events, but they sometimes exaggerate the importance of individual facts, which in the end turn out to be secondary. Memoirs may not always accurately reflect the course of events, which is a consequence of both human memory errors and a conscious desire to distort the truth. However, in general, they justifiably highlight key events in the life of society.

Key words: *personal relationships, memoirs, communication, events, students, society.*

УДК 94(477)«199/200»:331.105.44
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.18

Сітніков А.Ю.
Горлівський інститут іноземних мов Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»

ПРОФСПІЛКОВЕ МАЙНО В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА УПРАВЛІННЯ (1990–2000 РР.)

У статті розглянуто питання збереження та управління майном українських професійних спілок в умовах політичних трансформацій 1990–2000 років. Автор досліджує обставини, за яких профспілки, колись наймасовіша громадська організація, поступово втрачали свій численний майновий фонд, який забезпечував їх безбідне існування впродовж всієї радянської доби та міг стати матеріальною основою для діяльності в нових реаліях. Але в часи трансформаційних перетворень питання ефективності управління та збереження майна залежало не тільки від дій профспілкового керівництва, але й від держави. Висувається припущення, що спроби націоналізації профспілкового майна, зволікання з ухваленням оновленої законодавчої бази для діяльності професійних спілок були частиною державної політики, спрямованої на обмеження потенційно загрозливих для політичної влади широких компетенцій та впливу тред-юніонів. Окрему увагу зосереджено на надзвичайно цінних профспілкових санаторно-курортних та туристичних закладах у Криму, відчуження яких перебувало в площині політичних та економічних інтересів як центральної, так і місцевої влади півострову. Робиться спроба довести, що трансформація та зміни в управлінській структурі всередині професійних спілок теж не сприяли належному збереженню майнових активів, а деякі рішення щодо продажу збиткових об'єктів виявилися передчасними та необґрунтованими. Автор припускає, що це зумовлено відсутністю чіткої правової бази та контрольних механізмів, що унеможливлювало ефективне управління активами. Спираючись на наявну статистику в дослідженні аргументовано доводиться, що в перші роки української Незалежності розпочався масштабний процес втрати профспілкової власності, економічні та політичні наслідки якого заклали основу для подальшого ослаблення та стагнації профспілкового руху в країні.

Ключові слова: *професійні спілки, майно, санаторно-курортні заклади, політична влада, Федерація профспілок України.*

Постановка проблеми. Професійні спілки в Україні сьогодні не мають значного впливу на суспільно-політичні процеси, що важко співвіднести з їхньою стартовою позицією на початку 90-х років минулого століття. Тоді членами профспілок були 96,9% усіх працюючих у країні, а від радянської доби їм залишилася не лише міцна організаційна структура, а й потужна матеріальна база. На нашу думку, саме втрата ними значної частини власності в умовах політичної трансформації перших років незалежності України могла стати ключовим фактором ослаблення профспілок. Відсутність належної матеріальної бази наперед визначила функціональну та політичну слабкість тред-юніонів. Саме тому розгляд проблеми збереження та управління профспілковим майном у трансформаційний період 1990-х років видається актуальним і важливим у контексті дослідження історії профспілкового руху в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність та розвиток профспілкового руху в перші роки незалежності України привернули значну увагу українських дослідників. Досить докладно, на основі великої кількості внутрішніх документів, висвітлюється діяльність Федерації профспілок України в роботах Г. Добровольської (Стоян) «Професійні спілки України (1992–1997 рр.)» [26] та «Професійні спілки України (1997–2002 рр.)» [3]. Становлення професійних спілок в перші роки української незалежності у регіональному вимірі, зокрема на Одещині, досліджена в дисертації К. Женгал «Діяльність профспілок Одеської області в умовах незалежності України (1991–2002 рр.)» [7]. Ґрунтовне джерелознавче дослідження з історії профспілкового руху в незалежній Україні представлено в роботі Я. Бондарчука «Документи профспілок як джерело з історії профспілкового руху в неза-

лежній Україні» [1]. Питання адаптації міжнародного досвіду до українських реалій, зокрема у профспілковій діяльності, висвітлені в монографії А. Колота «Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання» [9]. Правові основи участі українських профспілок у політичному процесі аналізуються в статті О. Тупиці [27]. Т. Ляшенко у своїй роботі досліджує проблему політичної заангажованості діяльності українських профспілок [11]. Натомість у статті О. Корнієвського зроблено спробу встановити взаємозв'язок труднощів розвитку профспілкового руху із соціальними трансформаціями українського суспільства [10]. Таким чином, навіть короткий огляд історіографії профспілкового руху засвідчує про наявність значної кількості недосліджених лакун, що й дає нам підставу для подальшого дослідження проблеми.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є всебічний історичний аналіз дій і рішень українських професійних спілок та держави в царині управління та збереження профспілкового майна в умовах політичних трансформацій 1990–2000 років, а також визначення причин суттєвих втрат такої власності.

Для досягнення поставленої мети варто вирішити ряд завдань: систематизувати та класифікувати майно українських професійних спілок в обраний період, простежити ключові дії, рішення та нормативно-правові документи профспілок та державної влади щодо нього та встановити взаємозв'язок між відповідними діями та поступовою втратою профспілками права власності на значну частину свого майна.

Виклад основного матеріалу варто почати з окреслення кількісної та якісної характеристики власності українських профспілок в перші роки Незалежності. Річ у тім, що радянські професійні спілки, продукт тоталітарного режиму, в цей період проходили складний процес трансформації та пошуку своєї ролі в українському суспільстві в умовах становлення демократії, маючи при цьому у своєму розпорядженні не тільки наявну організаційну структуру, але й численне майно. Це першочергово стосується Федерації незалежних профспілок України (ФНПУ), а після зміни назви у 1992 році Федерації профспілок України (ФПУ), яка утворилася на основі Укрпрофради та була наймасовішою профспілкою та громадською організацією загалом.

Оскільки мова йде про значну кількість різнопрофільних об'єктів по всій території країни, то можемо стверджувати про істотний вплив майнового питання на трансформаційний процес. Для кращого розуміння структури та характеру майна, яким володіли профспілки у період політичних трансформацій, пропонуємо послугуватися запропонованим Конгресом ФПУ у 1993 році поділом профспілкового майна на три рівні та класифікацією об'єктів, що до них входили (Таблиця 1). Найвищий рівень це загальнопрофспілкове майно, яке охоплювало ключові активи, що перебували у власності та централізованому управлінні ФПУ та мали загальнонаціональне значення. До нього належали великі санаторії, пансіонати, туристично-екскурсійні підприємства й фізкультурно-спортивні споруди, такі як Міжнародний центр культури та мистецтв профспілок України у Києві, учбово-методичні центри, друкарня. Ці об'єкти забезпечували стратегічну базу для діяльності профспілок у багатьох сферах, зокрема оздоровлення, культурних та освітніх програмах. Наступним рівнем було майно галузевих профспілок, яке належало до активів, що обслуговували потреби конкретних галузей. Це були санаторії-профілакторії, оздоровчі табори, бази відпочинку та інші профільні об'єкти, призначені для працівників конкретних сфер економіки. На місцевому рівні володіння та управління перебувало майно регіональних об'єднань профспілок, підпорядковане обласним структурам, яке мало локальний характер і включало будинки спілок, спортивні заклади, культурні установи (будинки культури, клуби, бібліотеки), що слугували для проведення місцевих зібрань, культурних заходів і навчання профспілкових активістів.

Розглянемо більш детально санаторно-курортні об'єкти профспілок, які на нашу думку були одними з найцінніших активів, та перебували на рівні загальнопрофспілкового майна у власності ФПУ. Тут варто спочатку звернутися до радянського періоду історії профспілок, щоб зрозуміти як вони отримали у власність доволі нетипові, як для громадської організації, об'єкти, а разом з ними й повноваження з організації оздоровлення трудівників. Річ у тім, що на тлі загальної лібералізації періоду «відлиги» радянська влада у 1960 році вирішила передати санаторно-курортні заклади у власність профспілок. Це було зроблено, як заявлялося, для «подальшого покращення організації відпочинку та санаторного обслуговування трудівників та збільшення ролі профспілок в цій важливій справі» [12]. Дослідник цього періоду історії радянських професійних спілок В. М. Докашенко пояснює такий процес так: «Все відчутніше одержавлюючись, вони продовжували виконувати функцію маскування природи тоталі-

Таблиця 1

Загальнопрофспілкове майно	Майно галузевих профспілок	Майно регіональних, обласних профоб'єднань
Санаторно-курортні заклади, підприємства та об'єднання пов'язані з ними	Санаторно-курортні заклади, підприємства та об'єднання пов'язані з ними	Будинки спілок
Туристично-екскурсійні підприємства, об'єднання та установи	Санаторії-профілакторії	Учбово-методичні центри
Фізкультурно-спортивні споруди, заклади та установи;	Оздоровчі табори, бази відпочинку, центри здоров'я	Спортивні заклади
Учбово-спортивна хокейна база «Сокіл»	Будинки культури, клуби, бібліотеки та інші культурно-освітні заклади	Бази відпочинку
Міжнародний центр культури і мистецтв профспілок України у м. Київ	Фізкультурно-спортивні споруди, спортивні клуби	Жилі будинки
Друкарня ФП України		
Учбово-методичний центр профспілок		
Філіал соціально-економічного інституту Академії праці та соціальних відносин		
Інститут «Укркурортпроект»		
Український інститут туризму		
Підприємство «Укрпрофпостач»		
Комплекс будівельних організацій «Укрпрофбуд»;		
Акціонерне товариство «Старт»		
Недобудована фабрика верхнього спортивного трикотажу у м. Новояворівськ		
Будинок спілок ФПУ		

тарного режиму, а розвиваючи мережу санаторно-курортних установ, створювали ілюзію можливостей його подальшої гуманізації» [5, с. 136]. Не заглиблюючись в причини, зафіксуємо важливий для нашого дослідження результат: Укрпрофраді було передано 73 санаторії на 23586 ліжок, 92 будинки відпочинку на 20997 ліжок, 8 санаторних пансіонатів на 1510 ліжок, курортні поліклініки та об'єкти, що будуються [21]. Отже, професійні спілки Української РСР отримали у власність наявну на 1960 рік розгалужену мережу оздоровчих закладів, яка продовжувала розширюватись.

Після краху тоталітарного режиму українські профспілки, звільнившись від партійного контролю, продовжували керувати широкою мережею санаторно-курортних установ, яка значно збільшилася порівняно з 1960 роком. Так, станом на січень 1992 року, мережа включала 327 майнових об'єктів, об'єднаних у 17 регіональних структур. Найбільша кількість об'єктів перебувала в складі Одеського об'єднання – 45, зокрема великі санаторії імені Пирогова, імені Леніна, «Україна», водогрязелікарня «Куяльник» та інші. Особливої уваги заслуговує курортна зона Криму, де працювало п'ять об'єднань: Алуштинське, Євпаторійське, Сакське, Феодосійське та Ялтинське, які загалом управляли 92 об'єктами. Досить чисельним за кількістю об'єктів було і Трускавецьке об'єднання санаторно-курортних закладів профспілок, яке мало у своїй власності 22 об'єкти [14].

Втім матеріальна база професійних спілок для забезпечення оздоровлення трудівників та їх сімей не обмежувалась тільки такими об'єктами, як великі санаторії та бази відпочинку та була представлена й на рівні власності галузевих профспілок та регіональних, обласних профоб'єднань. Наприклад, розгалужена мережа санаторіїв-профілакторіїв станом на 1990 рік налічувала 577 закладів [24, с. 472]. Профспілки продовжували опікуватися й літнім відпочинком дітей, використовуючи відповідну матеріально-технічну базу. Станом на 1990 рік мережа дитячих таборів налічувала 14.9 тисяч закладів, 1,2 тисячі з яких були стаціонарними [6].

Втім на суттєвий економічний потенціал в санаторно-курортних закладах професійних спілок вказує не лише їх значний кількісний склад, але й фінансові показники роботи. Так за 1990 рік було видано 2.63 млн путівок, середня вартість одної склала 129.8 рублів. Їх придбання здебільшого здійснювалось за рахунок бюджету державного соціального страхування, але відчутною була частка участі й самих трудівників: 1.8 млн путівок вони придбали за 30% від вартості, 27.6 тисяч

за 50% та 5.7 тисяч за повну вартість. За цей же рік вартість всіх виданих путівок у дитячі табори склала більше ніж 30 млн рублів, 36.6% з цієї суми склали внески батьків [13].

Навряд чи будь-яка інша громадська організація в Україні мала у своєму розпорядженні таку виняткову кількість майнових об'єктів, які потенційно могли генерувати стабільний прибуток, що робить досвід професійних спілок унікальним. Втім в умовах переходу від планової економіки до ринкової та становлення демократії, наявність цього майна стала серйозним викликом для українських профспілок та їх керівництва, перед яким постало завдання ефективного управління та збереження наявної матеріальної бази.

Одним із завдань для професійних спілок став пошук оптимального для нових реалій формату використання своїх найцінніших активів. Для управління мережею санаторно-курортних та туристичних установ у грудні 1991 року ФНПУ створює підконтрольні акціонерні товариства «Укрпрофоздоровниця» та «Укрпрофтур», яким передали відповідні майнові об'єкти на баланс. В інтерв'ю «Профспілковій газеті» у 1995 році заступник голови ФПУ Ігор Романчук згадував, що це рішення викликало хвилю негативного сприйняття серед частини членів профспілок, які вбачали в такому рішенні ризик втрати майна [2]. Позиція керівництва Федерації була протилежною та полягала в тому, що акціонерна форма господарювання сприяє збереженню майна та є найбільш раціональною.

Вибір акціонерної форми, очевидно, був зумовлений економічними мотивами, оскільки всі акціонерні товариства, підприємства, установи й організації за участі ФПУ мали відраховувати частину прибутку до бюджету профспілки. Щорічно керівництво профспілки під час планування кошторису встановлювало досить помірковані планові показники відрахувань, що забезпечувало їх виконання навіть за умов значного зниження прибутків. Наприклад, у 1997 році до бюджету ФПУ надійшло 1,7 млн грн, що становило лише 4,5% від загального річного прибутку акціонерних товариств та інших підконтрольних організацій в 37 млн грн. У 1999 році було перераховано 1,9 млн грн, що вже складало 10,5% від річного прибутку в 18 млн грн. Збереження більшої частини коштів у межах організацій мало б сприяти їхньому розвитку в довгостроковій перспективі, проте зниження прибутків удвічі за два роки натомість вказує на недостатню ефективність управління як цими фінансами, так і майном загалом. На наявність значних проблем вказує також зростання кількості збиткових підприємств у цей період – з 91 до 100 [8, с. 166].

Однак втраті профспілкового майна сприяв не лише сам факт збитковості окремих підприємств, а й обраний підхід до вирішення цієї проблеми. Замість залучення додаткових інвестицій та вдосконалення управління, було віддано перевагу реалізації збиткових об'єктів. Уже в грудні 1992 року керівництво ФПУ розпочало цей процес: у відповідь на звернення Ради АТ «Укрпрофздоровниця» було створено комісію для вивчення причин збитковості окремих профспілкових лікувально-оздоровчих закладів та підготовки пропозицій щодо подальшого використання або реалізації основних фондів цих закладів [23]. Додаткову загрозу створило зволікання із затвердженням уніфікованих механізмів, правил та методів контролю: лише у січні 1997 року Конгрес ФПУ затвердив Положення про порядок відчуження (списання, передачі, перерозподілу, обміну, реалізації тощо) основних фондів, що належать на правах власності ФПУ, її членським організаціям та суб'єктам їхньої підприємницької діяльності [15].

Відсутність до 1997 року документально затверджених чітких правил та належного контролю під час неминучого процесу реалізації частини майна всередині профспілкових організацій призвело до зловживань, про деякі з яких стало відомо в результаті внутрішньої перевірки. Так, наприклад, в Херсонській області у вересні-жовтні 1994 року колишній комерційний директор на підставі підроблених документів без відома обласної ради спортивного товариства «Україна» відчужила піонерський табір ім. Ульянова приватній фірмі «Анюта», власником і засновником якої була вона сама. У Полтавській області на базі профспілкового стадіону «Ворскла» був створений однойменний футбольний клуб, президентом та фактичним власником якого був голова газопромислового управління «Полтавагазвидобування». Але керівництво стадіону не звітувало облпрофраді, а відрахувань від прибутку ФПУ та Спортивне товариство «Україна», як власники майна, не отримували [20].

Втім не лише рішення та дії самих професійних спілок вплинули на подальшу долю їх численного майна. Розглянемо й роль держави в цьому питанні, яку не варто применшувати. На нашу думку, в основі протистояння держави та професійних спілок в складний трансформаційний період 90-х років лежить надзвичайно широке коло компетенцій останніх, що було потенційним ризиком для будь-якої політичної влади. Якщо

велика кількість повноважень в радянський період мала декларативний характер, слугувала інтересам партії та перебувала під її пильним контролем, то становлення демократичного суспільства відкрило перед українськими тред-юніонами вікно можливостей для їх практичної реалізації. Так у другому розділі Статуту ФПУ від 1993 року можна налічити 29 компетенцій, наведемо для прикладу лиш декілька: Федерація «висловлює і відстоює узгоджену позицію членських організацій з приводу суспільно-політичних подій», «здійснює вплив на законодавчу владу, зокрема через формування у парламенті профспілкової фракції, для чого проводить роботу щодо висунення кандидатів у депутати, їх підтримки у передвиборній кампанії», «регулярно інформує членів профспілок про свою діяльність через власні друковані видання, засоби масової інформації» [25].

Претензія на участь у виборчому процесі, суспільно-політичному житті, наявність власних ЗМІ в поєднанні з розгалуженою організаційною структурою та потужною матеріальною базою є неабияким загрозливим фактором для владного апарату в нестабільний період, а це лише деякі із задекларованих компетенцій українських профспілок. Тож створення умов для позбавлення професійних спілок їх власності видається цілком можливою тактикою держави для зменшення такої загрози. Промовистим фактом в царині державної політики щодо профспілок є те, що закон про їх права та гарантії діяльності в Україні був прийнятий Верховною Радою лише у 1999 році. Відсутність актуальної законодавчої бази для діяльності професійних спілок впродовж такого довгого періоду зменшувала їх можливості, зокрема й в питанні управління та збереження майна. Але якщо зволікання із прийняттям відповідного закону лише побічно доводить цілеспрямованість політики послаблення профспілок, то спроби відчуження їх майна на користь держави видаються більш переконливим доказом.

Відповідний намір держави можна простежити в постанові Верховної Ради від квітня 1992 року «Про майнові комплекси та фінансові ресурси громадських організацій колишнього Союзу РСР, розташовані на території України», якою передбачено передачу в тимчасове управління Фонду державного майна всього майна загальносоюзних громадських організацій до визначення правонаступництва на законодавчому рівні [19]. Характерно, що одночасно керівництву Фонду доручено подати пропозиції щодо використання таких об'єктів у Києві для розміщення посольств і консульств іноземних держав, що свідчить про формальність «тимчасовості» переходу цього майна у державну власність. У лютому 1994 року Верховна Рада ухвалила ще одну подібну постанову, яка не тільки підтверджувала тимчасову передачу майна загальносоюзних громадських організацій до Фонду держмайна, але й наділяла його правом розпоряджатися цим майном у процесі приватизації [18].

Таким чином держава офіційно поставила під сумнів правонаступництво українських профспілок на майно радянської доби та обрала курс на націоналізацію цього майна з подальшою можливістю його приватизації. Хоча у вищезгаданих документах профспілки прямо не згадуються, у них також немає й чіткого переліку організацій, що підпадають під категорію загальносоюзних. Очевидно, що позбавлення профспілок права власності на все їхнє майно одночасно було б надто радикальним кроком із високим ризиком політичних акцій у відповідь. Натомість закладення юридичної двозначності в законодавчі акти створило підґрунтя для постійного тиску та поступового досягнення владою політичних цілей. Навіть якщо численні спроби Фонду держмайна в судовому порядку відчужити профспілкове майно не завжди мали успіх, постійні витрати обмежених ресурсів на тривалі судові процеси й захист все одно ослаблювали профспілки та спонукали їх до пошуку компромісів. У підсумку, така довготривала стратегія стала ефективним засобом держави для поступового обмеження майнових прав профспілок без прямого конфлікту.

Окремо варто розглянути проблему майна в Криму, специфічність якої полягає не тільки в економічній привабливості курортних об'єктів на території нині окупованого півострова, але й в перетинанні політичних інтересів центральної, місцевої влади та професійних спілок відповідно. Практичним виявом цього стала ситуація навколо Наказу Президента Криму у травні 1994 року, яким профспілкові санаторно-курортні заклади були віднесені до об'єктів власності Автономної республіки. Керівництво ФПУ різко відреагувало на цей крок, засудивши дії кримської влади, тоді як президент України скасував наказ, оскільки він порушував українське законодавство [16]. Однак, варто зауважити, що саме у цей період активно велися спроби передати цінні кримські об'єкти під контроль держави. Враховуючи це, у ситуації більше йшлося про захист державних інтересів, аніж профспілкових. Додатковим чинником стало те, що кримська влада претендувала на всі сана-

торно-курортні об'єкти півострова, включаючи не тільки профспілкові, але й державні заклади. З огляду на напружену політичну ситуацію, центральна влада зрештою погодилася на ці вимоги і у лютому 1996 року Кабінет Міністрів України ухвалив рішення передати у власність Автономної Республіки Крим санаторно-курортні та оздоровчі заклади, що перебували у загальнодержавній власності.

Важливо зазначити, що хоч профспілкові санаторії та пансіонати до переліку переданих об'єктів не потрапили, але окремим пунктом Кабмін України постановив: «Фонду державного майна, Фонду майна Автономної Республіки Крим продовжити роботу з визначення загальнодержавної частки в майні санаторно-курортних та оздоровчих закладів, які розташовані на території Автономної Республіки Крим і перебувають у віданні профспілок і громадських організацій, та у разі потреби внести Кабінетові Міністрів України пропозиції про її передачу у власність Автономної Республіки Крим» [22]. Тобто Кабмін визнав готовність сприяти відчуженню профспілкового майна на користь Автономної республіки, що можна розцінювати як спробу досягнення своїх політичних цілей: по-перше, позбавлення права на володіння дуже цінними активами значно ослаблювало профспілки, а по-друге, забезпечувало лояльність місцевої влади в політично нестабільному регіоні.

Вищезгадані дії та рішення призвели до цілком закономірних, хоч і невтішних для профспілок наслідків. Тенденція до значної втрати ними власності прослідковується зокрема на прикладі санаторно-курортних закладів, які були одними з найцінніших активів та були в управлінні акціонерного товариства. Лише в період з 1992 по 1996 рік ліквідовано, перепрофільовано, передано чи реалізовано 28 профспілкових санаторно-курортних закладів і 44 об'єкти туристично-екскурсійного призначення. Загальний ліжковий фонд в результаті зменшився на 27,2% [28, с. 56]. Якщо ж розглядати перші десять років існування саме АТ «Укрпрофоздоровниця», то з її складу з різних причин, в тому числі й не залежних від правління, вивели 11 санаторно-курортних закладів, що призвело до зменшення вартості всього майна акціонерного товариства на 74,8 млн рублів (в цінах 1992 р.) і зменшення на 6236 числа ліжкомісць. Географічний розподіл втрачених закладів такий: вісім у Криму та по одному в Одесі, Трускавці та Моршині. Якщо ж розглядати не тільки санаторно-курортні заклади, а все нерухоме майно акціонерного товариства, то за цей період воно реалізувало 104 об'єкти та майнові комплекси, а 27 передало в комунальну власність [4].

Почала зменшуватись в перші роки незалежності України й мережа санаторіїв-профілакторіїв, які перебували в управлінні галузевих професійних спілок. Їх кількість знизилась на 32,2%: з 577 наявних у 1990 році до 377 вже у 2000. Кількість ліжок внаслідок цього скоротилась з 55 тисяч до 31 тисячі, відповідно на 43,6 % [24, с.472]. Не кращим чином складалась ситуація й з оздоровленням дітей працівників в літніх таборах. У зверненні президії ФПУ до Президента України від 29 листопада 1996 року згадується, що за останні три роки їх мережа дитячих оздоровчих закладів скоротилась більше ніж як на 1,5 тисячі [17].

Хоча дослідження кожного окремого випадку втрати профспілками свого майна є складним завданням через обмеженість джерельної бази, навіть загальний аналіз статистичних даних демонструє критичність ситуації, що склалась в 90-ті роки минулого століття. Такі масштабні втрати спричинили не лише економічне ослаблення профспілкових організацій, але й стали фактором зневіри частини спілчан. Стрімкий занепад матеріальної бази змусив їх поставити під сумнів не лише здатність українських профспілок реалізувати нові функції та стати рушійною силою громадянського суспільства, але й навіть забезпечити стабільну роботу вже наявної системи. Таким чином, втрата власності стала ключовим чинником, що зумовив послаблення політичної ваги профспілок та окреслив траєкторію їхнього занепаду на наступні роки.

Висновки. Отже, розглянувши проблему профспілкового майна в умовах політичних трансформацій 1990-2000 років в Україні можна виокремити деякі висновки. По-перше, на початку трансформаційного періоду українські профспілки мали у власності велику кількість різнопрофільного майна, набутого ними в радянський період. Найбільші та найцінніші активи належали до загальнопрофспілкового рівня власності, бенефіціаром якої була ФПУ, але чимала кількість майна перебувала й на рівні власності галузевих профспілок та регіональних профоб'єднань. Окремо варто відзначити санаторно-курортні заклади профспілок, які до 1990 року щорічно реалізовували мільйони путівок, що зумовило їх значний економічний потенціал.

По-друге, ФПУ спробувала реформувати систему управління своєю власністю, створивши підконтрольні акціонерні товариства, такі як

«Укрпрофздоровниця» та «Укрпрофтур». Вибір акціонерної форми діяльності профспілкових організацій був економічно вмотивованим і мав поповнювати бюджет ФПУ шляхом відрахувань від прибутків підприємств. Проте, встановлені помірковані планові показники, з одного боку, сприяли стабільному виконанню відрахувань, але з іншого – не стимулювали ефективне управління, що зрештою призвело до зниження прибутковості та зростання кількості збиткових підприємств. Дефіцит належних правил контролю та внутрішнього нагляду, а також орієнтація на продаж збиткових активів, замість їх розвитку, лише поглиблювали цю проблему, створюючи сприятливі умови для зловживань і втрат профспілкового майна. У підсумку, це свідчить про низьку ефективність менеджменту, що певною мірою підривало економічну стабільність та цілісність профспілкових активів.

По-третє, державна політика щодо профспілкового майна у 90-х роках була спрямована на обмеження впливу професійних спілок через поступове відчуження їх активів. З огляду на широкий спектр компетенцій профспілок, держава сприймала їх як потенційну загрозу своїй політичній владі, а економічне послаблення як спосіб нейтралізувати її. Зволікання з прийняттям закону про права профспілок та формування юридичної двозначності у питаннях майнових прав стало способом тиску, інструментом якого стали численні судові позови Фонду держмайна. Частиною відповідної державної політики стала й задокументована готовність уряду сприяти керівництву Автономної республіки Крим у відчужені надзвичайно цінних санаторно-курортних профспілкових об'єктів на території півострова. Усе це дозволило державі сприяти втраті майна профспілками та створити передумови для послаблення їхньої економічної і суспільної ролі.

По-четверте, сукупність помилкових чи невчасних рішень, а також активного використання майнового питання як інструмента в політичному протистоянні влади та професійних спілок призвели до втрати значної частини майна профспілками в перші роки української Незалежності. Суттєві втрати як великих об'єктів, таких як санаторії в Криму, так і менших по всій території країни, не сприяли утвердженню економічної незалежності професійних спілок, необхідної для їх життєздатності в демократичному суспільстві та ефективної реалізації захисної функції. Таким чином вони обумовили політичну слабкість українських професійних спілок, втім визначення механізму цієї метаморфози потребує додаткового дослідження.

Список літератури:

1. Бондарчук Я. О. Документи профспілок як джерело з історії профспілкового руху в незалежній Україні: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2009. 276 арк.
2. Все про загальнопрофспілкове майно. *Профспілкова газета*. 1995. 15 березня. №11 (231). С. 2.
3. Добровольська Г. О. Професійні спілки України (1997–2002 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2008. 476 арк.
4. Додаток до постанови Президії Ради ФПУ від 13.02.02 № II-41-6. Довідкові матеріали до питання: Про стан управління власністю профспілок / Федерація професійних спілок України. Київ, 2002. С. 79–84.
5. Докашенко В. Профспілки та організація санаторно-курортного лікування в СРСР (середина 50-х – середина 60-х рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 130–140.
6. Доповідна записка про організацію відпочинку і оздоровлення дітей влітку 1993 р. Федерація професійних спілок України: документи і матеріали (1992–1997) / ред. О. М. Стоян. Київ, 1997. Т. 2. С. 15–17.
7. Женгал К. В. Діяльність профспілок Одеської області в умовах незалежності України (1991–2002 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2012. 222 арк.
8. Інформація про роботу акціонерних товариств, підприємств, установ, організацій, заснованих за участю ФПУ у 1997–2001 рр. Довідкові матеріали до питання: Про стан управління власністю профспілок / Федерація професійних спілок України. Київ, 2002. С. 166.
9. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: Монографія. Київ, 2003. 230 с.
10. Корнієвський О. Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій. *Політичний менеджмент*. 2008. №. 6. С. 105-113.
11. Ляшенко Т. Професійні спілки України як політичний інститут. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. 2016. № 5-6. С. 88–99.
12. О передаче профсоюзам санаториев и домов отдыха. Постанова Ради Міністрів СРСР від 10.03.60. Перелік правовстановлювальних документів на об'єкти нерухомого майна, що підлягають державній реє-

страції / Закрите акціонерне товариство лікувально-оздоровчих закладів профспілок України «Укрпрофоздоровниця». Київ, 1999. С. 3–4.

13. Отчет об использовании средств на содержание пионерских и других оздоровительніх лагерей за 1990 год. *ЦДАВО України*. Ф. 2605. Оп. 9. Т. 3. Спр. 1913. 57 арк.

14. Перечень территориальных санаторно-курортных учреждений профсоюзов, санаториев, домов отдыха, пансионатов, лечебных и подсобно-вспомогательных объектов, передаваемых АО «Укрпрофздравница» по состоянию на 01.01.92. Перелік правовстановлювальних документів на об'єкти нерухомого майна, що підлягають державній реєстрації / Закрите акціонерне товариство лікувально-оздоровчих закладів профспілок України «Укрпрофоздоровниця». Київ, 1999. С. 52–67.

15. Положення про порядок відчуження (списання, передачі, перерозподілу, обміну, реалізації тощо) основних фондів (засобів), які належать на праві власності ФП України, її членським організаціям та суб'єктам їхньої підприємницької діяльності. Збірник нормативних документів ФП України і типових форм обліку з майнових і підприємницьких питань / Федерація профспілок України. Київ, 1997. С. 19–31.

16. Президенту Республики Крым, Верховному совету Крыма. Заявление ФПУ. *Профспілкова газета*. 1994. 17 серпня. № 32(201). С. 1.

17. Президенту України Кучмі Л.Д. Федерація професійних спілок України: документи і матеріали (1992–1997) / ред. О. М. Стоян. Київ, 1997. Т. 2. С. 61–62.

18. Про майно загальносоюзних громадських організацій колишнього Союзу РСР : Постанова Верховної Ради України від 04 лютого 1994 р. № 3943-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3943-12#Text (дата звернення: 15.10.24)

19. Про майнові комплекси та фінансові ресурси громадських організацій колишнього Союзу РСР, розташовані на території України : Постанова Верховної Ради України від 10 квітня 1992 р. № 2268-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-12#Text (дата звернення: 15.10.24)

20. Про перевірку виконання постанови Ради ФПУ від 24.03.99 № Р-3-8 «Про затвердження Переліку спортивних закладів ФПУ, які не підлягають перепрофілюванню та реалізації. Довідкові матеріали до питання: Про стан управління власністю профспілок / Федерація професійних спілок України. Київ, 2002. С. 95–98.

21. Про передачу профспілкам санаторіїв і будинків відпочинку Міністерства охорони здоров'я УРСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 23.04.60. Перелік правовстановлювальних документів на об'єкти нерухомого майна, що підлягають державній реєстрації / Закрите акціонерне товариство лікувально-оздоровчих закладів профспілок України «Укрпрофоздоровниця». Київ, 1999. С. 7–9.

22. Про передачу у власність Автономної Республіки Крим майна санаторно-курортних та оздоровчих закладів, що перебуває у загальнодержавній власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 07 лютого1996 р. № 157 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-96-п#Text (дата звернення 25.09.24)

23. Про реалізацію основних фондів лікувально-оздоровчих закладів профспілок України. Федерація професійних спілок України: документи і матеріали (1992–1997) / ред. О. М. Стоян. Київ, 1997. Т. 2. С. 73.

24. Статистичний щорічник України за 2000 рік / М-во статистики України. Київ, 2001. 598 с.

25. Статут Федерації професійних спілок України. *Профспілкова газета*. 1993. 6 березня. № 9 (137). С. 4–6.

26. Стоян Г. О. Професійні спілки України (1992–1997 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1998. 157 арк.

27. Тупиця, О. Правові засади політичного статусу профспілок в сучасній Україні. *Право України*. 2008. № 7 (2008). С. 35–39.

28. Федерація професійних спілок України (від з'їзду до з'їзду) / голов. ред. В. Л. Фатько. Київ, 1997. Ч. 1. 64 с.

Sitnikov A.Yu. TRADE UNION PROPERTY IN THE CONTEXT OF POLITICAL TRANSFORMATIONS: ISSUES OF PRESERVATION AND MANAGEMENT (1990–2000)

The article addresses the issues of the preservation and management of Ukrainian trade union property during the political transformations of the 1990s and 2000s. The author examines the circumstances under which trade unions, once the largest social organization, gradually lost their extensive property assets, which had ensured their stable existence throughout the Soviet era and could have provided a material foundation for their activities in the new realities. However, during these transformational changes, the effectiveness of property management and preservation depended not only on the actions of union leadership but also on the state. It is suggested that attempts to nationalize union property and the deliberate delay in adopting an updated legislative framework for trade unions were part of a state policy aimed at limiting the unions' broad powers

and influence, which were seen as potentially threatening to political authority. Special attention is given to the highly valuable trade union-owned health resorts and tourist facilities in Crimea, whose alienation was driven by the political and economic interests of both the central government and local autonomous authorities. Internal transformations and changes in the unions' management structure also did not contribute to the proper preservation of their assets, and some decisions regarding the sale of unprofitable properties were premature and unjustified. The author suggests that this was due to the lack of a clear legal framework and control mechanisms, making effective asset management impossible. Based on available statistics, the study argues that the early years of Ukraine's independence marked the beginning of a large-scale process of trade union property loss, the economic and political consequences of which laid the foundation for the further weakening and stagnation of the trade union movement in the country.

Key words: *trade unions, property, health resorts, political power, Federation of Trade Unions of Ukraine.*

УДК 94(477.87)»1930»Фенцик
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.19

Славік Ю.В.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Крупчинський А.І.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ФЕНЦИКА В 1930-Х РОКАХ

Стаття присвячена одному із найактивніших політиків Закарпаття першої половини ХХ століття Степану Фенцику. Зокрема, розкрито еволюцію його політичних та ідеологічних поглядів протягом досліджуваного періоду, проаналізовано політичну діяльність, як лідера Російської (Русской) національно-автономної партії та депутата чехословацького парламенту (1935–1938 рр.), та показано зв'язки Степана Фенцика із іноземними державами та організаціями, його роль у дестабілізації політичного життя краю у 1930-тих рр. ХХ ст. Політична діяльність Степана Фенцика розпочалася у 1932 році під егідою тодішнього губернатора краю Антонія Бескида. У 1935 році за підтримки Польщі створив та очолив профашистську Російську національно-автономну партію, яка на парламентських виборах 1935 року отримала можливість делегувати Фенцика до законодавчого органу ЧСР. Як депутат різко виступав за надання автономії Підкарпатській Русі. Створена Фенциком партія мала авторитарні риси та ідеологічно була наближена до фашистських рухів. Як переконаний русофіл сповідував ідею національної приналежності русинів Закарпаття до «великорусского» народу від Попрада до Владивостоку, а домінуючою мовою в крайовій літературі та освіті визнавав російську. Був противником радянської росії, підтримував зв'язки із білоемігрантським рухом та російськими фашистськими групами. Радикально виступав проти українізації регіону, що дозволило йому заручитися фінансовою підтримкою Польщі, агентом впливу якої був протягом 1930-х років. Під її тиском переходить під угорську протекцію та працює в інтересах Угорщини в період чехословацької кризи 1938 року. Тоді ж заснував та очолив парамілітарну гвардію чорносорочечників, яка стала інструментом гібридної війни, яку вела Угорщина проти Карпатської України протягом 1938–1939 рр. Сподіваючись від угорського уряду на автономію для регіону, Фенцик намагався використати гвардійців для посилення свого особистого політичного іміджу перед угорською владою та підкреслити своє регіональне лідерство.

Ключові слова: *Підкарпатська Русь, русофіли, Степан Фенцик, Польща, Угорщина, фашизм.*

Постановка проблеми. Чехословацький період в історії Закарпаття (1919–1939 рр.) позначений сплеском громадсько-політичної активності місцевого населення, що стало результатом демократичного устрою республіки. Особливістю політичної палітри міжвоєнного Закарпаття було його етнонаціональне забарвлення. Це відображалося переважно у двох течіях: українофільство та русофільство. Політичні партії цих напрямків намагалися поширити свою національну орієнтацію серед місцевого русинського населення, яке на той час перебувало на стадії формування своєї національної ідентичності.

Попри позитивні політичні зрушення і можливості, які надав чехословацький режим для розвитку культурного і політичного життя в регіоні, представники обох таборів часто були в опозиції до центральної влади. Причинами цьому були питання надання автономії для регіону, що затягувалося офіційною Прагою та невизначена національна політика влади. Зрештою це спонукало частину партій та їх лідерів до співпраці із іноземними державами, що мали свій геополітичний інтерес в регіоні. Серед таких був і Степан Фенцик – один із найактивніших політичних діячів краю першої половини ХХ століття.

Надзвичайно амбітний, самовпевнений та з чудовою освітою він намагався відігравати провідну роль в громадсько-політичному, культурному та духовному житті регіону. Не задовольняючись лідерством в русофільському культурному товаристві ім. Олександра Духновича, як греко-католицький священик докладав багато зусиль, щоб стати єпископом Мукачівської єпар-

хії [12, с. 353]. Після невдалої спроби на духовній ниві на початку 1930-х років звернувся до політики, ставши засновником однієї із провідних русофільських партій краю, ідеологія якої будувалась на ідеях російського фашизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри насичену біографію Степана Фенцика його постать доволі епізодично висвітлена в історіографії. Радянська історіографія, і часто небезпідставно, таврувала його зрадником, фашистом і колаборантом, а його громадсько-культурна та духовна діяльність практично не згадувалась. Однією з перших неупереджених ґрунтовних праць, де постать Фенцика набуває ширшого відображення є дослідження американського історика Павла-Роберта Магочі «Формування національної ідентичності: Підкарпатська Русь, 1848–1948» [12], що вперше була видана в США у 1978 році. Тут вивчено роль інтелігенції Підкарпатської Русі в політичних та культурних процесах краю д.п. XIX – п. п. XX століття.

Зі здобуттям Україною незалежності переосмислення історії Закарпаття та діяльності багатьох регіональних діячів першої половини XX століття набуло значного розвитку. 24 лютого 1992 року рішенням президії Закарпатського обласного суду, згідно зі ст. 1 Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» Степана Фенцика було реабілітовано [2]. Попри офіційну реабілітацію його громадсько-політична діяльність в історіографії оцінювалась дослідниками критично, хоч і не стала окремим об'єктом дослідження. Варто згадати статтю Омеляна Довганича, який спираючись на матеріали радянської кримінальної справи, показав проугорську ревізіоністську політику Фенцика [6, с. 79–87]. Польський вплив на події в Підкарпатській Русі докладно дослідив Даріуш Домбровський у монографії «Польща і Закарпаття: 1938-1939 рр.» [7], де значна увага приділена зв'язкам Степана Фенцика із польськими спецслужбами.

Розвиток русофільського руху на Закарпатті першої половини XX століття частково відображено у працях Костянтина Куцова [10] та Маріана Токара [18; 19]. Формування та діяльність профашистської парамілітарної гвардії чорносорочечників заснованої Степаном Фенциком показано у однойменній статті Юрія Славіка [17]. Окремі аспекти громадсько-культурної діяльності Степана Фенцика висвітлені в статтях Олександра Гріна [4] та Івана Бачинського [2].

Таким чином, історіографія досить поверхово висвітлює обрану для дослідження тему та зачіпає тільки окремі напрямки діяльності Степана Фенцика. Можемо констатувати, що постать Степана Фенцика, як політика, так і не стала окремим об'єктом для дослідження.

Постановка завдання. У цій статті пропонується розглянути наступні питання: еволюцію політичних та ідеологічних переконань Степана Фенцика протягом досліджуваного періоду; його політичну діяльність, як лідера Російської «Русской» національно-автономної партії та депутата чехословацького парламенту (1935–1938 рр.); зв'язки Степана Фенцика з іноземними державами та організаціями, роль у дестабілізації політичного життя краю у 1930-тих рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Степан Андрійович Фенцик – неординарна постать громадсько-політичного життя Закарпаття першої половини XX століття. Народився у 1892 році в селі Великі Лучки у відомій священицькій родині, яка в національному плані дотримувалася русофільського напрямку. Його дядьком був знаний в краї письменник-русофіл Євген Фенцик. Здобувши середню освіту 1910 році, поступив до Ужгородської духовної семінарії, де його направили здобувати теологічну освіту в Будапешт. З 1910 по 1914 роки навчався на богословському факультеті Будапештського Королівського університету, а влітку 1914 р. пройшов курс французької мови і юриспруденції паризької «Ecole des Hautes Etudes sociales» Сорбонського університету. Згодом з 1914-го по 1915-й роки у Віденському університеті продовжує богословські, а в 1915–1917 рр. філософські студії. Між тим 1915 р. з дозволу міністра здає екзамени за 8 класів Будапештської державної музичної академії. У 1916 році Фенцику у Відні було присвоєно ступінь доктора теологічних наук, а в 1918 році в Будапешті стає доктором філософії. Обидва дипломи у 1922 році були затверджені Карловим університетом у Празі [2]. Крім російської та української мови вільно володів ще сімома мовами, а також міг читати латиною, арабською та староєврейською мовою [1, арк. 168].

Така багатогранна освіта зробила С. Фенцика одним із найерудованіших політиків краю, що вирізняло його в середовищі нечисленної політично активної інтелігенції Підкарпатської Русі і підсилювала його майбутні політичні амбіції. Ще в роки Першої світової війни (1916 р.) Степан Фенцик захопився русофільськими ідеями та прагнув до створення єдиного адміністративного регіону від Попрада до Тиси [1, арк. 46], що стало одним із основних напрямків його політичної діяльності в майбутньому.

З поверненням на Підкарпатську Русь після закінчення навчання відразу включається в громадсько-політичне життя краю. У 1920 році брав участь в установчих зборах культурного товариства «Просвіта», проте через переважання в ній українофільського (народовецького) спрямування згодом відходить від її діяльності. У 1923 році стає одним із засновників та керівників русофільського культурно-освітнього товариства імені Олександра Духновича («Общество им. А. Духновича») [19, с. 29–30]. Ідеї товариства ґрунтувалися на засадах русофільства, що трактувало місцеве населення, як частину «великорусского» народу від Попрада до Владивостоку, а домінуючою мовою в літературі та освіті визнавалася російська. Його авторству належить музика, написана у 1919 році на вірш «Подкарпатскіи Русины», слова якого приписують О. Духновичу. Дещо відредаговані рядки цього вірша та музика урядовим рішенням від 1936 року, були затверджені, як «Гімн Підкарпатської Русі» нарівні з чеським народним гімном «Kde domov můj» та словацьким «Nad Tatrou sa blýska». Його виконання передбачалося на всіх офіційних заходах як на Підкарпатській Русі, так і на Пряшівщині [11]. Протягом 1920-тих рр. С. Фенцик провадив переважно громадсько-культурну активність в регіоні. Проте, з огляду на національне спрямування багатьох партій, його діяльність як секретаря товариства ім. О. Духновича та пропаганда російської мови та культури робила його одним із провідних діячів русофільського табору.

Початок політичної активності Степана Фенцика пов'язана із тодішнім губернатором Підкарпатської Русі Антонієм Бескидом, який керував краєм з 1923 по 1933 роки. Ще у 1923 році Фенцик, за вказівкою Бескіда, у Празі познайомився з російськими білоемігрантом Володимиром Новіковим, а 1926 році мав зустріч із Олександром Керенським в Парижі, з яким вів розмову про автономію Підкарпатської Русі. На цій зустрічі він просив Керенського, який був у дружніх відносинах з президентом Томашом Масариком, щоб той клопотав перед ним з приводу надання автономії краю. [1, арк. 48]. Проте отримав від Керенського негативну відповідь, мотивуючи це тим, що він не буде втручатися у внутрішні справи республіки.

У 1932 році після невдалої спроби посісти єпископську кафедру Мукачівської греко-католицької єпархії після смерті Петра Гебея та виходу на пенсію з викладацької роботи, Степан Фенцик повністю поринає у політичну діяльність. Тоді в середовищі переконаного русофіла А. Бескида виникла ідея створення нової політичної сили, яка мала вимагати від чехословацької влади впровадження автономії в регіоні. Ідея створення партії зародилася ще у 1927 році, але можливою до реалізації стала тільки у 1930-х роках [1, арк. 74]. Тодішні політичні та соціально-економічні обставини на Підкарпатській Русі максимально сприяли появі нової опозиційної до влади партії.

Економічна криза 1932 року відчутно вдарила по всій Чехословаччині. Вона нівелювала багато позитивних наслідків земельної реформи 1928 року і звела нанівець зростання життєвого рівня на Підкарпатській Русі впродовж 1920-х рр. У краї різко зростала кількість безробітних: 1930 р. – 7057 осіб, а у 1933 – 19 451 особи. Як результат в регіоні поширеними явищами стали страйки, нестача хліба і злидні. Крім економічних додалися і політичні невдоволення владою, пов'язані із затягуванням надання автономії Підкарпатській Русі, що було вимогою більшості політичних сил краю. Розчарування викликала і адміністративна реформа 1928 року, за якою замість автономного сейму регіон отримав так званий Земський уряд, який місцева еліта розцінювала прямою перешкодою на шляху до автономії. Водночас більшість управлінських посад у регіоні займали чехи, що призводило до поступової чехізації інформаційного та освітнього простору. Невизначеною була національна та мовна політика Праги по відношенню до регіону, що полягала у балансуванні між українофільським та русофільським рухом [12, с. 347–348]. Все це посилювало протестні настрої у краї і запит на нові політичні сили. Забігаючи наперед відзначимо, що результати виборів 1935 року стали цьому підтвердженням. Якщо у 1929 році на виборах до чехословацького парламенту провладні партії на Підкарпатській Русі отримали 64% голосів виборців, то у 1935 році вже тільки 37%. Переконливу перемогу отримали опозиційні партії із автономістськими гаслами, серед яких була і новостворена партія Степана Фенцика [16, с. 97].

Серед інших причин появи нової русофільської партії була і неоднозначна ситуація у таборі русофілів. Багаторічне лідерство у ньому партії Автономний-Земледільский Союз (АЗС) на чолі із Андрієм Бродієм ставало менш очевидним, оскільки у 1930-тих роках дедалі відкрита проугорська орієнтація АЗС дискредитувала партію і русофільство загалом, як в очах чехословацького уряду, так і місцевого населення. Особливо гостро іредентистські тенденції у політиці Бродія засуджували представники молодого покоління русо-

філів, вихованого у чехословацькому демократичному режимі з чіткими слов'янофільськими ідеями. Водночас Фенцик ще із початку 1920-х рр. підтримував тісні контакти із русофільськими студентськими групами в Празі («Возрождєніє», а згодом і «Центральний Союз Подкарпаторусскіх Студєнтов»), надаючи їм фінансову допомогу та активно сприяючи їм у вирішенні організаційних питань. Члени саме цих організацій згодом стануть ядром його політичної сили. Крім цього пропаговані Фенциком ультраправі та панславістські гасла користувалися серед русофільської молоді неабиякою популярністю, а сам він, попри опозиційність до чехословацької влади, тоді ще не сприймався як агент інтересів інших держав. [10, с. 196].

Першим кроком до створення нової політичної сили було заснування газети «Карпаторуський голос», яка мала стати основним інформаційним рупором майбутнього політичного утворення. Першим редактором газети став Степан Фенцик, а потім Йосип Камінський. Газета висвітлювала діяльність русофільського товариства ім. О. Духновича, вела активну кампанію за російську мову та введення у школах «русскіх» підручників. Чи не найбільше місце на сторінках газети займали антиукраїнські та античеські публікації. Власне різка антивладна риторика і стала причиною заборони газети у 1934 році. Її наступницею стала газета «Нашь Путь», що стала офіційних органом уже новоствореної партії. Перший номер оновленої газети вийшов тільки в червні 1935 року, тобто вже після виборів до парламенту [18, с. 143–144]. Назва цього друкованого органу певною мірою показує профашистські ідеологічні орієнтири її засновника Степан Фенцика. Саме під такою назвою з 1933 року виходила газета «Російської фашистської партії» очолюваної Костянтином Родзаєвським у м. Харбін.

Безпосереднє формування партії розпочалася напередодні виборів до чехословацького парламенту, що відбулися у травні 1935 року. З метою зібрання грошей для свого політичного проекту з жовтня 1934 по березень 1935 рр. Степан Фенцик перебував у США, де намагався переконати російську та карпаторуську діаспору підтримати його політичні ідеї. Офіційно американська поїздка здійснювалася на запрошення «Американського карпаторуського союзу» з метою ознайомити місцеву діаспору із поточним станом політичних, економічних і церковно-культурних справ на Підкарпатській Русі [1, арк. 274]. Проте американський вояж Фенцика був прикриттям для чехословацьких спецслужб, що мав приховати реальні джерела фінансування Степана Фенцика з Польщі [7, с. 74]. Попри те, у 1935 році при поверненні додому чехословацькі власті його заарештовують через підозру співпраці із організаціями, що мали чітко виражену античехословацьку та прогорську позицію Але вже через місяць Степан Фенцик був звільнений з-під варти, спочатку під заставу, а потім у зв'язку з обранням його депутатом чехословацького парламенту від РНАП [1, арк, 79]. Американська мандрівка Фенцика та його зв'язки там із православними колами також призвели до конфлікту із керівництвом Мукачівської греко-католицької єпархії. У 1934 році єпископ Олександр Стойка навіть позбавив Степана Фенцика сану під час його перебування у США. Проте офіційними причинами такого рішення стали канонічний непослух, підозра в схизмі та негідне священицьке життя [2].

Негативно поїздка Степана Фенцика до США була сприйнята і у середовищі місцевих русофілів. Ще 4 жовтня 1934 р., напередодні приїзду Фенцика до США, на засіданні Центральної Руської Народної Ради (очолюваної Й. Камінським) було ухвалено звернення до американських русинів про те, що С. Фенцик не має повноважень представлятися від імені всіх карпаторусинів краю, через те, що члени ради відносяться до його постаті із недовірою [8, с. 1]. Попри це, арешт Фенцика в подальшому сприяв його позитивному політичному іміджу в русофільському таборі, особливо серед молоді, яка трактувала його як «великомученика». Арешт Фенцика також викликав співчуття та підтримку зі сторони карпаторуської діаспори в США, яка навіть пропонувала Фенцику переїхати до Америки та зайняти пост тамтешнього єпископа, отримавши у розпорядження резиденцію вартістю у 75 тис. доларів [15, с. 106]. Варто відзначити, що Фенцик один із перших політиків краю, який увійшов у відкриту конфронтацію із чехословацькою владою. Попри жорстку антиурядову риторику і зв'язки із зовнішніми державами, Фенцик декларував своє слов'янофільство та майбутнє Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини [3, с. 44].

Організація нової політичної сили розпочалося ще під час американського вояжу Фенцика. У листопаді 1934 року було створено оргкомітет до якого ввійшли: Павло Фодор (вчитель), Василь Федькович (інженер) та Іван Ковач (вчитель). [1, арк. 36]. Офіційно нова політична сила була заснована 3 березня 1935 на зборах у Хусті. На цьому з'їзді головою партії одноголосно було

обрано Степана Фенцика (хоча тоді він ще перебував у США). Нова політична стала сила стала називатися «Російська (Русская) національно-автономна партія» (РНАП). У самій назві було вказано три основні пріоритети майбутньої політсили: політичний – це автономія, мононаціональний характер партії та, так звана, «русскость» або «карпаторусскость» місцевого населення. Однак 3 березня не було вирішено всіх організаційних питань. І тому 31 березня було скликано Перший загальний з'їзд РНАП в Мукачеві, на якому були присутні понад триста делегатів. На цьому з'їзді відбулася кінцева організація партії, ухвалені всі основні програмні цілі новоствореної партії [18, с. 130].

Одним з основних програмних напрямків партії було добиватися автономного статусу Підкарпатської Русі у складі Чехословацької республіки, виборів до крайового сейму та визначення кордонів краю із врахуванням приєднання до Підкарпатської Русі частини Східної Словаччини, де більшість населення складали русини. Маючи такі цілі, Фенцик і його партія розгорнули активну діяльність серед тамтешнього населення [12, с. 353]. Водночас, це була не єдина політична сила в регіоні, яка взяла на озброєння русофільську національну ідею та вимогу автономії регіону. Проте на відміну від інших русофільських політиків краю його ідеї базувалися на всебічній підтримці домінантного статусу для російської культури та російської національної ідентичності серед населення Підкарпатській Русі. Завдяки цьому партія змогла дістати значну підтримку з боку російської еміграції та православних кіл, хоча сам Фенцик був греко-католицьким священником. Крім зав'язків з російською еміграцією Степан Фенцик налагодив співпрацю з польською стороною, яка ще на початку 30-х років почала надавати фінансову допомогу на його громадсько-культурну, а згодом і політичну діяльність [7, с. 57]. В політичних колах Польщі отримав агентурне прізвисько «Доктор Русинський» [15, с. 104].

У структурі РНАП були відчутні авторитарні елементи. На партійних публічних зборах Фенцик часто заявляв, що в політичному житті потрібно йти слідом Гітлера та Муссоліні. Попри захоплення політичним досвідом Гітлера та Муссоліні, проте програмно новостворена партія йшла в дусі чехословацького демократизму і не відрізнялася від тогочасних регіональних партій. Проте під впливом профашистських депутатів в чехословацькому парламенті та російським фашистських організацій, з якими тісно спілкувався Фенцик, партія поступово набувала, як внутрішніх, так і зовнішніх рис фашистських угруповань. [1, арк. 37]. Так, наприклад, РНАП була єдиною політичною силою в регіоні, де була ухвалена партійна форма у вигляді чорної сорочки, штанів, кашкету та ременю, який мав оперізувати пояс та одне плече. Такий однострій був введений керівництвом партії для свого членства у 1936 році, проте він так і не прижився та зрідка використовувався на окремих заходах російського культурного життя краю [17].

З жовтня 1938 року чорна форма стала атрибутом так званої гвардії чорносорочечників, створеної Фенциком в умовах пожвавлення політичної боротьби між україно-філами та русофілами в період формування першого автономного уряду. Гвардія стала пропагандистським органом РНАП та силовою частиною партії, яка мала забезпечувати порядок та безпеку на мітингах та маніфестаціях. Певний вплив на формування РНАП та її ідеології мали закордонні профашистські об'єднання російських білих емігрантів з якими Фенцик підтримував активний зв'язок. Серед них: Російський фашистський союз («Русский фашистский союз») та Фашистський національно-трудовий союз нового покоління («Фашистский национально-трудовой союз нового поколения»). З пропагандистською метою на межі 1938-1939 рр. широко тиражованим був плакат з біографією та портретом С. Фенцика, який іменував себе «вождем карпаторусских фашистовъ» [6, с. 86]. У січні 1939 року його було обрано почесним членом Російського фашистського союзу [1, арк. 207]

Як і чимало інших партійних платформ, програма РНАП містила стандартну обіцянку дати селянам більше землі. В національному плані РНАП стояла на проросійських позиціях, вважаючи місцеве населення частиною російського народу. Гостро засуджувалася концепція етнокультурної окремішності підкарпатських русинів від інших слов'янських націй. Термін «русин» для фенциківців позиціонувався, як пережиток минувшини, а русинська ідентичність асоціювалася із українським спрямуванням, яке використовувало його, як інструмент українізації регіону [14, с. 2].

На парламентських виборах у травні 1935 року РНАП брала участь у блоці з «Національним об'єднанням» проросійського політика Карела Крамаржа. Їх результати (29 926 голосів із 323 645 виборців, які взяли участь в голосуванні) дали можливість Степану Фенцику стати депутатом головного законодавчого органу республіки. Вже у першому своєму виступі з трибуни

парламенту 27 червня 1935 року С. Фенциком було порушено питання автономії Підкарпатської Русі, що стало основним напрямком його діяльності як депутата [3, с. 44]. За перший рік своєї каденції подав більше 20 інтерпеляцій (запитів) до різних органів влади, зокрема: «Про гімн», «Про урядову мову», «Про земельну реформу і фірму «Латориця», «Про журналістику», тощо [3, с. 48–50]. Крім політичних питань в парламенті Степан Фенцик часто порушував і питання господарського та культурно-освітнього характеру. Проте основною вимогою перед парламентом було ухвалення конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі. У новому складі парламенту для цього склалися всі необхідні умови. Перемога в регіоні опозиційних до центральної влади політичних сил поставила питання автономії значно гостріше. Найбільш радикальними у цьому відношенні були депутати від русофільських партій АЗС та РНАП.

У червні 1936 року Степаном Фенциком на розгляд парламенту було подано проект «Конституції Підкарпатської Русі», де йшлося про реалізацію автономії краю. Проект Фенцика складався із 42 параграфів, де окреслювалися повноваження законодавчої та виконавчої гілок влади майбутньої автономії. Згідно нього в компетентності крайового сейму залишалися питання освіти, національного виховання, релігійного, мовного характеру та системи місцевого управління. Сейм мав складатися із 40 депутатів, де 28 місць відводилося представникам місцевого руського населення, а 12 – нацменшинам. Виконавча влада мала зосереджуватися в руках губернатора Підкарпатської Русі, який був підзвітним крайовому сейму. Губернатор призначався Президентом республіки за пропозицією уряду з числа трьох обраних депутатів сейму. Підтримали проект словацькі опозиційні депутати, які також мали конфронтацію із Прагою з питання автономії Словаччини [20].

Проте проект Фенцика був розкритикований навіть депутатами парламенту з русофільського табору. Головні закиди полягали в тому, що у документі не були визначені територіальні межі майбутньої автономії та в недосконалому принципі розподілу місць в автономному сеймі на представників національної більшості та нацменшин [9, с. 4]. У листопаді 1936 року альтернативний конституційний законопроект про крайову автономію подала коаліція русофільських та українофільських депутатів парламенту від імені Центральної Руської Народної Ради. У цьому проекті вимагалося надання широкої автономії, обумовленої Сен-Жерменським договором 1919 року із приєднанням до неї території Східної Словаччини заселених русинським населенням. Підписантами проекту з числа депутатів були русофіл А. Бродій та українофіл А. Волошин. Ще один проект у листопаді 1936 року подавали члени парламентської урядової коаліції на чолі з русофілом Едмундом Бачинським та українофілом Юліаном Реваєм.

Натомість уряд відхилив всі подані проекти і як альтернативу автономії видав «тимчасовий» закон № 172, що набував чинності із жовтня 1937 року. Головні його відмінності від попереднього політичного статусу регіону полягали у незначному збільшенні повноважень губернатора краю, а замість виборного сейму, якого вимагали більшість політичних сил краю, було створено раду з двадцяти чотирьох членів, яких призначав губернатор [12, с. 370–371]. Ігнорування автономних вимог та впровадження цього закону тільки загострило взаємовідносини регіональних політиків автономістів із центральною владою.

Загалом результати виборів до парламенту та політична активність С. Фенцика показали стрімкий ріст популярності нещодавно створюваної РНАП, яку підтримувала Польща. Це внесло деякі розбіжності в русофільський табір, що користувався всебічною підтримкою Угорщини. Попри спільність геополітичних інтересів Угорщини та Польщі навколо Підкарпатської Русі, ще до 1938 року Будапешт бентежила польська підтримка діяльності Степана Фенцика і його угрупування. Фаворитом Угорщини був Андрій Бродій. Обидва політики вороже ставилися один до одного, в чому немалу роль відігравали амбіції, оскільки програми РНАП і АЗС були подібні, а головна мета взагалі одна – автономія Підкарпатської Русі та боротьба з українським впливом в регіоні. Жоден з політиків не висував гасел незалежності, хоча таємно працювали на ворожі держави. Угорська сторона прагнула підпорядкувати РНАП Бродієві, оскільки хотіла завдяки цьому отримати цілковитий вплив на обидва ворогуючі угрупування. Необхідності співпраці між РНАП і АЗС згодом домагалася також і польська сторона, оскільки взаємна боротьба ворогуючих лідерів ослабляла античехословацький іредентистський табір.

Перші спроби об'єднання обох партій були здійснені у листопаді 1937 року. На початку грудня 1937 року переговори продовжилися в Мукачеві, але їхній хід був доволі проблематичним. «Каменем спотикання» була пропозиція представників АЗС, що передбачала розпуск обидвох партій та створення на їх базі однієї полі-

тичної сили [7, с. 76]. Особливо гостро питання об'єднання двох політичних сил постала навесні 1938 року. Несприятливий для АЗС та РНАП результат виборів до місцевих рад, які відбулися 22 та 29 травня, стали приводом для польської сторони відмовитися від співпраці з лідером РНАП і передати подальшу політичну діяльність Будапешту. Робилося це з метою об'єднання антиукраїнських сил, які поступалися впливом українському руху, що активно розвивався в регіоні і частково підтримувався Прагою. У другій половині липня 1938 року польські дипломати повідомили Фенцика про припинення своєї підтримки його партії і про необхідність відновлення переговорів з АЗС у справі побудови спільного русофільського фронту на противагу українофільському табору у вимогах перед чехословацьким урядом автономного статусу для регіону [7, с. 108].

У вересні 1938 року питання автономії знову стало на порядку денному. Через німецький тиск на Чехословаччину навколо Судетської області загострилися і територіальні претензії Угорщини та Польщі. Складна міжнародна обстановка водночас активізувала і вимоги словацьких та закарпатських політичних кіл перед Прагою у наданні регіонам автономії. 21 вересня 1938 року всі депутати чехословацького парламенту від Підкарпатської Русі русофільської та української орієнтації підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації в регіоні, яку було вручено уряду Чехословаччини та дипломатичним представництвам західних держав у Празі. Під загрозою розпаду ЧСР її уряд став чинити практичні кроки у цьому напрямку. 11 жовтня 1938 року було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі на чолі з Андрієм Бродієм. До цього уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє українського напряму. Степан Фенцик також отримав міністерський портфель і був визначений відповідальним за переговори між Словаччиною та Підкарпатською Руссю у питанні визначення кордону.

Вже наступного дня після формування уряду уповноважений міністр Фенцик відвідав Словаччину, де вперше обговорив можливість зміни кордону на етнічній основі з греко-католицьким єпископом Павлом Ґойдичем та лідерами русинської громади в Пряшеві. Через два дні це питання було порушено на переговорах у Братиславі з прем'єр-міністром Словаччини Йозефом Тісо. Однак Тісо, посилаючись на словацько-угорські переговори по кордону, утримався від обговорень по суті, тому їх перенесли на пізніший термін. Водночас, з ініціативи Фенцика, 13 жовтня відновила свою діяльність Пряшівська Руська Національна Рада, а після цього були створені такі ж Руські Національні Ради в населених русинами районах і селах східної Словаччини [21]. В наступні дні ці ради в численних меморандумах і петиціях до автономних урядів в Ужгороді, Братиславі та центрального уряду в Празі вимагали приєднання їхніх районів і сіл до Підкарпатської Русі [5].

На другому засіданні автономного уряду, що відбулося 18 жовтня 1938 року було заслухано доповідь Степана Фенцика про політичну ситуацію на Пряшівщині та перемовини щодо кордонів з урядом Словаччини. Вирішено продовжити ці перемовини та створити експертну комісію для проведення переговорів, яку очолив історик Микола Бескід. Водночас комісія, що базувалася в Пряшеві, незабаром викликала незадоволення словацької влади, яка, не зовсім безпідставно, запідозрила її у причетності до сепаратистських виступів русинів у східній Словаччині. Тому діяльність цього органу не була тривалою. Через арешт А. Бродія, якого звинуватили у роботі на користь Угорщини та рішення Віденського арбітражу подальші переговори про визначення кордонів між Підкарпатську Руссю та Словаччиною відійшли на другий план [21]. Степана Фенцика також було запідозрено в антидержавній діяльності, однак йому вдалося уникнути арешту, сховавшись у польському посольстві, а згодом переїхати до Угорщини. Із встановленням 26 жовтня 1938 року проукраїнського автономного уряду Августина Волошина, значна частина русофільського табору займає антиурядову позицію та остаточно переходить на проугорську орієнтацію.

Після Віденського арбітражу Степан Фенцик стає ключовою фігурою у подальшій угорській ревізіоністській політиці в регіоні. Цьому сприяло і те, що інший лідер русофільського табору та прихильник Угорщини А. Бродій на той час знаходився у чехословацькій в'язниці. Користуючись обставинами, як єдиний представник попереднього автономного уряду активно намагався залучитися підтримкою угорського уряду. На двох зустрічах із прем'єр-міністром Угорщини Бейлою Імреді, що відбулися в Будапешті 11 та 14 листопада С. Фенцику було запропоновано стати депутатом угорського парламенту від Закарпаття та фінансову підтримку на пропагандистську діяльність, метою якої було запевнити населення Підкарпатської Русі у політичних та економічних перспективах краю у складі Угорщини. Як ствер-

джував Степан Фенцик на післявоєнних допитах радянському слідству, до співпраці з угорцями його мотивували особисті амбіції бути політичним лідером регіону [1, арк. 87–89]. З огляду на його біографію, така теза виглядає доволі правдоподібною. Тоді ж була висунута зустрічна вимога до угорського уряду, що полягала у наданні регіону автономії та можливості культурного та національного розвитку місцевого населення.

Крім прогандистської роботи 16 листопада 1938 року Степаном Фенциком було подано так званий «План визволення Карпатської Русі», який передбачав вступ озброєних загонів угорських терористів «Szabadcsapatok» (Вільні загони) під виглядом місцевих повстанців у населені пункти Карпатської України, де їх мали підтримати місцеві активісти РНАП та чорносорочечники. Для допомоги пропонувалося висунути угорські регулярні війська до чехословацьких кордонів, створити альтернативний кабінету А. Волошина уряд та підпільну радіостанцію неподалік кордонів з Підкарпатською Руссю для ведення інформаційно-пропагандистської кампанії проти офіційного Хуста [13]. Загалом, у одній із розмов з міністром закордонних справ Угорщини Іштваном Чакі Степан Фенцик зобов'язався організувати близько 5 тис. чорносорочечників, що мали бути використані в боях з чесько-українськими військами. Проте, таких амбітних планів так і не було досягнуто [17].

Ставши депутатом угорського парламенту Степан Фенцик був членом економічного та культурного комітету. За свою роботу він отримував 1600 пенго за місяць. Попри депутатський мандат, партія Фенцика угорською владою була обмежена в діяльності. Загалом політичне керівництво та військові кола Угорщини із застереження ставилися до діяльності русофілів і, зокрема, С. Фенцика та його гвардійців чорносорочечників. Їх непокоїли русофільські та слов'янофільські тези своїх союзників. Через це діяльність очолюваної Фенциком РНАП під тиском влади трансформувалася в так звану «Угроруську національну партію», яка помітної участі в політичному житті регіону в період угорської влади так і не відіграла [19]. Також під тиском угорців була розпущена гвардія чорносорочечників, а більшість її членства відійшли від активного громадсько-політичного життя. В нових політичних реаліях зазнав змін і домінуючий серед русофілів панславізм, який трансформувався в концепцію тисячолітнього угорсько-карпаторуського історичного братерства в лоні святостефанської корони, що стала головною ідеологемою в регіоні до кінця угорської окупації. Водночас ідея автономії активно пропагована Фенциком в умовах чехословацького демократичного режиму не була сприйнята угорською владою і поступово зійшла нанівець.

Висновки. Постать Степана Фенцика є прикладом складної політичної картини Закарпаття міжвоєнної доби. Чехословацька лояльність притаманна для більшості політиків краю у 1920-х роках, уже в наступному десятилітті змінюється радикальною опозиційністю з відверто сепаратистським відтінком. Причинами цього стали: загострення економічної ситуації в регіоні, проблеми надання автономії, що довгий час ігнорувалося Прагою, а також складна міжнародна обстановка навколо Чехословаччини. Саме в кризові 1930-ті роки визріла політична кар'єра Степана Фенцика. Примітно, що до цього часу Фенцик, який буд одним із провідних діячів громадсько-культурного життя місцевих русофілів, не примкнув до жодної існуючої на той час партії. Натомість його амбіційність спонукала до створення свого політичного проекту, що призвело до розколу в середовищі русофільського табору. Водночас РНАП програмно майже нічим не відрізнялася від інших регіональних русофільських партій, але радикальність та популізм її лідера дали можливість молодій партії здобути хороший результат на парламентських виборах. Особливо популярним С. Фенцик був у середовищі русофільської молоді. Він чітко відчував політичні тренди свого часу, що призвело до фашизації діяльності його партії.

Як депутат чехословацького парламенту активно відстоював надання автономії Підкарпатській Русі. В національному плані сповідував ідею приналежності русинів краю до «великорусского» народу від Попрада до Владивостоку, а домінуючою мовою в крайовій літературі та освіті визнавав російську. Радикально виступав проти українізації регіону, що дозволило йому заручитися фінансовою підтримкою Польщі, агентом впливу якої був протягом 1930-х років. Проте напередодні Мюнхенської угоди 1938 року під її тиском переходить під угорську протекцію. Пік його політичної діяльності припав на 1938–1939 роки. У жовтні 1938 року призначається міністром першого автономного уряду Підкарпатської Русі, а після Віденського арбітражу стає інструментом гібридної війни Угорщини проти Карпатської України. Саме в цей час відкрито декларує свої профашистські погляди іменуючи себе вождем «карпаторусских» фашистів та створює загони чорносорочечників,

які використовував для підсилення свого особистого політичного іміджу перед угорською владою. Проте розрахунок на угорську підтримку в контексті реалізації автономії краю з ним на чолі, так і не був реалізований, а подальша його політична діяльність зазнає обмежень.

Список літератури:

1. Архів Управління Служби Безпеки України (АУСБУ) в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-6014, т. 1. 288 арк.
2. Бачинський І. Стефан Фенцик – істинний патріот нашого краю. URL: https://bachynskyj.blogspot.com/2015/09/blog-post.html (дата звернення 25.11.2024)
3. Возникновеніе, дѣятельность и организація Русской національно-автономной партіи. *Календарь на 1937 годъ: Изданіе Русской національно-автономной партіи.* Ужгородъ: Викторія, 1936. С. 41–62.
4. Грін О. Політик і музикант: С. А. Фенцик і музичне життя Підкарпатської Русі у першій пол. 20-х років XX ст. *Журнал «Тиса».* 1994. № 3-4. С. 141–142;
5. Держархів Закарпатської області. Ф. 50. Оп. 3. Спр. 375. 11 арк.
6. Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А. Бродієм, С. Фенциком та їх спільниками, *Реабілітовані історією. Закарпатська область, книга перша*, Ужгород, 2003. С. 79–87.
7. Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939 рр. Київ, 2009. 392 с.
8. Какъ работали противъ Фенцика. *Нашъ Карпаторусскій Голосъ.* 1934. 27 ноября. С. 1.
9. «Конституція» д-ра Фенцика, которая не даетъ возможности осуществить автономію. *Русскій Народный Голосъ.* 1936. 16 іюня. С. 4.
10. Куцов К.О. Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у міжвоєнній Чехословаччині (1920–1939 рр.). Дисертація на здобуття ступеня доктор філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Ужгород, 2021. 319 с.
11. Літераті Т. Втрачений Ужгород: яким був гімн Підкарпатської Русі (фото) // *Інтернет-видання «Про Захід»*. URL: https://prozahid.com/vtrachenyj-uzhhorod-iakym-buv-himn-pidkarpatskoi-rusi-foto/ (дата звернення 25.11.2024)
12. Магочі П.-Р. Підкарпатська Русь: формування національної самосвідомості (1848–1948). Ужгород, 2021. 768 с.
13. Пагіря. О. «Гібридна війна» Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938–1939 рр. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pahiria_Oleksandr/Hibrydna_viina_Uhorschyny_ta_Polschi_proty_Karpatskoi_Ukrainy_u_1938_1939_rr.pdf?fbclid=IwAR1OQo8vts6K1xCBiDmMHuPfPlzFYcIYEFRhT9siau5f52ph8qvYKzUmkQw (дата звернення: 25.11. 2024)
14. Почему мы – карпатороссы, а не русины? *Карпаторусскій Голосъ.* 1939. 12 марта. С. 2.
15. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945, Москва, 2006. 546 с.
16. Остапець Ю. Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. Ужгород, 2009. 408 с.
17. Славік Ю. Структура та діяльність «Русской Национальной Гвардии Чернорубашечников» під проводом Степана Фенцика (1938–1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Історія*. 2020. Вип. 1 (42). С. 73–79.
18. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. 379 с.
19. Токар М. Руська Національно-Автономна Партія. Організація та діяльність. Ужгород, 2000. 35 с.
20. Návrh poslance dr. Š. A. Fencika o ústavě samosprávné Podkarpatské Rusi, 10 června 1936. / Poslanecká sněmovna Národní shromáždění republiky Československé. URL: https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/tisky/t0624_00.htm (дата звернення 25.11.2024)
21. Popély Árpád. A kárpátukrán szojm megválasztása 1939 februárjában (1. rész). *Fórum Társadalomtudományi szemle.* 2017. № 3. С. 15–44. URL: https://forumszemle.eu/2017/09/08/a-karpatukran-szojm-megvalasztasa-1939-februarjaban-1-resz/ (дата звернення 25.11.2024).

Slavik Yu.V., Krupchynskyi A.I. POLITICAL ACTIVITY OF STEPAN FENTSYK IN THE 1930S.

The article is devoted to one of the most active politicians of Transcarpathia in the first half of the twentieth century, Stepan Fentsyk. In particular, the article reveals the development of his political and ideological views during the period under study, analyzes his political activities as the leader of the Russian (Ruskaja) National Autonomous Party and as a member of the Czechoslovak Parliament (1935–1938), and shows Stepan Fentsyk's connections with foreign states and organizations, his role in destabilizing the political life of the region in the 1930s. Stepan Fentsyk's political activity began in 1932 under the auspices of the then-governor of the region, Antonii Beskyd. In 1935, with Polish support, he founded and led the pro-Fascist Russian National Autonomous Party, which sent Fentsyk to the Czechoslovak legislature in the 1935 parliamentary elections. As a deputy, he strongly supported granting autonomy to Subcarpathian Ruthenia. The party Fentsyk founded

had authoritarian features and was ideologically close to fascist movements. As a convinced Russophile, he professed the idea that the Rusyns of Transcarpathia belonged to the «Great Russian» people from Poprad to Vladivostok, and he recognized Russian as the dominant language in regional literature and education. He was an opponent of Soviet Russia and maintained ties with the white immigrant movement and Russian fascist groups. He was radically opposed to the Ukrainisation of the region, which allowed him to secure the financial support of Poland, whose agent of influence he had been during the 1930s. Under pressure from Poland, he came under Hungarian patronage and worked in Hungary's interests during the Czechoslovak crisis of 1938. In 1938, he founded and headed the Black Shirt Paramilitary Guard, which became an instrument of the hybrid war waged by Hungary against Carpathian Ukraine in 1938–1939. Hoping for autonomy for the region from the Hungarian government, Fentsyk tried to use the guards to enhance his political image with the Hungarian authorities and to emphasize his regional leadership.

Key words: *Subcarpathian Rus, Russophiles, Stepan Fentsyk, Poland, Hungary, fascism.*

УДК 94(477.54)”1917/1918”+94(477.54):355.01(477:470)”2014/2024”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.20

Турченко Г.Ф.
Запорізький національний університет

Стьопочкін М.М.
Запорізький національний університет

БОРОТЬБА ЗА ХАРКІВЩИНУ В ПЕРШІЙ СОВЄТСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (1917–1918 РР.) ТА НОВІТНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (2014–2024 РР.) ВІЙНАХ

В статті обґрунтовуються загарбницькі наміри Росії захопити Харківщину в період Першої совєтсько-української (1917–1918 рр.) та Новітньої російсько-української (2014–2024 рр.) війн. Проведено історичні аналогії. Зазначено, що вказані війни мають ознаки гібридних конфліктів. Висвітлено внутрішньополітичну ситуацію в Харкові напередодні його захоплення російськими більшовиками. Характеризується тактика більшовиків по захопленню Харкова, зокрема проведення незаконного більшовицького «з'їзду» в місті в 1917 р. Описуються невдалі спроби проросійських заколотників здійснити переворот в Харкові в 2014 р. Розкривається хронологія захоплення Харківщини в Першій совєтсько-українській війні (1917–1918 рр.). Описано плани російських більшовиків перетворити Харків в свій головний військовий плацдарм та політичний центр на території України в Першій (1917–1918 рр.) та Другій (1918–1921 рр.) совєтсько-українській війнах. Висвітлюється швидке просування росіян на території Харківщини під час повномасштабного російського вторгнення в 2022 р. Описано невдалі спроби росіян закріпитися в місті. Вказується на антибільшовицьку позицію більшості харків'ян в Першій совєтсько-українській війні (1917–1918 рр.) та проукраїнську позицію містян під час повномасштабного російського вторгнення в 2022 р. Контрнаступ, який було проведено українськими військовими частинами на Харківщині сумісно з німецько-австрійськими військами в Першій советсько-українській війні (1917–1918 рр.) визнано блискавичною та успішною військовою операцією. Контрнаступ українських військових в 2022 р. звільнив від загарбників територію Харківської області. Доведено, що втрата Харкова в 1917 р. обумовила швидке захоплення влади в Україні. Натомість збереження Харкова в 2022 р. вберегло українців як від російського бліцкригу так і від низки псевдоісторичних маніпуляцій російського керівництва.

Ключові слова: *Українська Народна Республіка, Російська Совєтська Республіка, Україна, Росія, Харків, російсько-українські війни.*

Постановка проблеми. Актуальність розглянутої теми полягає в тому, що Перша совєтсько-українська (1917–1918 рр.) та Новітня російсько-українська (2014–2024 рр.) війни мають історичні аналогії. Одна з головних стратегічних цілей для росіян, яка прослідковується в обох війнах, це захоплення Харкова. Розглядаючі історичні аналогії, які мають місце у вказаних російсько-українських конфліктах, важливо відокремити і розглянути саме ті аспекти, які стосуються спроб росіян захопити Харків. Необхідно встановити, чому це місто, в силу певних історичних обставин, росіяни вважають важливим «плацдармом» в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події Першої совєтсько-української війни (1917–1918 рр.), в т. ч. спроби російських більшовиків встановити контроль над Харковом, розглядаються в багатьох працях, зокрема в праці Турченко Ф., Каганова Ю., Турченко Г. [17]. Загальний розгляд розбудови українського війська та перебіг Першої совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) висвітлено в праці Тинченко Я. «Новітні запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918». У вказаній праці описано ключові події на Харківщині [15]. Більш деталізований виклад подій в Харкові, зокрема політичні передумови і початковий етап встановлення більшовицького контролю в місті, розкрито в статті Гавриленко, О. Логвіненко І. «Більшовицький переворот у Харкові: як це було» [2]. Більш ширша картина перебігу звільнення Харківщини міститься у спогадах сотника армії Української Народної Республіки Монке-

вича Б. «Похід Болбочана на Крим» [9]. У вказаній праці розкрито перебіг наступу армій, битв, задіяних військових формувань та озброєння, які мали місце на Харківщині в 1918 р. Початкові події «русской весны» в Харкові в часи Новітньої російсько-української війни, спроби росіян проголосити «Харківську Народну Республіку» подаються в документальній хронології Штефанова О. «Предыстория войны. Рождение «народных республик»» [13]. Ситуація та настрої у Харкові, оборона міста та деокупація Харківщини в час повномасштабної російсько-української війни подається в документальному фільмі «Битва за Харків» [4], в статтях Нечепоренко О. «Нескорене місто. Як вдалося захистити Харків, не допустити окупації?», «Ми – мішені у тирі», «Як Харків живе з постійними обстрілами» [10; 11] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення історичних аналогій в подіях Першої совєтсько-української (1917–1918 рр.) та Новітньої російсько-української (2014–2024 рр.) війн, зокрема в боях за Харків.

Виклад основного матеріалу. В Новітній російсько-українській війні (2014–2024 рр.) українці зіштовхнулися з військовим імперіалізмом РФ, яка має мету окупувати, без винятку, всі українські території. В Першій совєтсько-українській війні (1917–1918 рр.) українці також зазнали агресії з боку совєтської Росії. Особливу цінність для Росії становлять ті українські міста, які вважаються історичними центрами. В першу чергу мова йде про Київ, як сказав В. Путін, «мать городов русских». Головне вістря атаки в Першій совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та Новітній російсько-українській (2014–2024 рр.) війнах було спрямоване на Київ. Проте, окрім наміру захопити Київ, існує ще одна, теж важлива ціль російської експансії. Мова йде про спроби росіян захопити Харків.

Перша совєтсько-українська (1917–1918 рр.) та Новітня російська-українська (2014–2024 рр.) війни мають ознаки гібридних війн. У вказаних війнах керівництва ленінської та путінської росії створювали під своїм протекторатом невизнані квазідержавні утворення на території України. В Першій совєтсько-українській війні такими утвореннями були «Донецько-Криворізька радянська республіка» (проголошена 9–14 лютого 1918 р.), «Одеська радянська республіка» (проголошена 17 січня 1918 р.) та «Радянська республіка Тавриди» (проголошена 19 березня 1918 р.) [16, с. 92–103]. В Новітній російсько-українській війні, схожим чином, такими утвореннями були «Луганська/Донецька Народні Республіки». Сучасні квазідержавні утворення використовували власні військові формування, т. зв. «ополченцев». Радянські «республіки» використовували сили місцевих більшовиків. Радянське керівництво навіювало міф про т. зв. «громадянську війну» на території України.

Але історичні аналогії прослідковуються на тільки у цьому. Важливе місце у сучасній російсько-українській війні посідає боротьба за Харків. Боротьба між совєтською Росією та УНР теж велася за це місто.

Нагадаємо, 25 жовтня 1917 р. (за ст. ст.) в Петрограді до влади прийшли російські більшовики, які проголосили Росію Республікою совєтів [17, с. 61]. Невдовзі після цього в Києві 7 листопада 1917 р. (за ст. ст.) Українською Центральною Радою було проголошено ІІІ Універсал про створення Української Народної Республіки. Діячі Центральної Ради не визнали російських більшовиків і вважали їх прихід до влади незаконним. В свою чергу російські більшовики не визнавали Українську Народну Республіку, як окрему державу, і почали вимагати її негайного приєднання до совєтської Росії. Російські більшовики з самого початку були налаштовані встановити контроль над Києвом. Ними було здійснено спроби більшовицьких переворотів в Києві. Перший заколот 29–31 жовтня 1917 р. (за ст. ст.) не приніс бажаного результату. Другий 30 листопада 1917 р. (за ст. ст.) взагалі закінчився провалом – 1-ша українська сердюцька дивізія роззброїла більшовицьких заколотників [17, сс. 66–67]. Після цього більшовики організували 3–5 грудня 1917 р. (за ст. ст.) в Києві «Всеукраїнський з'їзд совєтів» на якому планували «оголосити» про створення «совєтської» України. Але і тут їх спіткали невдача – більшість учасників з'їзду підтримали Центральну Раду [17, с. 68]. У розпал більшовицького з'їзду до Центральної Ради був надісланий ультиматум; в разі невиконання якого більшовики погрожували відкритою війною [15, с. 8]. Центральна Рада відкинула вимоги більшовиків. У відповіді Генерального секретаріату на ультиматум більшовиків, яка була відправлена 5 грудня 1917 р. (за ст. ст.), тогочасна внутрішньополітична ситуація, яку в Росії створили більшовики, була названа не інакше як «анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи» [18, с. 512]. Того ж самого дня, навіть не дочекавшись офіційної відповіді від Центральної Ради, 5 грудня 1917 р. (за ст. ст.) / 18 грудня 1917 р. (за н. ст.) Совнакром оголосив про стан війни з Центральною Радою [17, с. 69]. Почалася Перша совєтсько-українська війна.

Окрім Києва, Харків став другою головною ціллю російських більшовиків. Напередодні Першої совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) в Харкові існували представницькі органи, які були сформовані з різних політичних партій та сил. Це, в першу чергу, Військово-революційний комітет та Слобідська Українська Рада. Також певний плив мали Харківська Рада робітничих та солдатських депутатів, Виконавчий комітет Донецького і Криворозького басейну, Міська Дума [2, с. 49]. Через наявність різних політичних органів, партій та сил в Харкові спостерігалася унікальна ситуація, при якій не було домінування якоїсь конкретної політичної сили. Більшовики в Харкові і на Харківщини не мали значної підтримки серед населення. Харківська газета «Южный край» в номері від 16 листопада 1917 р. виразила осуд «большевізму» і його «вождям», назвавши «большевистское возстаніє» не інакше як «отвратительный кровавый бунт» [20]. Багато харківських міських та губернських органів, навіть радянських за своїм форматом, виступали проти свавілля російських більшовиків. Зокрема представники Харківської губернської селянської ради, які були присутні на Всеукраїнському з'їзді советів в Києві. Вони публічно викрили на з'їзді нечестні дії делегата від більшовиків В. Шахрая, коли той намагався дати неправдиві свідчення [18, с. 503].

Вже після початку Першої совєтсько-української війни, 8 грудня 1917 р. (за ст. ст.) вранці, більшовики раптовим ударом захопили Харків. Більшовицькі загони Р. Сіверса та М. Ховріна, які прибули з Росії, вступили до міста. Роблячи вигляд того, що, начебто, російські більшовики не планують залишатися в місті довгий час, а лише наступають через Харків на донського отамана Каледіна, вони окопалися в місті [2, с. 51]. Окупований Харків став більшовицьким плацдармом в Україні. Туди надходили головні військови сили більшовиків з Петрограду, Москви, Твері, Тули, Мінську та із Західного фронту [17, с. 69; 15, с. 10]. 12 грудня 1917 р. (за ст. ст.) в Харкові був створено головний військовий штаб більшовиків на чолі з колишнім кадровим офіцером В. Антоновим, який здійснював командування більшовицькими військами в Україні [15, с. 10]. Більшовики дуже швидко нарощували свої сили в Харкові. В грудні 1917 р. до міста майже щоденно прибували ешелони з Росії [17, с. 72]. Отже Харків, після невдалих спроб захопити Київ, став головним плацдармом в Україні для більшовиків.

Однак, окрім цього, російські більшовики зробили Харків також і власним політичним центром. Вони вдалися до методу «з'їзду та перевороту». На наступний день після захоплення міста російсько-більшовицькими військами, 9 грудня 1917 р. (за ст. ст.) більшовики провели в Харкові свій «з'їзд», який був безпідставно проголошений «всеукраїнським». На «з'їзді» були присутні тільки більшовицькі делегати Донецького-Криворізького басейну та частина делегатів з Києва, які, після невдачі на «Всеукраїнському з'їзді совєтів», перемістилися в Харків. Інші регіони України на цьому «з'їзді» не були репрезентовані [17, с. 69]. 12 грудня 1917 р. (за ст. ст.) харківський більшовицький «з'їзд» самочинно проголосив «УНР республікою совєтів робітничих, солдатських і селянських депутатів». В Харкові був створений також і більшовицький «уряд» [17, с. 69]. Демократична багатопартійна ситуація, яка була в Харкові напередодні приходу російських більшовиків, була замінена на жорсткий контроль з більшовицького петроградського центру.

Окрім методу «з'їзду та перевороту» російські більшовики вдаються до прямої військової агресії. На початку Першої совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) більшовики перейшли в активний наступ на Харківщині. Просуваючись з Харкова вони атакували 13 грудня 1917 р. (за ст. ст.) станцію Лозова. Ця станція мала важливе географічне положення на шляху більшовиків до Каледіна. Українські війська, які дислокувались в Лозовій (підрозділи Сімферопольського полку ім. П. Дорошенка) відбили наступ більшовиків. Також харківські та московські червоногвардійці здійснили сумісний поход на Чугуєв. Офіцери та вихованці українізованого Чугуєвського військового училища були розбиті більшовиками [15, с. 10–11].

В самому Харкові 26 грудня 1917 р. (за ст. ст.) російські більшовики захопили стратегічні об'єкти – в т. ч. головний телеграф та міські залізниці [5, с. 169]. Не дивлячись на те, що в місті вже довгий час орудували російські більшовики, в Харкові залишались військові формування Центральної Ради. 23 грудня (за ст. ст.) більшовики роззброїли українізований бронедивізіон. В ніч на 28 грудня (за ст. ст.) російські більшовики розброїли українські формування в Харкові – 2 Український та Чигиринський полки і остаточно захопили місто [15, с. 12; 2, с. 53]. Місцеві харківські більшовики на чолі з Артемом намагалися завадити росіянам роззброювати українські формування, проте, під тиском росіян, припинили спроби [2, с. 52].

Перебування окупаційних російсько-більшовицьких військ в Харкові супроводжувалося конфліктом з містянами. Харків'яни не підтримували окупантів, а росіяни себе поводили в місті свавільно та нахабно. Навіть місцеві харківські більшовики виказували обурення. В той же час керівництво російсько-більшовицьких окупаційних військ в Харкові було невдоволене, тим, що місцеві мешканці не співпрацюють з росіянами і не допомагають їм [2, с. 53]. Бажаної підтримки російські більшовики в Харкові так і не отримали.

Одночасно з Харковом більшовиками було захоплено Катеринослав, який боронили Гайдамацький курінь та українізований 134 Феодосійський полк [15, сс. 11–12]. Невдовзі після цього більшовики з боями захопили 30 грудня 1917 р. (за ст. ст.) станцію Лозову. Після цього вони почали стрімкий наступ українським Лівобережжям захоплюючи нові міста і села. Було захоплено Синельнекове, Олександівськ, Павлоград та інші населенні пункти [5, с. 169].

6 січня 1918 р. (за ст. ст.) головнокомандуючий більшовицькими військами в Україні В. Антонов оголосив про загальний наступ своїх військ у напрямку Полтава-Київ. Більшовики розпочали свій головний наступ з Харківщини, з двох напрямків, де вони змогли закріпитися, з Харкова та Лозової [17, с. 73; 15, с. 12]. Харків та Харківщина виконували задачу одного з основних більшовицьких плацдармів. З іншого напрямку, з Білорусі, мали наступати на Київ через Чернігівщину інші більшовицькі війська [15, с. 12]. «Харківську групу» більшовицьких військ, яка була сформована з російських та харківських червоногвардійців, очолював М. Муравйов, помічник В. Антонова [15, с. 12]. 6 січня (за ст. ст.) війська Муравйова захопили Полтаву. Військовий гарнізон Полтави не чинив опору загарбникам сподіваючись на мирну та безпечну для містян передачу міста більшовикам [15, с. 12]. Проте війська Муравйова в захопленій Полтаві влаштували криваву різанину [17, с. 74]. Більшовицькі війська на чолі з Муравйовим продовжили свій наступ з Полтави далі. Через якийсь час вся Лівобережна Україна була під контролем російських більшовиків.

Ситуація змінилася із укладанням Брест-Литовського мирного договору між Українською Народною Республікою та Четверним союзом, який було укладено 27 січня 1918 р. (за ст. ст.) [17, с. 82]. Українські військові частини та німецько-австрійські війська розпочали сумісний контрнаступ проти більшовицьких військ в Україні [15, с. 17].

Контрнаступ тривав, в т.ч. і на Харківському напрямку, на якому наступали українські військові частини на чолі з талановитим полковником П. Болбочаном. Зі звільненої Полтави українські війська продовжували наступ на Лозову і Харків. Більшовики намагалися декілька разів зупинити наступ – під ст. Водяною або на своїй добре укріпленій лінії оборони Мерчик-Огульці-Мерефа. Проте наступаючі українські війська взяли ст. Огульці. Також українські вояки заблокували більшовицький загін на ст. Люботин, яка мала сполучення з Харковом, в якому знаходились основні сили більшовиків. Відрізані і деморалізовані більшовики панічно відступали і залишили велику кількість озброєння і техніки. Як писав у своїх мемуарах Б. Монкевич, сотник української армії, більшовицька трофейна «здобич» «дістaвила все необхідне для» української «дивізії» [9, сс. 74 – 76]. Залишатись і окопатись в Харкові, щоб тримати в ньому затяжну оборону, більшовики не наважились. Тим паче, що містяни не виказували їм ніякої підтримки.

В результаті успішного контрнаступу союзних військ російські більшовики стрімко залишали українські території. 7 квітня 1918 р. українські війська увійшли в Харків [15, с. 17]. В той же час в Харків вступили і німецькі війська, які наступали з напрямку Конотоп-Суми-Югодухів-Люботин [9, с. 78]. Харків було визволено. В харківському наступі приймали участь наступні українські військові формування: полк ім. П. Дорошенка, Запорізький кінно-гірській гарматний дивізіон ім. К. Гордієнка, 2-гий Запорізький полк, автопанцирний дивізон та інші військові формування [9, с. 75].

В Першій совєтсько-українській війні (1917–1918 рр.) Харків став військовим плацдармом та політичним центром для російських більшовиків. Під час Другої совєтсько-української війни (1918–1920 рр.) російські більшовики, знову захопивши Харків, проголосили його «столицею» совєтської України. Російськими більшовиками совєтська «столиця» протиставлялася Києву, який довгий час був під контролем Директорії. Статус совєтської «столиці» Харків зберігав до 1934 р. [17, с. 121].

В Новітній російсько-українській війні (2014–2024 рр.) Харків теж став однієї з перших цілей для росіян. 21 листопада 2014 р. в Україні розпочалася Революція гідності, в результаті якої була повалена влада проросійської маріонетки В. Януковича.

У відповідь проросійські сили, як і російські більшовики свого часу, теж вдалися до спроб

організувати в Харкові свій «з'їзд» і здійснити в місті «переворот». В Харкові 22 лютого 2014 р. у Палаці Спорту відбувся з'їзд депутатів обласних рад від «Партії регіонів». На з'їзді планувалося оголосити невизнання Майдану і законність влади В. Януковича. Проте В. Янукович на цей з'їзд не приїхав. А його поплічники – губернатор харківської області М. Добкін та мер Харкова Г. Кернес не наважилися на переворот [13].

Окрім вказаного «з'їзду» в місті відбувалися вуличні мітинги прихільників і ворогів Євромайдану [14]. 6 квітня 2014 року проросійські мітингувальники спробували штурмом захопити Харківську облдержадміністрацію. Проросійські мітингувальники пішли штурмом також на харківську міліцію, яка захищала облдержадміністрацію. Під час захоплення облдержадміністрації проросійські сили спробували проголосити так звану «Харківську Народну Республіку». В критичний момент в ситуацію втрутився спецназ, який 8 квітня зачистив будівлю облдержадміністрації від проросійських заколотників. Облдержадміністрація була остаточно повернута під контроль української влади [13]. Метод «з'їзду та перевороту» в Харкові не приніс Росії успіху. Проросійських заколотників не підтрмували місцеві харків'яни, через, що у заколотників не було достатньо сил та ресурсів, щоб захопити будівлю облдержадміністрації та утримувати її.

Путінське керівництво побачило, що, в цілому, ідея т. зв. «Новоросії» провалилася, і більшість південно-східних українських територій залишилися під контролем України. У відповідь російське керівництво пішло на відкриті агресивні дії. Однією з головних цілей російського вторгнення залишалося захоплення Харкова та Харківщини.

24 лютого 2022 року російські війська розпочали повномасштабне військове вторгнення в Україну. Перші вибухи у Харкові лунали на самому початку війни. 24 лютого 2022 року, о п'ятій години ранку, Харків почали обстрілювати росіяни [3]. Того ж самого дня було поранено першого цивільного харків'янина [11]. Українські військвослужбовці, які знаходились поблизу Харкова, очікували вторгнення. Вони знаходились заздалегідь в полях, а не в самому місті. «Сценарій повномасштабного вторгнення розглядався, як найгірший, але ми до нього також були готові», – розповідає начальник штабу харківського добровольчого підрозділу «Фрайкор» Б. Войцеховський. Військовослужбовці Збройних Сил України, Нацгвардії та «Фрайкору» зреагували в перший день вторгнення швидко та мобільно. Вже о першій годині дня ними були зайняті бойові позиції на Північній Салтівці [11]. В перший же день вторгнення росіяни, разом з бронетехнікою, зупинилися в селі Циркуни, яке знаходилося за 2 км від Харкова. Проте були там знищені [4].

Росіяни продовжували спроби прорватися у місто. Проникнення російських військовослужбовців в Харків відбулося на північній околиці міста, в районі Салтівка. Українські військовослужбовці атакували і змусили росіян відступити від міста. 27 лютого 2022 р. російські спецпризначенці знову проникли безпосередньо в саме місто і спробували закріпитись в міській школі №134, проте теж були знищені [4]. Також в місто декілька разів з інших напрямків безрезультатно проривалися інші ворожі групи, але жодна з них не змогла закріпитися. Українські війська відбивали наступи росіян. Місцеві мешканці Харкова виказували рішучий та сміливий спротив окупантам. Варто відзначити активну співпрацю і допомогу харків'ян українським військовослужбовцям. Зокрема, коли відбувалося проникнення російських диверсантів на територію міста, харків'яни вчасно повідомляли про місцеперебування російських військовослужбовців [4]. Олег Синєгубов, голова Харківської військово-цивільної адміністрації, зазначав, що російські військові були «абсолютно деморалізовані» і «у Харкові українським військам здаються цілі групи по 5–10 осіб» [8]. Боєць нацгвардії, на позивний «Пітбуль», якій відбивав росіян в районі П'ятихаток, розповідав, як українські військові зупиняли росіян на околицях Харкова. За його словами, російські колони, коли по ним відкривали вогонь, не зупинялися, щоб правильно перегрупуватися і дати бій, і продовжували на повному ходу їхати. Росіяни не очікували спротиву, і коли він почався були абсолютно розгублені [11].

В Новітній російсько-українській війні (2014–2024 р.), як і в Першій совєтсько-українській (1917–1918 рр.), Харків та Харківщина мали стати одним з основних плацдармів для росіян в Україні. З Харківщини росіяни планували наступати далі вглиб території Лівобережної України, в т. ч. планували прорватися до російського угруповання на Донбасі. Інші російські угруповання наступали на територію України з території Білорусі. Ці напрямки наступу проходили через Київщину та Чернігівщину.

Проте, росіяни так і не змогли зайти в Харків. Українські військовослужбовці, які боронили Харків, при організованій і своєчасній допомозі цивільних містян, відбили усі спроби росіян про-

рватися в місто. Після цього росіяни, що так і не змогли закріпитися в самому місті, почали масовані обстріли Харкова. 1 березня 2022 року було обстріляно Харківську ОВА [7]. Росіяни обстрілювали і інші об'єкти державного значення, зокрема харківську міську Раду [19]. Окрім обстрілів об'єктів державного значення росіяни обстрілювали і цивільні об'єкти – зокрема дитячу обласну лікарню і багатоповерхові житлові будинки.

Згодом українські військові зуміли закріпитися на виїздах з міста. В травні 2022 року почалась деблокада міста – українські війська перейшли в перший контрнаступ на харківському напрямку. Головною задачею для українських військ було відтіснити російські війська від міста задля того, щоб росіяни не змогли обстрілювати Харків з ствольної артилерії та танків. Згодом українськими військами була узята Мала Рогань та інші населенні пункти. Росіяни були змушені відтягнути свої сили від міста [4].

За словами начальника штабу оперативно-стратегічного угруповання військ «Хортиця», А. Баргилевича, ще в квітні 2022 року, під час планування першого контрнаступу на Харківщині, був задум використовувати харківський напрямок для майбутніх великих наступальних операцій [4]. Проте спершу українським командуванням харківська операція задумувалась як невелика за масштабом і локальна. Планувалася тільки блокування Ізюму і захоплення Балаклеї та інших населенних пунктів [4]. Чіткої ідеї деокупації всієї Харківщини тоді не було.

В липні та серпні 2022 р. почалася підготовка до наступу на харківському напрямку. Особливо важливу роботу у підготувальній фазі операції відіграли українські артилеристи. За словами Андрія Маліновського, начальника центру об'єднаної вогневої підтримки ОСУВ «Хортиця», в цей період українські артилеристи щоденно працювали по російським військам. В ніч перед наступом вони нанесли точні вогневі удари по ворожим пунктам керування. В результаті у російських військах, які знаходилися на передових лініях, була порушена комунікація та зв'язок. Це стало однією з причин того, що контрнаступ українських військ був проведений успішно [4].

В перший же день контрнаступу було прорвано оборону противника. На 11 вересня 2022 р. було відомо про звільнення сіл Байрак, Нова Гусарівка, Щурівка й Вільхуватка [6]. Із звільненням цих населених пунктів почався контрнаступ українських військ на Харківщині. Вся операція з самого початку стала блискавичною.

У росіян була суцільна дезорганізація, багато російських підрозділів тікали навіть без бою. В результаті операції українськими військовими було захоплено стільки трофейної бойової техніки, що навіть з'явилося жартівливе висловлювання – «російський лендліз» [4].

В результаті наступу було звільнено майже всю Харківську область. Небезпека окупації Харкова мінімізувалась. Проте Харків довгий час потерпав від постійних обстрілів з боку росіян. З різновиду зброї, яку використовують росіяни, були Іскандери, С-300, безпілотники. Обстріли міста відбувалися майже щодня, навіть в передсвяткові дні. 29 грудня 2023 р. о 5-ій та 7-ій ранку росіяни здійснили один з наймасованіших обстрілів міста. Ввечері, 30 грудня, по Харкову були випущені «Іскандери» [10].

Після успішного контрнаступу українських військ в Курській області і після того, як керівництво США дало офіційний дозвіл бити тією зброєю, яку вони передали Україні, по території РФ, інтенсивність обстрілів Харкова значно скоротилася. Як розповідає депутат харківської облради Олександр Скорик: «Ми вже дві доби спимо спокійно» [12].

Проте росіяни відновили систематичні обстріли міста, тепер вже КАБами. Зокрема 20 вересня 2024 р. місто було обстріляне КАБами, одне з влучань було біля медзакладу [1]. Харків по цей день обстрілюється КАБами.

Як зауважив Р. Грищенко, командир 127-ї окремої бригади територіальної оборони України, захоплення Харкова було принципово важливим для росіян. Захопивши Харків росіяни могли би вдатись до різних маніпулятивних дії експлуатуючи політику совєтської історичної пам'яті. В разі захоплення Харкова російські пропагандисти могли би розповідати, що Харків, а не Київ, є «справжньою» столицею «справжньої» України; що столичний Київ – це щось несправжне, прозахідне і т.д. [4].

Висновки. Отже Перша совєтсько-українська (1917–1918 рр.) та Новітня російсько-українська (2014–2024 рр.) війни мають багато спільного. В обох конфліктах Росія створювали квазідержавні утворення, які використовували власні військові «формування»; російське керівництво використовує в обох війнах вигадану тезу «громадянської війни» на території України. Харків став важливою ціллю росіян. Спроби захоплення Харкова у вказаних конфліктах проходило двума методами: метод «з'їзд та переворот» і відкрита військова агресія. В Харкові під час Першої совєтсько-укра-

їнської війни (1917–1918 рр.) перший і другий методи російсько-більшовицької експансії спрацювали; проте в Новітній російсько-українські війні (2014–2024 рр.) в Харкові так і не зміг відбутися проросійський заколот. Наявність того, що Харків досі неокупований вказує, що і другий метод теж не приніс бажаного результату. Харкову та Харківщині росіяни відводили роль головного військового плацдарму та політичного центру в Україні. Героїчна стійкість українських військових, належне стратегічне розуміння ситуації українським командуванням та необхідна військова підтримка союзників зумовили те, що Харків був швидко визволений в 1918 р. і досі залишається неокупованим у 2024 р. Саме антибільшовицька та проукраїнська позиції харків'ян сприяли швидкому визволенню міста в 1918 р. і успішному його захисту в 2022 р. Визволення Харкову в Першій совєтсько-українській війні стало великою поразкою більшовиків. Збереження Харкова в Новітній російсько-українській війні унеможливило перетворення міста в російський плацдарм і зберегло українське суспільство від низки псевдоісторичних маніпуляцій з боку пропагандистів РФ.

Список літератури:

1. Вдруге за 20 вересня росіяни вдарили по Харкову: влучили у Шевченківському, Київському і Холодногірському районах. *Суспільне. Харків*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://suspilne.media/kharkiv/840935-vibuhi-u-harkovi-vdruge-za-20-veresna-rosiani-vdarili-po-medzakladu-v-centralnij-castini-mista/

2. Гавриленко О. Логвіненко І. Більшовицький переворот у Харкові: як це було. *Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету*. Харків: Основа, 1994.

3. Горун О. Перший день війни у Харкові: хроніка 24 лютого 2022 (фото, відео). *Об'єктив*. [Електроний ресурс] Режим доступу: https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2023/02/24/pershij-den-vijni-u-harkovi-hronika-24-lyutogo-2022-foto-video/

4. Документальній фільм «Битва за Харків». *ТСН*. [Електроний ресурс] Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=QbzkzvnucC8&t=3s&ab_channel=%D0%A2%D0%A1%D0%9D

5. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Т. 1. Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 320 с.

6. Залужний про Харківський напрямок: «До виходу на державний кордон залишається 50 км». *Радіо Свобода*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zaluzhnyi-kharkivshchyna-prosuvannia/32028463.html

7. Іванець, О. Ракетний обстріл Харківської ОДА рік тому показав рівень агресії рф. *Армія. INFORM*. [Електроний ресурс]. Режим доступу: https://armyinform.com.ua/2023/03/01/raketnyj-obstril-harkivskoyi-oda-rik-tomu-pokazav-riven-agresiyi-rf/

8. Лисогор І. Контроль над Харковом і Чугуєвом повністю наш, наступ ворога йде на трьох напрямках. *LB.UA*. [Електроний ресурс]. Режим доступу: https://web.archive.org/web/20220227120030/https://lb.ua/society/2022/02/27/507146_kontrol_nad_harkovom_i_chuguievom.html

9. Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим: Спогади / Редактор-упорядник Р. М. Коваль. Київ: Наш формат, 2014. 272 с.

10. Нечепоренко О. «Ми – мішені у тирі». Як Харків живе з постійними обстрілами. *BBC News Україна*. [Електроний ресурс] Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9r2rdnlqgyo

11. Нечепоренко О. Нескорене місто. Як вдалося захистити Харків, не допустити окупації? *Радіо Свобода*. [Електроний ресурс] Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/kharkiv-viyna-lyutyy-2022/32284813.html

12. Після дозволу США бити їхньою зброєю по рф Харків перестали обстрілювати. *UKRRAIN Український дощ*. [Електроний ресурс] Режим доступу: https://ukrrain.com/pislya_dozvolu_ssha_biti_ihnoyu_zbroeyu_po_rf_harkiv_perestali_obstrilyuvati.html

13. Предыстория войны. Рождение «народных республик». Документальний фільм. *Олександр Штефанов*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=nyphRYYC_Tk&ab_channel=%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%A8%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2

14. Соколинська О. Чорне перше березня 2014-го в Харкові. *Газета «День»*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://m.day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/chorne-pershe-bereznya-2014-ho-v-kharkovi-0

15. Тинченко Я. Новітні запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2010. 112 с.

16. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 С.

17. Турченко Ф., Каганов Ю., Турченко Г. Історія України (1914–1945): підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук. Запоріжжя: «Гельветика», 2021. 368 С.

18. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 1: 4 березня – 7 грудня / упоряд. В. Верстюк та ін.; відп. ред. В. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 1996.

19. Харківську міську раду обстріляли росіяни. *Центр Новин. Інформаційне агентство*. [Електроний ресурс]. Режим доступу: https://www.centernews.com.ua/?p=344502

20. Южный край: ежедневное издание. Харків, 1917 – 3 листопада. *Харківські періодичні видання*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://escriptorium.karazin.ua/items/c7d02409-3e74-461f-9fd9-ebdafd56d21d

Turchenko G.F., Stopochkin M.M. THE STRUGGLE FOR KHARKIV OBLAST IN THE FIRST SOVIET-UKRAINIAN (1917–1918) AND RECENT RUSSIAN-UKRAINIAN (2014–2024) WARS

The article substantiates Russia's aggressive intentions to seize Kharkiv Oblast during the First Soviet-Ukrainian (1917–1918) and New Russian-Ukrainian (2014–2024) wars. Historical analogies are made. It is noted that these wars have signs of hybrid conflicts. The domestic political situation in Kharkiv on the eve of its capture by the Russian Bolsheviks is highlighted. The tactics of the Bolsheviks to capture Kharkiv are characterized, in particular, the holding of an illegal Bolshevik «convention» in the city in 1917. The unsuccessful attempts of pro-Russian rebels to carry out a coup in Kharkiv in 2014 are described. The chronology of the capture of Kharkiv Region in the First Soviet-Ukrainian War (1917–1918) is revealed. The plans of the Russian Bolsheviks to turn Kharkiv into their main military base and political center on the territory of Ukraine in the First (1917–1918) and Second (1918–1921) Soviet-Ukrainian wars are described. The rapid advance of the Russians on the territory of the Kharkiv region during a full-scale Russian invasion in 2022 is highlighted. The unsuccessful attempts of the Russians to gain a foothold in the city are described. The anti-Bolshevik position of the majority of Kharkiv residents in the First Soviet-Ukrainian War (1917–1918) and the pro-Ukrainian position of the townspeople during the full-scale Russian invasion in 2022 are indicated. The rapid advance of the Russians on the territory of the Kharkiv region during a full-scale Russian invasion in 2022 is highlighted. The unsuccessful attempts of the Russians to gain a foothold in the city are described. The anti-Bolshevik position of the majority of Kharkiv residents in the First Soviet-Ukrainian War (1917–1918) and the pro-Ukrainian position of the townspeople during the full-scale Russian invasion in 2022 are indicated. The counteroffensive, which was carried out by Ukrainian military units in the Kharkiv region jointly with the German-Austrian troops in the First Soviet-Ukrainian War (1917–1918), was recognized as a lightning-fast and successful military operation. Counteroffensive of the Ukrainian military in 2022. liberated the territory of the Kharkiv region from the invaders. It has been proven that the loss of Kharkiv in 1917 led to the rapid seizure of power in Ukraine. Instead, preserving Kharkiv in 2022 saved Ukrainians both from the Russian blitzkrieg and from a series of pseudo-historical manipulations by the Russian leadership.

Key words: *Ukrainian People's Republic, Russian Soviet Republic, Ukraine, Russia, Kharkiv, Russian-Ukrainian wars.*

УДК 94»1941/1944»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.21

Черкасов О.О.
Головне управління національної поліції в Миколаївській області

Біліченко Л.С.
Головне управління національної поліції в Миколаївській області

АДВОКАТУРА, СУД ТА НОТАРІАТ В СИСТЕМІ ОКУПАЦІЙНОГО АПАРАТУ ВЛАДИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА «ТРАНСНІСТРІЯ» (1941–1944 РР.)

У статті досліджується функціонування окупаційних правових установ, а саме: адвокатури, суду та нотаріату під час румунської окупації Півдня України. Робота базується на аналізі оригінальних періодичних джерел, більшість яких вперше введено до наукового обігу. На основі системного аналізу широкого корпусу джерел, опублікованих документів, вітчизняної наукової літератури у статті вперше здійснено комплексне дослідження функціонування судових установ, адвокатури та нотаріату на території Трансністрії протягом 1941–1944 рр. Історіографічний огляд підтверджує недостатнє вивчення заявленої проблеми у сучасних дослідженнях. У статті визначено заходи керівництва Румунії, здійснені для запровадження «нового порядку» на підконтрольній території, ідентифіковано систему органів та установ, відповідальних за реалізацію мети та завдань фашистської окупаційної політики на теренах Трансністрії, встановлено органи влади, уповноважені на організацію юридичних форм і засобів дотримання місцевим населенням правомірної поведінки в період запровадження румунсько-фашистського окупаційного режиму. Встановлено, що згідно наказу Губернатора Трансністрії від 18 жовтня 1941 р. на території Одеси засновувалися дирекція відділів та актів цивільного стану і нотаріальними справами. Одразу ж був і створений Юридичний відділ при Одеському Муніципалітеті. 5 березня 1942 р. Цивільний Губернатор Трансністрії проф. Олексяну повідомив Міського Голову м. Одеси пана Германа Пинтю про те, що ним затверджено «Бюро одеських адвокатів». Щодо судоих установ, то на території Трансністрії замість звичайного суду діяв Військово-польовий суд – надзвичайний спеціалізований військово-судовий орган, виключний, надзвичайний суд, який діяв поза нормами чинного в даній державі кримінального законодавства та юрисдикції. Із листопада 1941 р. при Відділі записів актів громадянського стану Одеського Муніципалітету розпочав роботу Нотаріальний Відділ. Відділ свідчив та оформляв угоди та договори за згодою сторін, явочним порядком. Діяли усі вищеперераховані правові установи до 1944 р., який став останнім роком румунської окупації.

Ключові слова: *генерал-губернаторство «Трансністрія», адвокатура, Бюро адвокатів, військово-польовий суд, нотаріат, румунська окупація, Друга світова війна.*

Постановка проблеми. Й до сьогодні у вітчизняній історичній науці немає чіткою позиції стосовно різноманітних аспектів діяльності окупаційних органів управління на українських землях у роки Другої світової війни. Не дивлячись на те, що з 1991 р. розпочалася масова політика розсекречення архівних документів з зазначеної проблематика, ще багато тем та аспектів вказаної теми залишаються поза увагою дослідників. Зокрема, до цього відноситься й функціонування адвокатських об'єднань, військово-польового суду та нотаріату на території румунського Генерал-губрнаторства «Трансністрія».

Як ми пам'ятаємо, Німеччина напала на Радянський Союз 22 червня 1941 р., а вже у серпні 1941 р. розгорнулися бої під Одесою, яку атакували румунські дивізії. 73 дні (5 серпня – 16 жовтня 1941 р.) тривала оборона міста. Лише після того, як підійшли нові німецькі частини, радянські війська залишили місто.

Окуповану триторію на схід від Дністра, яка охоплювала близько 40 000 км² з 2,2 млн мешканців, німецьке Верховне командування передало під контроль своїм союзником румунам. Натомість Румунське королівство на підконтрольній території створило Генерал-губернаторство

«Трансністрія», яке поділялося на 13 повітів і 65 районів. Губернатором Трансністрії було призначено Георге Алексяну. Столицею новоствореного губернаторства спочатку був Тирасполь, а згодом нею стала Одеса. Встановлення нормального правового порядку стало першочерговим питанням румунської окупаційної адміністрації в генерал-губернаторстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі значний внесок у дослідження даної тематики вніс одеський дослідник М.І.Михайлуца, який у своїх багаточисленних працях розглянув різні аспекти діяльності румунського режиму на Півдні України: від релігійної до пропагандистської політики. У 2010 р. виходить друком фундаментальна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [9], де чільне місце займає розділ відомих одеських істориків (Т. Вінцковський, М. Михайлуца, Г. Казимова, В. Щетніков) під назвою «Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія», що досить детально описує основні напрямки діяльності румунської адміністрації на окупованих територіях. Питання органів правопо-рядку в роки німецько-румунської окупації Півдня України дослідив С.М. Боган [3] та Л. С. Біліченко [2].

Постановка завдання. Мета статті – на основі матеріалів окупаційної преси дослідити функціонування адвокатури, суду та нотаріату на окупованій румунами території генерал-губернаторстві «Трансністрія».

Виклад основного матеріалу. До кінця жовтня 1941 р. Південь України був майже повністю окупований німецько-румунськими військами6. 19 серпня 1941 р. внаслідок спеціального договору між німецькими та румунськими уповноваженими, підписаного в Тягині, всю територію між Бугом і Дністром було віддано румунській адміністрації, під назвою «Трансністрія».

29 вересня 1941р. у Тирасполі склав присягу новообраний губернатор Трансністрії – професор Георге Алексяну. У своїй промові губернатор підкреслив, що «...Уряд Трансністрії має перед собою велике завдання своїми діями та працею досягти перемоги у військовій кампанії на Сході і відіграти вирішальну роль у новому будівництві...» Присяга

Рис. 1. Карта Генерал-губернаторства «Трансністрія»

(Джерело: 1.Алексяну Георге /рум. Alexianu Gheorghe/ (1897 г., Панчиу – 1.06.1946 г., Жилава). https://history.mk.ua/aleksyanu-george-rum-alexianu-gheorghe-1897-g-panchiu-1-06-1946-g-zhilava.htm)

завер-шилася принесенням подяки нацистському та фашистському вождям Німеччини та Італії.

За наказом новопризначеного губернатора, територія Трансністрії була розділена на 13 адміністративних повітів, які управлялися повітовими префектурами на чолі з голо вами адміністрацій – префектами. У містах, що входили до складу Губернаторства Трансністрії, також були свої адміністративні органи – примарії. Після здобуття Одеси, провідник румунської держави Антонеску видав декрет, яким включив Одесу з її околицями до Трансністрії та проголосив її столицею цілої губернії. Також, Одеса була виділена в окремий муніципалітет і примарія цього муні-ципалітету підпорядковувалася безпосередньо губернаторові. Генеральний примарем Одеського муніципалітету було призначено Германа Пинтю, а сенатори Володимир Кіореску й Елефтерія Сінікліу стали бурмістрами. Заступниками Генерального примаря було обрано В.К. Кіореску, Е.І. Сінікліу, К.В. Відрашку, проф. В.І. Кунверта, проф. Н.Н. Заєвлоші, а генеральним секретарем став А.К. Костінеску.

Згідно наказу Губернатора Трансністрії від 18 жовтня 1941 р. на території Одеси засновувалися дирекція відділів та актів цивільного стану і нотаріальними справами. Одразу ж був і створений Юридичний відділ при Одеському Муніципалітеті, начальником якого був призначений румунський адвокат, колишній військовий прокурор Одеси Думітреску [2, с. 78–95]. Юридичний відділ від дня свого заснування проводив велику та різноманітну роботу. Він займався юридичним обслуговуванням усіх Дирекцій Муніципалітету, виступав у справах Дирекцій у Преторатi та Військовому суді незалежно від того, чи є Дирекція позивачем чи відповідачем, затверджував з юридичної точки зору статути всіх добровільних та благодаткових товариств та переглядав і затверджував редакції договорів та займався питаннями опіки, призначаючи в необхідних випадках опікунів неповнолітнім. Крім того, Юридичний відділ вирішував всі спірні та незрозумілі питання про права власності на нерухоме майно приватних осіб, що знаходилися в місті або дачних місцевостях, користуючись для цього поки що радянськими законами. Права власності на рухоме майно Юридичний відділ не розглядав, оскільки була створена при Інвентарної дирекції спеціальна комісія [11, с. 3].

На початку листопада 1941 р. було засновано Бюро адвокатів. Вже станом на 30 листопада у Бюро нараховувалося 45 адвокатів [22, с. 4].

У 1 складі Одеського Університету був організований та розпочав свою діяльність Юридичний факультет, на якому свою викладацьку діяльність розпочали і члени Бюро адвокатів. Відродженому Юридичному факультету пощастило в тому сенсі, що в Одесі збереглися відмінні науково-викладацькі сили. Такими були професори – Фаас, Жилін, Покровський, Єравцов та Бориневич [13, с. 3].

4 січня 1942 р. у малій залі Муніципалітету відбулися загальні збори адвокатів Одеси, на яких

Рис. 2. Генерал-губернатор Трансністрії, професор Георге Алексяну

(Джерело: 1. Алексяну Георге /рум. Alexianu Gheorghe/ (1897 г., Панчиу – 1.06.1946 г., Жилава). https://history.mk.ua/aleksyanu-george-rum-alexianu-gheorghe-1897-g-panchiu-1-06-1946-g-zhilava.htm)

було заслухано звіт про діяльність деканату Бюро за 2 місяці його існування та проведено перевибори Бюро. Були зроблені доповіді деканом Бюро Н. Н. Стоговим та членами Бюро П. А. Потаповим і А. В., Дьяконовим. Після доповідей виступила адвокат Я. Я. Лукашов, із запрошених професорів Ясського Університету – майор С. Г. Берекет та адвокат Бухарестського Бюро К. В. Вщрашку. Усі доповіді докладно висвітлювали питання виховання та підготовки молоді до діяльності адвокатів та були вислухані з великою увагою. Після доповідей було проведено перевибори деканату Бюро. Вибраними в Бюро виявилися: декан – адвокат Н. Н. Стогов, віце-декан-адвокат А. В. Дьяконов, радниками деканату були обрані А. В. Потапов, С. С. Комісаржевський, І. К. Реут, Б. Г. Пушкарьов та П. Є. Гаврилович. Матеріали та протокол загальних зборів були представлені Губернатору Трансністрії для затвердження корпорації адвокатів та приєднання її до спілки адвокатів у Бухаресті [17, с. 4].

5 березня 1942 р. Цивільний Губернатор Трансністрії проф. Олексяну повідомив Міського Голову м. Одеси пана Германа Пинтю про те, що ним затверджено «Бюро одеських адвокатів». Бюро вже могло офіційно розпочати свою роботу [4, с. 3].

Щодо діяльності Бюро адвокатів «Одесская газета» писала наступне: «Бюро адвокатів в Одесі, до якого увійшли найдосвідченіші судові працівники та відомі адвокати, широко розгорнуло свою діяльність. Окрім своєї основної роботи з розробки проектів законодавчих заходів, бюро надає велику допомогу населенню у захисті його прав. Майже щодня до бюро звертаються городяни за всілякими порадами. Бюро адвокатів також приймає від населення заяви щодо ведення судових справ» [7, с. 3]. Окрім цього, при Будинку Вчених було організовано безкоштовну юридичну допомогу для науковців [23, с. 4].

Також, Губернатор Трансністрії проф. р. Олексяну затвердив статут Бюро адвокатів. Положення про Бюро адвокатів передбачала права та обов'язки осіб адвокатського стану. Центром Бюро була м. Одеса, причому, Бюро надано право приймати та затверджувати осіб адвокатського стану для всієї Трансністрії та її повітових міст. Цей захід дав змогу організувати юридичну допомогу населенню по всій Трасністрії [5, с. 4].

Згідно розпорядження Губернатора Трансністрії проф. Олексяну в Одесі була створена комісія для перевірки знань та можливостей зарахування до адвокатського стану всіх осіб, які записалися в Бюро адвокатів. На основі 48 та 49 параграфів Статуту корпорації адвокатів Румунії комісія складалася з трьох осіб: доктора Георгія Балхаша (голова комісії), адвоката Миколи Стогова та шефа юридичного Бюро Муніципалітету Андрія Думітріу [6, с. 3]. Комісія розпочала свою роботу з 25 травня 1942 р. На звання адвокатів було подано прохань від 64 претендентів і на звання стажистів – 29 чол. Для розгляду матеріалів про кожну особу окремо претендент був зобов'язаний подати диплом, постанову ради присяжних повірених або довідку окружного суду про службу цієї особи на відповідальних судових посадах до жовтня 1917 р. Крім зазначених документів, претендент надає довідку про свою політичну благонадійність і несудимість. Згадані в «Одеській газеті» № 76 адвокати Єлісєєв Дмитро та Табачников Микола до зарахування їх до корпорації адвокатів не могли відкрити своє власне бюро адвокатів у м. Києві [7, с. 4].

Приймали участь адвокати і у культурному житті Генерал-губернаторства. Так, Бюро одеської адвокатури, разом із артистами Російського театру Драми і Комедії, на чолі з художнім керівником Василем Вронським, влаштовула літературний суд над героєм п'єси Арцибашева «Ревність», який убив на грунті ревнощів свою дружину. У суді брали участь усі артисти у гримі та костюмах, що їх виконують персонажі п'єси. На організаційній нараді був обраний склад суду. Головним суддею вистав став Голова члена деканату Пушкарьов, прокурором – О. Д. Думітреску та А. І Властарі, адвокатом – віце-декан А. С. Дияконів, член деканату р. П. А. Потапов та адвокат М. Я. Лукашев, секретарем – адвокат С. Р. Левшин. Склад журі був обраний із представників професури та діячів літератури та мистецтва. Весь збір від вистави надійшов на користь Румунського Червоного Хреста [21, с. 3].

На території Трансністрії замість звичайного суду діяв Військово-польовий суд – надзвичайний спеціалізований військово-судовий орган, виключний, надзвичайний суд, який діяв поза нормами чинного в даній державі кримінального законодавства та юрисдикції, на основі особливого положення, при спрощеному до крайніх меж судочинстві та при скасуванні будь-яких гарантій нормально-законної течії. Так, у березні 1942 р. за нанесення словесних образ та грубу поведінку, Військово-польовий суд засудив Підгорододву Меланію Костянтинівну до сплати штрафу у сумі 2000 лей. За спробу переховуватися за підробленими документами Айзенберг Юхим Абрамович

був засуджений до ув'язнення до концентраційного табору. За крадіжку майна із єврейських квартир Військово-польовий суд засудив гр-на Дробота Євгенія Миколайовича, до тюремного ув'язнення строком на три місяці та до сплати штрафу в сумі 500 лей. За втечу з місця тимчасового ув'язнення засуджено до перебування в концтаборах Солоїда Івана Йосиповича. За скоєння дрібної крадіжки присуджено до тюремного вироку строком на один рік та до сплати штрафу в сумі 2000 лей, гр-н Андрущенко Костянтина Ілліча. Натомість, Військово-польовий суд виправдав гр. гр. Бурлея Андрія Яковлевича, Клименка Івана Юхимовича і Єурата Луку Спіридоновича, які звинувачувалися, за помилковими доносами, у зайнятті відповідальних посад за радянської влади [18, с. 8].

Також, за грубе поводження з державними чиновниками Військово-польовий суд засудив Барона Арсентія Івановича до тюремного ув'язнення строком на 45 днів і до сплати штрафу в сумі 500 лей. За ухилення від здачі радіоприймачів був засуджений до трирічного ув'язнення Ковальчук Станіслав Валентинович.

Гострим перед судом стояло і вирішення єврейського питання. Так, за приховування єврейської національності, Військово-польовий суд засудив юристів Суріса Тавиду Мойсеевича і Суріса Рахіль Лазарівну до дворічного тюремного ув'язнення та до сплати штрафу у 2000 лей і дворічного тюремного ув'язнення та до сплати штрафу у 5000 лей, а за ухилення від явки в гетто до каторжних робіт терміном на 10 років, з позбавленням у правах на чотири роки після відбутого покарання [19, с. 4].

У Трансністрії тривало полювання і на партизан, диверсантів та шпигунів на користь Радянського Союзу. За повідомленням «Одесской газеты»: «Під час відступу радянських військ з Одеси частинами НКВС було залишено групу партизанів комуністів зі спеціальними завданнями щодо проведення терористичної підривної діяльності та шпигунської роботи. У їхньому розпорядженні були залишені склади зброї та вибухових речовин. При приході союзних військ ця група партизан-комуністів зникла в одеських катакомбах, була виявлена і віддана Військово-польовому суду. Військово-польовий суд, розглянувши справу учасників групи, які звинувачуються у веденні підривної терористичної роботи, шпигунстві та укритті складу зброї, засудив: 1. Бадаєва Павла Володимировича; 2. Гофмана Артура; 3. Волкова Семена; 4. Музиченка Миколу; 5. Музиченка Івана; 6. Силіна Григорія; 7. Мілана Петра; 8. Шевченка Павла; 9. Межичурську Тамару; 10. Шестакову Тамару; 11. Слєтова Михайла; 12. Буньякова Михайла – до розстрілу; 13. Хорошенко Олексія до життєвої каторги; 14. Козубенко Григорія до 20 років каторжних робіт; 15. Юдіна Микиту та 16. Гофмана Вітольда до 10 років каторжних робіт.

Військово-польовий Суд, розглянувши справу Мейерзон Ріви Мойсеївни, яка звинувачувалася в тому, що вона, проживаючи під чужим ім'ям в одному з навколишніх сіл, вела шпигунську роботу за спеціальними партійними завданнями, засудив її до розстрілу [20, с. 4].

У своєму останньому засіданні від 14 січня 1944 р. Військово-польовий суд заслухав справу одесита Георгія Жирова, який був службовцем Губернаторства Дирекції Культури. Жиров протягом тривалого часу виконував посаду адміністратора кінематографа „Бессарабія" і за цей час встиг зробити розтрату у сумі 15.552 РККС, після чого зник. Суд заслухав цю справу заочно та засудив Георгія Жирова до 10 років каторжних робіт [8, с. 4].

Із листопада 1941 р. при Відділі записів актів громадянського стану (ЗАГС) Одеського Муніципалітету розпочав роботу Нотаріальний Відділ. Відділ свідчив та оформляв угоди та договори за згодою сторін, явочним порядком. Ці документи мали юридичну силу і були підставою для розбору спорів, що виникали під час виконання договорів. При необхідності засвідчення підписів та посвідчення осіб, що становлять будь-яку угоду, Нотаріальний Відділ оформляв їх без урахування сутності договору і лише знайомлячись з його змістом [15, с. 3].

Ось що писала про Одеський нотаріат місцева окупаційна газета: «Одеський нотаріат, який очолює В. І. Куртов, виконує велику роботу. До відкриття цивільних судових організацій деякі з їх функцій виконує нотаріат. Так, наприклад, він удостовірює свідчення свідків, які встановлюють дані про минулу діяльність тієї чи іншої особи, у разі відсутності у неї документів, причому до засвідчення приймаються свідчення лише в тому випадку, якщо подаються довідки від міського РАГСу або сільського управління про те, що книги, куди було записано ці дані, знищено. З розвитком торгівлі та промисловості в місті та повіті через нотаріат стало проходити багато договорів, що укладаються товариствами, що складаються з пайовиків компаньйонів. У нотаріуса оформляються також угоди про право переуступки дозволеної забудови або про купівлю продажу денаціоналізованого при більшовиках майна. При оформленні актів та документів сторони повинні

мати при собі паспорт або документи, що їх замінюють, з обов'язковою візою місцевої поліції. Витяги з паспортів осіб, які народилися в м. Одесі, нотаріат не свідчить без подання довідок із РАГСу про те, що книги, які встановлюють рік їх народження, знищено. Ці свідчення є тимчасовими до заснування цивільних судових установ у Трансністрії» [12, с. 3].

За даними Нотаріального Відділу, з 1 січня 1942 р. і до 20 квітня 1942 р. було засвідчено 900 копій та підписів та оформлено 130 договорів у явочному порядку. При оформленні всіх цих документів Нотаріальний Відділ залишав собі один екземпляр копії, що було подальшою підставою для вирішення будь-яких спірних питань [10, с. 3].

При Одеському РАГСі знаходився нотаріальний архів, у якому зберігалися справи радянських нотаріусів та нотаріусів дореволюційного часу. Радянський архів, який перебував у конторі нотаріуса, хоч і був у безладному стані, до праць працівників архіву приведений в повний порядок і знаходився в безпеці. Архів же старих дореволюційних нотаріусів функціонував при храмі без жодної охорони, був частково розкрадений. Але зважаючи на те, що в старому нотаріальному архіві були 2 книги архіву-молодших нотаріусів і архіву старшого нотаріуса Одеського окружного суду, то документи, що перебували у них, доповнювали один одного і тому справи, розкрадені по одному відділу, дуже часто знаходилися в іншому. Архів видавав безперешкодно довідки власникам про загублені документи, копії духовних заповітів, купчих фортець, дарчих та інших документів. Керував архівом Г. Е. Мартинов. Довідки видавалися по понеділках, середах та п'ятницях від 10 до 12 години дня в приміщенні РАГСу [16, с. 3].

Аби підсумувати роботу Одеського нотаріату, то можна відзначити що станом на травень 1943 р. він прийняв для засвідчення 809 прохань і видав за ними 800 довідок, з яких було 8 засвідчення, 664 посвідчення підписів, 15 повісток за викликами відповідачів, було введено у права наслідування 10 осіб та з різних питань було видано 28 довідок [14, с. 3].

Наступний рік став останнім роком румунської окупації. У 1944 р. через складну військову ситуацію маршал румунської держави І. Антонеску скасовує посаду цивільного губернатора Трансністрії. Вся влада у Трансністрії перейшла під управляння військового відомства, на чолі з генералом Г. Потопяну. Трансністрія перейшла у військовий стан [2, с. 78–95].

Висновки. Таким чином, після окупації румунсько-німецькими військами території між Бугом і Дністром і створення губернаторства Трансністрія, румунський окупаційний режим розпочав будувати та встановлювати свої порядки. Встановлення нормального правового порядку стало першочерговим питанням румунської окупаційної адміністрації в генерал-губернаторстві.Так, згідно наказу Губернатора Трансністрії від 18 жовтня 1941 р. на території Одеси засновувалися дирекція відділів та актів цивільного стану і нотаріальними справами. Одразу ж був і створений Юридичний відділ при Одеському Муніципалітеті. 5 березня 1942 р. Цивільний Губернатор Трансністрії проф. Олексяну повідомив Міського Голову м. Одеси пана Германа Пинтю про те, що ним затверджено «Бюро одеських адвокатів». Щодо судоих установ, то на території Трансністрії замість звичайного суду діяв Військово-польовий суд – надзвичайний спеціалізований військово-судовий орган, виключний, надзвичайний суд, який діяв поза нормами чинного в даній державі кримінального законодавства та юрисдикції. Із листопада 1941 р. при Відділі записів актів громадянського стану Одеського Муніципалітету розпочав роботу Нотаріальний Відділ. Відділ свідчив та оформляв угоди та договори за згодою сторін, явочним порядком. Діяли усі вищеперераховані правові установи до 1944 р., який став останнім роком румунської окупації.

Список літератури:

1. Алексяну Георге /рум. Alexianu Gheorghe/ (1897 г., Панчиу – 1.06.1946 г., Жилава). https://history.mk.ua/aleksyanu-george-rum-alexianu-gheorghe-1897-g-panchiu-1-06-1946-g-zhilava.htm.
2. Біліченко Л. Діяльність Одеського муніципалітету Трансністрії (1941–1944 рр.). Старожитності Лукомор'я. 2020. № (2) С. 78–95.
3. Боган С. Колабораціоністські органи правопорядку на Півдні України у 1941–1944 рр. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. 2012. Т. 180, Вип. 168. С. 35–40.
4. Бюро адвокатов в Одессе. Одесская газета. 1942. № 48 (05 марта). С. 3.
5. Бюро адвокатов. Одесская газета. 1942. № 62 (09 апреля). С. 4.
6. Бюро адвокатов. Одесская газета. 1942. № 76 (07 мая). С. 3.
7. В Бюро адвокатов. Одесская газета. 1942. № 81 (16 мая). С. 4.

8. В Военно-полевом суде. Одесская газета. 1944. № 10 (14 января). С. 4.
9. Вінцковський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 1. Київ, 2010. С. 413–445.
10. В Нотариальном Отделе. Одесская газета. 1942. № 79 (12 мая). С. 3.
11. В Юридическом отделе Муниципалитета. Одесская газета. 1943. № 110 (14 мая). С. 3.
12. Деятельность Одесского нотариата. Одесская газета. 1942. № 168 (26 августа). С. 3.
13. знаменательное событие (к открытию юридического факультета). Одесская газета. 1941. № 19 (21 декабря). С. 3.
14. К работе Одесского Нотариата. Одесская газета. 1943. №128 (05 июня). С. 3.
15. Нотариальные акты. Одесская газета. 1942. № 72 (30 апреля). С. 3.
16. Нотариальный архив. Одесская газета. 1943. № 116 (21 мая). С. 3.
17. Общее собрание адвокатов. Одесская газета. 1942. №23 (06 января). С. 4.
18. Судебная хроника. Одесская газета. 1942. № 50 (11 марта). С. 8.
19. Судебная хроника. Одесская газета. 1942. № 53 (17 марта). С. 4.
20. Судебная хроника. Одесская газета. 1942. № 115 (04 июля). С. 4.
21. Суд над ревнивым мужем. Одесская газета. 1942. № 126 (15 июля). С. 3.
22. У одесских адвокатов. Одесская газета. 1941 № 12 (30 ноября). С. 4.
23. Юридическая помощь. Одесская газета. 1942. № 57 (27 марта). С. 4.

Cherkasov O.O., Bilichenko L.S. LAWYER, COURT AND NOTARY OFFICE IN THE SYSTEM OF THE OCCUPATION APPARATUS OF THE GOVERNMENT-GENERAL OF "TRANSNISTRIA" (1941–1944)

The article examines the functioning of occupation legal institutions, namely: the bar, the court and the notary public during the Romanian occupation of Southern Ukraine. The work is based on the analysis of original periodicals, most of which are being introduced into scientific circulation for the first time. Based on a systematic analysis of a wide corpus of sources, published documents, and domestic scientific literature, the article first carries out a comprehensive study of the functioning of judicial institutions, the bar and the notary public on the territory of Transnistria during 1941-1944. The historiographical review confirms the insufficient study of the stated problem in modern studies. The article identifies the measures taken by the Romanian leadership to introduce a "new order" on the controlled territory, identifies the system of bodies and institutions responsible for implementing the goals and objectives of the fascist occupation policy on the territory of Transnistria, and establishes the authorities authorized to organize legal forms and means of compliance by the local population with lawful behavior during the period of the introduction of the Romanian-fascist occupation regime. It is established that According to the order of the Governor of Transnistria dated October 18, 1941, the Directorate of Departments and Acts of Civil Status and Notary Affairs was established in the territory of Odessa. The Legal Department under the Odessa Municipality was immediately created. On March 5, 1942, the Civil Governor of Transnistria, Prof. Oleksianu, informed the Mayor of Odessa, Mr. Herman Pintea, that he had approved the "Bureau of Odessa Lawyers". As for judicial institutions, instead of a regular court, a Military Field Court operated in the territory of Transnistria – an extraordinary specialized military judicial body, an exceptional, extraordinary court that operated outside the norms of the criminal legislation and jurisdiction in force in this state. From November 1941. The Notary Department began its work at the Department of Civil Status Records of the Odessa Municipality. The department witnessed and executed agreements and contracts by consent of the parties, in an open court procedure. All of the above-mentioned legal institutions operated until 1944, which was the last year of the Romanian occupation.

Key words: *Governor-General of Transnistria, bar, Attorney's Office, military court, notary, Romanian occupation, World War II.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(560)«1997/2023»:(623.746.174+629.735.4)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.22

Автушенко І.Б.
Національний транспортний університет

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ УДАРНИХ ГЕЛІКОПТЕРІВ В ТУРЕЧЧИНІ (1997–2023)

У статті проаналізовано історію програми створення ударних гелікоптерів в Туреччині наприкінці XX ст. і у перші два десятиліття XXI ст. Відзначено, що початок цієї програми був зумовлений прагненням знизити залежність від постачання військової авіаційної техніки з-за кордону. Передумовою стало створення в Туреччині до кінця XX ст. індустріальної бази з проєктування і виробництва низки ключових систем. Однак на першому етапі довелось спиратись на зарубіжну технологічну основу. У результаті послідовного проведення двох конкурсів як прототип для турецького гелікоптера обрали італійський A129. Практична реалізація проєкту почалась у 2007 р. Вона полягала в адаптації A129 до турецьких вимог, результатом чого стало створення гелікоптера T129. У 2014 р. почалось постачання таких гелікоптерів збройним силам Туреччини, а у 2021 р. – на експорт. Таким чином, були реалізовані завдання першого етапу програми створення ударного гелікоптера.

Другий етап почався у 2017 р. і спочатку полягав у розробці гелікоптера T629 – того ж класу, що і T129, але з інтеграцією більш сучасних технологій (включаючи створення безпілотного варіанту). Однак цей проєкт, наскільки можна судити, наразі призупинений. Натомість пріоритетним визнали створення гелікоптера важкого класу T929, реалізація якого почалась у 2019 р. На відміну від T129, він є цілком турецьким проєктом і не має зарубіжного прототипа. Але повністю уникнути залежності від зарубіжних технологій не вдалось: в конструкції T929 використані двигуни, елементи системи управління польотом і гідравлічна система, створені в Україні. Незважаючи на початок 24 лютого 2022 р. російського вторгнення, українські підприємства поставили в Туреччину відповідні вузли, що дозволило у 2023 р. почати льотні випробування прототипа T929.

З позиції України особливо важливим моментом є використання в конструкції T929 вузлів українського виробництва. Це не тільки є свідченням високого технологічного рівня української промисловості, але й в перспективі може служити додатковим аргументом для закупівлі T929 для Збройних сил України.

Ключові слова: *армійська авіація, гелікоптер, ударний гелікоптер, авіаційна промисловість, Туреччина.*

Постановка проблеми. Досвід збройних конфліктів 90-х років XX ст. та перших десятиліть XXI ст. переконливо показав роль, яку в бойових діях відіграють ударні гелікоптери. Підтверджується це і подіями нинішньої російсько-української війни. Армійська авіація України використовує у відбитті російської агресії ударні гелікоптери Мі-24 (частина з яких «успадкована» після розпаду СРСР, а частина – отримана вже після 24 лютого 2022 р. як допомога від країн-партнерів). Ці машини вже морально застарілі, до того ж, вони зазнають неминучих втрат. Тож вкрай актуальним постає питання оновлення парку ударних гелікоптерів. І в цьому плані корисним може бути досвід інших країн, зокрема Туреччини, яка, поєднуючи зарубжні технології і власні напрацювання, налагодила виробництво ударного гелікоптера T129, а зараз веде розробку нової машини аналогічного призначення – T929.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія створення й удосконалення ударних гелікоптерів в Туреччині українськими дослідниками досі не порушувалась. Серед робіт зарубіжних фахівців треба виділити докладну статтю Є. Грущинскі та М. Русецкі, присвячену історії створення гелікоп-

тера Т129 [1]. Однак хронологічно вона обмежується 2015 роком. Роботи Л. Пахольскі [2] та Т. Озбека [3] висвітлюють ранній етап розвитку програми АТАК. Деякі аспекти бойового застосування гелікоптера Т129 розглянуті в розвідці О. Курча та Т. Яшара [4]. Огляд А. Мевлютоглу присвячений загальному стану парку ударних гелікоптерів в армійській авіації Туреччини [5].

Постановка завдання. Дослідження процесу створення, виробництва та удосконалення ударних гелікоптерів у Туреччині в період з кінця 1990-х до початку 2020-х років.

Виклад основного матеріалу. За визначенням, наведеним у Договорі про звичайні збройні сили в Європі, ударний гелікоптер – це бойовий гелікоптер, оснащений для застосування протитанкової керованої зброї, керованої зброї класу «повітря-земля» або «повітря-повітря» та обладнаний комплексною системою управління вогнем та наведення цієї зброї [6].

Ударні гелікоптери наявні в збройних силах більшості країн НАТО. Не є винятком і Туреччина, яка з 1990 р. використовувала кілька десятків гелікоптерів AH-1P/S/W виробництва американської фірми Bell [5, с. 86]. Склад цього парку ані кількісно, ані якісно не влаштовував воєнно-політичне керівництво країни. Тому у травні 1997 р. Міністерство оборони Туреччини оголосило конкурс на новий розвідувально-ударний гелікоптер для армійської авіації. При цьому ставилось завдання не лише забезпечити потреби збройних сил, але й знизити залежність від імпорту. До того часу турецька промисловість вже накопичила певний досвід у виробництві авіоніки, авіаційних систем та озброєння. Тому умови конкурсу передбачали закупівлю за кордоном авіаційної платформи та подальшу спільну із зарубіжними партнерами розробку на її основі гелікоптера АТАК, оснащеного турецьким обладнанням та озброєнням. Гелікоптер повинен був мати турбовальні двигуни, тандемну кабіну екіпажу (з можливістю керування вертольотом як з місця пілота, так і з місця оператора озброєння), високу маневреність, здатність до польоту на високій швидкості з огинанням рельєфу. Обладнання машини мало забезпечувати можливість автономного пошуку, супроводу та ураження цілей, а у склад озброєння слід було включити бортову гармату і керовані ракети класів «повітря-земля» і «повітря-повітря». Планувалась закупівля 145 гелікоптерів, поставки яких мали здійснюватись у три етапи (50 екземплярів в першій партії і 95 – у другій і третій) з кінця 2002 р. до 2011 р. [2, с. 80].

У конкурсі взяли участь п’ять фірм та консорціумів: Boeing з вертольотом AH-64D, Bell з AH-1Z, «Камов» з Ка-50-2 Erdogan, Agusta-Westland з A129 Mangusta та Eurocopter з EC665 Tigr. У липні 2000 р. переможцем став Bell. Однак у процесі подальших переговорів виявилося, що американська фірма не готова піти назустріч Туреччині щодо оснащення вертольота системами та озброєнням турецького виробництва. Після кількох років важких переговорів підсумки конкурсу скасували, оголосивши у 2004 р. новий. Цього разу американські фірми Boeing і Bell в ньому не брали участі, а до російського і двох європейських учасників додався південноафриканський гелікоптер Rooivalk. Після тривалого процесу відбору, що включав і кілька раундів льотних випробувань, найкращою платформою для інтеграції турецьких бортових систем та озброєння визнали гелікоптер A129. На вибір італійського вертольота не в останню чергу вплинув досвід бойового застосування цієї машини у Сомалі, Албанії, Косові, Іраку та Афганістані [1, с. 49–50].

У вересні 2007 р. було підписано угоду між Міністерством оборони Туреччини та консорціумом АТАК Team, яка передбачала розробку ударно-розвідувального гелікоптера з подальшим виробництвом 51 екземпляра (включаючи прототип). Контракт передбачав також можливість додаткового замовлення ще 41 машини. Учасниками консорціуму стали турецька компанія Turkish Aerospace Industries Inc. (TAI), яка є генеральним підрядником та об’єднання Agusta-Westland, що виступає в ролі субпідрядника. Обидва учасники консорціуму спільно володіли інтелектуальною власністю на Т129 – турецьку модифікацію A129. Фірма TAI отримала також право збуту Т129 у будь-які країни, за винятком Італії та Великобританії [3].

Турецький варіант Мангуста розроблявся на основі модифікації A129CBT. У той же час, він отримав цілу низку досконаліших вузлів, агрегатів і систем: потужніші двигуни LHTEC CTS800-4N, досконалішу трансмісію, посилені редуктори, новий хвостовий гвинт. Також оновлення зазнала авіоніка, оптоелектронні системи, засоби радіоелектронної боротьби (РЕБ) і комплекс озброєння. Ще одним істотним нововведенням стало повне дублювання можливостей обладнання обох кабін, завдяки чому кожен член екіпажу може без обмежень виконувати функції пілота і бортоператора. На італійському A129 функції цих членів екіпажу чітко розділені, а обладнання кабін не є ідентичним [7, с. 8].

Впровадження всіх змін потребувало часу. Прототип-демонстратор T129, перероблений з першого льотного екземпляра A129 (P1), вперше піднявся у повітря 28 вересня 2009 р. [2, с. 80]. 19 березня 2010 р. він зазнав аварії і був серйозно пошкоджений. Машина P6 – прототип T129, виготовлений у Туреччині – вийшла на льотні випробування лише 17 серпня 2011 р. Найбільші труднощі у процесі доведення виникли з комплексом озброєння. Тому з огляду на гостру потребу в бойових гелікоптерах, Міністерство оборони Туреччини замовило додаткову партію T129 (дев'ять одиниць на загальну суму 150 млн євро) у перехідній комплектації, без можливості застосовувати керовану зброю. Це замовлення оформили як часткову реалізацію опції основного контракту, довівши цим загальну кількість замовлених ударно-розвідувальних гелікоптерів до 60 одиниць. Перехідний варіант отримав позначення T129A EDH (Erken Duhul Helikopteri, що можна перекласти як «гелікоптер ранньої поставки»). У турецькій армійській авіації T129A класифікується як гелікоптер «бойової підтримки», а повна конфігурація T129B – як «багатоцільова». Склад озброєння модифікації T129B розширений за рахунок протитанкових керованих ракет (ПТКР) MIZRAK-U та керованих ракет (КР) «повітря-земля» з напівактивним лазерним наведенням CIRIT. Можливе застосування ПТКР AGM-114 Hellfire II та Spike-ER, а також КР класу «повітря-повітря» Stinger [1, с. 50].

У ході виробництва гелікоптерів T129 їхнє бортове обладнання поступово удосконалювалось, наближаючись до заданої замовником конфігурації. Перші 30 екземплярів T129B1 виготовили у конфігурації TUC-1 (Turkish Unique Configuration 1). Вони отримали частину бортового обладнання турецького виробництва, зокрема бортовий комп'ютер фірми Aselsan та оптоелектронну головку ASELFLIR-300T. T129B1 комплектуються нашоломними прицілами Top Owl виробництва концерну західноєвропейського концерну Tales. Після виготовлення цієї партії почалось виробництво машин стандарту T129B2 (TUC-2), які отримали нашоломні прицили AVCI фірми Aselsan і комплекс РЕБ турецького виробництва [2, с. 81–82].

Доведення T129 йшло не просто. У 2013 р. турецькі засоби масової інформації опублікували дані про те, що гелікоптер виявився суттєво важчим, ніж передбачалось проєктом. Зумовлене це було більшою, ніж очікувалось, масою нового бортового обладнання. В результаті у замовника виникли сумніви щодо можливості забезпечити необхідні характеристики машини в умовах спеки та високогір'я, характерних для Південно-Східної Анатолії [8]. Усунення цього недоліку потребувало багато часу. Контракт передбачав передачу перших чотирьох T129A у 2012 р., а решти п'яти – у 2013-му. Реально ж армійська авіація Туреччини отримала першу машину цієї модифікації лише у травні 2014 р. Останній же, дев'ятий гелікоптер у проміжній конфігурації був зданий лише 31 липня 2015 р. На той час турецька промисловість освоїла випуск більшості вузлів T129 – з Італії поставлялися лише головний редуктор та шасі [2, с. 88].

Керуючись первісними оптимістичними прогнозами щодо постачання вертольотів T129, турецьке командування армійської авіації вже у 2011 р. направило до Італії першу групу пілотів для переучування на цей тип. Вони проходили навчання у Центрі льотної підготовки сухопутних військ Італії у Вітербо. У складі кількох груп техніку пілотування A129 освоїли загалом 27 авіаторів – тож на момент надходження перших T129A армійська авіація Туреччини вже мала достатню кількість підготовленого льотного складу [1, с. 52].

Для базування нових гелікоптерів вибрали місто Малатья у південно-східній частині Анатолії, де був розташований 2 полк армійської авіації, та сформували ескадрилью Volkan, до складу якої і надійшли всі дев'ять T129A. На початку 2017 р. армійська авіація мала 19 гелікоптерів АТАК, включаючи десять T129B [5, с. 87]. Надалі темп поставок збільшився, і наприкінці 2023 р. Збройні сили Туреччини мали вже 70 гелікоптерів T129. 57 з них (9 T129A і 48 T129B) входили до складу сухопутних військ (армійської авіації), а ще 13 T129B мала жандармерія [9, с. 148–150]. Постачання продовжується, зокрема, станом на 2021 р. жандармерія замовила 24 гелікоптери T129B [13].

Нові машини дебютували в бою 25 квітня 2015 р., коли пара T129A завдала удару по позиціях курдських повстанців у провінції Сіірт. Наступними місяцями географія їхнього бойового застосування розширилася на провінції Хаккарі та Ван, де також діють курдські загони. З січня 2018 р. гелікоптери АТАК діяли над північними районами Сирії – в рамках операції «Оливкова гілка», спрямованої проти курдських формувань. Тут вони зазнали першої бойової втрати – 10 лютого 2018 р. був збитий гелікоптер T129B, обидва члени екіпажу загинули [4, с. 33].

Паралельно з розробкою і допрацюванням T129 турецька сторона почала активний пошук

потенційних експортних клієнтів. У різний час серед потенційних покупців вертольотів Т129 згадувалися Польща, Саудівська Аравія, Азербайджан, Пакистан, Катар, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Лівія, Гамбія. Т129 брав участь у конкурсі в Республіці Корея, де поступився американському гелікоптеру АН-64Е. Такі ж американські машини обрали Марокко і Польща [1, с. 52–53]. Досить складною виявилась історія потенційної закупівлі турецьких гелікоптерів Пакистаном. У травні 2018 р. уряд цієї країни оголосив про намір придбати 30 Т129В. Загальна вартість контракту оцінювалась у 1,5 млрд доларів [10]. Однак, майже одразу, реалізація цієї угоди наштовхнулась на протидію з боку США, зумовлену напругою в американо-турецьких стосунках. Експорт Т129 потребував отримання дозволу від Державного департаменту США, оскільки на гелікоптері встановлені двигуни американського виробництва [11]. Станом на кінець 2023 р. цю проблему не вдалось подолати, і Пакистан не отримав жодного з замовлених Т129В [9, с. 302].

Першим експортним успіхом став контракт із Філіппінами, укладений в травні 2021 р., який передбачав постачання шести гелікоптерів Т129В (по два у вересні 2021 р., лютому 2022-го і лютому 2023 р.) на загальну суму близько 270 млн доларів [12]. А в липні 2022 р. таку ж кількість Т129В замовила Нігерія [14]. Перші два з них прибули в Нігерію 1 листопада 2023 р. [15].

Досвід, накопичений під час створення і впровадження у виробництво гелікоптера Т129, фірма ТАІ використовує для створення нових моделей ударних гелікоптерів з покращеними тактико-технічними характеристиками. Зокрема, з серпня 2017 р. ведеться проєктування гелікоптера Т629, який позиціонується як дальший розвиток Т129. Якщо останній має злітну масу близько 5 т, то Т629 приблизно на тонну важчий. За рахунок цього планується розширити склад бортового обладнання і збільшити боєкомплект [16]. Макет Т629 був продемонстрований у червні 2020 р., а в лютому 2021 р. фірма-розробник показала макет електричного безпілотного варіанта цього гелікоптера [17]. Однак, відтоді жодних суттєвих новин щодо розвитку програми створення Т629 не публікувалось. Вочевидь, керівництво фірми ТАІ визнало пріоритетним інший проєкт ударного гелікоптера – Т929 АТАК-2. Ця машина належить до більш важкого, 10-тонного класу (до нього належать, зокрема, американський гелікоптер АН-64 і російський Ка-52). Крім оптико-електронної оглядово-прицільної станції, Т929 планується обладнати радаром міліметрового діапазону. Машина матиме розвинутий комплекс самооборони, а маса бойового навантаження сягатиме 1200 кг [18, с. 58–59].

Реалізація проєкту Т929 почалась у лютому 2019 р. Незважаючи на досягнутий турецькою промисловістю прогрес у галузі розробки літальних апаратів та їхніх комплектуючих, повністю обійтись без зарубіжних технологій у цьому проєкті не вдалось. У червні 2021 р. з українською фірмою «Мотор-Січ» була підписана угода про постачання 14 турбовальних двигунів ТВ3-117ВМА-СБМ1В-01Т для перших екземплярів Т929. Контрактом визначався термін постачання з вересня 2022 р. до 2025 р. А в серпні 2021 р. харківська фірма ФЕД отримала замовлення на проєктування і виготовлення елементів системи управління польотом і гідравлічних систем для Т929 [18, 60].

Виконання контрактів українською стороною дещо сповільнилось через початок 24 лютого 2022 р. російського широкомасштабного вторгнення в Україну, але не припинилось. Перші два двигуни українського виробництва, призначені для першого прототипу Т929, прибули в Туреччину 27 січня 2023 р. [19]. Це дозволило розпочати льотні випробування, і 28 квітня 2023 р. прототип Т929 вперше піднявся в повітря [20].

Висновки. Упродовж перших двох десятиліть XXI століття турецька авіаційна промисловість успішно реалізувала програму створення власного ударного гелікоптера. Її можна умовно поділити на два етапи. На першому, практична реалізація якого почалась у 2007 р., до турецьких вимог була адаптована конструкція італійського гелікоптера А129. У результаті з'явився гелікоптер Т129, конструкція якого упродовж кількох років удосконалювалась. Поява цієї машини дозволила не тільки задовольнити потреби збройних сил Туреччини, але й вийти на зовнішні ринки. З іншого боку, на ефективності маркетингових зусиль турецької сторони суттєво позначилась залежність від США у постачанні двигунів для Т129.

Другий етап почався у 2017 р. з розробки гелікоптера Т629, однак цей проєкт, наскільки можна судити, наразі призупинений. Натомість з 2019 р. реалізується проєкт створення гелікоптера важкого класу Т929, який у 2023 р. почав льотні випробування.

З позиції України особливо важливим моментом є використання в конструкції Т929 вузлів українського виробництва. Це не тільки є свідченням високого технологічного рівня української промисловості, але й в перспективі може слу-

жити додатковим аргументом для закупівлі Т929 для Збройних сил України. Назагал турецький досвід гелікоптеробудування слід визнати вартим вивчення, а в перспективі – і втілення в Україні.

Список літератури:

1. Gruszczyński J., Rusiecki M. T129 ATAK. Powietrzny system bojowy nowej generacji. *Lotnictwo.* 2015. № 3. P. 48–53.
2. Pacholski Ł. Turecka Mangusta w powietrzu – oblot prototypu T129. *Nowa Technika Wojskowa.* 2009. № 11. P. 80–84.
3. Ozbek T. AgustaWestland 129 to be model for Turkish ATAK. URL: https://www.flightglobal.com/agustawestland-129-to-be-model-for-turkish-atak/76180.article [Дата звернення 22.10.2024]
4. Kurç O., Yaşar T. Operation Olive Branch. *Air Forces Monthly.* 2018. № 4. P. 32–33.
5. Mevlütoğlu A. Old and new: Cobra and T129. *Air Forces Monthly.* 2017. № 5. P. 86–88.
6. Договір про звичайні збройні сили в Європі. Ратифікований постановою ВР № 2526-12 від 01.07.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 994_314#Text [Дата звернення 18.10.2024]
7. Kutnik S. T129 ATAK. *Lotnictwo.* 2015. № 3. P. 8–9.
8. T-129 şartnameye uymadı, helikopter değil şartname değişiyor. URL: https://web.archive.org/web/20130524143923/http://kokpit.aero/atak-teslimat-sorunu [Дата звернення 22.10.2024]
9. *The Military Balance 2024*. Abingdon: Routledge Journals, 2024. 550 p.
10. Gady F.-S. Pakistan To Receive 30 Helicopter Gunships From Turkey. URL: https://thediplomat.com/2018/06/pakistan-to-receive-30-helicopter-gunships-from-turkey/ [Дата звернення 01.11.2024]
11. Bekdil B.E. Diplomatic row jeopardizes $1.5B helicopter deal between Turkey and Pakistan. URL: https://www.defensenews.com/global/the-americas/2018/08/13/diplomatic-row-jeopardizes-15b-helicopter-deal-between-turkey-and-pakistan/ [Дата звернення 01.11.2024]
12. Allport D., Chapman K. Philippine T129 ATAK Helicopter Order Finalised. URL: https://www.key.aero/article/philippine-t129b-atak-helicopter-order-finalised [Дата звернення 01.11.2024]
13. Additional T129Bs for Turkish Gendarmerie. URL: https://www.scramble.nl/military-news/additional-t129b-for-turkish-gendarmerie [Дата звернення 04.11.2024]
14. Chapman K. Nigeria to receive six T129 ATAK helicopters from TUSAŞ. URL: https://www.key.aero/article/nigeria-receive-six-t129-atak-helicopters-tusas [Дата звернення 05.11.2024]
15. Lake J. Nigeria welcomes initial T129 ATAK gunships from Turkey. URL: https://www.key.aero/article/nigeria-welcomes-initial-t129-atak-gunships-turkey [Дата звернення 05.11.2024]
16. Merkezi H. T629 Taaruz Helikopteri. URL: https://www.savunmasanayist.com/t-629-taarruz-helikopteri/ [Дата звернення 06.11.2024]
17. Alemdar A. TUSAŞ'ın T-629 elektrikli ve insansız taarruz helikopteri ilk kez görüntülendi. URL: https://www.defenceturk.net/tusasin-t-629-elektrikli-ve-insansiz-taarruz-helikopteri-ilk-kez-goruntulendi [Дата звернення 06.11.2024]
18. Gajzer M. Nowy, większy i cięższy – śmigłowiec T929 ATAK 2. *Nowa Technika Wojskowa*. 2021. № 9. P. 58–61.
19. Türkiyes Defence Industry Revelation Spree. URL: https://www.scramble.nl/military-news/tuerkiyes-defence-industry-revelation-spree [Дата звернення 06.11.2024]

Avtushenko I.B. THE HISTORY OF THE CREATION AND IMPROVEMENT OF ATTACK HELICOPTERS IN TURKEY (1997–2023)

The article analyzes the history of the attack helicopter development program in Turkey at the end of the 20th century. and in the first two decades of the 21st century. It was noted that the beginning of this program was determined by the desire to reduce dependence on the supply of military aviation equipment from abroad. The prerequisite was the creation in Turkey by the end of the 20th century. industrial base for the design and production of a number of key systems. However, at the first stage, it was necessary to rely on a foreign technological base. As a result of successive holding of two competitions, the Italian A129 was chosen as the prototype for Turkish helicopters. The practical implementation of the project began in 2007. It consisted in adapting the A129 to Turkish requirements, resulting in the creation of the T129 helicopter. In 2014 the delivery of such helicopters to the armed forces of Turkey began, and in 2021 – for export. Thus, the tasks of the first stage of the attack helicopter creation program were implemented.

The second stage began in 2017 and initially consisted in the development of the T629 helicopter – the same class as the T129, but with the integration of more modern technologies (including the creation of an unmanned version). However, this project, as far as can be judged, is currently suspended. Instead, priority was given to the creation of the T929 heavy-class helicopter, the implementation of which began in 2019.

Unlike the T129, it is a completely Turkish project and does not have a foreign prototype. But it was not possible to completely avoid dependence on foreign technologies: the T929 design uses engines, elements of the flight control system and hydraulic system created in Ukraine. Despite the beginning of February 24, 2022 of the Russian invasion, Ukrainian enterprises supplied Turkey with relevant nodes, which allowed in 2023 begin flight tests of the T929 prototype.

From Ukraine's point of view, the use of Ukrainian-made components in the T929 design is particularly important. This is not only evidence of the high technological level of the Ukrainian industry, but in the future it can serve as an additional argument for the purchase of the T929 for the Armed Forces of Ukraine.

Key words: *army aviation, helicopter, attack helicopter, aviation industry, Turkey.*

УДК 93/94+327+261.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.23

Данилюк І.В.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АНДСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА КРИЗА

У статті досліджується тристоронній конфлікт між Колумбією, з одного боку, та Еквадором і Венесуелою, з іншого. Дипломатична криза між Колумбією, Еквадором і Венесуелою 2008 року увійшла в історію як Андська дипломатична криза. Було відзначено, що особливістю Андської дипломатичної кризи 2008 року було те, що конфлікт між Колумбією та Еквадором й Венесуелою, вдалось врегулювати завдяки міжнародному тиску, зокрема завдяки Організації американських держав (ОАД). Саме на саміті ОАД вдалося врегулювати проблемні питання у відносинах між урядом Колумбії та Еквадору й примирити лідерів Колумбії, Еквадору та Венесуели.

Хоча Андська криза 2008 року завершилась, конфлікт між Колумбією та Еквадором і Венесуелою не вичерпав себе, а сторони конфлікту не нормалізували відносини після першої кризи. Тому в наступному 2009 році виникли нові суперечки уже між Колумбією та Венесуелою, що спровокувало нову трьохсторонню дипломатичну кризу в 2010 році між Колумбією й Венесуелою за підтримки Еквадору. Відмінністю трьохсторонньої дипломатичної кризи 2010 року було те, що на початок конфлікту вже були неможливими втручання міжнародних організацій, як-от Групи Ріо чи ОАД, які попередньо здійснили спроби примирити уряд Колумбії та Венесуели, але зазнали невдачі. Більше того, спроби залучити лідерів сусідніх країн, також не мали успіху. Було відзначено, що політичні зміни в Колумбії посприяли нормалізації відносин між сусідніми країнами.

Андська дипломатична криза демонструє важливість міжнародного тиску на конфліктуючі сторони задля утримання від застосування зброї й спонуканню до примирення. Зусилля міжнародної спільноти, а також тиск громадськості із середини трьох країн спонукав сторони конфлікту сісти за стіл переговорів і мирно вирішити дипломатичну кризу, що виникла між Колумбією, Еквадором та Венесуелою. Зазначено, що обидві дипломатичні кризи (2008 р. і 2010 р.) було вирішено мирним шляхом завдяки тиску сусідніх країна та міжнародних організацій.

Ключові слова: *міжнародні відносини, дипломатична криза, Колумбія, Еквадор, Венесуела, Латинська Америка.*

Постановка проблеми. Андська дипломатична криза 2008 року (англ. *Andean diplomatic crisis*; ісп. *La crisis diplomática Andina*) – міжнародний політичний конфлікт між трьома країнами Латинської Америки: Колумбією, Еквадором і Венесуелою, який виник у 2008 та повторився у 2010 р. в наслідок боротьби Колумбії з партизанами та зіткненням геополітичних інтересів у регіоні [16, с. 123].

Андська дипломатична криза виникла у результаті боротьби колумбійського уряду із партизанами під час громадянської війни в Колумбії[1]. У 2008 році уряд Колумбії атакував партизан, які переховувались на території Еквадору, що спровокувало дипломатичну кризу між Колумбією та Еквадором, останнього підтримала Венесуела; а у 2010 році переховування партизан на території Венесуели, а також розбіжності у зовнішньо-політичній стратегії Колумбії і Венесуели, стало причиною для нового загострення відносин між цими трьома країнами Латинської Америки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Андській дипломатичній кризі присвячена низка наукових публікацій в зарубіжній історіографії, а саме: Р. Валсер у своєму дослідженні «Криза в Андах: Еквадор, Колумбія та Венесуела» детально описує події 2008 року [15]; А. Варгас пише, як внутрішній збройний конфлікт у Колумбії впливає на безпеку в регіоні Анд [14]; М. Арділа аналізує особливості відносин Колумбії з сусідніми країнами, в тому числі із Еквадором і Венесуелою у критичний період

[1] Громадянська війна в Колумбії (ісп. *Conflicto armado interno de Colombia*) – асиметрична війна, що почалася в Колумбії у 1960-х роках і триває до наших днів, між урядом Колумбії – з однієї сторони, та ліворадикальними партизанами (*FARC, ELN*), ультраправими угрупуваннями, злочинними синдикатами – з іншої сторони, за вплив у країні. Кожна сторона конфлікту трактує причини громадянської війни на свою користь, хоча вважається, що громадянська війна у Колумбії є продовженням *La Violencia* (боротьба між консерваторами та лібералами 1948–1958 роках).

2008–2010 рр. [1; 2]. Окремої уваги заслуговує Моралес-Мартінес, який вивчає роль регіональної організації UNASUR у медіації під час Андської дипломатичної кризи [8]. У вітчизняній історіографії Андську дипломатичну кризу 2008 та 2010 років досліджує І. Данилюк в контексті миротворчої діяльності папської дипломатії в Латинській Америці [16, с. 123–132].

Постановка завдання. Мета статті: дослідити причини, перебіг й шляхи вирішення Андської дипломатичної кризи 2008 та 2010 року. Досягнення мети дослідження передбачає розкриття наступних завдань: проаналізувати причини загострення колумбійсько-еквадорських та колумбійсько-венесуельських відносин у 2008 та 2010 роках; дослідити дипломатичні методи, які сприяли мирному вирішенню дипломатичної кризи між Колумбією, Еквадором та Венесуелою.

Виклад основного матеріалу. Андська дипломатична криза розпочалася 1 березня 2008 року, коли війська колумбійської армії в рамках операції Фенікс (ісп. *Operacion Fenix*) вторглися на територію Еквадору для боротьби з колумбійськими партизанами FARC[2], що переховувалися в сусідньому Еквадорі. Війська Колумбії двічі бомбардували базу FARC на території Еквадору в околицях Санта-Роза-де-Янамару (ісп. *Santa Rosa de Yanamaru*), у провінції Сукумбіос (ісп. *Sucumbíos Province*) [15], без дозволу і попередження еквадорського уряду [1, с. 56]. По суті, це було самовільне військове вторгнення Колумбії в Еквадор.

Внаслідок бомбардувань було вбито лідера колумбійських партизанів і бойового члена ради керівництва FARC – Рауля Рейеса (ісп. *Raúl Reyes*), а також щонайменше 17 інших колумбійських партизан FARC, чотирьох мексиканських студентів і одного еквадорського солдата [3].

Несанкціоновані дії колумбійської влади на території Еквадору викликали гостру критику зі сторони Еквадору. Так, уже наступного дня президент Еквадору Рафаель Корреа[3] назвав військові дії Колумбії порушенням повітряного простору Еквадору та надіслав дипломатичну ноту в знак протесту проти вторгнення [1, с. 55–56]. Еквадор офіційно відкликав свого посла з Колумбії і видворив колумбійського посла з Кіто, столиці Еквадору [11, с. 141].

Аналогічно вчинила Венесуела – союзник Еквадору. Тодішній президент Венесуели Уго Чавес[4] наказав закрити посольство Венесуели в Боготі, столиці Колумбії, та видворити колумбійського посла із Каракасу, столиці Венесуели [1, с. 58].

Зі свого боку, уряд Колумбії повідомив, що «комп'ютери, вилучені у партизанського лідера, містять інформацію, яка, нібито, підтверджує зв'язок між FARC і урядами Каракасу та Кіто» [6]. Командувач колумбійської операції на території Еквадору, генерал Оскар Наранхо, заявив, що документи, знайдені в комп'ютерах Рейеса, підтверджували контакти між міністром уряду Еквадору, Густаво Лорре, і командиром FARC з метою «обговорення політичних пропозицій і проектів на кордоні» [1, с. 62]. Генерал Наранхо почав вимагати «конкретних відповідей» щодо «стану відносин між урядом Еквадору і терористичною групою FARC» [6].

На дипломатичному рівні країни обмінялись протестами та взаємними звинуваченнями. Колумбія відкинула звинувачення у спробі порушити суверенітет Еквадору, а Еквадор – причетність до зв'язків з колумбійськими партизанами [3].

Проте дипломатичними протестами та взаємними звинуваченнями Андська криза не обмежилась. Після розірвання дипломатичних відносин з Колумбією президент Еквадору почав стягувати війська до колумбійського кордону [6]. Зі свого боку, президент Венесуели Уго Чавес вирішив відправити свої війська на кордон з Колумбією [11, с. 142]. Андська криза почала виходити за межі дипломатичної кризи й створювати загрозу воєнного конфлікту між трьома латиноамериканськими країнами.

Міжнародна спільнота не мала єдиної думки щодо Андської кризи: деякі країни виступили на підтримку Колумбії (США), інші критикували одностороннє порушення території Еквадору (Аргентина, Бразилія, Куба, Нікарагуа, Італія), треті не визначилися з чіткою позицією (Чилі, Іспанія). Кілька країн намагалися уникнути погіршення напруженості та закликали до діалогу (Святий Престол (Ватикан), Уругвай, Мексика, Франція, а також міжнародні організації ОАД, ООН, ЄС) [8, с. 301–302]. До примирення закликала і Католицька церква в Еквадорі й Колумбії [16, с. 125], Католицької церквою в обох країнах було задіяно методи публічної дипломатії задля примирення [16, с. 125–126].

[2] Революційні збройні сили Колумбії – Армія Народу (ісп. *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Ejército del Pueblo*) – марксистсько-ленінське партизанське угруповання, яке є одним із основних учасників громадянської війни у Колумбії.

[3] Рафаель Корреа (ісп. *Rafael Correa*) – еквадорський політик, президент Еквадору із 2007 по 2017 роки.

[4] Уго Чавес (ісп. *Hugo Chávez*) – венесуельський політик і військовий, президент Венесуели із 1999 до 2013 роки.

Незважаючи на заклики міжнародної спільноти й католицького духовенства до примирення, уряди трьох країн не змінювали своїх позицій. Згодом було прийнято рішення спробувати вирішити Андську кризу на регіональному рівні. Було запропоновано зустрітися президентам Колумбії та Еквадору, а також Венесуели, в рамках саміту ОАД[5] для розв'язання кризи на дипломатичному рівні [2, с. 297]. У терміновому порядку було вирішено скликати засідання ОАД на рівні глав держав.

Уже 7 березня 2008 року в м. Санто-Домінго у Домініканській Республіці на саміті ОАД зібралися глави країн латиноамериканського регіону, щоб схилити Колумбію разом з Еквадором і Венесуелою до примирення та відновлення дипломатичних відносин. Під час переговорів президент Колумбії Альваро Урібе[6] визнав, що порушив суверенітет Еквадору і попросив вибачення [1, с. 59]. Після переговорів президенти Колумбії, Еквадору та Венесуели потиснули один одному руки, що стало сигналом закінчення періоду військових загроз і дипломатичних звинувачень. Після саміту Корреа заявив, що відновить дипломатичні відносини з Колумбією. Через два дні після саміту венесуельська та еквадорська армії були відведені від кордону з Колумбією. Згодом були заново відновлено дипломатичні відносини між Колумбією, Еквадором та Венесуелою [16, с. 126].

Отже, перший етап Андської кризи закінчився примиренням 7 березня 2008 року на саміті у Санто-Домінго в Домініканській Республіці завдяки дипломатичному тиску сусідніх держав, які наполягали на мирному вирішенні «Андського інциденту» [16, с. 126].

Хоча Андська криза 2008 року завершилась, конфлікт не вичерпав себе, а сторони конфлікту не нормалізували відносини після першої кризи. Тому в наступному 2009 році виникли нові суперечки уже між Колумбією та Венесуелою, що спровокувало нову трьохсторонню дипломатичну кризу в 2010 р. між Колумбією й Венесуелою за підтримки Еквадору [16, с. 127]. Дипломатична криза між Колумбією та Венесуелою 2010 року була наслідком розходження в політичних поглядах і геополітичних пріоритетах лідерів Колумбії та Венесуели й Еквадору [14, с. 257]. Підставою кризи послужили звинувачення урядом Колумбії уряду Венесуели в переховуванні на своїй території колумбійських партизанських груп FARC та ELN[7] [7, с. 123]. Тривалі конфронтації урядів переросли у фазу розірвання дипломатичних відносин, взаємних політичних і економічних санкцій і навіть військових погроз та вдруге наблизили три сусідні країни до війни [10, с. 78–79].

Розбіжності між Колумбією та Венесуелою почалися у 2009 р., коли перша підписала ряд двосторонніх угод із урядом США по так званому Плану Колумбія, які передбачали надання Сполученим Штатам сім колумбійських військових баз для боротьби з наркоторгівлею і тероризмом [10, с. 83]. Посилення американської присутності на південноамериканському континенті, тим паче в сусідній країні, були неприйнятними для лідера Венесуели Уго Чавеса. Геополітичні пріоритети Колумбії суперечили антиамериканській програмі Чавеса [4, с. 287], тому між Колумбією та Венесуелою назрівала криза у відносинах, яка загострилась у 2010 р. [16, с. 127].

У листопаді 2009 року уряд Чавеса звинуватив колумбійський уряд в шпигунстві та спробах дестабілізації внутрішньої ситуації у Венесуелі [13]. Після політичного демаршу в односторонньому порядку Чавес заморозив відносини з урядом Урібе [10, с. 89]. Одночасно уряд Венесуели обмежив торгівлю з Колумбією до такого рівня, що колумбійський уряд назвав дії Венесуели щодо Колумбії «економічним ембарго» [13].

Перша спроба налагодити відносини між лідерами двох країн, що відбулась в рамках зустрічі Групи Ріо[8] у лютому 2010 р. в Канкуні за зачиненими дверима, зазнала провалу [10, с. 91]. Президенти Колумбії та Венесуели на зустрічі обмінялись взаємними звинуваченнями та погрозами. Чавес звинуватив Урібе в організації замаху на нього, а Урібе Чавеса – в тероризмі [7, с. 123]. Більше того, під час сутички Чавес пригрозив військовим протистоянням Колумбії, а Урібе пригрозив Венесуелі «торговельним ембарго» [9]. Уго Чавес своєю поведінкою демонстрував готовність підвищувати градус напруги у відносинах між

[5] Організація Американських Держав (англ. *The Organization of American States;* ісп. *Organización de los Estados Americanos*) – міжнародна організація регіонального та континентального масштабу, заснована 30 квітня 1948 року із метою сприяння співпраці між країнами Американських континентів (північного та південного).

[6] Альваро Урібе (ісп. *Álvaro Uribe*) – колумбійський політик, 31-й президент Колумбії, обіймав посаду президента Колумбії із 2002 по 2010 роки.

[7] Армія національного визволення (ісп. *Ejército de Liberación Nacional, ELN*) – колумбійське ліворадикальне воєнізоване угрупування, яке виступає учасником громадянської війни у Колумбії. Ідеологія ELN базується на поєднанні марксизму-ленінізму та теології визволення.

[8] Група Ріо (ісп. *Grupo de Río*; порт. *Grupo do Rio*) – постійна асоціація політичних консультацій країн Латинської Америки та Карибського басейну. Заснована 18 грудня 1986 року у Ріо-де-Жанейро із метою зміцнення політичних відносин між країнами Латинської Америки та Карибського басейну.

двома країнами, натомість Урібе відмовлявся іти на поступки.

Конфлікт між Колумбією та Венесуелою загострився 22 липня 2010 року, коли уряд Колумбії на засіданні постійної ради ОАД представив докази присутності FARC і ELN у Венесуелі на прикордонній території з Колумбією [13]. Посол Колумбії в ОАД Луїс-Альфонсо Ойос представив учасникам організації фотографії та відео. Із матеріалів стало відомо про присутність на території Венесуели партизанських баз. Колумбія стверджувала, що на території Венесуели у відстані від 20 до 23 кілометрів від кордону з Колумбією дислокуються п'яти партизанських баз FARC і ELN. Уряд Колумбії звинуватив Венесуелу в переховуванні 1500 партизанів та в їх підготовці до нападів та викрадень на території Колумбії [12].

Уряд Колумбії пред'явив дві вимоги уряду Венесуели: 1) виконати свої національні та міжнародні зобов'язання: затримати терористів і передати їх правосуддю; 2) створити міжнародну комісію, що складатиметься з представників країн-членів ОАД, для перевірки у 30-ти денний строк військових баз колумбійських партизанів на території Венесуели, виявлених Колумбією [5].

Посол Венесуели в ОАД Рой Чадертон на звинувачення Колумбії заявив, що Колумбія не має «серйозних доказів», а лише «фотографії, до того ж деякі – дуже сумнівні» [2]. Посол Чадертон звинуватив представника Колумбії у тому, що той критикує уряд Венесуели за дорученням США, оскільки «йде кампанія з підготовки вторгнення до Венесуели» [12]. Попри це, венесуельський дипломат піддав сумніву роботу ОАД, позаяк, на думку посла Чадертона, «Колумбія використовує організацію для втручання у внутрішні справи інших країн» [5].

Після протестів послів обох країн президент Уго Чавес оголосив про остаточний розрив дипломатичних відносин між Венесуелою та Колумбією з вимогою до колумбійського дипломатичного корпусу залишити Каракас за менше, ніж 72 години. Водночас Чавес віддав наказ посилити контроль на колумбійсько-венесуельському кордоні та почав стягувати війська до кордону із Колумбією [10, с. 89]. Аналогічно вчинив союзник Венесуели – Еквадор, який зі свого боку почав стягувати війська до кордону із Колумбією [7, с. 122].

Позиція Колумбії щодо Венесуели завдяки підтримці США була жорсткою. Адміністрація Барака Обами заявила, що «Венесуела зобов'язана Колумбії та міжнародному співтовариству повністю розслідувати цю інформацію та діяти, щоб запобігти використання її суверенної території терористичними групами» [12].

До діалогу Венесуелу та Колумбію закликали уряди Бразилії, Чилі, Франції, Парагваю, ООН і Святий Престол [10, с. 80; [16, с. 129].

Пошуки шляхів розв'язання колумбійсько-венесуельського протистояння заходили у безвихідь: після суперечки 22 липня 2010 р. між Колумбією і Венесуелою в ОАД було неможливо знову залучити лідерів країн ОАД, тим більше після того, як посол Венесуели Рой Чадертон піддав сумніву діяльність самої організації. Діалог у рамках Групи Ріо також не мав перспектив, через попередню невдалу спробу налагодити стосунки в рамках саміту Групи Ріо в лютому 2010 року. Також були спроби залучити Луїза Лулу, президента Бразилії, як посередника, однак ідея арбітражу за участі бразильського президента зазнала краху після невдалого коментаря Лули, у якому він назвав колумбійсько-венесуельський конфлікт особистим конфліктом Урібе і Чавеса. На такий коментар президента Бразилії уряд Колумбії відреагував нотою протесту до бразильського уряду [5].

Конфлікт Колумбії та Венесуели ставав все гострішим, а спроби залучити лідерів країн до діалогу зазнавали невдачі. Заклики Католицької церкви та Папи до діалогу ігнорувалися обома сторонами. Слід зазначити, що як і на першому етапі Андської кризи 2008 року між Колумбією та Еквадором, так під час кризи 2010 року між Колумбією та Венесуелою 2010 року вкотре Католицькою церквою були залучені методи публічної дипломатії, якими духовенство Католицької церкви намагалось вплинути на суспільну думку в обох країнах [16, с. 130–131].

Шлях до переговорів між Колумбією та Венесуелою було відкрито завдяки зміні влади у Колумбії. Так, 7 серпня 2010 року в Колумбії в результаті виборів президента екс-президента Урібе, який був прихильником військового розв'язання конфліктів, змінив Хуан-Мануель Сантос[9] – прихильник мирного вирішення як колумбійської громадянської війни, так і дипломатичного вирішення кризи з Венесуелою. Зміна влади стала позитивним чинником для налагодження контактів і примирення. Уже 8 серпня 2010 року було зроблено перші кроки до налагодження відносин з Чавесом [16, с. 130].

Для вирішення кризи Колумбія та Венесуела погодилися піти на регіональний форум в рамках

[9] Хуан-Мануель Сантос (ісп. *Juan-Manuel Santos*) – колумбійський політик, економіст і журналіст, лауреат Нобелівської премії миру 2016 року. Хуан-Мануель Сантос був президентом Колумбії із 2010 по 2018 роки.

саміту *UNASUR*[10]. Зустріч, що відбулася 10 серпня 2010 року, завершилася заявою обох лідерів, де новообраний президент Хуан-Мануель Сантос та Уго Чавес дійшли розуміння та вирішили відновити дипломатичні відносини між країнами [13].

Таким чином, трьохсторонню дипломатичну кризу 2010 року між Колумбією, Венесуелою та Еквадором вдалося вирішити на регіональному рівні в результаті переговорного процесу. Варто зауважити, що зміна влади в Колумбії була вирішальним чинником для відновлення відносин між країнами.

Висновки. Андська дипломатична кризи демонструє важливість міжнародного тиску на конфліктуючі сторони задля утримання від застосування зброї й спонуканню до примирення. Зусилля міжнародної спільноти, а також тиск громадськості із середини трьох країн спонукав сторони конфлікту сісти за стіл переговорів і мирно вирішити дипломатичну кризу, що виникла між Колумбією, Еквадором та Венесуелою.

Особливістю Андської дипломатичної кризи 2008 року було те, що конфлікт між Колумбією та Еквадором, а за одно із Венесуелою, вдалось врегулювати завдяки міжнародному тиску, зокрема завдяки регіональній організації ОАД. Саме на саміті ОАД вдалось посадити за стіл переговорів лідерів Колумбії, Еквадору й Венесуели, як наслідок вдалося врегулювати проблемні питання у відносинах між урядом Колумбії та Еквадору й примирити лідерів Колумбії, Еквадору та Венесуели.

Натомість, відмінністю трьохсторонньої дипломатичної кризи 2010 року було те, що на початок конфлікту вже були неможливими втручання міжнародних організацій, як-от Групи Ріо чи ОАД, які попередньо здійснили спроби примирити уряд Колумбії та Венесуели, але зазнали невдачі. Більше того, спроби залучити лідерів сусідніх країн, також не мали успіху. Тільки політичні зміни в Колумбії посприяли нормалізації відносин між сусідніми країнами й завдяки міжнародній співпраці сприяли нормалізації відносин між Колумбією та Венесуелою й Еквадором.

Трьохстороння дипломатична криза 2008 і 2010 років між Колумбією, Еквадором та Венесуелою продемонструвала важливість роботи міжнародних регіональних організацій у Латинській Америці, як інструменту запобігання військових конфліктів. Варто відзначити, що обидві дипломатичні кризи (2008 р. і 2010 р.) було вирішено мирним шляхом завдяки тиску сусідніх країна та міжнародних організацій.

Список літератури:

1. Ardila M. Continuidades y cambio en las relaciones de Colombia con sus países vecinos: 2008–2009, año crítico con Ecuador y Venezuela. *Oasis*. 2009. №14. P. 55–70.
2. Ardila M. Potencia regional secundaria en definición: Colombia entre Sur y Centroamérica. *Papel Político*. 2012. № 17(1). P. 293–319.
3. Ecuador «concerned» at raid death. *BBCNews.* 2008. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7312192.stm (дата звернення 28.07.2024).
4. Gutierrez A. *La integración y las relaciones económicas entre Venezuela y Colombia: evolución reciente y perspectivas*. Bagotta: Universidad de los Andes, 2016. 120 p.
5. Higueras M. Colombia revela que hay hasta 1.500 terroristas de las FARC en Venezuela. Iberoamérica. 2010. URL: https://www.libertaddigital.com/mundo/colombia-revela-ante-la-oea-que-hay-1500-terroristas-de-las-farc-en-venezuela-1276397977/ (дата звернення 28.07.2024).
6. Markey P. Colombia says FARC documents show Correa ties. *Reuters*. 2008. URL: https://www.reuters.com/article/us-colombiaecuador/colombiasaysfarcdocumentsshowcorreatiesidUSN0229738220080303 (дата звернення 28.07.2024).
7. Miranda R. Crisis diplomaticas entre Colombia y Venezuela ¿Argentina neutral? *Revista de Estudos Internacionais.* 2017. Vol. 8(2). P. 122–138.
8. Morales Martinez E.D., De Lyra M. The Role of UNASUR in the South American Democratic Crises (2008-2015). *Rev. Carta Inter.* 2018. Vol.13(1). P. 98–126.
9. Parra N.E. Mención de Chávez a «paramilitares» enfureció a Uribe, aseguran fuentes venezolanas. *El Tiempo*. 2010. URL: https://www.eltiempo.com/archivo/documento/CMS-7297023 (дата звернення 28.07.2024).
10. Ramirez S. El giro de la política exterior colombiana. *Nueva Sociedad*. 2011. №231. P. 79–95.
11. Reyes A.A. Acción Católica en la crisis diplomática de Colombia con Ecuador y Venezuela de 2008. *Vida Nueva.* 2008. V. 26. P. 141–142.

[10] Союз південноамериканських націй (англ. *Union of South American Nations*, іcп. *Unión de Naciones Suramericanas (UNASUR*), інша назва – Декларація Куско) – регіональна організація країн Південної Америки. Організація створена 9 грудня 2004 року за ініціативи венесуельского президента Уго Чавеса задля протидії впливу США у Латинській Америці.

12. Riquelme L. Venezuela respondió apelando a Larissa Riquelme y al pulpo Paul. *La Patilla.* 2010. URL: https://web.archive.org/web/20100727080045/http://www.lapatilla.com/site/2010/07/22/venezuelarespondioapelandolarissa-riquelme-y-al-pulpo-paul/ (дата звернення 28.07.2024).

13. Ruiz Perea A.M. Santos y Chávez, hacia la diplomacia. *Revista semana*. 2017. URL: https://www.semana.com/santos-chavez-hacia-diplomacia/120330-3/ (дата звернення 28.07.2024).

14. Vargas A. El conflicto interno armado colombiano y sus efectos en la seguridad en la región Andina. *Ciencia Política*. 2006. №2. P. 249–262.

15. Walser R. The Crisis in the Andes: Ecuador, Colombia, and Venezuela. *The Heritage Fundation*. 2018. URL: https://www.heritage.org/americas/report/the-crisis-the-andes-ecuador-colombia-and-venezuela (дата звернення 28.07.2024).

16. Данилюк І. В. *Миротворча дипломатія Святого Престолу в Латинській Америці (2005–2013 рр.)*: дис. д-ра філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». КНУ ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет. Київ, 2020. 250 с.

Danyliuk I.V. ANDEAN DIPLOMATIC CRISIS

The article investigates the tripartite conflict between Colombia, on the one hand, and Ecuador and Venezuela, on the other. The diplomatic crisis between Colombia, Ecuador, and Venezuela in 2008 went down in history as the Andean Diplomatic Crisis. It was noted that the peculiarity of the Andean diplomatic crisis of 2008 was that the conflict between Colombia, Ecuador, and Venezuela was resolved thanks to international pressure, particularly through the peace-making intervention of the Organization of American States (OAS). Problematic issues in relations between the governments of Colombia and Ecuador were managed to be resolved at the OAS summit, and the leaders of Colombia, Ecuador, and Venezuela were reconciled.

Although the 2008 Andean crisis ended, the conflict between Colombia, Ecuador, and Venezuela did not end, and the parties of the conflict did not normalize relations after the first crisis. Therefore, in the following 2009, new disputes arose between Colombia and Venezuela, which provoked a new tripartite diplomatic crisis in 2010 between Colombia and Venezuela with the support of Ecuador. The difference of the tripartite diplomatic crisis of 2010 was that at the beginning of the conflict, the interventions of international organizations, such as Rio Group or OAS, which previously attempted to reconcile the governments of Colombia and Venezuela, were already impossible, due to failure. Moreover, attempts to involve the leaders of neighboring countries were also unsuccessful. It was noted that political changes in Colombia contributed to the normalization of relations between Colombia, Venezuela, and Ecuador.

Andean diplomatic crisis demonstrates the importance of international pressure on the conflicting parties to refrain from using weapons and encourage reconciliation. The efforts of the international community, as well as public pressure from the middle of the countries, prompted the parties to the conflict to sit down at the negotiating table and peacefully resolve the diplomatic crisis that arose between Colombia, Ecuador, and Venezuela. It was noted that both diplomatic crises (2008 and 2010) were resolved peacefully thanks to the pressure of neighboring countries and international organizations.

Key words: *international relations, diplomatic crisis, Colombia, Ecuador, Venezuela, Latin America.*

УДК 572.1/.4(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.24

Захожай З.В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Доценко В.О.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Жолоб М.П.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ І ГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті характеризується сучасна концепція походження людини у світлі археологічних та генетичних досліджень останніх десятиліть. Автори розглядають еволюцію поглядів на проблему антропогенезу від Дарвіна до наших днів. Стаття базується на думках ізраїльського історика Ю. Н. Харарі, які він виклав на початкових сторінках науково-популярної праці «Людина розумна. Історія людства від минулого до сучасного». Проте окремі твердження, які містить книга, було спростовано або поглиблено. Це дозволило зробити відкриття низці науковців, дослідження яких протягом останніх п'яти років були опубліковані у провідному науковому журналі «Science». Протягом останніх десятиліть наукові дослідження, які стосувалися походження людини, остаточно спростували попередні погляди про існування однієї лінії еволюції людини. Вченими було доведено, що протягом досить тривалого часу на Земній кулі співіснувало одразу кілька людських видів, кожен з яких не був сталим, оскільки, в залежності від перебування в тих чи інших кліматичних умовах, поступово зазнавав змін. Зокрема зазнали трансформації погляди на скелет австралопітека Люсі, яка певний час вважалася прямим предком Homo sapiens, а нині лише бічною родичкою. Також вченими було виявлено нові види палеоантропів, зокрема денисівську людину. Цікавим видається той факт, що існував певний проміжок часу, упродовж якого людина сучасного типу вступала у статеві зносини з неандертальцями та денисівцями, таким чином запозичивши у них кілька специфічних генів. Особлива увага приділяється взаємодії різних видів гомінідів, міграціям та змішуванню популяцій. Автори підкреслюють роль генетичних досліджень у відстеженні еволюційних процесів та розкритті таємниць нашого минулого. Стаття буде корисною для широкого кола читачів, зацікавлених у проблемах антропології та історії людства.

Ключові слова: *Homo sapiens, еволюція, первісна людина, генетика, археологія, палеоантропологія.*

Постановка проблеми. Походження людини здавна турбувало суспільство. Останні 150 років досліджень у сфері палеоантропології, археології та біології дозволили суттєво удосконалити сформовані ще Ч. Дарвіном погляди на еволюцію людини. Слід відзначити, що суттєві корективи у наші погляди на походження та розвиток Homo sapiens здійснили археологічні знахідки і генетичні аналізи саме останніх тридцяти років. Тож, спроба осмислення новітніх наукових досягнень у сфері дослідження антропогенезу обумовлена потребою роздумів над споконвічним онтологічним питанням про людське єство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Текст статті базується на думках ізраїльського історика Ю. Н. Харарі, які він виклав на початкових сторінках науково-популярної праці «Людина розумна. Історія людства від минулого до сучасного», що, невдовзі після публікації в 2011 р., стала бестселером. Проте окремі твердження, які містить книга, було спростовано або поглиблено. Це дозволили зробити відкриття таких дослідників як Т. Пламмер, Дж. Олівер, Е. Файнстоун [4], Д. Массілані, Л. Сков [3], що протягом останніх п'яти років були надруковані у провідному науковому журналі із світовим ім'ям «Science», а також огляди наукових досягнень дописувачів цього ж часопису – Е. Гіббонс [1; 2] та М. Прайса [5].

Постановка завдання. Метою статті є характеристика сучасної концепції походження людини

у світлі археологічних та генетичних досліджень останніх десятиліть.

Виклад основного матеріалу. Дон Йогансон – молодий американський палеоантрополог із Клівлендського музею природної історії, який 1974 р. приєднався до археологічної експедиції в Хадарі (Ефіопія), – 24 листопада, в середині другого польового сезону, разом із студентом Томом Греєм, не знайшовши нічого цікавого, повертався до свого «джипа». Дорогою до автівки Йохансон на пагорбі в сухому яру випадково побачив частину кістки давнього гомініда. Потім він помітив частину черепа, стегнову кістку, частину тазу та хребці. Команда пошуковців скам'янілостей відсвяткувала знахідку добре збереженого скелету в таборі, де пила пиво і всю ніч слухала пісню Beatles «Lucy in the Sky with Diamonds». Хтось почав називати знайдений скелет Люсі, і це ім'я надалі розпочало використовуватися на позначення знахідки.

В чому ж полягає її цінність? Власницю скелету, чий вік нараховує 3,18 мільйона років, було визнано найдавнішим відомим предком нашого роду, Homo, а також усіх інших гомінідів, які еволюціонували від неї. На момент відкриття, Люсі стала першим гомінідом, який подолав 3-мільйонний часовий бар'єр, відсуваючи вік людської сім'ї до часу, ближчого до того, коли, як вважали генетики, предок людей відділився від предка шимпанзе.

П'ять десятиліть досліджень Люсі, довели, що вона була прямоходячим створінням. Хоча у неї все ще й був маленький мозок, а верхня частина тіла була схожа на мавпу, що, ймовірно, дозволяло їй лазити по деревах, щоб годуватися, гніздитися або рятуватися від хижаків. Понад 400 згодом віднайдених науковцями скам'янілостей самців і самок показали, як її вид, Australopithecus afarensis, соціалізувався та еволюціонував протягом майже мільйона років перебування на планеті, від, можливо, 3,85 мільйона до 2,95 мільйона років до н. е.

Проте погляди дослідників на світ Люсі та її місце в ньому поступово змінювалися. З'ясувалося, що представники її виду не робили своїх перших кроків у відкритій савані, як вважали її першовідкривачі. Люсі мешкала в трав'янистому лісі з листяними деревами. Вона та її вид витримали зміни клімату, адаптуючись до різних середовищ існування протягом тисячоліть.

Наразі Люсі більше не вважається найдавнішим відомим представником людської родини. Та найважливіше те, що вона була не самотнім видом гомідів. 3–4 мільйони років тому генеалогічне дерево людини більше нагадувало кущ, з кількома стеблами, які росли поруч, ніж дерево з одним стовбуром. Нині вчені сприймають Люсі як пратітку людства, а не як його прямого предка. Ба більше, коли палеоантропологи обговорюють місце Люсі в генеалогічному дереві людини, вони погоджуються, що жоден відомий предок людини не зазнав її прямого впливу.

Протягом перших 20 років після відкриття Люсі її вид був найстарішим із відомих представників роду людей. Однак, з тих пір деякі інші види, які завдяки зусиллям науковців вийшли з тіні, виявилися набагато старші за Люсі. У середині 1990-х років на території Східної Африки почалися інтенсивні пошуки предків Люсі. Було знайдено дивовижно повний, але частково подрібнений скелет, який назвали Ardipithecus ramidus, датований 4,4 мільйонами років. Пізніше знайшли нижню щелепу, зуби та розчленовані кістки рук Ardipithecus kadabba, датовані 5,8 мільйонами років. Інші віднайдені скам'янілості відштовхнули родовід людини ще подалі: 6-мільйонна стегнова кістка прямоходячої істоти з Кенії під назвою Людина тисячоліття або Orrorin tugenensis і приголомшливий череп Sahelanthropus tchadensis, віком від 6 до 7 мільйонів років, із Чаду.

Антропологи досі запекло сперечаються, чи всі ці види є гомінідами, і як вони пов'язані з австралопітеками, не кажучи вже про людину. Але скам'янілості явно відсувають походження людської сім'ї щонайменше на 6 мільйонів років, дату, яка узгоджується з найновішими генетичними доказами щодо часу розриву між нашим родоводом і родоводом шимпанзе та бонобо.

Проте визначити прямого предка Homo складно. Найдавнішою відомою викопною біологічною рештою нашого роду є нижня щелепа зі зношеними корінними зубами, віком майже 2,8 мільйонів років, знайдена в пустельному місці Леді-Герару, лише за 30 кілометрів від Хадара [1, p. 21–22].

Віком у близько 2,5 мільйона років ще донедавна датувалися перші свідчення виробництва інструментів, адже їх виготовлення та використання є критеріями, за якими археологи встановлюють існування давніх людей [6, с. 21]. Одним із найпоширеніших застосувань перших кам'яних інструментів, як вважають вчені, було розколювання кісток здобичі, щоб таким чином можна було дістатися до кісткового мозку. Чому саме кісткового мозку? Бо першими рештки з'їденої левом тварини підбирали гієни та шакали. Тільки потім до скелета могла наважитися підійти пер-

вісна людина [6, с. 23]. Проте в лютому 2023 року науковці повідомили про знахідку в Кенії кам'яних знарядь віком від 3 до 2,6 мільйонів років, які використовувалися для здобуття продуктів харчування. Таким чином, виявилося, що кам'яні інструменти праці розпочали виготовляти набагато раніше, ніж досі вважалося [4, p. 561].

Близько 2 мільйонів років тому деякі з первісних чоловіків та жінок залишили рідну землю в Східній Африці, вирушивши в далекі мандри та оселившись на нових територіях Північної Африки, Європи та Азії. Оскільки виживання в сніжних лісах Північної Європи вимагало інших характерних особливостей, ніж потрібні, щоб залишатися живими в парких джунглях Індонезії, популяції людей еволюціонували різними напрямками. Результатом стали кілька видів, що відрізнялися один від одного; кожному з них вчені дібрали промовисту латинську назву.

Східні райони Азії були населені Homo erectus («людьми прямоходячими»), які виживали там протягом майже 2 мільйонів років, що робить їх найвитривалішим видом людей за всі часи.

На острові Ява, в Індонезії, жили Homo soloensis («люди з долини річки Соло»), які пристосувалися до життя у тропіках. На іншому індонезійському острові – невеличкому Флорес – первісні люди піддавались процесу зупинки росту. Вперше люди опинилися на Флорес, коли рівень моря був напрочуд низьким, а до острова можна було легко дістатися з материка. Коли ж море знову піднялося, вони потрапили в пастку на бідному на ресурси клаптику суходолу. Великі люди, які потребували великої кількості їжі, загинули від голоду першими. А от меншим вдалося вижити значно краще. Поступово, зі зміною поколінь, населення острова Флорес перетворилося на карликів. Люди цього унікального виду, відомого вченим як Homo floresiensis, досягали максимального зросту лише один метр та важили не більше 25 кілограмів. Попри це вони були здатні виробляти кам'яні знаряддя праці.

У 2010 році від забуття було врятовано ще один вид прадавньої людини, коли під час розкопок Денисової печери в Сибіру вчені знайшли скам'янілу фалангу пальця руки. Генетичний аналіз показав, що цей палець належав людині раніше невідомого виду, який був названий Homo denisova [6, с. 18]. Нечисленні скам'янілості показують, що ця архаїчна людина мала великі корінні зуби і міцну нижню частину обличчя. Але ніхто достеменно не знає, як виглядали денисівці. Хоча денисівці, очевидно, неодноразово схрещувалися з ще одним видом людини – неандертальцями, їхні родоводи відрізняються: вони відійшли від спільного предка щонайменше 400 тис. років тому [2, p. 241].

У Європі та Західній Азії люди еволюціонували в Homo neanderthalensis («людей з долини річки Неандр»), яких спрощено називають неандертальцями Незграбніші та м'язистіші за людину сучасного типу, вони були добре пристосовані до холодного клімату льодовикового періоду в Західній Євразії [6, с. 17–18]. Предки неандертальців оселилися в Європі та на Близькому Сході, тоді як предки денисівців попрямували далі на схід до Азії, де вони еволюціонували окремо, отримавши приблизно 300 тис. генетичних змін, які відрізняють їх від неандертальців [2, p. 241].

У той час, як люди еволюціонували в Європі та Азії, еволюція у Східній Африці теж не зупинялася. Колиска людства породжувала численні нові види, на кшталт Homo rudolfensis («людини з озера Рудольф»), Homo ergaster («людини працюючої») та, зрештою, й нашого власного виду, який ми нескромно назвали Homo sapiens («людина розумна») [6, с. 19].

Мільйони років люди полювали на менші створіння та збирали, що могли, тоді як на них самих полювали більші хижаки. Лише 400 тисяч років тому кілька видів людей почали полювати на велику дичину регулярно, і тільки в останні 100 тисяч років – з появою Homo sapiens – людина потрапила на верхівку харчового ланцюга [6, с. 23]. Значним кроком на шляху до верхівки харчового ланцюга стало приборкання вогню. Деякі види людей, можливо, час від часу використовували вогонь іще 800 тис. років тому, але приблизно 300 тисяч років тому Homo erectus, неандертальці та прабатьки Homo sapiens опанували вогонь уже на повсякденній основі [6, с. 24].

Неандертальці та предки сучасних людей розійшлися, можливо, 500 тис. років тому, причому неандертальці були зосереджені в Євразії, а предки Homo sapiens – в Африці [5]. Та все ж ми точно не знаємо, де та коли Homo sapiens уперше еволюціонували з якогось більш раннього типу людей. Але більшість вчених дійшли згоди, що 150 тис. років тому Східна Африка була населена людьми, дуже схожими на нас.

Учені також дійшли згоди, що близько 70 тисяч років тому Homo sapiens переселилися зі Східної Африки на Аравійський півострів, а звідти швидко захопили весь Євразійський континент. Зауважимо, що, коли Homo sapiens з'явилися в Аравії, більшість Євразії вже була заселена іншими видами людини [6, с. 26].

В 2010 р. вчені виявили, що 1–4% унікальної людської ДНК сучасних мешканців Близького Сходу та Європи становить ДНК неандертальців [6, с. 29]. Але дослідники довго сперечалися, коли і де відбулося змішування Homo sapiens з неандертальцями. Перші спорадичні зв'язки між Homo sapiens та неандертальцями сягають 100 тис. років, коли Homo sapiens здійснили пробні подорожі за межі Африки. Але не вся ДНК неандертальця, успадкована від тих ранніх зустрічей, зберіглася у людей до сьогодні. З часом, багато було втрачено через природний відбір, випадковість або просто вимирання ліній.

Аналіз стародавніх і сучасних геномів Homo sapiens показує, що більша частина успадкованих від неандертальців генів, що їх містить ДНК сучасних людей, походить від одного тривалого періоду змішування, що розпочався приблизно 47 тис. років тому і тривав 6–7 тис. років. Прія Мурджані, популяційний генетик з Університету Каліфорнії в Берклі, та його колеги проаналізували геноми 59 стародавніх Homo sapiens, переважно із Західної Європи та Азії, вік яких коливається від 45 тис. років до 2200 років.

Дослідники ідентифікували ділянки ДНК неандертальця в цих стародавніх геномах людини сучасного типу та в геномах 275 сучасних людей з усього світу. Потім вони використали комп'ютерне програмне забезпечення, щоб відстежити еволюцію неандертальських генів з плином часу в різних популяціях, як стародавніх, так і недавніх, приблизно оцінивши, скільки поколінь знадобиться, щоб геноми непомітно розійшлися. Аналіз досяг такого рівня точності, який просто не був можливим у попередніх дослідженнях.

Було виявлено, що найдавніші геноми Homo sapiens містили відносно довгі ділянки ДНК неандертальця. Але в недавніх геномах сегменти неандертальця були набагато коротшими. Це свідчить про те, що люди сучасного типу швидко позбулися деяких із цих ранніх, довгих ділянок ДНК неандертальця, які, можливо, несли згубні мутації або призвели до безплідного потомства.

Одночасно сучасні люди увібрали кілька неандертальських генів, пов'язаних з пігментацією шкіри, імунною відповіддю та метаболізмом, які в кінцевому підсумку стали вигідними для виду.

Близько 47 тис. років тому, коли розпочалося змішування неандертальців з людиною сучасного типу, на 20 людей (з-поза меж Африки), які вступали у статевий контакт, припадав один неандерталець. Тобто одна людина з 20 осіб у популяції, яка в кінцевому підсумку стала предком усіх людей за межами Африки, була неандертальцем.

Дата цих спаровувань допомагає визначити час інших великих міграційних подій, наприклад, час прибуття Homo sapiens до Австралії. Сьогодні корінні австралійці мають тих же неандертальських предків, що й усі інші неафриканські популяції. Отже, їхні предки, мабуть, досягли Австралії після цього змішування, тобто не раніше ніж 47 тис. років тому. Це суперечить деяким оцінкам, заснованим на археологічних доказах, згідно яких сучасні люди з'явилися в Австралії набагато раніше. Так, наприклад, вік палеолітичної стоянки Маджедбебе-2, на думку деяких учених, становить 65 тис. років. Проте у світлі новітніх генетичних досліджень, випливає, що її мешканці або вимерли, або були фактично заміщені людьми, які були пов'язані з більш пізніми хвилями міграції [5].

Результати розшифрування ДНК, що були виявлені в скам'янілому пальці з Денисової печери показали, що до 6% унікальної ДНК сучасних мешканців Меланезії та аборигенів Австралії становлять гени денисівської людини [6, с. 29]. Окрім присутності в сучасних жителів Східної Азії неандертальських генів, їх ДНК, подібно до аборигенів Австралії, також засвідчує спорідненість із денисівцями. Проте в мешканців материкової частини Східної Азії кількість денисівської ДНК у 10 разів менша, ніж неандертальської [3].

Оскільки неандертальці та денисівці додали лише невелику кількість ДНК до геному сучасної людини, неможливо говорити про «злиття» між Homo sapiens та іншими видами людей. Хоча відмінності між ними були незначними, щоб цілком виключити здатне до розмноження схрещування, проте достатніми, щоб зробити такі контакти непостійними. То як же нам розуміти біологічну спорідненість розумних, неандертальців та денисівців? Мала бути точка, коли ці дві популяції стали вже доволі різними, але все ще могли спаровуватися та давати здатне до розмноження потомство. А потім відбулася чергова мутація, яка обірвала цю останню сполучну ланку, і вони пішли особливими еволюційними шляхами [6, с. 29]. Схоже, що близько 50 тисяч років тому людина розумна, неандертальці та денисівці перебували в цій проміжній точці. Вони були майже, але не цілком окремими видами. Тому ці популяції не злилися, але кількох генам неандертальців та денисівців таки пощастило потрапити до геному Homo sapiens.

Але якщо неандертальці, денисівці та інші види людей не злилися з Homo sapiens, чому ж вони

зникли? Одна з можливих відповідей на це запитання полягає в тому, що Homo sapiens довели їх до вимирання. Уявіть групу людей сучасного типу, яка досягла Балканської долини, де вже протягом сотень тисяч років жили неандертальці. Новоприбулі почали полювати на оленів, збирати горіхи та ягоди – традиційні продукти харчування корінних мешканців. Завдяки кращій техніці та неперевершеним соціальним навичкам розумні виявилися вправнішими мисливцями та збирачами. Тому вони швидко плодилися та розмножувалися. Натомість менш винахідливим неандертальцям ставало дедалі складніше себе прогодувати. Врешті конкуренція за ресурси переросла у відкрите насильство та геноцид [6, с. 30–31].

Висновки. Протягом останніх десятиліть наукові дослідження, які стосувалися походження людини, остаточно спростували попередні погляди про існування однієї лінії еволюції людини. Вченими було доведено, що протягом досить тривалого часу на Земній кулі співіснувало одразу кілька людських видів, кожен з яких не був сталим, оскільки, в залежності від перебування в тих чи інших кліматичних умовах, поступово зазнавав змін. Зокрема зазнали трансформації погляди на скелет австралопітека Люсі, яка певний час вважалася прямим предком Homo sapiens, а нині лише бічною родичкою. Також вченими було виявлено нові види палеоантропів, зокрема денисівську людину. Цікавим видається той факт, що існував певний проміжок часу, упродовж якого людина сучасного типу вступала у статеві зносини з неандертальцями та денисівцями, таким чином запозичивши у них кілька специфічних генів.

Список літератури:

1. Gibbons A. Lucy's world. Fifty years after her discovery, the3.2-million-year-old fossil still reigns as mother of us all. But she now has. rivals. Science. Volume 384. Issue 6691. 5 April 2024. P. 20–25.

2. Gibbons A. Oldest human genome comes from a Denisovan 200,000-year-old DNA shows our now-extinct cousins mated with Neanderthals. Science. Volume 385. Issue 6706. 19 July 2024. P. 240–241.

3. Massilani D., Skov L. Denisovan ancestry and population history of early East Asians. Science. Volume 370. Issue 6516. 30 October 2020. P. 579–583.

4. Plummer T. W., Oliver J. S., Finestone E. M. Expanded geographic distribution and dietary strategies of the earliest Oldowan hominins and Paranthropus. Science. Volume 379. Issue 6632. 9 February 2024. P. 561–566.

5. Price M. Neanderthals and modern humans made babies 47,000 years ago. Science. 21 May 2024. URL: https://www.science.org/content/article/neanderthals-and-modern-humans-made-babies-47-000-years-ago (дата звернення: 13.11.2024)

6. Харарі. Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до сучасного. Харків: КСД, 2016. 544 с.

Zakhozhai Z.V., Dotsenko V.O., Zholob M.P. THE ORIGIN OF HUMANS IN THE LIGHT OF MODERN ARCHAEOLOGICAL AND GENETIC RESEARCH

The article characterizes the modern concept of human origin in the light of archaeological and genetic research of recent decades. The authors examine the evolution of views on the problem of anthropogenesis from Darwin to the present day. The article is based on the ideas of the Israeli historian Yu. N. Harari, which he set out in the opening pages of the popular science work "Human Reason. The History of Humanity from Past to Present". However, some of the statements contained in the book have been refuted or deepened. This was made possible by the discoveries of a number of scientists, whose research has been published in the leading scientific journal "Science" over the past five years. Over the past decades, scientific research related to human origin has finally refuted previous views about the existence of a single line of human evolution. Scientists have proven that for a fairly long time several human species coexisted on the globe, each of which was not stable, since, depending on its location in certain climatic conditions, it gradually underwent changes. In particular, views on the skeleton of Australopithecus Lucy, who was once considered a direct ancestor of Homo sapiens, but is now only a collateral relative, have undergone a transformation. Scientists have also discovered new species of paleoanthropes, in particular the Denisovan man. It is interesting to note that there was a certain period of time during which modern humans interbred with Neanderthals and Denisovans, thus borrowing several specific genes from them. Particular attention is paid to the interaction of different types of hominids, migrations, and the mixing of populations. The authors emphasize the role of genetic research in tracking evolutionary processes and uncovering the mysteries of our past. The article will be useful for a wide range of readers interested in the problems of anthropology and human history.

Key words: *Homo sapiens, evolution, primitive man, genetics, archeology, paleoanthropology.*

УДК 930:159.953.2]:725.945(489)]:341.485(=411.16)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.25

Пєстова Д.О.
Запорізький національний університет

МЕМОРІАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ В ДАНІЇ: ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ЩОДО ГОЛОКОСТУ

У статті основна увага приділена питанню дослідження меморіальних комплексів в Данії, як способа формування колективної пам'яті про Голокост. Меморіальні комплекси відіграють важливу роль в формуванні колективної свідомості щодо певних історичних явищ, подій та процесів. В ході дослідження авторка прийшла до наступних висновків: меморіальні комплекси мають відповідати вимогам часу й динамічно змінюватися в залежності від потреб суспільства; для формування колективної пам'яті необхідно використовувати різноманітні меморіальні комплекси: музеї, стели, меморіали й т.д. Для Данії досить характерним є використання інтерактивних методів в даному питанні. Більша частина меморіальних комплексів щодо Голокосту в країні дає можливість за допомогою сучасних технологій ширше дивитися на проблематику. Тобто на сьогоднішній день, наприклад, музейна експозиція – це не лише експонати, але й світлове шоу, анімаційна продукція й т.д. Такий підхід дозволяє охопити більшу аудиторію: від старшого покоління до дітей та молоді (адже саме «покоління інтернету» потребує інформації у формі «оживаючої стели» чи швидко змінної сучасної картинки) Саме тому, меморіальні комплекси мають постійно змінюватися та осучаснюватися. Модернізація меморіальних комплексів свідчить, про те, що в суспільстві є запит на формування колективної пам'яті про Голокост, що в свою чергу означає, що суспільство не має на меті повторення подібного геноциду й майбутньому.

Зміни в сучасній геополітичній ситуації світу створюють нові виклики перед країною в питанні політики пам'яті. З одного боку – Данія має чітку лінію щодо визнання злочинів проти людства часів Другої світової війни недопустимими на сучасному етапі розвитку європейського суспільства, проте з іншого – є відчутні прогалини в питанні толерантного ставлення до всіх народів світу.

Ключові слова: *політика пам'яті, Голокост, концентраційний табір Терезієнштадт, данський єврейський музей, «камені спотикання», меморіальні комплекси.*

Постановка проблеми. Дана проблематика є досить актуальною на сьогоднішній день, з одного боку, меморіальні комплекси присвячені Голокосту є проявом цілеспрямованої державної історичної політики з іншого – можемо дає можливість побачити дієвість чи навпаки не ефективність такого методу формування колективної пам'яті. Для Данії таки практики формування колективної пам'яті мають свої особливості. Перш за все – прояви Голокосту були іншими та відрізнялись країн Європи.

Перед тим, як аналізувати проблеми політики пам'яті щодо Голокосту, та практики комеморації треба звернути до статистики. Так за метервіалами данської статистики, що представлені на офіційному сайті в Данії на початок Другої світової війни проживало близько чотирьох млн осіб [17]. За даними наведеними ізраїльського національного меморіалу Катастрофи (Голокосту) та Героїзму – Яд Вашем, який є не тільки меморіальним комплексом, але і потужним науковим центром, на момент Другої світової в країні проживало близько 8000 євреїв [19]. Це приблизно 2% від загальної кількості населення. Перебуваючи під німецькою окупацією Данія потрапила, як і інші країни під дискримінаційну політику Третього рейху щодо євреїв. Проте слід підкреслити, що данцям вдалось евакуювати своїх євреїв до нейтральної Швеції й лише досить невелика кількість людей потрапила до Терезієнштадту.

Саме тому, меморіальні комплекси в Данії в основному присвячені евакуації євреїв до Швеції та тим людям, які організовували евакуацію. Зазначимо, що основний масив меморіальних комплексів встановлено в столиці країни, в місті– Копенгаген, з одного боку, вони нагадують про масові злочини проти людства, іншого – є свідченням певних прогалин у реалізації державної політики пам'яті. Подібні недопрацювання пов'язані з наростанням антисемітських настроїв в країні, особливо сильно вони стали відчутними після початку Ізраїльсько-палестинського конфлікту в жовтні 2023 р.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історіографію даного питання ми можемо поділити на дві великі групи – українська та західноєвропейська. Визначимо найбільш потужні інституції та наукові центри, яки займається дослідженням Голокосту в Україні чи в основними центрами дослідження Голокосту в Україні є Український центр вивчення Голокосту «ТКУМА» (м. Дніпро) [7], Український центр вивчення історії Голокосту [8] та Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» [1]. Дані центри вивчення Голокосту здійснюють наукові публікації присвячені зазначеній тематиці. Серед публікацій з питання політики пам'яті та Голокосту варто відзначити наступні праці: А. Подольський «Пам'ять, яка вона? (роздуми про культуру пам'яті в Україні на прикладі ставлення до історії Голокосту)» [6]. Наукова праця окреслює проблеми України з питання політики пам'яті й певні недопрацювання з даного питнння. А. Подольський «Комплексні дослідження з історії Голокосту в Україні та комеморативні дискусії та практики: проблема взаємовпливу, тенденції та перспективи» [5]. Стаття присвячена питанню основних тенденцій щодо вшанування пам'яті постраждалих від Голокосту в Україні. Методичний посібник упорядкований О. Педан-Слєпухою «Дорогами пам'яті. Як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту "Захистимо пам'ять")» [4]. Посібнк було опубліковано в 2020 році й його основною метою є допомога вчителям та учням з формуванням колективної пам'яті про постраждалих від нацизму. Праця В. Гриневича та П-Р. Магочія «Бабин Яр Історія та пам'ять» опублікована в 2016 році й висвітлює трагедію в Бабиному Яру через спогади, культуру, мистецтво й меморіальні копмлекси [2]. Монографія Круглова О., Уманського А., Щупака І. «Голокост в Україні», опублікована в 2021 р й присвячена питанню знищення євреїв в України в період Другої світової війни [3].

Що стосується другої групи історіографічних досліджень варто відзначити в першу чергу потужні світові центри дослідження Голокосту. Яд Вашем [37], Меморіальний музей Голокосту в США [36]. Що стосується скандинавських країн та в контексті теми нашого дослідження треба звернути увагу на Данський єврейський музей [33].Аналізуючи історіографію питання, звернемо увагу в першу чергу на датських істориків, які займались питаннями Голокосту на території Данії. Серед основних публікацій з питання Голокосту безпосередньо в Данії та політиці пам'яті варто відзначити І. Крістофен, Л. Корсгаард "A museum in its time: the Danish Jewish Museum as a place of remembrance" [15], яка висвітлює питання щодо данського єврейського музею як місця пам'яті про період Голокосту. М. Пандуро "The Danish helpers of the Jews in October 1943 – An analysis of reports", опублікована в 2017 р й демонструє як данці допомагали євреям врятуватися у 1943 р. П. Андерсен "Holocaust: den tyske jødepolitik 1933–1945", [10] яка демонструє Голокост на європейській арені. Л. Бланк "Da krigen var forbi" [13], висвітлює питнання щодо життя євреїв по завершенню війни.

На сьогоднішній день питання комеморації Голокосту в Данії потребує уваги дослідників.

Постановка завдання. Метою нашої наукової розвідки є аналіз меморіальних комплексів щодо Голокосту як засобу формування колективної пам'яті (на прикладі Данії).

Виклад основного матеріалу. Період Другої світової війни й Голокосту сформували травматичний досвід для європейських країн. Європейські країни мали свої особливості такого досвіду. В даній науковій розвідці ми розглянемо Данію та її травматичний досвід й способи його подолання.

Окупація Данії тривала з квітня 1940 по травень 1945 рр. Окупація країни мала «м'який» характер й це було пов'язано із рядом чинників, по-перше, країна добровільно здалась окупаційній владі, по-друге, від початку окупації державні інституції країни та місцеві органи влади співпрацювала з нацисткою владою. Завдяки цьому вплоть до 1943 р. країні вдалося зберегти широкий спектр автономії у реалізації внутрішній політиці, а це в свою чергу допомогло захистити данських євреїв від впровадження політики антисемітизму, репресій по відношенню до евреев з боку націської Німеччини [20]. Такий захист проявлявся в тому, що данські євреї не повинні були носити зірку на одязі, не мали обмежень щодо пересування чи володіння майном, їх не звільняли з роботи й в країні не відбувались єврейські погроми [24]. В 1943 р. окупаційна влада змінює тактику з м'якої окупації на карально-репресивні заходи. Це було пов'язано з поразками Німеччини на фронтах та посиленням руху опору нацистському режиму у Данії. Країна втрачає преференції свою та певні права на автономію автономну внутрішню політику, а відповідно єврейське населення втрачає данський захист [20]. Окупаційна влада приймає рішення про арешти та депортації євреїв до таборів смерті. Проте більша частина єврейського населення (близько 7500 євреїв [27]) була врятована й переправлена до нейтральної Швеції. Лише близько 500 євреїв потрапили до концентраційного табору

Терезієнштадт. Побідна акція відбулась за рахунок інформування данського партизанського руху про майбутні єврейські погроми. Важливу роль в цьому зіграв німецький аташе Г. Ф. Даквіц, який повідомив представників данських політичних сил про майбутні єврейські погроми [18]. Сучасна Данія через меморіальні комплекси вшановує пам'ять постраждалих від Голокосту в країні та формує колективну пам'ять, хто країна підписала міжнародний договір щодо Голокосту має різними способами формувати пам'ять про ті події (Стокгольмська декларація 2000 р.) [31]. Отже, розглянемо основні меморіальні комплекси присвячені Голокосту в Данії.

В країні починаючи від перших повоєнних років до 2023 року були створені наступні меморіальні комплекси: це Меморіал у Туборг гавані 1948 р. Меморіал в Копенгагені у формі каменя, 1975 р., скульптура "Стопа" у Туборг гавані, 1994 р., експозиція Голокосту в данському єврейському музеї, 2013 р, проєкт німецького художника під назвою "камені спотикання" 2019 р., меморіал "Біженці" 2023 р. Розглянемо більш детально кожен з цих меморіальних комплексів.

Першим стає меморіальний камінь, який розташований у Туборг гавані. Меморіал було створено Т. Хвасом та відкрито 5 травня 1948 р. (5 травня 1945 року Данія була звільнена від окупації, а відповідно день відкриття було приурочено до 3 річниці з деокупації країни) Його присвячено учасникам руху опору та людям, які допомогли врятуватися євреям Данії та втекти до Швеції [35], [34]. Він являє собою камінь з пам'ятним написом. Даний камінь має символічне значення, адже розташований в одному з місць, де євреї тікали до Швеції (всі переправи відбувались морськими шляхами й тому гавані мали важливе значення для порятунку).

Наступним є Меморіал в Копенгагені у формі каменя. Його було відкрито в 1975 р. на ізраїльській площі в Данії. Камінь було створено Р. Райлінгером та Д. Саломоном. Власне сам камінь було привезено з Ізраїлю. Слід відзначити, що він є своєрідною вдячністю від ізраїльського народу данцям за порятунок євреїв в період Другої світової війни. Напис на камені зроблено на івриті, проте табличка під каменем зроблена данською мовою й вона говорить про те, що це є подарунок від організації Данські друзі та Ізраїль [23]. Даний меморіал свідчить про те що Данія та Ізраїль активно співпрацюють в питаннях формування колективної пам'яті, подолання травматичного досвіду та підтримці одна одної.

Наступним варто відзначити скульптуру під назвою "Стопа", яка була відкрита в 1994 р. та знаходиться у Туборг гавані. Вона була спроєктована П. Брансом. Скульптура являє собою величезне стопу довжиною в 4,5 м та висотою у 6 м [29]. Вона присвячена усім єврейським біженцям 1943 р. Місце розташування скульптури обрано досить символічно, адже батько архітектора даного проєкту був один із втікачів у 1943 р. й він тікав з Туборг гавані. Також підкреслимо, що скульптура створює ілюзію неначе стопа йде по воді, що символічно нагадує, що евакуація до Швеції відбулася через морські переправи.

Ще одним місцем пам'ятання про знищення євреїв в період Другої світової війни є експозиція Голокосту в датському єврейському музеї. Данський єврейський музей знаходиться в Копенгагені біля Королівської бібліотеки. Музей було відкрито в 2004 р. з ініціативи приватни осіб. З 1 січня 2011 р. музей отримав статус державного й відповідно перебуває під захистом Закону про музеї в Данії [33]. В 2013 р. в музеї було відкрито експозицію присвячену подіям 1943–1945 років. Дана експозиція має назву "hjem", що в перекладі з данської мови означає дім або додому. Серед експонатів музею представлена щітка для одягу одного з в'язнів концентраційного табору (на щітці нацарапаний табірний номер в'язня); книга так звана читанка для дітей (даною книгою активно користуватись єврейські біженці в Швеції); дитяча іграшка у формі ляльки в білій сорочці та червоній спідниці; білий дитячий рятувальний жилет, в який замість наповнювача вшивали гроші та документи з метою забезпечити своє життя в Швеції. Експозиція музею є досить незначною, проте основна частина матеріалів, фотодокументів, експонатів зберігається в цифровому вигляді й представлена на офіційному сайті музею [16]. Також слід підкреслити, що за допомогою сучасних технологій відвідувачі даної експозиції й, музею в цілому, можуть подивитися анімаційну продукцію щодо втечі данських євреїв до Швеції, послухати історії єврейських біженців про пережиті події 1943 р. Для максимального комфорту відвідувачів обслуговування музею відбувається двома мовами – данською та англійською. Експозиція музею направлена на формування колективної пам'яті про Голокост в Данії та подолання травматичного досвіду.

Для виконання "поставлених задач" музей працює в кількох напрямках: робота зі школярами та студентами; проведення дня Аушвіцу; наукові публікації. Говорячи про співпрацю з закладами

освіти варто відзначити, що школярі в межах навчального процесу відвідують музеї, в тому числі й даний музей та його експозицію (це передбачено ст 4 закону про початкову школу) [14]. На сайті музею представлена програма для співпраці з школами та студентами. В рамках цієї програми вчителі можуть самостійно обрати теми за якими буде відбуватися навчання: від традицій й культури єврейського народу до Голокосту. Також вчителі можуть звертатись до співробітників музею з власними ідеями й готувати уроки відповідними темами. В кінці учнівського дослідження передбачено створення творчого проєкту. Для того аби створити учням максимально комфортні умови в проведенні свого дослідження музей пропонує бронювати квитки в неробочий час, адже в цей період музей немає туристів чи звичайних відвідувачів й це дає можливість учням сконцентруватись на роботі й своєму дослідженні [32].

Наступний напрям роботи музею – це проведення дня Аушвіца. Пам'ятні заходи проводяться 27 січня. В цей день вшановують пам'ять жертв данського Голокосту й також кооперуються з представниками інших країн з метою більш ширшого розгляду питання Голокосту. Також варто підкреслити, що кожного року на день Аушвица приїжджають данські політики. На сайті музею представлені програми проведення даного заходу з 2021 по 2024 рр. [12].

Ще один важливий напрямок роботи музею – наукова робота. Музеєзнавці проводять дослідження з питання інтеграції єврейського населення до данського суспільства, релігії, основних аспектів розвитку данського єврейського музею. Серед наукових праць можна відзначити роботу К. Андерсена, яка присвячена проблемі символізму архітектурного стилю й виставці Данського єврейського музею (опублікована в 2009 р) [11]. Праця розкриває деталі архітектурного стилю музею, адже за задумом архітектора Д. Лібескінда кожна деталь музею має певний символізм. М. Пандуро робота під назвою "Данська допомога євреям в жовтні 1943 р.: аналіз звітів" [28]. В даній праці огляд данської допомоги зроблений на основі визначення основних дефініцій та архівної документації. Б. Блюдніков "Втеча мого батька"(опублікована в 2023 р.). Дана книга написана сином головного героя й оповідає про втечу євреїв до Швеції в 1943 році. Книга написана на основі мемуарів, щоденників та усноісторичних спогадів.

Наступним нашим меморіальним комплексом стає так званий "stolpersteine", що дослівно перекладається як "камені спотикання". Проєкт було створено німецьким художником Г. Демінгом. Робота над надинм меморіальним комплексом була розпочата ще в 1992 р, а перший подібний камень було встановлено в 1995 році. На даний момент такі камені знаходяться в 31 країні Європи [30]. Суть даного проєкту полягає в тому, що в місті розташовані невеликі блоки розміром 10х10 см. На даних блоках написані імена жертв, які постраждали від Голокосту. Загалом на 2023 рік було встановлено 100 тис подібних каменів. В Данії даний меморіальний комплекс було відкрито в 2019 році в Копенгагені, проте він постійно розвивається та збільшується. Загалом було передбачено встановити 12 блоків. На 2023 р. таких каменів встановлено 110 по всій території країни [30]. Основний масив каменів знаходиться в столичному регіоні. Також даний меморіальний комплекс має свій веб-сайт на якому кожен відвідувач може знайти камень поруч зі своїм місцем перебування чи почитати історії жертв нацизму[30], [21], [22].

Ми можемо говорити, що на даний момент даний комплекс динамічно розвивається, адже за період з 2019 по 2023 роки кількість каменів зросла що 12 до 110. Активний розвиток побідного меморіального комплексу свідчить про формування колективної пам'яті про події Голокосту. Й останнім стає – пам'ятнк під назвою "Біженці". Його було створено художником Д. Саломоном та відкрито у 2023 р в гавані Відбек. Відкриття пам'ятника було присвячено 80 річниці єврейської трагедії в Данії. Місце відкриття пам'ятника було вибрано не випадково – це було одне з місць втечі євреїв в 1943 р. до Швеції (якщо прийти на Відбек гавань, то на іншому березі можна побачити Швецію; це був один з найкоротших шляхів втечі) Варто підкреслити, що автор даної пам'ятки сам пережив події Голокосту (він народився в Трансільванії в 1932 р) й був добре знайомий з проблемою єврейського біженства того часу [26]. Також зауважимо, що поруч з пам'ятником була відкрита фотовиставка від Рудерстал музею. Виставка являла собою серію фотографій (з коротким описом) з втечі євреїв до Швеції в 1943 р. та фото тих, хто активно допомагав рятувати людей [9]. На даний момент фотовиставка знаходиться в самому Рудерстал музеї.

Висновки. Данський спосіб подолання травматичного досвіду через меморіальні комплекси має свої особливості. По-перше, меморіальні комплекси були встановлені не лише в перші повоєнні роки чи на початку XXI ст, а продовжують створюватися по сьогоднішній день. Це свідчить

про те що країна докладає максимальну кількість зусиль для формування колективної пам'яті з питання Голокосту. Також ми можемо відзначити, що такі "зусилля" активно підтримується з боку влади, а це проявляється через підтримку данського єврейського музею та надання йому статусу державного, участь політиків в заходах щодо дня Аушвіцу, по-друге, меморіальні комплекси цифровизуються й стають інтерактивними, що в свою чергу привертає увагу не лише старшого покоління, але й молоді. По-третє, навіть усі заходи влади та єврейської громади спрямовані на формування колективної пам'яті не допомогли країні в подоланні наростаючих настроїв антисемітизму. Це проявилось в тому, що після початку ізраїльсько-палестинського конфлікту в 2023 році музею довелось посилити охорону й в робочі години музею чергує поліція [25]. Це може говорити лише про те що політика пам'яті в країні потребує певного допрацювання.

Список літератури:

1. Бабин Яр URL: http://surl.li/rfiruk (дата звернення: 16.03.2024).
2. Гриневич В., Магочій П-Р. Бабин Яр історія і пам'ять. URL: http://surl.li/riqwun (дата звернення: 23.03.2024).
3. Круглов О., Уманський А., Щупак І. Голокост в Україні. Дніпро, 2021. URL: http://surl.li/mqzyxl (дата звернення: 23.03.2024).
4. Пєдан-Слєпухова О. Дорогами пам'яті як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять») // Український центр вивчення історії Голокосту. URL: http://surl.li/apvxkl (дата звернення: 18.03.2024).
5. Подольський А. Комплексні дослідження з історії Голокосту в Україні та комеморативні дискусії та практики: проблема взаємовпливу, тенденції та перспективи. *Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст.* Київ, 2022. С. 272–305. URL: http://surl.li/akhuii (дата звернення: 18.03.2024).
6. Подольський А. Пам'ять яка вона? (Роздуми про культуру пам'яті в Україні на прикладі ставлення до історії Голокосту). URL: http://surl.li/zhrnkg (дата звернення: 16.03.2024).
7. Український інститут вивчення Голокосту "ТКУМА". URL: http://surl.li/gilscy (дата звернення: 16.03.2024).
8. Український центр вивчення історії Голокосту. URL: http://surl.li/pbsjnv (дата звернення: 16.03.2024).
9. Afsløring i Vedbæk af monument for jødernes flugt over Øresund. URL: http://surl.li/khcdnp (дата звернення: 16.03.2024).
10. Andersen P. Holocaust : mordet på de europæiske jøder. URL: http://surl.li/dmeonu (дата звернення: 01.04.2024).
11. Arkitekturens symbolik En udstillingsanalyse af Dansk Jødisk Museum i København URL: http://surl.li/kkuhle (дата звернення: 17.04.2024).
12. Auschwitz dag. URL: http://surl.li/etqdae (дата звернення: 17.04.2024).
13. Bak S L. Da krigen var forbi. URL: http://surl.li/nuueof (дата звернення: 01.04.2024).
14. Bekendtgørelse af lov om folkeskolen URL: http://surl.li/puywbj (дата звернення: 01.04.2024).
15. Christoffersen I., Korsgaard L., Thuge S. A museum in its time: the Danish Jewish Museum as a place of remembrance. URL: http://surl.li/wqqyen (дата звернення: 01.04.2024).
16. Daniel Libeskind and the Danish Jewish Museum. URL: http://surl.li/faaqfc (дата звернення: 01.04.2024).
17. Dansk statistik. URL: http://surl.li/xqyqch (дата звернення: 01.04.2024).
18. Den danske samarbejdspolitik og jødeaktionen. URL: http://surl.li/ascgmv (дата звернення: 01.04.2024).
19. Denmark. URL: http://surl.li/jhmkvp (дата звернення: 16.03.2024).
20. German occupation (1940-1945). URL: http://surl.li/tqrxlm (дата звернення: 16.03.2024).
21. Holocaust memorial installed in Copenhagen. URL: http://surl.li/tmwtdj (дата звернення: 17.04.2024).
22. I dag bliver København en del af verdens største mindesmærke for Holocaust URL: http://surl.li/ardpnh (дата звернення: 18.04.2024).
23. Israels Plads. URL: http://surl.li/qxomli (дата звернення: 18.04.2024).
24. Jewish Population of Denmark URL: http://surl.li/lmoyr (дата звернення: 17.04.2024).
25. Jødisk museum står til at få ekstra million kroner til sikkerhed. URL: http://surl.li/sklytk (дата звернення: 17.04.2024).
26. Kom til afsløring af monument for jødernes flugt til Sverige i oktober '43 URL: http://surl.li/thognn (дата звернення: 18.04.2024).
27. Modstandsbevægelsen og Oktober '43. URL: http://surl.li/ytgfto (дата звернення: 18.04.2024).
28. Panduro M. Jødernes danske hjælpere i oktober 1943 En beretningsanalyse. URL: http://surl.li/ymuzcl (дата звернення: 18.04.2024).

29. Skulpturen «Foden» ved Tuborg Havn, afsløret 1994. URL: http://surl.li/nfzarf (дата звернення: 17.04.2024).
30. Snublesten**.** Til minde om ofre for nazismen i Danmark. URL: http://surl.li/bxpkqa (дата звернення: 17.04.2024).
31. Stockholm Declaration. URL: http://surl.li/ehuohk (дата звернення: 17.04.2024).
32. Teaching at the museum for primary school URL: http://surl.li/twotbo (дата звернення: 01.04.2024).
33. The Danish Jewish Museum. URL: http://surl.li/enekgg (дата звернення: 01.04.2024).
34. Tuborg Havn – Harbour – Monument. URL: http://surl.li/vdgjqe (дата звернення: 01.04.2024).
35. Tuborg Havn – Mindesten (1948). URL: http://surl.li/ppcaps (дата звернення: 01.04.2024).
36. United States Holocaust memorial museum. URL: http://surl.li/ekpfyh (дата звернення: 01.04.2024).
37. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. URL: http://surl.li/mazjgp (дата звернення: 01.04.2024).

Piestova D.O. MEMORIAL COMPLEXES IN DENMARK: SHAPING THE COLLECTIVE MEMORY OF THE HOLOCAUST

The article focuses on the study of memorial complexes in Denmark as a way of forming a collective memory of the Holocaust. Memorial complexes play an important role in shaping the collective consciousness of certain historical phenomena, events, and processes. In the course of the study, the author came to the following conclusions: memorial complexes must meet the requirements of the time and dynamically change depending on the needs of society; to form collective memory, it is necessary to use a variety of memorial complexes: museums, steles, memorials, etc. Denmark is quite characterized by the use of interactive methods in this regard. Most of the Holocaust memorial complexes in the country provide an opportunity to look at the issue more broadly with the help of modern technologies. That is, today, for example, a museum exposition includes not only exhibits but also a light show, animation, etc. This approach allows us to reach a wider audience: from the older generation to children and young people (after all, it is the "Internet generation" that needs information in the form of a "coming to life stele" or a rapidly changing modern picture) That is why memorial complexes must be constantly changing and modernizing. The modernization of memorial complexes indicates that there is a demand in society for the formation of a collective memory of the Holocaust, which in turn means that society does not intend to repeat such a genocide in the future.

Changes in the current geopolitical situation in the world create new challenges for the country in terms of memory policy. On the one hand, Denmark has a clear line on recognizing the crimes against humanity of the Second World War as unacceptable at the present stage of development of European society, but on the other hand, there are significant gaps in the issue of tolerance towards all peoples of the world.

Key words: *politics of memory, Holocaust, Theresienstadt concentration camp, Danish Jewish Museum, stumbling blocks, memorial complexes.*

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2:929Хавлюк](477.44) «1951/2001»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.26

Ленчук Д.М.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК П.І. ХАВЛЮКА

Статтю присвячено науковим розробкам П. І. Хавлюка, пов'язаним із вивченням розвитку населення від неоліту до пізнього середньовіччя. Особливо значна їх частка присвячена історичним процесам на Вінниччині в першому тисячолітті нашої ери. Ця інформація є цінною для розкриття історико-культурних процесів, що відбувались у давнину. П. І. Хавлюк – єдиний в історії археологічних досліджень Вінницької обл., хто проводив безперервні польові експедиції 50 років, першим започаткував у Вінницькій обл. археологічний туризм у наукових цілях, що згодом переросло в популяризацію пам'яткоохоронної справи. 50% пам'яток у реєстрі пам'яток археології виявив і паспортизував Павло Іванович за 27 років. Всебічне дослідження наукової спадщини П. І. Хавлюка допоможе не тільки заповнити прогалини в знаннях про історико-культурні процеси, які відбувалися на Вінниччині від неоліту до пізнього середньовіччя, але й посприяти глибшому розумінню історії розвитку археологічної науки, популяризації археологічних знань і культурної спадщини в Україні, міждисциплінарної взаємодії вчених. За мету статті поставлено дослідити підходи П. І. Хавлюка до археологічних розвідок шляхом аналізу методів і методик, які він застосовував. Встановлено, що П. І. Хавлюк за сорок років безперервних та інтенсивних археологічних розвідок обстежив понад тисячу різночасових пам'яток. Виявлено, що З'ясовано, що науковець використовував для цього всі наявні й доступні методи роботи. Визначено, що для виявлення нових об'єктів археологічної спадщини та поглибленого дослідження вже відомих учений розпочав популяризувати археологічну науку, а вже в післявоєнні роки започаткував на території Східного Поділля туристичне краєзнавство через призму археологічного туризму. Встановлено, що головним здобутком розвідок дослідника також є пам'яткоохоронна робота, що виконувалася внаслідок обстеження значних територій та дала змогу зафіксувати низку об'єктів, інформація про які могла бути втраченою через їх руйнування під впливом антропогенного ландшафту.

Ключові слова: *археологічна розвідка, П. І. Хавлюк, Східне Поділля, методика дослідження, археологія, археологічний туризм, пам'ятка археології, пам'яткоохоронна справа.*

Постановка проблеми. Павлу Івановичу Хавлюку за 50 років постійних досліджень вдалося зібрати багато матеріалів для висвітлення білих плям в історії Поділля. Наукові розробки археолога пов'язані з вивченням розвитку населення від неоліту до пізнього середньовіччя, особливо значна їх частка присвячена історичним процесам на Вінниччині в першому тисячолітті нашої ери. Ця інформація є цінною для розкриття історико-культурних процесів, що відбувались у давнину. П. І. Хавлюк залишається єдиним в історії археологічних досліджень Вінницької області, хто проводив безперервні польові експедиції 50 років та фактично присвятив життя цій справі. Окрім того, археолог першим започаткував у Вінницькій області археологічний туризм у наукових цілях, що згодом переросло в популяризацію пам'яткоохоронної справи. У реєстрі пам'яток наразі налічується близько двох тисяч пам'яток археології, з них 50% виявив та паспортизував Павло Іванович за 27 років [25–31]. Матеріали про наукову спадщину П. І. Хавлюка дадуть змогу поглибити вивчення стародавньої історії Вінниччини через призму археологічних артефактів і реконструкцій у подальших наукових розробках зі стародавньої історії та археології України, зокрема Східного Поділля. Загалом всебічне дослідження наукової спадщини П. І. Хавлюка допоможе не

тільки заповнити прогалини в знаннях про історико-культурні процеси, які відбувалися в регіоні від неоліту до пізнього середньовіччя, але й посприяти глибшому розумінню історії розвитку археологічної науки, популяризації археологічних знань і культурної спадщини в Україні, міждисциплінарної взаємодії вчених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. 2011 р. В. С. Рудь і В. А. Косаківський опублікували новаторську статтю про внесок П. І. Хавлюка у вивчення старожитностей Поділля, заклавши основу для подальшого дослідження його академічної спадщини та окресливши основні напрямки його археологічних досліджень у регіональному контексті [31]. Їхня подальша стаття 2015 р. [30], присвячена 90-річчю вченого є всебічним оглядом життєвого шляху та наукових досягнень П. І. Хавлюка, підкреслюючи його роль у розвитку української археології. З 2020 р. науковий інтерес до різних аспектів роботи П. І. Хавлюка значно посилився. О. А. Мельничук і Т. А. Мельничук 2020 р. зосередили увагу на вивченні його досліджень городища уличів X ст. поблизу с. Червоне [29]. Між 2020 та 2024 рр. Д. М. Ленчук опублікував серію праць, які охоплювали внесок П. І. Хавлюка у вивчення трипільських старожитностей, антропологічних матеріалів з городища уличів і пам'яток буго-дністровської культури [25; 27; 28]. Ці дослідження демонструють широту наукових інтересів П. І. Хавлюка. В публікаціях Д. М. Ленчука, присвячених аналізу археологічних колекцій з розкопок П. І. Хавлюка, що зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї й лабораторії з археології Вінницького державного педагогічного університету [25; 26], не лише визнана масштабність польових досліджень археолога, але й підкреслюють значущість його наукової спадщини для сучасних музеєзнавства й краєзнавства. Статтю А. А. Кізлової 2024 р. присвячено працям П. І. Хавлюка з історії ремесел і технологій [33]. Загалом, дослідники розкривають усе більше сторін багатогранної спадщини науковця, однак зазвичай вони зосереджуються вже на результатах його роботи.

Постановка завдання. Мета роботи: дослідити підходи П. І. Хавлюка до археологічних розвідок шляхом аналізу методів і методик, які він застосовував.

Виклад основного матеріалу. П. І. Хавлюк іще до початку наукової діяльності цікавився пам'ятками археології рідного краю. Зокрема підтвердження цієї думки знаходимо у «Щоденнику археологічної розвідки басейну П. Бугу і Дністра, 1964 р.». Вчений зробив запис у проміжку між 05.08. та 08.08.1964 р. про курганний могильник поблизу с. Жорнище про те, що цей могильник у Горндівському лісі відомий йому ще до війни [12, арк. 8]. Зокрема дослідник у статті за 1957 р. згадує, що взяв за основу завдання, сформовані у № 144 газети «Правда» від 25 травня 1940 р., а саме: «Пізнай свій край, свій район, його історію, його багатства; знати, що таїться в надрах рідної землі, пізнати природу, і не тільки, а навчитися краще використовувати її на благо людини…» [32, с. 17]. Отже, стаття в газеті могла стати рушієм у формуванні майбутніх поглядів дослідника [1, с. 2].

Інформацію про початок дослідницької діяльності археолога знаходимо в одному із рукописів. Він згадує, що: «До 1950 року відноситься початок археологічних досліджень автора» [17, НДФ – 15060]. У дипломній роботі про поселення трипільської культури в басейні р. Соб П. І. Хавлюк подав інформацію, що розпочав археологічні розвідки з басейну вказаної річки 1951 р. спільно з Г. І. Дідоренком [5, арк. 16]. Також археолог пише про початок досліджень: «Починаючи з 1951 р. нами на Південному Бузі була відкрита група зарубинецьких поселень і могильник в с. Рахни» [17, НДФ – 15057, арк. 10]. У листопаді цього ж року вони виявили перше трипільське поселення у с. Бубнівка Гайсинського району. З весни наступного року Павло Іванович організував гурток юних краєзнавців на базі Будинку піонерів Гайсинського району. Разом із гуртківцями він проводив археологічні розвідки в 1952–1955 рр., влаштовуючи походи від одного до 10 днів із залученням до 30 краєзнавців [5, арк. 16]. У польовому щоденнику за 1954 р. знайдено чернетку «оголошення» дослідника про роботу гуртка з таким змістом: «Друзі! 15 грудня о 5-й годині вечора розпочинає свою роботу гурток краєзнавців. У ньому можуть брати участь школярі 6-х – 8-х класів, які бажають отримати значок "юний мандрівник". Гурток здійснюватиме походи: влітку багатоденні, взимку – одноденні, в ньому учасники отримають навички та знання, необхідні в поході. Записуйтесь до гуртка у завідувачки бібліотеки Будинку піонерів (рос.)» [7, арк. 8]. У статті «З досвіду організації туристських походів в гайсинському будинку піонерів» дослідник згадує: «З археологічними пам'ятками під час походу ми зустрічалися часто, а тому краєзнавці повинні були вміти збирати археологічний матеріал» [32, с. 17].

У першому науковому звіті П. І. Хавлюка теж знаходимо інформацію про роботу гуртка краєз-

навців, а саме: «В червні 1954 р. … була організована археологічна розвідка протягом 10 днів з участю краєзнавців гуртка при Будинку піонерів під моїм керівництвом. Крім того, особисто мною, було проведено обслідування протягом літньої та осінньої пори року територію Гайсинського, Ситковецького і частини Дашівського районів» [19, арк. 1]. Варто відзначити, що археолог проводив археологічні розвідки подекуди з квітня по листопад [8, арк. 3; 3, арк. 46]. Найактивніший період розвідок припадав на травень – серпень.

Перші археологічні з'їзди П. І. Хавлюк влаштовував у Гайсинському будинку піонерів, а їх учасниками були учні середніх класів. Вони неодноразово брали участь в археологічних розвідках і розкопках. Їх підсумки підбивалися під егідою Павла Івановича на певних наукових форумах, котрий у такий спосіб привчав молоде покоління знати та пізнавати рідний край, закладаючи розвиток краєзнавства у післявоєнні роки.

У польових щоденниках археологічних розвідок П. І. Хавлюка за 1953–1955 рр. знаходимо ініціали мешканців населених пунктів, подекуди з указаними урочищами розташування пам'яток. Тож з'ясовуємо, що археолог використовував метод опитування громадян, щоб виявляти об'єкти археологічної спадщини переважно на території приватних домогосподарств та з подальшою їх перевіркою. Зокрема у польовому щоденнику за 1954 р. вчений передоповідає: «Кілька років тому громадянин Миколенко В.М. при господарських роботах викопав поховання воїна з озброєнням, речі з поховання передані експедиції Вінницького краєзнавчого музею. Жителі с. Юрківці розповідають, що їм приходилось викопувати речі, різні прикраси, що не збереглися» [19, арк. 9].

Також під час роботи з реципієнтами іноді вдавалося отримати матеріали археології, які знайшли самі мешканці. Наприклад, проводячи розмову з садоводом Миколенком Володимиром Лаврентійовичем, учений отримав таку інформацію: «Місцевим садоводом автору передана посудина 10 см. Посудина була двохсторонньої форми. Вінця орнаментовані бороздками. Глина жовта з домішкою слюди. Зовні посудина орнаментована поясками. Кремінних знарядь мало. Є підстави датувати поселення етапом В» [7, арк. 5].

Також під час розвідок археолог застосовував метод шурфування території. Першу згадку про його використання знаходимо у науковому звіті за 1954 р. Дослідження проведено на городищі у с. Юрківці з метою ідентифікації пам'ятки та виявлення культурних нашарувань. Зокрема на пам'ятці використано методику перерізу валу [19, арк. 8–9]. Варто відзначити, що часом шурфування припинялося внаслідок виявлення археологічних об'єктів для їх збереження [6, арк. 6].

Отже, вчений організував дослідження басейну р. Соб протяжністю 100 км, що, у свою чергу, зацікавило ІА АН УССР [4, арк. 16]. На думку П. І. Хавлюка, цінність його роботи полягала в тому, що: «На відміну від попередніх дослідників, нами було застосовано метод суцільної розвідки території декількох південно-східних районів області площею понад 15 тис. кв. км.» [16, НДФ – 15060].

Враховуючи здобутки археолога, 1955 р. йому видали «Відкритий лист» на розвідки басейну р. Соб. Наступного року дослідник отримав дозвіл на розвідки басейну Південного Бугу в межах Вінницької області [4, арк. 16]. Подальші дослідження проводилися так: «Археологічні розвідки влітку та осінню 1955 р. були організовані самим автором методом виїзду на мотоциклі в певний район». Дослідження цієї території перш за все пов'язані з виявленням нових пам'яток доби неоліту [18, арк. 2].

П. І. Хавлюк зробив перші кроки в археології за допомогою наукового керівника, доцента Ужгородського державного університету Ф. П. Потушняка та співробітника ІА АН УССР кандидата історичних наук В. М. Даниленка [4, арк. 17]. Згодом археолог працював під керівництвом наукового керівника, директора Державного Ермітажу, доктора історичних наук М. І. Артамонова. Взаємодія з науковцями різних наукових шкіл свідчить про формування в археолога нового погляду на археологічну науку.

Зокрема В. М. Даниленко згадує, що 1955 р. його група досліджувала район Завалля – Первомайськ, а співробітник експедиції П. І. Хавлюк проводив розвідки дещо північніше в межах ділянки Ладижин – Брацлав [2, с. 47]. Про діяльність експедиції П. І. Хавлюк писав: «Перші стійбища (назвемо їх так, через тимчасовий характер поселень людей у цей час) в межах Середнього Побужжя були виявлені нами в 1956 р. Успішному відкриттю їх сприяли розкрита стійка топографія розташування стоянок вище і нижче річкових порогів на рівні підвищеної надзаплавної тераси, а то і над самою поверхнею річки, чи на островах. Прийшлося лопатою зачистити чималі ділянки берегів, зрізи розливів, або встановити наявність культурного шару. Так поступово було розшукано 35 стоянок. При цьому виявилося, що на відміну від стоянок Нижнього

Побужжя в середній частині П. Бугу переважна більшість з них добре збереглась, а тому може дати в процесі дослідження потрібний науці матеріал. Все це призвело до створення Південнобузької неолітичної експедиції інституту археології АН УРСР під керівництвом відомого спеціаліста в галузі неоліту В. М. Даниленка з участю автора» [16, НДФ – 15043, арк. 6–7]. 1958 р. П. І. Хавлюк описує взаємодію з учителем так: «Час на розвідувальні роботи був обмежений участю в археологічній експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. М. Даниленка протягом майже 2-х місяців (рос.)» [22, арк. 1]. Востаннє П. І. Хавлюк згадує про спільну роботу з науковцем на сторінках щоденника за 26.07–01.08.1959 р. [4, арк. 20–25]. Результатом взаємної роботи з В. М. Даниленком археолог назвав те, що: «Впродовж шести років у процесі розкопок було зібрано матеріал, який дозволив виділити три послідовних етапи і п'ять фаз розвитку неолітичного населення Побужжя» [16, НДФ – 15043, арк. 3–4].

1956 р. археолог організував експедицію Вінницького обласного краєзнавчого музею по маршруту вже виявлених пам'яток басейну р. Соб для їх поглибленого вивчення та створення археологічної карти цієї території [4, арк. 16]. У науковому звіті за цей період П. І. Хавлюк детальніше розповідає про особливості його проведення, а саме: «Розвідка була організована на кошти автора. Засобом пересування був мотоцикл, яким розвідник пересувався то по одному, то по другому березі, в разі потреби оглянути протилежний берег ріки, використовувалась резинова надувна лодка місткістю в 100 кг. Часто в роботі по археологічному дослідженню ріки автор користувався великодушною допомогою місцевих піонерів, що не тільки допомагали в розкопках, але вказували окремі пункти, де вони знаходили кремінь, кераміку і т. д.» [20, арк. 1]. Цього ж року прослідковано, що дослідник записував і різнопланові легенди, пов'язані з дослідженими населеними пунктами. Варто відзначити легенду про історію назви с. Клебань, почуту 07.08.1956 р. від 78-річного Галагдина Степана Гнатовича [3, арк. 4].

1958 р. археолог розпочинає проводити на деяких пам'ятках археології фотофіксацію для їх візуального відтворення в науковому звіті. У щоденнику наступного польового сезону знаходимо запис, зроблений 09.07.1959 р., про те, що Павло Іванович залучав до розвідкових робіт інших спеціалістів, а саме: «Разом з топографом Троцькою М. Ф. складав топографічний план городищ біля с. Трасівки (рос.)» [4, арк. 17]. Наступного року П. І. Хавлюк створив Подільський археологічний підрозділ у складі Бузької археологічної експедиції ІА АН УССР для розвідки ранньослов'янських поселень. До нього долучилися топограф М. Ф. Троцька та науковий співробітник Державного Ермітажу Т. М. Мінасян. Фінансували експедицію за рахунок Державного Ермітажу та Ленінградського ордена Леніна Державного університету ім. Жданова [21, арк. 1].

Також П. І. Хавлюк застосовував метод локальних розвідок для виявлення пам'яток у місцях, що за топографічними умовами відповідають їх заселенню. Отже, на пам'ятці Кисляк Гайсинського району. (04.05.1962 р.): «Для перевірки існування черняхівського поселення північно-східніше від села, було проведено розвідку навколо села в північно-східному й зх. районі. Наявність поселення вказаного типу встановлено (рос.)» [10, арк. 10]. Траплялися випадки, що пам'ятку в сприятливих місцях для заселення не виявлено. Зокрема 15.09.1965 р. археолог згадує: «З метою виявлення слідів палеоліту в район ст. Самчинець був зроблений виїзд. Оглянуті яри вздовж лівого берега Бугу від Райгорода до Самчинець … Ні в одному з ярів слідів кременю не виявлено» [13, арк. 24].

Головним досягненням ученого є використання методу суцільної розвідки. Він полягав у тому, що розвідки проводилися вздовж великих річкових артерій та у місцях новобудов. Тож П. І. Хавлюку вдалося виявити нові археологічні пам'ятки, встановити хронологічні та культурно-етнічні періоди, а також підготувати карту пам'яток археології [23, арк. 9].

Подекуди археолог використовував метод повного вивчення території, зокрема в с. Юрківці (28.05.1962 р.): «… знайдено … Один фрагмент кераміки черняхівського часу. … Було оглянуто всю територію навколо села на захід і південний захід, де припускалася наявність селища черняхівського часу. Такого не виявлено. … Отже, існування поселення в районі с. Юрковець виключено (рос.)» [10, арк. 16]. Поодинокі знахідки матеріалів трапляються поблизу вже відомих пам'яток. Наприклад, поблизу с. Криківці в ур. Грабник (12.06.1962 р.) дослідник виявив, що: «На протилежному боці струмка, дещо вбік від "Високого" трапляється кераміка аналогічного вигляду. Необхідна подальша розвідка» [10, арк. 17]. Наявність незначного матеріалу на поселенні Косаново (03.05.1963 р.) Павло Іванович у щоденнику пояснює так: «Можливо, що невелика кількість черепків на поверхні зумовлене оранкою і копан-

ням грунту. Бажано оглянути поселення ще раз (рос.)» [11, арк. 4].

Наявність невеликої кількості матеріалу не завжди дає змогу встановити розміри поселень та їх культурну належність. У щоденниках першу проблему П. І. Хавлюк описує під час досліджень таких населених пунктів: Скрицьке, ур. Мельники (18.09.1965 р.): «Культурний шар скритий досить сильно грунтом. Розміри поселення опредiлити не вдалося» [13, арк. 28]; Липчани, ур. Поліг (18.09.1965 р.): «Точні розміри прослідкувати не вдалося через оранку» [13, арк. 32]; Козлів в 1 км на захід від села в напрямку Липчан (осінь 1965 р.): «Точні розміри поселення встановити не вдалося через зорану поверхню» [13, арк. 32]; Іванківці, по дорозі на Шаргород (червень 1968 р.): «Площа поселення щороку зорюється, але культурний шар в окремих місцях прикритий грунтом» [14, арк. 22]; Кунка ур. Добра долина (1976 р.): «Селище відкрите в 50х роках, але точно встановити його межі вдалось лише в 76 р. Справа в тому, що воно довгий час було засіяне травами: клівер, еспарцет і др., а тому орний шар був досить сильно забитий» [16, арк. 4]. Однак при повторних дослідженнях поселень за прикладом пам'ятки Сокільці 1974 р. з'ясовано: «На північній околиці села … знаходиться селище зарубинецької культури, відкрите мною ще в 56 році. З метою уточнення його датування було проведено додаткову розвідку з одночасним складанням плану. Розвідка дала можливість уточнити, що селище має розміри понад 600 м» [15, арк. 33].

П. І. Хавлюк не завжди міг установити етнічну належність пам'ятки. Зокрема під час розвідки на поселенні Сорока (12.07.1965 р.) він згадує: «Керамічний матеріал поки що не зовсім ясний. Більше всього, що тут існували послідовно поселення епохи бронзи і передскіфського часу. В окремих місцях помічені залишки глини з стінної обмазки» [13, арк. 12]. Археолог вважав, що у таких випадках: «За поселенням потрібно організувати нагляд коли буде зорана прилегла частина поля» [13, арк. 13]. На прикладі поселення Кальник встановлено, що П. І. Хавлюк: «В 1953 р. проходячи через місцевість … було підібрано кілька осколків кераміки, характерної для пізнього трипілля (СІ) 7 серпня 55 р. місце знахідки було відвідано з метою уточнення припущень, що знайдена кераміка відноситься до Трипільського поселення. Було оглянуто площу 200 × 200 м, на якій знайдено кераміку, характерну для пізнього СІ етапу Трипілля» [6, арк. 6]. В іншому випадку під час дослідження поселення Вінницькі хутори в ур. Свистуха (22.04.1969 р.) з'ясовано, що: «Повторне відвідання селища дало можливість зібрати новий матеріал, який більш повно характеризує дану пам'ятку» [14, арк. 40].

Але такий метод не завжди міг принести результати. В с. Вінницькі Хутори (22.04.1969 р.): «При повторному відвіданні селища знайдено черепок черняхівського горшка. Необхідні нові збори кераміки для остаточного вияснення етнічної приналежності пам'ятки» [14, арк. 39]. Це означає, що не завжди багаторазове відвідування поселення без шурфування чи інших сучасних методів дослідження дасть змогу отримати потрібну інформацію. Але під час розвідок П. І. Хавлюк спостерігав й інші можливості для зібрання матеріалів, зокрема у с. Остапківці (1955 р.): «При оранці поля недалеко від села Перепеличья на підвищенні вигорюються черепки і обпалена глина» [6, арк. 2]. Інші ідеальні умови для зібрання підйомного матеріалу згадуються під час обстеження с. Нижній Олчедаїв в ур. Містисько (червень 1968 р.): «На городах жителів села є багато глини, кераміка, яку вони старанно викидають на межу» [14, арк. 18–19].

З весни 1964 р. П. І. Хавлюк розпочав перевіряти береги Ладижинського водосховища, що почали суттєво руйнуватися внаслідок набору води. Він очікував зібрати додатковий підйомний матеріал для виявлення нових пам'яток та уточнення належності вже відомих [24, арк. 1]. Наприклад, під час повторної розвідки поселення Щурівці 1974 р. встановлено: «Після утворення Ладижинського водосховища високі й обривисті береги мису почали підмиватися хвилями. За десяток років змита значна частина мису. Саме з цього боку у воді та частково в стінках обриву виявлена ранньослов'янська кераміка ... В обриві берегової лінії на глибині 1,80 м відкрилися залишки печі слов'янської землянки. Селище розташоване … в урочищі "Березина", яке відкрите в 1958 р.» [15, арк. 34].

П. І. Хавлюк приділяв особливу увагу пам'яткоохоронній діяльності у педагогічній роботі. Наголошуючи студентам, що були учасниками його археологічних з'їздів та наукових форумів у стінах Вінницького педагогічного інституту, на необхідності охороняти та зберігати пам'ятки археології.

Окремо слід розглянути, як П. І. Хавлюк виявляв могильники. Для їх пошуку він використовував методики опитування та візуального спостереження. Зокрема так археолог виявив низку поховальних комплексів.

1) Косаново, ур. Щуровецьке поле, Ситковецький район (13.04.1958 р.): «У 1956 р. місцевими жителями, які брали глину, було викопано 3 кістяки. Трохи далі, у дворі громадянина Ткаченка, який живе неподалік, під час будівництва колодязя було викопано кістки з черепом, під час копання ямки у 1956 р. також було вирито дрібні кістки, очевидно з дитячого поховання (рос.)» [8, арк. 3; 22].

Копіївка, Дашівський район (13.04.1958 р.): «Цього року за розповіддю колишнього бригадира кормової бригади, а нині голови сільради я зробив зачистку стінок кагатів, у яких на зиму ховали буряк та картоплю. В результаті цього було знайдено фрагменти товстостінної кераміки в шарі золи та кісток. За його розповідями в цих місцях знаходились кістки і навіть черепи людей. Мені не вдалося побачити нічого подібного» [8, арк. 7].

Михайлівка, ур. Окописько Тульчинський район (08.08.1958 р.): «На ній часто знаходили кістки, місцевий краєзнавець Чорний знайшов кістки, бронзовий браслет та уламки кераміки. Під час огляду вдалося знайти кілька фрагментів мисок, які при промиванні виявилися за якістю глини ідентичними грушоподібним посудинам з поховання в с. Степашки (рос.)» [3, арк. 5].

Станція Кароліна, в 1 км від ур. Баранова (03.09.1960 р.): «Місцевий житель розповів, що під час будівництва дороги знаходили людські кістяки зі зв'язаними дротом руками. Очевидно в цьому місці знаходиться могильник, а дріт не що інше, як кручені браслети. В урвищі помічено залишки житла (рос.)» [4, арк. 43].

Радгоси (15–18.06.1964 р.): «По розповідям місцевих жителів, на протилежному боці річки при ритті господарських ям викопувались людські кістки і черепки. Місцева жителька Сіденко, що оглянула зібрані на поселенні обломки посуди, заявила, що також самі знаходились біля похованих. Всього було викопано 5 кістяків попід межу її города і на городі. Таким чином в цьому місці був розташований могильник черняхівського типу. Це вже друга пам'ятка цього типу після черняхівського могильника в Косанові» [11, арк. 4].

Борщівці на Наддністрянщині (червень 1968 р.): «Могильник черняхівського часу розташований на городі громадянки Мельник. Під час будівництва хати і господарських споруд було знайдено кілька поховань, речі від яких не збереглися. Кістяки всіх похованих орієнтовані головами на захід і півн. захід. Останнє поховання знайдене на вуглу хати під час обрізки землі. Біля нього був кувшин який зберігся в школі і переданий музею, а також дві фібули. Невідомо, що це було за поховання: жіноче, чоловіе (знайд. пряжка) чи два поховання (2 фібули). Орієнтований головою кістяк був на півн.-захід. Копать могильник неможливо через забудову місця. Слідів селища не знайдено» [14, арк. 17].

Рахни Собові (червень 1968 р.): «В 1954 р. на польовій дорозі, що зв'язує місцевий колгосп с. Рахнів Собових водою було вимите трупоспалення. Перші три поховання знайдені по поверхневих ознаках. Під час заглибленої оранки для ц. буряків на глибину 0,35 м на поверхні оказались кістки» [14, арк. 32–33].

За допомогою методу опитування дослідник виявив залізоплавильний комплекс у с. Телегнівка, урочище Горб Немирівського району (25–26.06.1959 р.): «За розповідями місцевих жителів тут знаходились глиняні трубки, можливо від залізоплавильних горнів. В районі знахідок трубок та розораної величезних розмірів ями (залізоплавильний горн) було оглянуто всю прилеглу територію. У багатьох місцях виявлено скупчення шлаку – відходів від залізоплавління. В одному з водомийних рівчаків виявлено фрагменти трубок, шлаку та обпаленої глини. При зачистці цього місця встановлено, що там знаходилась залізоплавильна піч (рос.)» [4, арк. 9–10].

Також П. І. Хавлюку траплялися нумізматичні знахідки, зокрема в с. Мар'янівка, урочище «Гепова» Немирівського району (29.06.1959 р.): «Місцеве населення при обробці полів часто знаходить монети, одну з них передала мені під час відвідування поселення колгоспниця Тупчій Марія Григорівна, іншу монету – польську початку XVII ст. – Головенько Віра Гнатівна, знайдену вже в селі. Монета срібна. За розповідями місцевих жителів римські монети тут знаходять дуже часто (рос.)» [4, арк. 11].

Організувавши систематичні дослідження, П. І. Хавлюк долучився до огляду поселень, які були відомі та введені до наукового обігу. Зокрема перевірено такі пам'ятки: Нижній Перевал в ур. Стрілиця (12.06.1962 р.): «На думку Ю. В. Кухаренка, тут розташоване черняхівське поселення... Огляд прилеглих схилів знахідок черняхівської кераміки не дав. Тут на двох схилах виявлені слов'янські посади. Таким чином, і тут черняхівського поселення немає» [10, арк. 17].

Остапківці, ур. Над Прудами, Брацлавський район (14.07.1959 р.): «Метою моєї ретельної розвідки була розвідка місцезнаходження поселення зарубинецько-корчуватівського типу, про яке згадується в статті Г. В. Махно "Раннеслав.

пам.-ки в Среднем Поднестровье”... При цьому Остапківці розміщені на карті на правому березі, тоді як вони насправді розташовані на лівому березі (рос.)» [4, арк. 19].

Слобода-Бушанська (1964 р.): «На карті Махно в цьому населеному пункті вказані два черняхівських поселення. При цьому вона припускає, що вони пізні. Перевіркою встановлено, що тут не два поселення, а одне, розділене лише яром. При цьому неправильно вказана також і орієнтація. Не на південний схід від села, а на південний захід або, точніше, на захід. Керамічний матеріал на поселенні нічим не відрізняється від інших пам’яток Наддністрянщини та Південного Побужжя, які ніяк не можна вважати всі пізньочерняхівськими... Отже, на цьому пункті одразу видно, що карта Махно страждає на низку серйозних неточностей (рос.)» [11, арк. 13].

Вила Ярузькі (15.05.1965 р.): «З метою перевірки наявності в Вилах Ярузьких поселень черняхівської культури, зробив обстеження місцевості в районі села … Наявність селища не встановлена. Немає його ні в урочищі “Щовб”, як пише В. Махно, ні на шкільній садибі. В урочищі “Щовб” (горб), розташоване пізньотрипільське поселення. … Частина кераміки має сірий колір. Можливо це і послужило причиною твердження того, що тут є черняхівське поселення. … Із двох черняхівських поселень, що вказані Є. Махно тут не знайдено слідів жодного. Це підстава прикладу, наскільки несерйозно дослідниця користувалась джерелами для складання карти» [13, арк. 5–6].

Кущенці (25.05.1963 р.) «В книзі Є. Сіцінського в с. Кущенці згадується слов’янське городище. Колись воно було розташоване поблизу берега річки. В н. ч. є дуже скопаним пагорбом, усередені котрого багато ям, де й досі беруть землю для господарських потреб. Тому навіть не можна встановити, чи було тут городище? Лише з південно-західного боку ніби збереглися залишки рову та валу, які незабаром також зникнуть (рос.)» [11, арк. 12–13].

Мельниківці (1963 р.): «27 травня. Перевірив стан городища, згаданого в книзі Є. Сіцінського в центрі с. Мельниківець. Місцеві мешканці вказали на одне місце, розташоване на високому мисі над річкою. Правда, ніяких ознак укріплення тут немає. Навіть культурного шару X–XI ст. немає. Тут удосталь на зораній землі кераміки пізнішої, починаючи з XVI–XVII і подальших століть. Мис є досить зручним місцем для оборони, його краї обривисті, можливо, що тут існувало укріплення, але пізніше (рос.)» [11, арк. 13].

Неточності у праці Є. Сіцінського щодо розміщення городищ варто розглянути через призму результатів розвідок П. І. Хавлюка на інших городищах. Описуючи залишки городища у м. Ладижин (1969 р.) археолог спостерігав: «Можна допускати, що це було скіфське городище складно-мисового типу, але напільний вал повністю зруйнований, як це сталось з городищем біля с. Рудниці, Піщанського району. Пізніше це городище було пристосоване слов’янами. Це наочний приклад того, що деякі городища втратили свій початковий вигляд і при вирішенні питання про його етнічну приналежн. необхідні детальні дослідження» [9, арк. 16]. Варто відзначити, що за понад століття з розвитком інтенсивного землеробства городища суттєво пошкоджені, а в окремих випадках були знищені. Можливо, внаслідок останнього випадку археолог не зміг виявити перераховані пам’ятки. Для вирішення цієї дискусії необхідно проводити геомагнітну зйомку значних територій, щоб виключити існування на них різних об’єктів археологічної спадщини.

Висновки. П. І. Хавлюк за сорок років безперервних та інтенсивних археологічних розвідок обстежив понад тисячу різночасових пам’яток. Науковець використовував для цього всі наявні й доступні методи роботи. Для виявлення нових об’єктів археологічної спадщини та поглибленого дослідження вже відомих учений розпочав популяризувати археологічну науку. Вже в післявоєнні роки на території Східного Поділля Павло Іванович започаткував туристичне краєзнавство через призму археологічного туризму. Головним здобутком розвідок дослідника також є пам’яткоохоронна робота, що виконувалася внаслідок обстеження значних територій. Вона дала змогу зафіксувати низку об’єктів, інформація про які могла бути втраченою через їх руйнування під впливом антропогенного ландшафту.

Список літератури:

1. Внимание краеведению. *Правда*. 25 мая 1940. № 144 (8190). С. 2.
2. Даниленко В. Н. *Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы.* Киев: Наукова думка, 1969. 257 с.
3. Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.). Ф. Р-5265. Оп. 12. Спр. 2. 1956 р.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-5265. Оп. 12. Спр. 3. 1959–1961 рр.
5. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Д-7298.

6. ВОКМ. Д-7341. 1955 р.
7. ВОКМ. Д-7342. 1954 р.
8. ВОКМ. НДФ – 8140. 1958 р.
9. ВОКМ. НДФ – 8143. 1969 р.
10. ВОКМ. НДФ – 8145. 1961–1962 рр.
11. ВОКМ. НДФ – 8146. 1963 р.
12. ВОКМ. НДФ – 8147. 1964 р.
13. ВОКМ. НДФ – 8148. 1965 р.
14. ВОКМ. НДФ – 8149. 1967–1969 рр.
15. ВОКМ. НДФ – 8153. 1974 р.
16. ВОКМ. НДФ – 8155. 1976 р.
17. ВОКМ. НДФ – 15038–15061.
18. Науковий архів Інституту археології НАНУ. Ф.е. 2455. 1955/35. 1954 р. 20 арк.
19. НА ІА НАНУ. Ф.е. 2554. 1954/40. 1954 р. 20 арк.
20. НА ІА НАНУ. Ф.е. 2637. 1956/21. 1956 р. 18 арк.
21. НА ІА НАНУ. Ф.е. 3306. 1959/18. 1959 р. 13 арк.
22. НА ІА НАНУ. Ф.е. 3310. 1958 р. 17 арк.
23. НА ІА НАНУ. Ф.е. 4048. 1963/14. 1963 р. 26 арк.
24. НА ІА НАНУ. Ф.е. 4300. 1964/21. 1964 р. 10 арк.
25. Ленчук Д. Антропологічний матеріал із городища уличів 10 століття біля с. Сажки на Вінниччині із розкопок П. І. Хавлюка у 1970–1978 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2023. № 46. С. 9–19. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19
26. Ленчук Д. Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.* Серія: Історія. 2023. № 45. С. 9–18. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18
27. Ленчук Д. Пам'ятки буго-дністровської та трипільської культури у науковій спадщині П. І. Хавлюка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2024. № 48. С. 9–17. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17
28. Ленчук Д. Трипільські старожитності з розкопок П. І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24–25 вересня 2020 р*. Вінниця, 2020. Ч. 1. С. 11–14.
29. Мельничук О. А., Мельничук Т. А. Городище уличів X ст. поблизу с. Червоне в дослідженнях П. І. Хавлюка. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України*, 24–25 верес. 2020 р. Ч. 1. Вінниця, 2020. С. 40–46.
30. Рудь В., Косаківський В. До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка. *Археологія*. 2015. № 2. С. 148–152.
31. Рудь В., Косаківський В. П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. *Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення»*. Вінниця, 2011. С. 312–317.
32. Хавлюк П. І. З досвіду організації туристистських походів в Гайсинському Будинку піонерів. *В похід по рідному краю*. Вінниця, 1957. С. 17–22.
33. Kizlova A. Publications by P. Khavliuk on the History of Crafts and Technologies. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2024. № 49. С. 91–102.

Lenchuk D.M. METHODS AND TECHNIQUES OF ARCHAEOLOGICAL EXPLORATIONS BY P.I. KHAVLIUK

The article deals with the scientific research of P. Havliuk related to studying population development from the Neolithic to the Late Middle Ages. A significant portion of his work focuses on historical processes in the Vinnytsia region during the first millennium of our era. This information is valuable for revealing the historical and cultural processes that occurred in ancient times. P. Havliuk is the only archaeologist in the history of Vinnytsia Oblast who conducted continuous field expeditions for 50 years, first initiating archaeological tourism for scientific purposes in the region, which later grew into the popularization of monument preserva-

tion. Pavlo Ivanovych discovered and certified 50% of the archaeological sites in the registry over 27 years. A comprehensive study of P.

Havliuk's scientific heritage will help not only fill gaps in knowledge about historical and cultural processes that occurred in the Vinnytsia region from the Neolithic to the Late Middle Ages but also contribute to a deeper understanding of the archaeological science's development, popularization of archaeological knowledge and cultural heritage in Ukraine, and interdisciplinary collaboration among scientists. The article aims to investigate P. Havliuk's approaches to archaeological exploration by analyzing the methods and techniques he employed. It is established that P. Havliuk examined over a thousand archaeological sites of various periods during forty years of continuous and intensive archaeological surveys. It was discovered that the researcher used all available and accessible work methods. It is determined that to identify new archaeological heritage sites and conduct in-depth research of already known ones, the scientist began to popularize archaeological science, and in the post-war years initiated tourism local history through the prism of archaeological tourism in the Eastern Podillia region. It is established that the main achievement of the researcher's surveys is also the monument preservation work, carried out as a result of examining significant territories, which made it possible to record a number of objects whose information could have been lost due to their destruction by anthropogenic landscape.

Key words: *archaeological survey, P. Khavliuk, Vinnytsia region, research methodology, archaeology, archaeological tourism, archaeological monument, monument preservation.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(446)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.27

Гриняк В.А.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Боян-Гладка С.П.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

АНТРОПОЛОГІЯ ПАМ'ЯТІ ЛЕМКІВ ПРО ДЕПОРТАЦІЮ 1944–1946 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОНАСТИРИСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена антропології пам'яті лемків про депортацію 1944–1946 рр. Висвітлено на основі джерел інформацію про особливості традиційної культури, що охоплюють вірування, традиції, ритуали та історію, які передаються з покоління в покоління. Показано, що антропологія пам'яті відіграє вирішальну роль у збереженні культурної спадщини, підтримці відчуття безперервності та зв'язку з минулим.

Стаття присвячена дню пам'яті тотальних депортацій 1944–1946 років лемків з прабатьківських земель які під впливом інтеграції та асиміляції поступово позбувалися самобутньої традиції, релігійних обрядів, говірки, народної музики і танцю. З'ясовано, що внаслідок депортації багато людей втратили свої домівки, в результаті залишили глибокі рани в пам'яті їхніх нащадків.

У статті розкрито антропологічну пам'ять лемків-переселенців Монастриської територіальної громади Тернопільської області, адже цей регіон найбільш яскраво розкриває культурну спадщину лемків на «новій» землі, формування ідентичності наступних поколінь, котрі «пустили» своє коріння. Охарактеризовано лемків, яких внаслідок примусового виселення було розселено у 17 областей УРСР, здебільшого на західну частину Тернопільщини, Львівщину, а зі східних областей на Харківщину та Полтавщину. З'ясовано що, основним осередком лемків-переселенців стала Тернопільщина, а найбільша густота лемківського населення припадає на м. Монастириська, яке стало неофіційною столицею депортованих лемків України.

Досліджуючи, лемків Монастирищини та проаналізувавши окремі його аспекти у визначеній тематиці, вважаємо, що одними із факторів переїзду з інших областей в Монастириська були чутки про велику кількість розселення лемків у регіоні, також вагому роль зіграла відсутність колгоспів, розташування, оскільки лемки прагнули з часом повернутися на прабатьківську землю.

Визначено, що основним аспектом є аналіз фактів збереження своєї ідентичності та багатогранності лемків, як найзахідніших українців у збереженні автентичності та вважливої культурної спадщини своєї етнографічної групи.

Ключові слова: *антропологія пам`яті лемків, спогади, депортація, асиміляція, ідентичність, традиція, Монастириська.*

Постановка проблеми. Проблема антропологічної пам'яті у культурній та духовній спадщині лемків відіграє вирішальну роль у збереженні зв'язку сьогодення з минулим. Депортація для лемків, стала переломним етнокультурним етапом. Унаслідок примусового переселення, більшість лемків змушені були асимілюватись і пристосовуватися до життя з рідним народом, тому лемків можна вважати чужими серед своїх. Але все-таки в пам'яті українського народу зберігаються особливі події, котрих зовсім не легко вирвати з коренем. Висвітлення реальної картини

спогадів та пам'яті лемків певного регіону у свідомості декількох поколінь. Монастирищина стала особливою територією дослідження, через щільність проживання лемків та подальшого розвитку і збереження лемківської спадщини у простолюду, який це зберіг частково чи цілком у своїх оселях.

При вивченні даної проблеми авторка керувалась особистими мотивами. Питання депортації для дослідниці є актуальним оскільки, вона є нащадком лемків-переселенців та сама родом із м. Монастириська, саме тому щоб встановити історичну справедливість та розповісти про історію лемків одного населеного пункту було обрано саме таку тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Великий внесок у розвиток лемкознавства зробив І. Красовський, який із своїх студентських років досліджував проблематику, сам він також був депортованим. Багато вітчизняних праць приділено темі депортації, основними дослідниками яких є Р. Кабачій [5], Я. Галик [3], Д. Байкєніч [1], Ю. Боднарчук [2] та інші. Також є праці присвячені фольклорній тематиці, праці Фабрики-Пороцької, Й. Варахола. Говорячи, про етнографічні дослідження теми лемків, то до безпосередніх дослідників можна віднести М. Горбаль, М. Мушинку.

Основною джерельною базою даного дослідження слугували респонденти лемківського походження різних вікових категорій Монастирищини. Дане дослідження є новим та мало дослідженим, адже уперше було проведено систематичний аналіз вивчення традиційної культури лемків в пам'яті молодого покоління у Монастириській громаді Тернопільської області, новим і є запис польових досліджень автора вводиться в науковий обіг.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення проблеми депортації, її сутність і наслідки для етнічних українців Лемківщини, та комплексне вивчення традиційної обрядовості та пісенного фольклору лемків у пам'яті лемківських нащадків, які проживають на Монастирищині.

Виклад основного матеріалу. З початком Другої світової війни життя українців на території Польщі ставало нещадним. 1944–1946 рр. майже 500 тис. етнічних українців було депортовано з батьківських земель. Це був "взаємний обмін населенням": українців – з території Польщі до УРСР і поляків – з території України до Польщі. Під депортацію попало населення Лемківщини, Надсяння, Західної Бойківщини, Любачівщини, Холмщини та Підляшшя.

Протягом насильницького виселення 1944–1946 р. було депортовано близько 130 тис. лемків. Їх було розселено у 17 областей УРСР. Велика кількість лемків була спрямована в Західну Україну, в ті населені пункти, де було найбільше поляків (котрі вже виїхали в Польщу) [1, с. 232].

Депортовані лемки в УРРС почали проживати майже у всіх областях сучасної України, проте 44% від кількості депортованих лемків заселили Тернопільщину [2, с. 13] – Чортківщина, Монастирищина, Теребовлянщина та м. Збараж. Основним осередеком лемків-переселенців залишається й до сьогодні м. Монастириська, яке сьогодні стало неофіційною столицею депортованих лемків України.

Проблема депортації лемків є одним зі складних й історично значущих питань. Процес депортації спричинив страждання для багатьох лемків, які втратили свої домівки, землю, статус та культурну спадщину. Ця подія є переломним етнокультурним етапом, внаслідок якої більшості лемкам прийшлося асимілюватися і пристосуватися до життя з рідним народом, тому їх можна вважати чужими серед своїх. Але все-таки в пам`яті народу залишилося багато того, що не так легко вирвати з коренем. Більшості лемкам вручили депортаційні карти на Схід УРСР, переважно на Полтавщину та Харківщину, рідше Волошивоградщину та Катеринославщину, Сталінську область. "Виселили нас 1945 року... найперше нас виселили в Харківську обл., одтамаль ми тікали ..." [6], "... з Польщи депортували до Полтави, їхав я на верху товарного поїзда ..." [7] – розповідає депортований.

Поневірявшись по східній частині України, багато сімей оселелися на Тернопільщині, де в багатьох були родини, сусіди чи знайомі "...на Полтавщині була колективізація, сім'я вирушила блище до кордону, так опинися в с. Петриків на Тернопільщині, ... там ми жили до 1946 року, почувши, що в Монастириську багато лемків ... оселилися на фільварках, дали нам малий город 4 соток... так ми прижилися на Монастирищині..." [8].

Сьогодні проблема виселення обговорюється у кожній лемківській родині, адже депортовані розповідали молодшим поколінням про історичні події, які склалися на кінець Другої світової війни: "1944–1946 р. була депортація про "обмін населення". Ой то було горе для людей, багато плачу, одні люди вмирали по дорозі... вивозили їх на фірах. Приїхавши сюди, вони побачили що тут нічого нема, то вони їли лозу..." [9].

“Наша сім’я погубилася, мій дідо Петро опинився в Монастириську, де шукав нам хижу, йому на основі описаного майна в Польщі дали дві хижии, він вибрав ту де ліпша стодола, бо в Криниці він був ґазда моцний, мав купа лісу і поля...” [10].

“Переселення в Україну для нас стало справжньою трагедією. Наше село вивозили в тодішню Волошиводградську обл. Але якось господари домовилися (не знаю з ким) і нас за 12 год висадили на Тернопільщині на ст. Потутори. Виїхали ми з Польщі після св.Петра, а прибули в кінці серпня. Два тижні ми були на станції під відкритим небом...” [11].

Проблема депортації внесла зміни в матеріальну спадщину м. Монастириська. Депортовані разом привезли багато пам’яток матеріальної та духовної культури, а саме Євангеліє привезене з с. Криниця, воно зберігається у церкві Воздвиженого Хреста, яке використовується під час обходу на свято Кермеш. Також у цій церкві є і інші церковні речі (фігури ангелів коло Царських воріт, люстри). Під час депортації було таємно вивезено церковний дзвін з с. Криниця, який потім скрито сховано в церкві Успіння Пресвятої Богородиці [14].

Лемки дуже прив`язані до рідних гір та земель, тому багато хто через певний час навідувалися “посмотритися на рідну хижу”. “Ціле житя я згадував рідни гори за котрими бануют вшитки лемки. На старості років мав можливість поїхати до рідної Криниці...” [12].

Операючись на зібраний етнографічний матеріал, можна спостерігати таку закономірність, що в м. Монастириська переважно приїхали лемки з Новосанецького та Горлицького повіту. Найбільше у місті опинилося криничан.

Лемки в Монастириську компактно розмістилися в місті в районі Березівки (вул. Шевченка, вул. Мазепи, вул. Гнатюка, вул. Горіхова, вул. Сонячна, вул. Озерна та ін.) та Фільварок (вул. В. Великого та вул. Підгородня), тобто на поселення, де до того жили поляки. Більшість опитаних респондентів проживають саме в цій місцевості. Звісно, внаслідок асиміляції та інших факторів лемки проживають і в центрі міста та інших мікрорайонах міста.

Унаслідок асиміляції та місцевих впливів, на сьогодні етнографічна група лемків втратила свою говірку яка є основним фактором автентичності лемків. По-лемківськи розмовляють переважно старші люди, дітям відома говірка, лише в тих де в родині були “правдиві” лемки, або ж там де, довше жили баба з дідом, які передавали лемківську автентичність [15]. Лемківський діалект здебільшого зараз вживають в побуті.

Депортація послужила причиною зникнення традицій, звичаїв, релігійний вплив щодо віросповідання, яке несла радянська ідеологія.

Наслідки для людей принесла депортація масштабні:

По-перше, найтяжчим для людей була втрата житла і майна, бо лемки все своє життя намагалися вести господарство та будувати житло. У процесі депортації, багато лемків були змушені залишити свої домівки та майно, не маючи можливості повернутися. У результаті, вони втратили свої землі, нерухомість і родинні спогади. Опитуючи респондентів, було опрацьовано фотографії зроблені ще на Лемківщині, проте мало хто їх зберіг, адже більшість речей з собою просто не взяли.

По-друге, розрив з рідними та культурою. Депортація створила великий розрив між лемками, їхніми родинами та рідними місцями проживання. Багато лемків були розселені у віддалених регіонах, де вони зіткнулися зі складнощами тимчасового життя та інтеграції у нове оточення. Це призвело до згасання багатьох аспектів їхньої традиційної культури та спадщини. Також ще до початку депортації деякі лемки, переписалися на поляків, за різних причин, а чоловіки котрі були на війні, по завершенню поверталися з фронту, натомість дома їх ніхто не чекав, адже у їх будинку вже оселялися поляки.

Третім наслідком є втрата лемківської ідентичності. Депортація лемків із їхньої батьківщини призвела до втрати ідентичності та почуття приналежності до своєї етнографічної групи. Багато лемків були змушені приховувати свою етнічну самосвідомість та культурні особливості, що призвело до асиміляції у нових місцях проживання.

На основі відповідей респондентів, спостерігається часте явище, не цілком доброзичливого ставлення до лемків з боку місцевого населення М. Монастириська. Тому багато лемків “відмовились самі від себе” або ж соромились свого етнічного кореня.

У цілому, депортація лемків мала серйозні соціальні, економічні та культурні наслідки, що досі відчуваються цією етнографічною групою. Проте зараз відбувається процес відновлення та збереження лемківської ідентичності.

Неабияке значення в антропології пам’яті лемків мають пісенні надбання лемків після депортації.

Народна пісня – це важлива складова лемківської традиційної культури та особливий елемент

самоідентифікації. Вона відображає історію, традиції, а також почуття та емоції цієї етнографічної групи. Вона відіграє важливу роль у збереженні культурної спадщини лемків та їхньому самовираженні. Пісня є не лише джерелом розваги, а й способом передачі своєї історії та культури.

Слід зазначити, що лемківська пісня найменш постраждала унаслідок депортації, а навпаки доволі вдало інтегрувалася в загальну українську пісню.

Найбільше лемківських пісень в даному регіоні збереглося про кохання, та тужливих, що відображають часи репресій та депортації, відомо історичні та повстанські пісні.

Найчастіше згадують опитані респонденти пісні ліричного змісту: "Под облачком явір похилений…", "Ой, верше, мій верше...", " Світит місяц над горами...", " Горем долом ходжу..." та інші [16].

У лемківському фольклорі побутує чимало жвавих та жартівливих пісень – "Ой, летіли гусоньки низько понад стріхи…", "Дам я яловицю…", "Як ішов я з Дебречина додому...", "Походив почалапав коло нашой кучи...", "Чиє ж то полечко не оране?...", "Червона ружа трояка...", "Як я си заспівам понад яворики..." [13].

До соціально-побутових пісень належать історичні, емігрантські, "вояцькі" пісні та інші, які характеризують певну історичну епоху. В уяві та пам'яті лемків зберігається особлива любов до природи "про гори лемко може говорити вічно, і не може без банування за ними" [12]. Опитуючи вніорматорів котрі були на прадідівських землях, всі підкреслюють про чисте гірське повітря та краєвиди – "Гори наши, гори наши, Гори наши Карпати...".

Лемки Монастирищини у фольклорі мають як тужливі пісні про депортацію так і про сумну долю народу, який страждає. Найпершою піснею, яку згадують молоді лемки є "Гей, пливе кача по Тисині, Пливе кача по Тисині…". Проблемі депортації присвячено багато пісень, серед найбільш розповсюджених можна віднести "Як згадаю тую весну 45 року, Як вигнали наших лемків на чужину далеку ...", "Женут, виганяют, не дают спочити , Де м-ся родив, не дают мі жити..." та "Лемко я си, лемко в Криниці м ся родив..." [16].

Пісні воєнної тематики складали досить чисельну групу, які носили назву жовнірських. У пам`яті опитаних респондентів даної місцевості було згадано лише: "Кедь ми прийшла карта нароковац...", "Летів пташок попід оконечко..." та " Вино, вино червененьке..." [14].

Також серед інформаторів згадуються і емігрантські пісні, які займають вагоме у місце в лемківському фольклорі, котрі змальовують долю емігрантів, тугу за рідним краєм та близькими, нарікання на важку долю працю з марних заробіток, оспівану прощання з родиною, рідною землею, розлука подружжя та закоханої пари, батьків та дітей, розлуки з рідною хатою – "Полетів би'м на край світа..." [9].

Основою самоідентифікації та походження молодих лемків є важливою складовою дослідження. Пам'ять молодих лемків про депортацію їхніх предків є важливою частиною їх культурної спадщини. Депортація лемків, яка відбулася в другій половині XX ст., була наслідком різних політичних подій.

Більшість молодих лемків Монастирищини знають своє походження "Майже всі мої предки походять з с. Криниця Новосандецького повіту, є і предки які походять з с. Прегонина Горлицького повіту. Одже всі мої предки є корінні лемки" [13] "Мої предки походять із Горлицького повіту село Висова (пра баба і пра дідо) і Ганчова (пра баба і пра дідо)" [12]. Питання самоідентифікації опитаних, дещо відрізняється від їх етнічного походження, адже інтеграція в місцеве середовище яскраво відображена. "Так, я корінна лемкиня" [11].

Проблема депортації лемків продовжує існувати до сьогоднішнього дня. Багато лемків зберігають свою ідентичність та борються за визнання прав. Часто стикаються з викликами у відновленні свого культурного спадку.

Наукове дослідження проблеми депортації лемків потребує багатогранного підходу. Враховуючи історичну складність цього питання, важливо працювати над збереженням культурної спадщини лемків.

Говорячи про розвиток та відродження лемківської культури в м. Монастириська Тернопільської області, можемо вважати, що простежується збереження лемківських традицій у кожній лемківській родині.

Також вагомий внеском у розвиток лемківської культури здійснює Монастириський обласний музей лемківської культури "Лемківське село", де часто проводять працівники установи тематичні майстер-класи із збереження лемківських традицій та щорічний фестиваль "Дзвони Лемківщини". У місті діє молоде товариство "Молоді Лемки", метою якого є популяризація лемківської культури [4, с. 1107].

Висновки. Таким чином антропологія пам'яті лемків Монастирищини є основою самоідентифікації лемків, яку вони привезли з собою з «рід-

ної Лемковини», натомість майбутнє покоління, зокрема молодь на генетичному рівні перейняли жаль за етнічною землею, велику біду втраченого життя та "райську землю", яку обіцяла радянська влада. На сьогодні частіше лемки із більшою впевненістю та гордістю заявляють про своє справжнє походження та історію своїх предків.

Також слід відмітити, що серед молоді лемківського походження присутня активність у культурній, освітній сферах та громадянській діяльності, зростає зацікавлення у збереженні своєї спадщини, вивченні мови, традицій та участі в культурних заходах, що сприяють збереженню української ідентичності.

Список літератури:

1. Байкєніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити.* 2013. № 2. С. 231–235.
2. Боднарчук Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): дис. канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2009. 315 с.
3. Галик Я. Книга пам'яті Лемківщини 1944–1946. Львів, 2015. Т. 1. 24 с.
4. Гриняк В. Депортація лемків в пам`яті молодого покоління українців Монастириської міської територіальної громади Тернопільської області // *Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Історія та археологія»).* Випуск № 3(21) 2024. С. 1098–1111.
5. Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України // *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 426–436.
6. Респондентка Марія Адамівна Собашко1939 р.н. с. Криниця Новосандецького повіту проживає в м. Монастириська.
7. Респондент Петро Йосафатович Шаршонь 1933 р.н. с. Нова-Весть Новосандецького повіту, проживає в м. Монастириська.
8. Респондент Володимир Гнатович Хутко 1956 р.н. м. Монастириська.
9. Респондентка Софія Романівна Теліщак 2013 р.н. с. Доброводи.
10. Респондентка Марія Володимирівна Хутко 1956 р.н. м. Монастириська.
11. Респондентка Євгенія Афтанівна Біщак 1936 р.н. в с. Мохначка, проживає в м. Монастирська.
12. Респондент Степан Іванович Петришак 1930 р.н. с. Криниця Новосандецького повіту, проживав в м. Монастириська.
13. Респондентка Софія Андріївна Гриняк 2006 р.н. м. Монастириська.
14. Респондентка Лілія Русланівна Дерев'яник 2008 р.н. м. Монастириська.

Hryniak V.A., Boian-Hladka S.P. ANTHROPOLOGY OF THE MEMORY OF THE LEMKS ABOUT THE DEPORTATION 1944-1946 (BASED ON THE MATERIALS OF THE FIELD RESEARCH OF THE MONASTERY OTG OF THE TERNOPIL REGION)

The article is devoted to the anthropology of the Lemko memory of the deportation of 1944–1946. Based on the sources, information about the features of traditional culture, including beliefs, traditions, rituals and history, which are passed down from generation to generation, is highlighted. The anthropology of memory is shown to play a crucial role in preserving cultural heritage, maintaining a sense of continuity and connection with the past.

The article is dedicated to the day of commemoration of the total deportations of Lemkos from their ancestral lands in 1944-1946, who, under the influence of integration and assimilation, gradually lost their original tradition, religious rites, speech, folk music and dance. It was found that as a result of deportation, many people lost their homes, as a result, they left deep wounds in the memory of their descendants.

The article reveals the anthropological memory of Lemko settlers of the Monastry Territorial Community of Ternopil Region, because this region most vividly reveals the cultural heritage of the Lemkos on the "new" land, the formation of the identity of the next generations who "sent down" their roots. The Lemkos who, as a result of forced eviction, were resettled in 17 oblasts of the Ukrainian SSR, mostly to the western part of Ternopil Oblast, Lviv Oblast, and from the eastern oblasts to Kharkiv Oblast and Poltava Oblast are characterized. It was found that Ternopil Oblast became the main center of Lemki settlers, and the largest density of Lemki population is in the city of Monastyriska, which became the unofficial capital of deported Lemkos of Ukraine.

Researching the Lemks of Monastyryshchyna and analyzing its individual aspects in the specified topic, we believe that one of the factors of moving from other regions to Monastyrysk were rumors about a large number of Lemks settling in the region, the lack of collective farms, the location also played an important role, since the Lemks sought to return over time to the ancestral land.

It was determined that the main aspect is the analysis of the facts of the preservation of the identity and multifacetedness of the Lemkos, as the westernmost Ukrainians in preserving the authenticity and careful cultural heritage of their ethnographic group.

Key words: *anthropology of Lemko memory, memories, deportation, assimilation, identity, tradition, Monastyriska.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 908
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.28

Іванов В.М.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

КОНФЕСІЙНЕ РІЗНОМАНІТТЯ В ХАРКОВІ 1880–1910-Х РОКІВ

Стаття присвячена огляду історії забудови Харкова храмами різних конфесій (окрім православних) в 1880–1910-ті рр. Особлива увага приділена архітекторам, що проектували вказані храми, стилістиці, в якій вони виконані ззовні та всередині, передумовам виникнення цих культових споруд та їх подальшій долі.

У вказаний час з'явилася низка храмів та інших споруд, які були важливою частиною громадського та релігійного життя міста. Це були римо-католицький костел, вірменський храм, лютеранська кірха, перші синагоги, караїмська кенаса, соборна мечеть. З перелічених споруд повноцінно збереглися й функціонують лише 2 споруди. Решта, на жаль, не вціліла або внаслідок терору радянського тоталітарного режиму, або в часи Другої Світової війни, внаслідок якої постраждало чимало як культових, так і житлових та адміністративних будівель Харкова. Хоча наприклад соборну мечеть побудували наново за старими кресленнями на тому ж місці.

В статті робляться висновки, що вказаний період історії Харкова можна без перебільшення назвати початком розквіту релігійної розбудови міста. Дуже багато храмів з'явилося саме тоді. Деякі з них збереглися до наших днів, та на жаль не всі. Також можна зробити висновок, що в цей період влада почала більш лояльно ставитися до конфесій, представлених на цих землях паралельно з православ'ям, що було домінуючою конфесією.

Храми як такі – це маяки, що направляють людину та допомагають не загубитися у вирі житейських справ та не забути про душу. Тому дуже важливо їх берегти та відноситися до них благоговійно. Харків як у другій половині XIX ст., так власне і сьогодні, був і залишається містом, в якому представлена велика кількість різних релігійних течій. Це насамперед УГКЦ, РКЦ, лютерани, баптисти, мусульмани, іудеї, караїми тощо. Проте все ж таки православне християнство було й залишається домінантною деномінацією, але це не заважає гарним дипломатичним відносинам між усіма конфесіями, що не може не радувати.

Стаття покликана повернути з небуття пам'ять про ті храми, що остаточно втрачені, та нагадати про важку й давню історію тих, що вціліли.

Ключові слова: *храм, релігія, юдаїзм, інтелектуальна історія, Харків, мечеть, синагога, кенаса, краєзнавство, культурна пам'ять, культові будівлі.*

Постановка проблеми. вважається, що у Харкові за імперської доби превалюючою конфесією було Православне християнство. Проте численні відомості доводять, що воно не було єдиною конфесією в цій місцевості. Дане дослідження покликане розкрити цю сторінку історії Харкова.

Об'єкт дослідження – історія релігійних течій Харкова другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – поява у Харкові 1880–1910х років нових культових споруд, конфесій, стилістика цих споруд та фінансування їх будівництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографію можна розподілити за хронологією на дорадянську та сучасну (за радянських часів відсутні спеціальні наукові праці за цією тематикою в умовах гонінь на церкву та свідомого руйнування релігійних споруд). До дорадянської групи наукової літератури належать праці «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)» Д. І. Багалія, працю А. Н. Гусєва «Харьков: его прошлое и настоящее», публікацію К. П. Щолкова «Историческая хронология Харьковской губернии». Джерелознавчу

цінність має також тогочасна періодика, а точніше хроніки подій у місті, висвітлені у виданнях «Вера и Разум», «Харьковские губернские ведомости», «Харьковские епархиальные ведомости», «Южный край».

До сучасної історіографії можна віднести праці з історії лютеранства, вірмен, іудеїв у м. Харкові, видані в наш час. Авторами їх виступили С. Г. Кочарян, Є. Котляр та ін. [1; 4; 5; 11].

Постановка завдання. Мета статті у комплексному дослідженні та систематизації історії виникнення та подальшої долі споруд релігійного призначення м. Харкова в означений період.

Виклад основного матеріалу. Перший **вірменський** священник у Харкові з'явився ще у 1870-х роках. Але це був роз'їзний священик, який виконував релігійні обряди для вірмен, які служили в армії, а також у місцевостях, де не було вірменських церков. Місцем його постійного проживання було обрано місто Київ. У зв'язку із збільшенням у Харкові чисельності парафіян вірмено-григоріанського віросповідання (до 1500 чол.), у 1900 р. вірменська громада звернулася до Нахічевано-Бессарабської вірмено-григоріанської єпархіальної консисторії з проханням дозволити побудувати в цьому місті церкву. Харківська вірмено-григоріанська колонія обрала зі свого середовища «Піклування зі спорудження Харківського Вірмено-Григоріанського молитовного будинку». До його складу увійшли Богдан Худавердов, Гукас Гукасян та Григорій Саркісов [1, 134].

Архієпископ Нерсес Худовердян (1898–1918), глава Нахічевано-Бессарабської вірмено-григоріанської єпархії, своїм розпорядженням від 3 листопада 1901 р. призначив священика Срапіона Самуеляна Тер-Хачатуряна парафіяльним священиком. Харківський губернатор до особливого розпорядження дозволив отцю Самуеляну служити заутрені, вечірні та літургії в найманому будинку Сухоневої на вул. Дмитрівській, 24. У червні 1902 р. харківський вірмено-григоріанський молитовний будинок був переміщений до будинку на Інструментальному провулку, 3, що належав приват-доценту та лекторові Харківського імператорського університету Ріхтеру. У флігелі цього будинку квартирував священик вірмено-григоріанської колонії Срапіон Самуелян [2, 143].

30 травня 1902 р. опікунська рада направила прохання до Харківської міської думи про відведення під спорудження Харківського вірмено-григоріанського молитовного будинку незабудованого міського місця (600 квадратних сажнів), що знаходився на Сумській вулиці біля ветеринарного інституту недалеко від кінця рейок. Прохання відхилили, оскільки «Міська Дума не знайшла можливості відвести під будівництво вірмено-григоріанського молитовного будинку ділянку землі, яку просило піклування».

З 1903 р. у «Харківському календарі» починає публікуватись вірмено-григоріанський календар. Відомо, що у Харкові на 1904 р. служив ще один вірменський священик – Тер-Давтян. З 1905 р. Вірменська церква вже була на вул. Чернишевській (церковний будинок № 5). Її офіційна назва – «Вірмено-Григоріанська домашня церква». У 1914 р. при церкві було відкрито вірменську школу.

У 1912 р. при церкві створили Опікунську Раду (ОР), куди входили відомі вірмени Харкова. Під час Першої світової війни (1914–1918) ОР на чолі зі священиком Самуеляном розгорнула активну діяльність зі збору пожертв як для нужденних вірмен, так і для всіх біженців-вірменів, які прибували до Харкова. Робилися внески й до міських благодійних організацій. Вірменська релігійна громада брала активну участь у справах, пов'язаних із облаштуванням біженців.

Окрім вірмено-григоріан у місті проживали й вірмени-католики. Якщо 1879 р. їх налічувалося 5 чол., то 1897 р. вже 6830.

Вірменська католицька громада Харкова своєї церкви не мала. Це було пов'язано не лише з її нечисленністю, а й з тим, що ще в 1816 р. вірменокатолицький єпископат у межах Російської імперії перестав існувати, а всі вірмени-католики були передані під юрисдикцію католицьких єпископів. Харківська громада вірмен-католиків існувала при римсько-католицькому костелі Діви Марії. Він був побудований 1 грудня 1891 і розташовувався на вулиці Гоголя [3, 129].

Після жовтня 1917 р. в місті продовжувала діяти вірмено-григоріанська церква на вулиці Чернишевській, 5.

У католицькому храмі Успіння Приснодіви Марії згодом облаштували вірмено-католицьку каплицю.

З 1927 по 1938 рік було репресовано більшість релігійних діячів обох вірменських громад. 1938 року було закрито Вірмено-григоріанську церкву, а 10 грудня 1940 р. римо-католицький костел, з яким були пов'язані вірмени-католики.

Таким чином, у Харкові в період, що характеризується, існувало дві вірменські релігійні громади – григоріанська та католицька. І обидві були закриті до початку німецько-радянської війни.

Етнічний склад харківської католицької парафії був дуже неоднорідним, що відображало специфіку самого міста та всього регіону. Більшість були місцевими жителями польського походження, але також було багато вірмен, литовців, білорусів, чехів та німців. Сюди також входили громадяни Франції, Австро-Угорщини, Італії та Бельгії. Процес асиміляції доповнив етнічний склад парафії росіянами та українцями. Католицька громада також була соціально різноманітною. Сюди увійшли старші та середні органи державної адміністрації, судів та міліції (віцегубернатор К. Данзас, начальник поліції Слончевський, член Харківського районного суду Ян Тоболкевич, начальник губернатора Владислав Домбровський тощо), польські професори, які викладали в Харківському університеті, польські викладачі Ветеринарного інституту, заснованого 1850 року, а також католицькі вчителі Харківських гімназій та коледжів. Окрема група складалася з купців польського походження, які відрізнялися благодійною та соціальною діяльністю. Починаючи з 1870 року, в Харківській області також служили понад 1500 військовослужбовців, які зазвичай викликаються з Келецької губернії. У 1970-х роках будівництво Південної залізниці та встановлення телеграфу та телефону привезли до Харкова велику армію польських фахівців [4].

Центром польської громади завжди була місцева католицька церква, де можна було молитися рідною мовою і поспілкуватися з земляками. Харківські католицькі священики, самі поляки за національністю, доклали великих зусиль, щоб об'єднати польську колонію в Харкові та всю багатонаціональну католицьку громаду. Цікаво, що багато священиків, які служили в харківській парафії, розмовляли основними європейськими мовами. Це дозволило їм вільно спілкуватися з іноземними католиками. Особливо великий внесок у розвиток харківської парафії зробив Петро Кисаржевський, який був настоятелем (курат) більше 30 років. З його участю колишні політичні вигнанці, учасники повстання 1863 року, були призначені вікарійськими священиками Харкова вікаріями священиків. І. Войцеховський, М. Захарчик, А. Габшевич, І. Бутерлевич. Також його зусиллями та зусиллями Церковного Собору 1 жовтня 1878 року було відкрито богодільню для іноземців на 20 місць у цегляній будівлі, новозбудованій за пожертвування парафіян. Богодільня розташовувалася поруч з церквою на вул. Чернишевська, 9. Гості користувалися кімнатою, освітленням, опаленням і водою. Вони їли за свій рахунок.

У той же час польська колонія в Харкові створила аматорський театр, який мав на меті, зокрема, зібрати кошти для католицьких благочестивих установ та допомогти бідним римо-католикам, включаючи нужденних студентів Харківського університету та Технологічного інституту, та польських сімей, ув'язнених у харківській в'язниці [2].

До 1886 року харківська парафія налічувала близько 3000 парафіян, до яких потрібно додати 1500 католицьких солдатів. Звичайно, маленька церква вже не могла вмістити всіх. Тому Церковний Собор спільно з настоятелем приступають до роботи над будівництвом нового храму. Незабаром було отримано схвалення. А на церковній землі почалося будівництво церкви за проектом і під безпосереднім керівництвом архітектора Б. Михаловського. 1 грудня 1891 року новозбудований храм на честь Успіння Пресвятої Богородиці був освячений настоятелем о. П. Кисаржевський.

26 липня 1892 року єпископ Могильовської архієпископії Франциск Симон урочисто освятив головний вівтар храму Успіння Діви Марії в Харкові, який на той час мав 4 вівтарі: Успіння Пресвятої Богородиці, Розп'яття Спасителя (з іконою, зробленою Г. Семирадським спеціально для Харківської церкви), святителя Йосипа і святого Антонія Падуанського.

Праворуч від вівтаря Успіння Пресвятої Богородиці, де стояла мармурова статуя Діви Марії, стояла амвона, вхід в яку був християнський. Під амвоном стояла статуя Святої Петри. Картини з іконами вішали на стіні в спеціально розроблених нішах. У храмі також були дубові сидячі лавки та дві майстерні конфесії (конфесії). На дзвіниці встановили три дзвони

Харківські католики також дбали про місце останнього притулку для своїх померлих. На початку 1950-х років католицьке кладовище розташовувалося на вул. Німецька (пізніше Пушкінська), поруч з лютеранською. Разом з парафіянами Лютеранської церкви була побудована цвинтарна каплиця, де проходила похоронна церемонія. На кладовищі поховано багато вчених, художників, генералів і офіцерів, а також звичайних людей, які сприяли розвитку Харкова [4].

У 1895 році також за безпосередньої участі о. П. Кисаржевського, Церква встановила Опікунство над римо-католицькими бідними, яке дбало про всі уподобані Богу установи. Це включало милостиню для іноземців, школу для бідних, а згодом притулок для хлопчиків імені М. К. С. Вагнера, який був жорстоко вбитий у Харкові. У 1900 році ректор о. П. Кисаржевський помирає і його замі-

нює о. Петро Крисяк. У 1905 році його замінив о. Ігнатий Чайєвський – майстер богослов'я, який добре знав 7 європейських мов. Будучи душею всіх римо-католиків харківської парафії, він брав активну участь у створенні організації, офіційно названої Харківською польською громадською асамблеєю «Польський дім» у грудні 1909 року [4].

Початок Першої світової війни в 1914 році приніс до Харкова велику армію біженців з Королівства Польщі та інших західних країн. За офіційними даними, у 1915 році в Харківській губернії залишилося понад 120 тисяч біженців. Кілька тисяч військовополонених з Австро-Угорщини працювали в Харківській області та в Донецькому басейні. Багато людей лікувалися в харківських військових лазаретах. Більшість з них були католиками різних національностей (німці, чехи, угорці, поляки). Багато (понад 1000 осіб), померши від ран і хвороб, назавжди залишилися в Харкові і були поховані на Кирило-Мефодіївському кладовищі [4].

З 1915 року Харків також приймає вірменських біженців з Туреччини. В основному вони були католиками. Через деякий час священик о. К. Егоніан. До 1917 року в Харкові та Харківській області служили понад 10 священиків, які їздили в найвіддаленіші куточки губернії для церковних потреб.

Більшовицька Жовтнева революція 1917 року та проголошення незалежності Польщі в листопаді 1918 року призвели до великого відтоку польського населення на їхню історичну батьківщину. У Харкові залишається невелика частина польського населення, яке чомусь не змогло піти, або, вірячи новому уряду, не захотілося покидати батьківщину. Більшість німців, які проживають у Харкові, покинули місто разом з німецькими окупаційними підрозділами в 1918 році. Французька колонія, яка колись була численною, також припинила своє існування. Нова влада розпочала комуністичний експеримент, боровшись з Церквою. Церковне майно було розграбовано, багато святині осквернені, а священиків і багатьох парафіян застрелили в підземеллях Чеки і НКВС. До 1938 року Римо-католицька церква в більшовицькій Росії була майже зруйнована після 20 років страшного терору.

Щодо іудаізму картина в зазначений період була така. Через сорок років після використання маєтку в якості «Міщанської» синагоги будівля була напівзруйнована в 1906 році і повинна була бути знесена. До 1913 року на її місці була побудована велична хорова синагога, яка стала важливою міською пам'яткою і оплотом єврейської еліти міста (вул. Г. Сковороди, 12) [5].

Будівлю спроектував петербурзький архітектор Яков Германович Гевірц (1879–1942) і, як і всі численні «єврейські» проекти цього архітектора, втілили архітектурні ідеї модернізованого Сходу. Це був єдиний випадок на українських землях, коли в Санкт-Петербурзі замовляли проект синагоги. З ініціативи громади був оголошений офіційний архітектурний конкурс, терміни і результати якого були опубліковані в столичному журналі «Архітектор» в 1909 році. Крім нього було представлено безліч інших цікавих проектів, які відображали різноманітні і модні пошуки єврейського національного стилю в той час [5].

Вони хотіли побудувати синагогу по червоній лінії по вулиці Пушкінській. Але цього не допускала близькість розташування Свято-Миколаївського собору, який згодом був знесений в 1930-х роках. Для дотримання законної мінімальної відстані між синагогою та церквою в 100 фат будівля розташовувалася в задній частині двору. У будівництві синагоги взяли участь харківські архітектори М.Ф. Піскунов та В.А. Фельдман, автор іншого проекту синагоги, який отримав II премію. Побудована будівля мала молитовний зал площею 450 м2 і розрахована на 900 місць. Висота купола склала 42 м, залу – 30 м «довжина бічного фасаду становила 50 м, а загальна площа – понад 2000 м2. Стиль будівлі – романтичний модерн, що поєднує романо-готичні мотиви зі стилізованими вежами, виступами і контрфорсами з характерним мавританським куполом.

Як і багато хорових синагог того часу, на другому поверсі були побудовані відкриті жіночі галереї і закривали молитовний зал з трьох сторін, за винятком східної, де була вівтарна шафа – Арон Кодеш.

Офіційно синагога була заснована 30 травня 1910 року [6].

Під час церемонії публічний рабин Г. С. Б. (Шолом) Епштейн закликав Харків, щоб «... цей храм Божий, який зараз будується, повинен включати російських євреїв, які мають усі громадянські права, прославляти Ім'я Господнє...» Однак всі громадянські права євреї придбали лише в перші роки радянської влади. Тоді ж почалася жорстока атеїстська кампанія, і синагога стала її центральним символом [6].

У 1923 році головну синагогу тодішньої столиці України експоненціально забрали у віруючих «на прохання єврейського пролетаріату», а Єврейський робітничий клуб імені М. Третього Інтерна-

ціоналу. До середини 1930-х років майже всі інші синагоги та каплиці міста, що налічували щонайменше сім, мали таку ж долю.

Після війни громада безуспішно намагалася повернути будівлю синагоги, але вона поступово була обладнана дитячим кінотеатром, а пізніше, у 1950-х роках, Спортивним товариством «Спартак». При цьому в 1954–60-х роках інтер'єр був реконструйований під потреби тренажерного залу. У 1990 році будівля була повернута громаді, відреставрована і нині є духовним центром харківського єврейства [5].

Важливо також згадати про такий етнос, як караїми. Їх молильні будинки називаються кенасами. Перша харківська кенаса з'явилася в 1853 році у Подільському провулку, в колишньому будинку Ізмайлових. Молитовний будинок караїмів був затверджений урядом у 1873 році. На побудову окремої будівлі караїмської кенаси внесли кошти 36 караїмських сімей. Сучасна кенаса була побудована в 1891–1893 році за проектом архітектора Бориса Покровського на розі Подільського провулку та Кузнечної вулиці [7].

Газзаном Харківської караїмської кенаси в 1871 році став Султанський Моше Маркович. З 1899 року по березень 1917 року старшим газзаном кенаси був Газзан Фенерлі Мордехай Елієзерович [2]. З літа 1917 року до закриття кенаси у 1929 році настоятелем караїмської кенаси був газзан Шамаш Яків Борисович.

Караїмська громада була розпущена радянською владою в 1929 року. В будівлі кенаси влаштувався клуб-музей. Пізніше в будівлі розташовувалася транспортна організація. За радянських часів зовнішній вигляд будівлі зазнав змін: внутрішній простір був розділений на два поверхи, у зв'язку з чим змінені форма вікон і додані вікна другого поверху, зникли Скрижалі Заповіту, які прикрашали карниз, а також огорожа навколо будівлі [7].

На початку 1990-х років реєстрацією караїмського національно-культурного товариства «Карай» опікувався нащадок першого харківського газзана Валентин Капон-Іванов, композитор, диригент і педагог. У 1995 році товариство нарешті вдалося легалізувати. У 2006 році кенаса була повернута караїмській релігійній громаді. На сьогодні (2021 рік) харківська кенаса єдина на континентальній частині України, яку вдалося повернути караїмам. Пояснюється це нечисленністю караїмів, і, відповідно, браком коштів для відновлення і утримування кенаси [7]. Кенаса постраждала внаслідок обстрілів російських військ 31 березня 2022 р. [8].

Також в означений період збільшується чисельність **мусульман**.

Академік Дмитро Багалій у своїй праці «Історія Харкова за 250 років його існування» згадує мусульманську громаду міста, яка налічувала 38 татар у 1866 році та 760 у 1897 році. [2] Таке зростання було обумовлено квартуванням татаро-башкирського кавалерійського підрозділу в місті під час російсько-турецької війни. Запит на затвердження плану будівництва «мухамметанської мечеті» від харківської мухамметанської громади було подано до будівельного відділу Харківської ради 24 лютого 1906 року. У 1906 році на березі річки Лопан була побудована мечеть, яка була відкрита напередодні Рамадану. Першою муллою мечеті був Мухаммед Рахім Алімович Узбяков, який також був імамом. Більшість місцевих татар були сунітами, але невелика шиїтська громада не мала власної мечеті і відвідувала Соборну мечеть в свої найбільш шановані релігійні дні [2].

Під час революції будівля була експропрійована владою. У той час на його території розташовувався тир. 18 липня 1922 року мусульманська громада підписала угоду з Харківською Радою робітничо-селянських депутатів, в якій говорилося про прийняття громади на баланс. У свою чергу на мусульманську громаду поставили такі обов'язки: «Захистити державний скарб...». 19 грудня 1923 року був затверджений Статут Харківської мусульманської парафіяльної релігійної громади, метою якої було «об'єднання громадян мусульманської віри в Харківській губернії». У 1926 році мусульманська громада налічувала 614 осіб. Серед них: 328 чоловіків та 286 жінок (особи віком від 18 років вважалися членами громади) 242 неграмотні, 343 були неписьменними, 21 – із середньою освітою та 8 з вищою освітою; 146 – робітники, 102 – працівники, ремесла та купці, відповідно 53 та 51; більшість жінок (229) були «домогосподарками» [9].

В середині листопада 1913 року в Харкові освятили новий **лютеранський** храм. Він був побудований на місці колишньої, першої лютеранської церкви, яка існувала 83 роки.

В історичному довіднику «Харків. Його минуле і сьогодення», написане і опубліковане в 1902 році Олександром Гусєвим, свідчить, що «інформація, збережена в церковних літописах і архівних документах з 1768 року, свідчить про те, що лютерани постійно жили в Харкові, але через свою невелику

чисельність вони ще не приєдналися до парафії» [10].

Ще наприкінці XVIII століття харківські лютерани, переважно німці, не мали постійного пастора, і до 1823 року богослужіння проводилися або у квартирі священика, або у вільних університетських кабінетах, які сприятливо розподілялися академічними органами. Поки, нарешті, новий пастор Йоганн Розенштрауч не домовився з тодішнім ректором університету Джунковським про надання харківським лютеранам постійними приміщеннями для їх релігійних обрядів. Також в 1823 році активний пастор звернувся до Московської консисторії за дозволом почати збирати гроші від лютеранських громад Росії на будівництво церкви в Харкові [11].

У той час церкви всіх віросповідань будувалися виключно на приватних пожертвуваннях, гроші збирали, як то кажуть, весь світ. Дозвіл на будівництво церкви було надано за умови, що половина суми, необхідної для будівництва, буде зібрана в Харкові.

Через чотири роки було дозволено саме будівництво, а 12 травня (старий стиль) 1827 року, в день Вознесіння Господнього, був урочисто закладений перший камінь лютеранської церкви [2]. Дах був готовий до осені. Рівно через 3 роки, також в День Вознесіння, яке відбулося 15 травня, церква була освячена. Новий імператор Микола I сприяв будівництву лютеранської церкви в Харкові. На прохання місцевої громади монарху було запропоновано пожертвувати 2000 рублів [11].

Перша євангельська католицька церква Вознесіння була побудована в класичному стилі, що панував в той час і нагадував древню церкву.

До початку XX століття перша Харківська лютеранська церква була дуже напівзруйнована. Тодішня пастор Емілі Берг почала збирати пожертви на ремонт, але померла, як тільки розпочав підприємство. Максиміліан Стендер, новий головний пастор, який замінив свого попередника в 1907 році, вирішив не ремонтувати стару церкву, а побудувати на її місці нову.

Навесні 1912 року харківські газети повідомляли, що «почнуть» знесення старої церкви, а на початку будівництва нової церкви. Пожертвування на будівництво нової церкви надходили до останнього моменту. Наприклад, в грудні 1912 року Південна територія повідомила, що виручка від якої пішла на будівлю церкви. Газета відзначила «типово німецький» характер свята, де продавалися недорогі дрібнички, кафе і «виглядало як сільський кнейп з пивом, вином та грою в лотерею». А в липні 1913 року газета повідомила про Партнерство Гелферих-Саде, один з найбільших сільськогосподарських інструментальних заводів Харкова та Росії [11].

Новий лютеранський храм був побудований архітектором з Санкт-Петербурга А. Ф. Герхардом (з'являється написання Герхардт). На жаль, я ніде не міг знайти стенограму його ініціалів або взагалі ніякої інформації про нього. Можливо, це пов'язано з тим, що Харківська церква була першим храмом архітектора і останнім.

Церква була побудована дуже швидко. Навіть недбайливі російські робітники, які не влаштовували будівельників і були замінені виписаними з Німеччини менш ніж за півроку до завершення робіт, не вплинули на швидкість.

Нарешті, 18 листопада 1913 року харківські газети повідомляли про освячення нового лютеранського храму. Наприклад, ось що написала «Південна земля» у своїй статті «Торжество освячення Німецької Церкви»:

«... Новий храм вражає не стільки своєю величчю за розмірами, скільки простотою і величчю, особливо всередині, де багато світла і простору, завдяки тому, що храм побудований за принципом його центрального розташування, тобто у вигляді кола з нішею для вівтаря, і ця ніша займає таке місце, що вівтар видно навіть з боків, з самих крайніх бічних місць. По всьому храму бігають хори, з великим виступом проти вівтаря для органу, який зараз відрізняється своїми розмірами, а також виступом для співаків [11].

Внутрішня висота храму становить близько 7 фасонів (близько 15 метрів – Ф.Д.), діаметр – 10 сажі. (трохи більше 20 метрів – Ф.Д.). Храм досі пофарбований в світло-жовто-сірий колір і тільки в вівтарі; поверх темно-синього панно є орнамент давньонімецької писемності. Сам трон знаходиться біля підніжжя великого білого мармурового хреста. На лівому куті вівтарної арки розташована велика амвона, спроектована так, щоб спікер можна було почути і побачити у всіх куточках церкви. З правого боку стіни розташована картина маслом великого масштабу Вознесіння Господнього, в ім'я якого був побудований храм.

Вчора з нагоди святкування територію навколо вівтаря прикрашали тропічними рослинами, а підлогу покрили живими квітами. З боків були розставлені штори з гортензій і білих хризантем.

Саму церкву прикрашали гірляндами зелені.

Церква освітлена великою металевою люстрою, також старовинного німецького стилю, з матовими кульками на 2300 свічок. Потім матові,

чотирикутні ліхтарі висвітлюють вівтар з двох сторін. [11]

Вівтар, прикрашений малиновим шарфом, має золоту вишивку написом: «Ich bin das Licht der Welt» (перші слова фрази Ісуса: «Я – світло світу: хто слідує за Мною, не буде ходити в темряві, а матиме світло життя», Івана 8:12). На тій же малиновій дошці, яка прикрашає кафе, Прикрашаючи амвону проповідника, є наступний напис: «Dein Wort die Wahrheit» («Слово Твоє істина» – слова Ісуса, звернені до Отця під час молитви за його покинутих учнів, Івана 17:17).

Меблі в церкву ще не доставлені; вона не була добудована вчасно; вона буде легкою, вигнутою, у вигляді лавок, з підйомними сидіннями і підставками. Поки що крісла встановлені і їм досить тісно. Є 1200 стільців. Приблизно стільки ж місць буде доступно пізніше для сидіння [11].

Головний вхід до храму знаходиться в його первісному місці, як у старовинній церкві, з висіченими над аркою переднього ганку слова: «Eine feste Burg ist unser Gott» («Наша оплот – Вічний Бог» – слова з однойменного гімну, написаного Мартіном Лютером). Висока дзвіниця храму вінчає вхід і прикрашена годинником, який має величезні циферблати з чотирьох сторін, щоб їх можна було побачити з великої відстані. У верхній частині міста не було годинникових веж, і тепер цей недолік буде заповнений. Навколо храму побудують паркан, частина його вже готова.

До речі, орган в новому храмі був також відремонтований: його асортимент розширено з 24 регістрів до 36.

Після урочистого освячення, в якому взяли участь високопоставлені чиновники Харківської губернії та багато почесних гостей, всі переїхали до прилеглої будівлі Воскресенської жіночої гімназії (в теперішньому провулку Мар'яненка, нині банку), де підсмажили та виголосили виступи на честь заходу до шампанського. Святкування завершилося концертом [11].

Архітектор Герхард спроектував нову лютеранську церкву в Харкові в традиціях мюнхенської школи професора Теодора Фішера, популярної на рубежі 19–20 століть. Він намагався поєднати історичні стилі, характерні для середньовічної Німеччини, з новими, тому Харківська церква поєднала риси романського стилю – простий, без зайвих деталей, і модерн з новими формами. Храми такого типу особливо поширені на півдні Німеччини, Швейцарії, Австрії. Вони існують і в інших країнах.

Церква була дуже незвичайною, нетиповою для Харкова будівлею. Однак він не вижив дуже довго.

Після Жовтневої революції 1917 року, коли намагалися викорінити релігію, лютеранська громада Харкова почала стрімко занепадати. Напередодні революції в Харкові було близько 4000 чоловік, до кінця 1930-х років громада не мала навіть тридцяти парафіян.

За даними дослідників історії харківських лютеран, 10 липня 1938 року на останній зборах членів громади відвідали лише 27 осіб. Вони подали заяву до відділу культу Харківської міської ради про закриття громади через малу кількість та відсутність пастора. 4 серпня на засіданні Президії міськради харківські лідери вирішили «задовольнити прохання робітників».

Храм також був закритий. Дивно, але його не знесли. Можливо, на шляху потрапила війна, під час якої йому пощастило вижити. Старіючи, він чекав другої хвилі боротьби з «опіумом для народу», яку почав Микита Хрущов.

На початку червня 1958 року в харківській газеті «Красне Знам'я» якийсь Л. Писаренко опублікував статтю, в якій він обурився тим, що занедбана церква руйнує одну з кращих частин міста. Це був смертний вирок унікальну будівлі. Того ж року храм був знесений [11].

Висновки. Вказаний період історії Харкова можна без перебільшення назвати початком розквіту релігійної розбудови міста. Дуже багато храмів з'явилося саме тоді. Деякі з них збереглися до наших днів, та на жаль не всі. Також можна зробити висновок, що в цей період влада почала більш лояльно ставитися до конфесій, представлених на цих землях паралельно з православ'ям, що було домінуючою конфесією.

Храми як такі – це маяки, що направляють людину та допомагають не загубитися у вирі житейських справ та не забути про душу. Тому дуже важливо їх берегти та відноситися до них благоговійно. Харків як у другій половині XIX ст., так власне і сьогодні, був і залишається містом, в якому представлена велика кількість різних релігійних течій. Це насамперед УГКЦ, РКЦ, лютерани, баптисти, мусульмани, іудеї, караїми тощо. Проте все ж таки православне християнство було й залишається домінантною деномінацією, але це не заважає гарним дипломатичним відносинам між усіма конфесіями, що не може не радувати.

Список літератури:

1. Кочарян С. Г. Армянская община Харькова (1863–2010 гг.). Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 244 с.
2. Багалей Д. И. Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Т. 1. Харьков, 1993,
3. Пивоварська К. Б. Вірменська національна меншина в Україні у 20-ті – 30-ті роки XX століття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2003.
4. Жур М. Історія римсько-католицької церкви в Харкові. *Харківсько-Запорізька дієцезія РКЦ.* URL: https://www.catholic-kharkiv.org/yeparhiya/istoriya/istoriya-rimsko-katolitskoyi-parafiyi-v-harkovi/ (Дата звернення: 20.11.2024).
5. Котляр Е.А. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков: Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств, 2011. 172 с.
6. Солдатенко Я., Слободюк С. Культовые сооружения. *Киевский район: История и современность.* Харьков: Исполнительный комитет Киевского районного совета города Харькова, 2004. 176 с.
7. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы. Харьков, «Фолио», 1998.
8. От обстрелов пострадала караимская кенасса в Харькове. *JewishNews*. URL: https://jewishnews.com.ua/society/ot-obstrelov-postradala-karaimskaya-kenassa-v-xarkove (Дата звернення: 20.11.2023).
9. Мечеть – Харків. *Духовне управління мусульман в Україні.* URL: https://islam.ua/uk/filii-dumu/m-kharkiv (Дата звернення: 20.11.2024).
10. Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее. Х., 1902.
11. Сергеев И., Вардашко В., Савченко О. Немецкая евангелическо-лютеранская община г. Харькова: очерк истории. Х.: Оригинал, 2003. 83 с.

Ivanov V.M. CONFESSIONAL DIVERSITY IN KHARKIV IN THE 1880S–1910S

The article is devoted to a review of the history of Kharkiv's buildings of churches of various denominations (except for the Orthodox) in the 1880s–1910s. Particular attention is paid to the architects who designed these churches, the style in which they were made inside and outside, the prerequisites for the emergence of these religious buildings and their further fate.

At that time, a number of churches and other buildings appeared that were an important part of the city's social and religious life. These included a Roman Catholic church, an Armenian church, a Lutheran church, the first synagogues, a Karaite kenesa, and a cathedral mosque. Of these buildings, only 2 are fully preserved and functioning. The rest, unfortunately, did not survive either as a result of the terror of the Soviet totalitarian regime or during the Second World War, which damaged many religious, residential, and administrative buildings in Kharkiv. Although, for example, the cathedral mosque was rebuilt according to old drawings on the same site.

The article concludes that this period of Kharkiv's history can be called, without exaggeration, the beginning of the flourishing of the city's religious development. Many churches appeared at that time. Some of them have survived to this day, but unfortunately not all. It can also be concluded that during this period the authorities began to be more loyal to the denominations represented on these lands in parallel with Orthodoxy, which was the dominant denomination.

Churches as such are beacons that guide people and help them not to get lost in the whirlwind of worldly affairs and not to forget about their souls. Therefore, it is very important to protect them and treat them with reverence. Kharkiv, both in the second half of the nineteenth century and today, was and still is a city with a large number of different religious movements. These are primarily the UGCC, the RCC, Lutherans, Baptists, Muslims, Jews, Karaites, and others. However, Orthodox Christianity has been and remains the dominant denomination, but this does not prevent good diplomatic relations between all denominations, which is good news.

The article is intended to bring back from oblivion the memory of those churches that were finally lost and to recall the difficult and ancient history of those that survived.

Key words: *temple, religion, Judaism, intellectual history, Kharkiv, mosque, synagogue, kenasa, local history, cultural memory, religious buildings.*

УДК 711-1:355:930.85(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.29

Кашаба О.Ю.
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Тавшунський О.М.
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Щербина І.В.
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

У статті досліджено і проаналізовано міжнародний досвід щодо захисту і збереження об'єктів культурної спадщини в умовах воєнного конфлікту. Вивчення такого досвіду, осмислення значень матеріальних об'єктів культурної спадщини є важливими в контексті російсько-української війни і післявоєнної відбудови нашої країни.

Подається історична ретроспектива впровадження норм міжнародного права з питань убезпечення пам'яток, які мають культурну і історичну цінність. Зазначається, що XX – початок XXI століття – це період поширення в світі збройних конфліктів, під час яких культурні цінності стають предметами завоювання чи об'єктами руйнувань.

Наголошено на тому, що російська агресія проти України, яка розпочалась як гібридна війна і переросла в повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року, несе масштабні руйнування історичних пам'яток, пам'ятників архітектури, сакральних для українців місць, позначених блакитним щитом, пограбування музейних колекцій тощо. Ця війна наочно показала, що на практиці більшість актів міжнародного права не працюють в повній мірі. Положення цих документів поширюються лише на країни-підписанти. Сьогодні вони залишаються механізмами, що здатні впливати на громадську думку та прийняття політичних рішень. Також вони сприяють запровадженню санкцій та кримінального переслідування за факти воєнних злочинів і злочинів проти людяності. У цьому контексті міжнародна фахова спільнота, враховуючи виклики сьогодення та досвід минулого, намагається відшукати найбільш дійовий алгоритм захисту культурної спадщини.

У підсумку зазначається, що захист об'єктів культурної спадщини, як і повернення окупованих територій, є головними завданнями, від успішного виконання котрих сьогодні залежить доля України.

Ключові слова: *культурна спадщина, міжнародне право, конвенція, воєнні злочини, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. Одним з найскладніших і суперечливих питань під час воєнних конфліктів є збереження світової культурної спадщини. Збройні протистояння апріорі є потенційною загрозою для пам'яток світової культурної спадщини. Російсько-українська війна зробила цю тему актуальною і для українського суспільства.

Кожна війна, як соціальне явище, несе неодмінне насилля, матеріальні збитки та руйнуваннями і передбачає так зване «право на здобич». Історія багата на приклади, що демонструють вразливість об'єктів культури у збройних конфліктах. Наприклад, хрестові походи XI–XV ст. супроводжувались масовими пограбуваннями культурних цінностей; підкорення народів Нового світу – нищенням надбань цивілізацій ацтеків, майя, інків; в результаті наполеонівських війн відбувалось поповнення європейських приватних колекцій трофеями у вигляді предметів мистецтва і старожитностей; світові війни XX ст. супроводжувались масовими знищеннями і пограбуванням пам'яток культурної спадщини. Вандалізмом і нищенням культурної спадщини багатьох народів позначилися культурні революції під час встанов-

лення радянської влади. XX століття завершилося руйнуваннями на Балканах під час югославського конфлікту. Сьогодення також відзначилося руйнуваннями визначних творів світової культури. На початку XXI ст. війни не припинились. Збройні конфлікти в Афганістані, Іраку, Грузії, Лівії, Сирії, Україні тощо, спричинили масові руйнування і безповоротні втрати пам'яток культурної спадщини. Під час збройних конфліктів було розграбовано відомі музейні колекції в Іраку та Сирії, знищені статуї Будди в Баміанській долині (Афганістан, 2001 р.), мавзолеї святих суфіїв у Тімбукту (Малі, 2012 р.), пам'ятки Пальміри (Сирія, 2015 р.), зруйновано Національний літературно-меморіальний музей Г.С.Сковороди, пошкоджені будівлі Держпрому (Харківщина, 2023, 2024 р.) та інших пам'ятних споруд, розграбування колекцій Художнього музею імені А. Куїнджі (Маріуполь, 2022) тощо. Отже, воєнні конфлікти виявили вразливість культурних цінностей та недостатню їх підготовленість до захисту. Таке варварське знищення пам'яток світової культури дало підстави ЮНЕСКО визначити це явище як форму культурної чистки [7]. Остання теза підтверджує актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних дослідників цю проблему у своїх розвідках розглядали В. Акуленко [1], Б. Криволапов [6], В. Літовченко [8], Т. Мазур [9] та ін. Науковці досліджували різні аспекти збереження пам'яток культурної спадщини під час воєнних конфліктів. Розглядали причини і мотиви нападів на культурні пам'ятки, опрацьовували ефективні інструменти запобіжних заходів тощо. Ця проблематика набуває нового осмислення в контексті російсько-української війни і післявоєнної відбудови нашої країни. Інтерес викликає і зарубіжний досвід з цього питання. Найважливішими джерелами, які позначають проблематику обраної теми є нормативно-правові документи, що регламентують захист культурних цінностей – Гаазька конвенція 1907 р., Гаазька конвенція 1954 р. та два протоколи до неї [10; 4].

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз міжнародного досвіду щодо захисту і збереження об'єктів культурної спадщини в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Розуміння важливості захисту і збереження культурних надбань людства починає формуватися після наполеонівських воєн на Віденському конгресі у 1814–1815 роках. Саме тут вперше було підняте питання про значення матеріальних об'єктів, що мали культурну цінність. Конгрес став майданчиком, на якому обговорювалася дана проблематика, учасники намагалися дати правову оцінку величезним масштабам пограбувань і руйнувань під час воєн. Саме тоді «традиційне розуміння права на здобич і винагороду у війні почало ставитися під питання, принаймні щодо музейних колекцій» [12, с. 10].

Наступна активізація проблематики відбулася під час Громадянської війни у США. У 1863 році тут був оприлюднений Кодекс Лібера (1863 р.), який задав вектор для подальших напрацювань документів у галузі. У ньому піднімалося питання про захист культурної власності, а саме творів мистецтва, бібліотек, наукових колекцій, об'єктів культури й історичних місць на окупованих територіях [12, с. 10].

Питання міжнародної кодифікації по збереженню культурних цінностей позначалися у Брюссельській декларації про закони і звичаї війни (1874). В документі зазначалося: «Власність громад, а також релігійних установ та благодійних навчальних, художніх і наукових закладів, навіть таких, що належать державі, має поважатися нарівні з приватною власністю. Всіляке загарбання, а також навмисне руйнування чи пошкодження подібних установ, пам'яток, художніх і наукових творів переслідуються відповідною владою» [2, с. 8]. На підставі цієї декларації був складений Оксфордський кодекс (1880). Але ці документи не були формально ратифіковані як міжнародні договори.

Положення щодо захисту культурної власності були зафіксовані 1899 року у Гаазькій конвенції і 1907 року було укладено ряд договорів щодо законів і звичаїв війни. Отже конвенція стала першою повноцінною міжнародною кодифікацією, в якій унормовувалися питання збереження культурної спадщини під час воєнних конфліктів.

Згодом було прийнято ще 13 конвенцій, які започаткували формування принципів і норм міжнародного права і передбачали заходи з охорони пам'яток мистецтва, історії, археології, давніх рукописів і книг, будівель, в яких зберігаються чи експонуються культурні надбання.

Проте під час Першої світової війни ефект від цих документів виявився незначним. Внаслідок воєнних дій було знищено або значно пошкоджено безліч культурних пам'яток, наприклад – готичний собор XV ст. у Бельгії, книгосховище Лувенського університету, яке було найстарішим в Північно-Західній Європі, Реймський собор у Франції, зазнало бомбардування середньовічне місто Аррас.

Масштабні руйнування культурних пам'яток під час Першої світової війни спонукали громадськість до обговорення цієї проблеми і пошуку шляхів удосконалення наявної регламентації.

У міжвоєнний період світова спільнота починає визначатися зі спеціальною термінологією. Отже, в Афінській хартії 1933 року було введено поняття світової історичної спадщини. Зазначалося, що це архітектурні споруди, які мають історичну, духовну цінність і відбивають своєрідний характер міста або місцевості, риси найбільшого злету художньої творчості народу.

Узагальнені принципи захисту пам'яток міжнародна спільнота намагалась удосконалити у Вашингтонському пакті 1935 р. І лише після масштабних і жахливих руйнувань Другої світової війни вибудовується ідея спільної для всіх народів світової спадщини, яка стала підґрунтям для конвенції 1954 р. Практичній реалізації положень конвенції допомагали виконавчий регламент та 1-й протокол. Проте досвід наступних воєнних конфліктів показав обмежений її вплив щодо захисту культурних цінностей.

Отже, Гаазька Конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» 1954 р. стала першою міжнародною угодою, присвяченою виключно проблемі захисту культурних цінностей. Правові норми Конвенції та Протоколи до неї передбачають підготовку до охорони культурної спадщини ще в мирний час, повагу до них під час воєнних дій, заборону на незаконне вивезення культурних цінностей з окупованих територій, негайне їх повернення після закінчення збройного протистояння, а також вжиття заходів на міжнародному рівні у разі порушення прописаних правових норм. Це питання порушувалося і в 1970 році під час підписання Паризької конвенції «Про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності» [11, с. 163].

Вагомим міжнародним документом універсального характеру, який стосується багатьох питань охорони культурних надбань людства, є Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, прийнята у 1972 р. [5].

Але вже у 1974 р. ці міжнародні документи порушила Туреччина, бомбардуючи Пафос на Кіпрі. Під час ірано-іракської війни 1980-х рр. повідомлялося про обстріл історичних місць в Абадані та Шуші. У конфлікті 1982–1983 рр. між Ізраїлем й Організацією визволення Палестини в Лівані воєнні операції проводилися в районі археологічних розкопок Тиру тощо.

«Гібридна війна», яку розпочала росія проти нашої держави, 24 лютого 2022 року переросла в повномасштабну ескалацію і визнана експертами найбільшим воєнним конфліктом на європейському континенті після Другої світової війни. Російська агресія стала величезним викликом для всіх сфер суспільного, політичного, культурного, економічного життя. Пам`ятко-охоронна галузь також опинилась в надзвичайно складній ситуації. Ми спостерігаємо не тільки активні воєнні дії в зоні бойових дій, але і тероризм по відношенню до цивільного населення та масові знищення інфраструктури та культурних пам'яток в містах і селах України, а також розкрадання музейних експозицій на окупованих територіях.

Отже, всі об'єкти культурної спадщини в Україні можемо умовно поділити на наступні категорії: ті, що знаходяться на території тимчасово анексованого Криму; ті, що знаходяться в тимчасово непідконтрольних районах Луганської й Донецької, Запорізької та Херсонської областей; ті, що знаходяться у зонах бойових дій; ті, що знаходяться на не охоплених бойовими діями територіях. Умовність цього поділу пояснюється тим, що сьогодні всі категорії пам'яток знаходяться в зоні підвищеного ризику, адже в Україні немає безпечних місць. Відрізняються лише рівні небезпеки, характер загроз і можливості нашої держави реагувати на них.

У цьому контексті досить цікавим є досвід реагування міжнародної спільноти на воєнні конфлікти, які відбувалися в недалекому минулому. Надзвичайно показовими є епізоди балканського конфлікту. 12 липня 1993 р. Боснія та Герцеґовина приєдналася до Гаазької конвенції 1954 р., а вже в листопаді тут було зруйновано одну з найвідоміших пам'яток, що символізувала мирне співіснування різних етнічних груп – Старий міст XVI ст. в Мостарі. Історичні об'єкти, позначені блакитним щитом (захисним символом конвенції) в багатьох випадках якраз і ставали мішенями.

Трагічний досвід воєнних дій на території колишньої Югославії виявив неспроможність конвенції 1954 р. забезпечити надійний захист культурних цінностей та вберегти людство від гуманітарних втрат.

Реакцією на численні руйнування в Югославії була зустріч держав-сторін в 1995 р. в Парижі. Тут було ухвалене рішення про створення 2-го протоколу. У 1998 р. Проект протоколу розглянув секретаріат ЮНЕСКО. І лише в березні 1999 р. в Гаазі, під час конференції країн-сторін конвенції, він був підписаний. Протокол доповнювався більш

жорсткими заходами для захисту культурних цінностей, що включали персональну кримінальну відповідальність, кваліфікацію ушкоджень культурних цінностей як воєнного злочину, уточнення поняття «воєнна необхідність» та ін. Важливо, що документ передбачав нову категорію об'єктів культурної спадщини – «пам'ятки, що перебувають під посиленим захистом». Країни-учасниці можуть вносити до неї найвизначніші об'єкти своєї культури [11, с. 164].

Черговою резолюцією Ради Безпеки ООН № 2347 від 2017 р. щодо об'єктів культурної спадщини відреагувала світова спільнота на варварські дії ІДІЛ у 2014–2015 рр., які позначилися масштабними руйнування пам'яток світового значення і стали черговим викликом для всього цивілізованого світу. Цей документ значно розширив інструментарій міжнародного права із захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів. Він передбачав не тільки політичні заяви, дипломатичні протести, але і притягнення винних до відповідальності, правову допомогу у вирішенні питань виявлення та повернення культурних цінностей.

Попри це, варто зауважити, що на практиці більшість актів міжнародного права, положення, резолюції й інші документи, які стосуються питань збереження пам'яток культурної спадщини, не працюють в повній мірі. Це пов'язано з тим, що підписання і ратифікація цих документів є виявом добровільної волі країн-учасниць. Отже положення цих документів поширюються лише на підписантів. Це є наріжним каменем протиріч і проблем в галузі охорони культурної спадщини. Адже сторони конфлікту можуть не бути учасниками певних міжнародних договорів. Наприклад, США й Великобританія, які брали активну участь у воєнній операції проти режиму С. Гусейна в Іраку 2003–2011 рр., підписали Гаазьку конвенцію 1954 р. лише в 2009 та 2017 рр. відповідно. У той же час росія, котра підписала конвенцію, досі не ратифікувала її 2 протокол. Також вона не ратифікувала інший важливий міжнародний документ – Римський статут. Відповідно до положень Римського статуту у 1998 р. було засновано Міжнародний кримінальний суд, який кваліфікує дії проти культурних цінностей як злочини проти людяності та воєнні. Україна стала країною-підписантом Гаазької конвенції лише 30 квітня 2020 р. Крім того наша країна тільки 21 серпня 2024 р. ратифікувала Римський статут, хоча підписаний він був ще 20 січня 2000 р.

Отже, можемо зазначити, що міжнародні правові інструменти у сфері охорони культурної спадщини не є ефективними і обов'язковими для дотримання. Сьогодні вони залишаються механізмами, що здатні впливати на громадську думку та прийняття політичних рішень. Також вони сприяють запровадженню санкцій та кримінального переслідування за факти воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Але на наш погляд найбільш послідовно ці міжнародні акти формують підґрунтя для організації роботи міжнародних місій з охорони з культурних цінностей до і під час воєнних конфліктів, надання фінансової і гуманітарної допомоги об'єктам, що постраждали.

В цьому відношенні можемо навести приклад боротьби за існування Національного літературно-меморіального музею Г.С.Сковороди на Харківщині. 7 травня 2022 р. весь світ облетіла інформація про ракетний обстріл і руйнування будівлі Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди у селі Сковородинівка на Харківщині. Цей музей було відкрито в 1972 році. Подія була приурочена до 250-річчя з дня народження видатного українського філософа Г.С. Сковороди. Музей відкрито у будинку поміщиків Ковалівських, спорудженому у XVIII ст. Саме тут мандрівний філософ провів останні чотири роки свого життя. Експозиція музею була присвячена біографії, творчості та вшануванню пам'яті філософа, а також містила особисті речі Г.С. Сковороди. На початку повномасштабного вторгнення співробітники музею проведи евакуаційні заходи і найцінніші експонати були сховані. Але внаслідок ракетного удару і масштабної пожежі музей був сильно зруйнований. Уціліли лише зовнішні стіни будівлі. Ця жахлива подія сприяла активізації діяльності українських пам'яткоохоронців та міжнародному спільному пошуку нових, більш ефективних рішень по збереженню культурної спадщини.

Для консервації музею після ракетної атаки ЮНЕСКО виділило 50 тис. доларів [3]. Не зважаючи на те, що це недостатня сума, вона є досить важливою з огляду на військові дії, що продовжуються, і складну фінансову ситуацію всередині країни. Попри всі складнощі музей продовжує існування, співробітники музею беруть активну участь в культурно-просвітницькій роботі на Харківщині, музей є базою практики для здобувачів освіти спеціальності 032 історія та археологія. Але в той же час можемо констатувати, що руйнування Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди – це приклад брутального

і цинічного порушення всіх норм міжнародного права і законів введення війни.

В умовах пошуку шляхів удосконалення державного управління щодо збереження культурної спадщини в Україні важливого значення набуває аналіз зарубіжного досвіду здійснення такого управління.

Цікавим прикладом є досвід, який запроваджено в Британських збройних силах. Так, в складі Британської армії є спеціальний загін, який опікується питаннями захисту культурних цінностей, що розташовані на територіях ведення бойових дій. Цей загін налічує від 15 до 20 осіб, які спеціалізуються на проблемах археології та мистецтва. Фахівці спецзагону проводять консультації військових щодо культурних цінностей, щодо об'єктів, по яких не можна стріляти, які не можна переміщувати. Під час військових місій вони надають практичну допомогу по евакуації найбільш вразливих об'єктів. Створення цього підрозділу захисту культурної спадщини є результатом ратифікації Гаазької конвенції 1954 р. британським урядом 2017 р. У сьомій статті Конвенції зазначається, що збройні сили повинні мати фахівців, метою діяльності яких має бути забезпечення охорони культурних об'єктів і контакт з місцевою владою, відповідальною за це.

Американська армія також залучає до служби фахівців і кураторів з культурної спадщини та археологів. В збройних силах США також створено окремий підрозділ, і це дає можливість фахівцям впливати на рішення командирів під час бойових дій і після них.

Отже, цей досвід, який застосовується в американській і британській арміях є надзвичайно важливим для розуміння цінності об'єктів культурної спадщини командуванням і військовиками ЗСУ.

Але на жаль, Україна сьогодні воює проти підступного і цинічного ворога, який не дотримується жодних норм і принципів міжнародного права. Хаотичні, рандомні, цілеспрямовані бомбардування і ракетні обстріли української території спричиняють руйнування великої кількості культурних цінностей. Якщо експонати музеїв, архівні документи, колекції можна було евакуювати, то архітектурні споруди і пам'ятники знаходяться в зоні підвищеного ризику по свій території України. Ми знаємо вже багато прикладів таких руйнувань як в Харківській області, так і в інших областях.

Висновки. Досліджуючи накопичений міжнародний досвід і механізми захисту культурної спадщини під час воєнних конфліктів, можемо зазначити їх неефективність. Тривалий час міжнародна спільнота не може виробити впливові механізми покарання країн, що чинять агресію, розв'язують війни і сприяють руйнуванню культурної спадщини. Попри це міжнародно-правові акти створюють підґрунтя для вироблення алгоритму дій для захисту і збереження культурної спадщини, вибудовують можливості для запровадження міжнародних санкцій і кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду. Російська агресія проти України створює загрозу тотального нищення всіх проявів української культури. У цьому контексті мотиви руйнування та викрадання культурних цінностей загарбником відповідають меті агресії – позбавлення українського народу державності, національної ідентичності, культурного простору. Допомога і підтримка світової спільноти і міжнародних організацій у вирішенні питання захисту культурної спадщини України під час російсько-української війни стала виявом небувалої солідарності і показала значущість даного питання.

Список літератури:

1. Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Праці Центру пам'яткознавства.* 2013. Вип. 24. С. 284–295.

2. Брюссельська декларація про закони і звичаї війни (1874). Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_764 (дата звернення: 16.10.2024)

3. Для відбудови знищеного музею Сковороди потрібно близько ₴ 112 мільйонів (2022). *Укрінформ.* 3 грудня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3627044 dla-vidbudovi-znisenogo-muzeu-skovorodi-potribno-blizko-112-miljoniv-mkip.html (дата звернення: 16.10.2024)

4. Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р.: Вчинено у м. Гаага 26 березня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99 (дата звернення: 16.10.2024)

5. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972). *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089 (дата звернення: 16.10.2024)

6. Криволапов Б.М. Захист культурних цінностей під час конфлікту на південному сході України. *Студії молодих учених.* 2018. № 1. С. 274–279.

7. Куцька О., Герус О., Куцька К. Культурно-історична спадщина в умовах війни: досвід російсько-українського збройного протистояння (2014–2024 рр.). URL: http://baltijapublishing.lv/omp/ index.php/bp/ catalog/download/237/6287/13322-1?inline=1 (дата звернення: 20.10.2024)

8. Літовченко В.В. Трансформація концепції збереження культурної спадщини людства у міжнародних відносинах. *Культура народов Причерноморья.* 2013. Вип. 258. С. 146.

9. Мазур Т.В. Імплементація міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. 4/3. С. 152–156.

10. Протокол про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту: складено в Гаазі 14 травня 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722 (дата звернення: 16.10.2024)

11. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – на початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал.* 2022. № 4. С. 159–173.

12. Рогожа М. Збереження культурної спадщини в Україні в умовах війни: практики міжнародної взаємодії. *Українські культурологічні студії*. 2023. № 1(12). С. 10–14.

Kashaba O.Yu., Tavshunskyi O.M., Shcherbyna I.V. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CULTURAL HERITAGE PRESERVATION IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

The article examines and analyzes the international experience in the protection and preservation of objects of cultural heritage in conditions of military conflict. Studying such experience, understanding the meanings of material objects of cultural heritage are important in the context of the Russian-Ukrainian war and the post-war reconstruction of our country.

A historical retrospective of the implementation of the norms of international law on the protection of monuments of cultural and historical value is presented. It is noted that the 20th – the beginning of the 21st century is a period of widespread armed conflicts in the world, during which cultural heritage becomes object of conquest or object of destruction.

It is emphasized that the Russian aggression against Ukraine, which began as a hybrid war and turned into a full-scale invasion on February 24, 2022, entails large-scale destruction of historical monuments, architectural monuments, sacred places for Ukrainians marked with the Blue Shield, looting museum collections, etc. This war clearly shows that in practice most acts of international law do not work to the full extent. The provisions of these documents apply only to the signatory countries. Today, they remain mechanisms capable of influencing public opinion and political decision-making. They also facilitate the introduction of sanctions and criminal prosecution for the facts of war crimes and crimes against humanity. In this context, the international professional community, taking into account the challenges of the present and the experience of the past, is trying to find the most effective algorithm for the protection of cultural heritage.

In the end, it is noted that the protection of cultural heritage objects, as well as the return of occupied territories, are the main tasks, and right now the fate of Ukraine depends on their successful implementation.

Key words: *cultural heritage, international law, convention, war crimes, Russian-Ukrainian war.*

УДК 930.2:004]:001.8(540)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.30

Савельєв В.С.
Інститут всесвітньої історії Національна академія наук України

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ІНДІЇ

У статті доводиться, що історіографія досліджень інформаційно-комунікаційних технологій в Індії засвідчує широкий спектр їх розвитку й базованість на багатому досвіді інноваційного потенціалу країни. Автор підкреслює, що природа конкурентоспроможності країни базується на експоненційній імплементації нею інновацій таких технологій, що, першою чергою, ускладнене низкою викликів їх побутування. Така самобутність інформаційно-комунікаційних технологій у вищезазначеній країні унаочнена історіографією, яка, своєю чергою, позначена такими тенденціями у вивчення цього феномена: 1. Мультидисциплінарністю, інтегрованістю підходів, які базовані на міжпредметній базі: так, замість локалізованого вивчення суто технологічних, культурних, економічних та інших аспектів, дослідники віддають перевагу фундаментальному, комплексному аналізу того чи того явища з усією мережею кореляцій. Останнє дозволяє глибше осягнути специфіку індійського суспільства (зокрема, соціальний та економічний вплив інформаційно-комунікаційних технологій щодо його традицій та інновацій). 2. Акцентування на штучному інтелекті та його навчанні (машинному навчанні) детермінованому стрижневою роллю останнього у діджиталізаційних трансформаціях Індії. Мовиться про алгоритми, нейромережеві моделі (узвичаєні й гібридні) та актуалізацію штучного інтелекту у незвичайному контексті: охороні здоров'я, економіці, сільському господарстві та інших. Також важливим вважаємо продукування локалізованих рішень штучного інтелекту, які інтенсифікують процес сприйняття інформаційно-комунікаційних технологій, оскільки враховують соціокультурні особливості країни. 3. Вивчення цифрових платформ та екосистем як важливих атракторів впливу на точки біфуркації індійського суспільства: економічний, соціальний, культурний та інший розвиток, а також соціальні взаємодії, комунікативну самобутність тощо. 4. Видозміна методології досліджень, що позначена превалюванням інноваційного інструментарію над традиційним: зокрема, кількісних досліджень, якісних методів, кейс-стаді, методології науки про дані та інших. 5. Прогностизм підходів до процесу діджиталізації, у межах якого окреслене явище досліджується в контексті можливих потенційних наслідків. Так, експоненційна діджиталізація Індії становить особливий інтерес для цілої низки наук, оскільки вплив інформаційно-комунікаційних технологій має широкий спектр параметризації: зміна соціальних структур, освітньої методології, медичних скриптів, фінансового сектора та інших. Також у цьому контексті набувають подальшого розвитку дослідження цифрового авторитаризму, цифрової нерівності, цифрового громадянства та кореляція діджиталізації і бізнесу тощо.

Ключові слова: *інформаційно-комунікаційні технології, імплементація інформаційно-комунікаційних технологій, індійське суспільство, традиції індійського суспільства, інновації індійського суспільства, діджиталізація.*

Постановка проблеми. Сучасному суспільству (в тому числі, інформаційному) притаманна особлива кореляція з процесами діджиталізації, які багато в чому продукують, інтенсифікують та векторизують його розвиток. Першою чергою, мовиться про чільне місце інформаційних (інформаційно-комунікаційних, високих) технологій (далі – ІКТ), які є стрижневою детермінантою побутування розвинених країн Заходу і Європи. Не є винятком у цьому контексті й Індія, яка є самобутнім осередком традицій та інновацій, що, разом з тим, стають підґрунтям для генези її ІКТ, базованої на соціальній, економічній, політичній та інших строкатості. Характерно, що Індія унаочнює діджиталізаційну динаміку, оскільки саме ця країна протягом кількох десятиліть здобула статус одного з провідних глобальних центрів у царині ІКТ, що, своєю чергою, спричинило низку її економічних та соціальних змін. Останні унаочнюють актуальність вивчення історіографії ІКТ в цій країні, оскільки така робота дозволяє виокремити

специфіку генези вищезазначених технологій, локалізувати тенденції та виклики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема історіографії дослідження ІКТ в Індії має диференційовану природу, оскільки структурно у неї входить низка напрямів генези вищезазначених технологій. Першою чергою, актуалізація того чи того вектора продукує інтерес до нього у межах локальної царини. Своєю чергою, за таких умов особливою продуктивністю вирізняється міжпредметний інтегрований підхід, репрезентований, власне, у історіографії досліджуваної проблеми. Зокрема, у праці М. Андраде-Рохаса, А. Катурії, Х. Лі висвітлено специфіку диференціації доступу до даних в контексті операційної ефективності (інтеграції) шляхом актуалізації ІКТ. Оптимальним рішенням вищезазначеної проблеми, на думку авторів, є розроблена ними багаторівнева модель дослідження операційної діяльності, у межах якої враховано вплив ІКТ на окреслений процес. Вчені акцентують увагу на стрижневих детермінантах кореляції ІКТ та операційної ефективності: а) синергію як засобу її реалізації; б) ранжування такого взаємозв'язку; в) нюансоване розуміння побутування окресленої полісистеми [1].

Природно, що чільне місце у функціонуванні ІКТ належить штучному інтелекту (далі – ШІ), що досліджений у праці А. Арьї, А. Тіварі щодо процесу підготовки кадрів. Автори, у призмі поточного стану навчання ШІ в Індії, підкреслюють значущість його вдосконалення шляхом вирішення низки унікальних викликів і наслідків у діджиталізаційному вимірі. Вчені акцентують увагу на тому, що навчальні програми з ШІ стали необхідністю для країни, оскільки вони дозволяють підготувати її до зміни технологічної парадигми. Дослідники розглядають також низку урядових ініціатив Індії та приватного сектора, спрямованих на розвиток навичок ШІ, самобутність його побутування тощо. Прикметно, що автори глибоко проаналізували програму сертифікації ШІ NIELIT на місцевому рівні в Індії, підкресливши лакунізованість аналізованої проблематики [2]. Натомість динаміці ІКТ-сектора Індії присвячено працю С. Деб Роя, де вищезазначене пов'язано авторами з неоліберальною реструктуризацією суспільства, яка характеризує Індію з початку 1990-х років [4].

Вплив ІКТ на економічне зростання країн Південної Азії протягом 1990–2014 років висвітлено у праці Л. Хімея та ін., у якій використано метод оцінки панельних даних – динамічну, позірно незв'язану регресію. На думку авторів, такий вплив має позитивну природу: окрім того, він стимулює економічне зростання (при цьому прямі іноземні інвестиції йому не сприяють). Отримані вченими результати репрезентативні щодо самобутності розвитку ІКТ для економічного зростання: зокрема, набуті результати засвідчують потребу країн Південної Азії у інтенсифікуванні рівня ІКТ з корелюванням останнього з належним рівнем грамотності (технічної, медіаграмотності) населення [14].

Вивчення змін клімату у індійських штатах вміщено у праці Дж. Джаганнатана та ін., де висвітлено кліматичні трансформації з 1900 по 2023 роки. Автори зазначають, що за останнє століття Індія пережила помітні кліматичні зміни: так з 1900 року до середини XX століття спостерігалася відносна стабільність температури та кількості опадів. Однак вже з другої половини того ж століття відбулося експоненційне зростання середніх температур та екстремальних погодних явищ. Вчені зазначають, що в усіх штатах і територіальних одиницях Індії спостерігається постійне підвищення температури протягом останніх десяти років. Дослідники акцентують увагу на тому, що особливо постраждали від зміни температури острови Лакшадвіп та Андаманські і Нікобарські острови [7].

Кореляцію між глобалізаційними процесами, ІКТ та індійським суспільством репрезентовано у праці Ж. Форе та ін., у якій ІКТ вимірюються охопленням мобільного зв'язку та покриттям інтернету. Автори зазначають, що у дослідженні проаналізовано дані 1990–2022 років для визначення асиметричного зв'язку між змінними за допомогою нелінійного авторегресійного підходу з розподіленим лагом. Дослідники підкреслюють, що у довготривалій перспективі позитивні та негативні зміни мобільного зв'язку та інтернету мають сприятливий / несприятливий вплив на індійське суспільство. Проведене дослідження дозволило авторам зробити висновок про те, що сприяння людському розвитку в Індії потребує актуалізації багатогранної стратегії, яка має бути орієнтована на важливі політичні наслідки. Вчені підкреслюють, що виконавчі органи мають заохочувати імплементацію ІКТ та сприяти полегшенню інтеграції країни у світову економіку [10]. Своєю чергою, це передбачає вжиття низки заходів для сприяння розвитку економіки знань та модернізації інформаційної інфраструктури Індії (першою чергою, інтернет-інфраструктури).

Аналіз імплементації інформаційних систем у систему охорони здоров'я вміщено у праці

А. Гупта, А. Шарма та Д. Джа, де ґрунтовно досліджено самобутність модернізації вищезазначеної царини у Індії. Автори зосереджуються на диференціації перешкод окресленому процесу (від технічних до фінансових обмежень). Вчені акцентують увагу на тому, що процес імплементації ІКТ у практику має враховувати такі детермінанти: системну інтеграцію, міграцію даних, кібербезпеку, фінансові обмеження, опір змінам, потребу у навчанні, користувацький досвід і відповідність осучасненій нормативно-правовій базі. На думку дослідників, потенційні рішення включають: модульний дизайн системи, хмарні сервіси, фінансову допомогу, державно-приватне партнерство, комплексні навчальні програми та інше [5].

Наукометричний та наукоємний вимір аналізованої проблематики репрезентовано у праці С. Гупта та С. Гуль, в якій представлено аналіз побутування бібліотечно-інформаційних наук в Індії. Автори зосередилися на аналізі динаміки досліджень відповідної тематики, цитованості таких робіт, категорійно-понятійному апараті, інституційній та міждержавній співпраці. Вчені зазначають, що загальний щорічний внесок експоненційно зростає, проте найбільша інтенсифікація помітна за останні роки. Так, за словами дослідників, десять найцитованіших досліджень належать до царини обробки інформації та управління [6]. Останнє засвідчує перехід від традиційних концепцій бібліотеки та інформації до нових, детермінованих роботою з великими даними, машинним навчання та іншим.

Розгляду трансформаційного впливу ШІ на вищезазначену бібліотечну та інформаційну справу у закладах вищої освіти (далі – ЗВО) Індії присвячено працю К. Сентілкумара, Р. Джагаджівана, С. Сангіти. У аналізованій роботі автори підкреслюють експоненційну природу імплементації бібліотеками ЗВО програм ШІ [12]. Останні використовують задля оптимізації, модернізації питомої параметризації установ, покращення користувацького досвіду та управління інформацією. Зокрема, на думку вчених, ІКТ продукують вдосконалення механізмів пошуку та виявлення, а також оптимізоване управління фондами, удосконалення бібліотечної практики. Так, чат-боти та віртуальні асистенти, керовані ШІ, надають швидшу підтримку користувачів, а методи інтелектуального аналізу тексті і даних уможливлюють поглиблені дослідження та виявлення тенденцій. Окрім того, дослідники акцентують увагу на тому, що навчальна аналітика сприяє розумінню поведінки користувачів, що дає змогу розробляти індивідуальні заходи для підтримки академічного успіху. Таким чином, інтеграція ШІ також вирішує проблеми доступності, посилює кібербезпеку і вимагає безперервного професійного розвитку для фахівців з інформаційних бібліотек та інформаційних технологій.

Аналіз ефективності програм якого (професійного розвитку бібліотечних працівників) в контексті діяльності індійських академічних бібліотек на півночі країни вміщено у праці І. Рехмана та С. Ганаї. Автори зосередили свою увагу на систематичній оцінці впливу вищезазначених програм на чотирьох рівнях (поведінковому, рефлексивному – реакція на навчання і його результати) за допомогою моделі оцінювання Д. Кіркпатріка. Вчені підкреслюють, що відповідні спеціалісти задоволені наявними програмами підвищення кваліфікації, прагнуть дізнаватися більше й застосовувати набуті знання та навички на робочому місці, оскільки вони зацікавлені у досягненні результату [11].

Розгляд ІКТ щодо побутування сектора послуг висвітлено у праці А. Джойса та С. Чакрабарті, де автори зосереджують свою увагу на феномені індійського аутсорсингу. Вчені акцентують увагу на тому, що стимулом для виходу країни на міжнародний ринок була економія на масштабах та перевага у витратах [8]. Характерно, що індійські спеціалісти обійшли руйнівний вплив, спричинений наявною бізнес-моделлю: так, підрив і диференціація лише надали їм унікальну перевагу й ціннісну пропозицію. Дослідники підкреслюють самобутність кореляції самозаспокоєності з інтенсивністю конкуренції, що, своєю чергою, спричиняє зниження динаміки ринкових можливостей для зростання.

Особливості імплементації ІКТ та великих даних у банківську царину локалізовано у праці А. Мулая, Ж. Сеті та У. Раджешварі, у якій подано диференціацію й динаміку окресленого процесу. Автори акцентують увагу на тому, що використання технологій здебільшого актуалізовано у процесі розробки нових послуг і бізнес-моделей [9]. Вищезазначені напрями закономірно позначені імплементацією інновацій та актуалізацією технологій автоматизації у царині фінансових послуг. Вчені зазначають, індійський банківський бізнес дедалі більше покладається на фінтех-компанії, покликані поширювати власні продукти та послуги на ширшу клієнтську базу.

Продовжує вивчення самобутності цифрового маркетингу праця В. Шінде, Д. Суб-кампус [13], де подано генезу останнього: від впровадження

до всесвітнього визнання. Автори зазначають, що завдяки зростаючим перевагам цифрових послуг у сфері маркетингу, багато компаній переходять на цифрові маркетингові практики замість традиційних. Успішність, інтенсивність та значущість розгортання останнього детерміновані специфікою сприйняття ІКТ, їх імплементацією у побут. Так, індійський досвід засвідчує особливості цього процесу завдяки зростанню кількості інтернет-користувачів: зокрема, вчені зосередили свою увагу на з'ясуванні шляху розвитку цифрового маркетингу в Індії. В межах вищезазначеного процесу ними проаналізовано різні переваги цифрового маркетингу як для маркетологів, так і для клієнтів, а також досліджено його перспективи [13].

Натомість широкий спектр наслідків відключень інтернету з акцентуванням на їх впливі на економіку та кібербезпеку Індії репрезентовано у праці H. Chowdhary та ін. [3]. У аналізованій праці концепція відключень інтернету розглядається як навмисне порушення роботи інтернету та мобільних послуг з боку влади. Дослідження підкреслює глибокий вплив таких відключень, особливо в регіонах, де переважає мобільний доступ до інтернету, а широкосмуговий зв'язок є менш доступним. Вчені акцентують увагу на тому, що їх дослідження вміщує аналіз проблеми цифрового авторитаризму, контролю над інформаційними потоками та взаємозв'язку між урядом, кібернетичною владою та громадським інакшомисленням. Значущим вважаємо викладений у праці підхід до стандартизації диференційованих наборів даних про відключення інтернету 2016–2022 років, зібраних та проаналізованих за допомогою проєкту оптимізації відстеження відключень KeepItOn Shutdown Tracker.

Таким чином, проведений аналіз історіографії з аналізованої проблематики підтвердив нашу гіпотезу щодо інтегрованої природи останньої й засвідчив наявність низки лакун у ній. Так, акцентуємо увагу на: а) вищезазначеному *цифровому авторитаризмі*, що позначений нерівним доступом до технологій; б) *потребі у соціальному супроводі діджиталізації*, який убезпечить робітників від втрати робочих місць, а також, за умови такої події, дозволить віднайти відповідне місце; в) *диференційованій природі імплементації ІКТ у побут, виробництво, культуру* та інше. Вищезазначені аспекти підкреслюють актуальність, злободенність та значущість представленого дослідження, а також потребу у виформуванні рішень задля забезпечення сталого, неперервного та стійкого розвитку окреслених технологій у Індії.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення специфіки історіографії досліджень інформаційно-комунікаційних технологій. Предмет – самобутність природи вищезазначеного соціокультурного феномена на індійському підґрунті.

Виклад основного матеріалу. Умовно процес діджиталізації Індії розпочався у 1970 році, коли уряд країни почав активно підтримувати електронну та комп'ютерну царину. Знаковою у цьому контексті була державна програма «Software Technology Parks of India» (1991 р.), що посприяла виформуванню славнозвісних технологічних парків, існування яких забезпечувало компанії спеціальними податковими пільгами та інфраструктурною підтримкою. Своєю чергою, це стало підґрунтям для лідируючих позицій індійських компаній («Tata Consultancy Services», «Infosys», «Wipro» та інших) у 2000 роках щодо надання відповідних послуг та розробки програмного забезпечення (далі – ПЗ). Базовими напрямами роботи таких компаній став аутсорсинг бізнес-процесів та вищезазначена розробка ПЗ для клієнтів здебільшого з Америки та Європи [7].

Характерно, що інтенсифікація ІКТ у Індії не була спорадичною, маючи своїм підґрунтям низку детермінант, які забезпечили їх планомірний, поступовий розвиток. Зокрема: а) *висока кваліфікація індійських кадрів* (освічені спеціалісти, навчені у численних технічних ЗВО та високий рівень знання англійської мови серед молоді); б) окреслена *підтримка уряду* (впровадження останнім сприятливих умов розвитку, побутування та іншого царини, виформування продуманого регуляторного середовища, вищезазначених пільг, інвестування у інфраструктуру та інше); в) *глобалізаційна динаміка* (розвиток глобальної економіки знань, високий попит на ІКТ та інше, що інтенсифікувало розвиток індійських компаній, які виявили конкурентоспроможність, запропонувавши високоякісні послуги за, здебільшого, цінами нижче ринкових); г) *аутсорсингова організація праці* (спродукувала охоплення великого потоку замовлень, паралелізуючи роботу над проєктами, наслідком чого стала висока пропускна здатність індійських компаній у роботі із замовниками з Америки та Європи) [9].

Вищезазначені детермінанти багато в чому визначили стабільну природу розвитку ІКТ у Індії з неперервним використанням нових і нових технологій. Прикметною рисою діджиталізації країни є постійне поглиблення наявних напрямів роботизації, цифровізації та іншого. Мовиться, першою

чергою, про удосконалення, відгалуження тощо у таких напрямах як ШІ, інтернет речей, блокчейн, хмарні технології та інше. Кожен з вищезазначених напрямів активно інвестований індійськими компаніями, які, маючи потужну підтримку уряду, невпинно розвивають технічні інновації, залишаючись конкурентоспроможними на міжнародному ринку.

Також вагомим, на наш погляд, є така особливість генези й побутування індійських ІКТ, як зростання внутрішнього ринку. Останнє виявляється у дуальній природі індійського сектора ІКТ: з одного боку, він орієнтований на експорт (здебільшого, у Америку й Європу), з іншого – його розвиток інтенсифікувався за рахунок вищезазначеного (згадаємо численні напрями актуалізації ІКТ, засвідчені широким спектром праць, які їх досліджують: фінанси, охорона здоров'я та інші) [1; 2; 4; 5; 7; 10; 14]. Заслуговує на увагу також самобутня стартап-екосистема, яка полягає у експоненційній природі їх появи, побутування й функціонування у інформаційній царині. Так, Бангалор, Гургаон і Гайдерабад та інші міста набули статусу центрів інновацій та підприємництва: прикметно, що здебільшого такі стартапи орієнтовані на вирішення низки практичних рішень локальних та глобальних ринків [1].

Тим не менш, важливими є також і виклики, які стоять перед цією країною, серед яких доцільно виокремити: а) *динамічну конкуренцію з азійськими країнами* (Китай, В'єтнам та інші), які інтенсифікували розвиток ІКТ, виформовуючи жорстке конкурентне середовище; б) *плинність клієнтського досвіду і потреб*, що виявляються у експоненційній природі очікувань клієнтів, які вимагають все нових і нових інновацій, науково-конструкторських рішень та іншого, що, своєю чергою, є неможливими у такій щільній динаміці змін; в) *локальні проблеми Індії, які впливають на функціонування ІКТ*: першою чергою, йдеться про інфраструктурні проблеми, неповне охоплення діджиталізацією всіх регіонів та інше.

Спробою комплексного вирішення окреслених викликів можна вважати індійську урядову ініціативу цього року – «Глобальний Індійський Самміт ШІ», який відбувся 4 липня в Нью-Делі. Ця подія вкотре засвідчили непереборне прагнення Індії до відповідального, планомірного та належного розвитку, який супроводжує імплементація, прийняття ІКТ (зокрема, ШІ). Захід був спрямований на сприяння співробітництву й обміну знаннями, що увиразнило узвичаєну для країни прихильність до етичної й інклюзивної генези ІКТ. Значущість проведеного заходу у тому, що він став підґрунтям для кумулювання знань міжнародних експертів у царині ІКТ. Мовиться про фахівців з виробництва, громадянського суспільства, міжнародних організацій, представників академічного середовища. Метою заходу було просування безпечних, надійних та довірливих практик використання ІКТ (зокрема, ШІ) [13].

Прикметними були сесії вищезазначеного заходу, актуальні в контексті вищезазначених викликів у царині ІКТ країни: так, було обговорено проблеми обчислювальної потужності, базових моделей, наборів даних, розробки застосунків, фінансування стартапів [14]. Сесії заходу вміщували широкий спектр питань побутування ШІ: а) *великі мовні моделі*, які розглядалися в контексті лінгвістичного й культурного різноманіття Індії (зокрема, етичні питання, дискримінація, а також відповідальні практики використання ШІ), продукуючи налагодження зв'язків між вищезазначеними представниками академічного середовища, промисловості тощо; б) *потенціал ШІ для охорони здоров'я*: напрям, присвячений дослідженню нових відгалужень означеної сфери з використанням ІКТ; в) *перспективи ШІ в контексті розвитку освіти*, який полягав у заповненні лакун у розробці й імплементації ШІ з метою просування знань про нього та інновацій шляхом співробітництва з промисловими, науковими та іншими представниками; г) *інфраструктурні виклики в контексті побутування ІКТ* – сесія, присвячена розвитку масштабованої інфраструктури ШІ і релевантній ролі кваліфікованих кадрів, а також стратегіям надання доступних послуг просунутих обчислень ШІ для стартапів й дослідників; ґ) *безпекова парадигма актуалізації ШІ*, що висвітлювала етичні принципи, глобалізаційні тенденції та перспективи міжнародного співробітництва у розробці безпечних і надійних систем вищезазначеної технології; д) *виробничі виклики щодо побутування ІКТ*: сесія розкривала глобальне розділення ШІ, зокрема – демократизацію його ресурсів щодо розподілу ролей й обов'язків сторін проєктів тощо.

Таким чином, вищезазначений захід засвідчив спрямованість Індії на формування майбутнього ШІ: водночас він увиразнив позицію країни як лідера у глобальному контексті окресленої технології. Разом з тим, він також унаочнив потребу відповідального розвитку, імплементації й прийняття технологій ШІ для соціально-економічного розвитку. Разом з тим, проникнення цифрових технологій у всі сфери життя, а також низка безпе-

кових викликів природно може бути реалізована на величезному ринку ІКТ Індії, який відкриває широкі можливості для цифрових перетворень. Натомість продукування вищезазначеної безпеки має відбуватися через просування кіберрегламентів і реалізацію стратегій, які сприяють розвитку кібепростору й продукують прориви у ІКТ [6].

Закономірно, що для реалізації всього потенціалу ІКТ на власному підґрунті Індії потрібна відповідна цифрова інфраструктура, а також цілеспрямовані кампанії уряду, що мають за мету підвищення медіаграмотності населення. Так, до 2025 року країна потребуватиме близько 1,5 млн вакансій у царині кібербезпеки, наслідком чого стає потреба у розвитку людського капіталу й підготовка нового покоління ІКТ-спеціалістів з конкурентоздатними навичками. Вищезазначений підхід дозволить укріпити статус країни як центру ІКТ й інтесифікуватиме її цифрову трансформацію, невід'ємною частиною якої стане кібербезпека. Так, досвід Індії у кіберпросторі (зокрема, кібербезпековий) може становити інтерес для ІКТ-спеціалістів з Центральної Азії, а ринок, що розвивається, відносно близьке розташування і високий рівень знань кадрового потенціалу у царині ІКТ складають непогану базу для вивчення й розробки інновацій [10].

Висновки. Отже, історіографія досліджень ІКТ в Індії засвідчує широкий спектр їх розвитку й базованість на багатому досвіді інноваційного потенціалу країни. Разом з тим, природа конкурентоспроможності Індії базується на експоненційній імплементації нею інновацій таких технологій, що, першою чергою, ускладнене низкою викликів їх побутування. Така самобутність ІКТ у країні унаочнена історіографією, яка, своєю чергою, позначена такими тенденціями у вивчення цього феномена:

1. Мультидисциплінарністю, інтегрованістю підходів, які базовані на міжпредметній базі: так, замість локалізованого вивчення суто технологічних, культурних, економічних та інших аспектів, дослідники віддають перевагу фундаментальному, комплексному вивченню того чи того явища з усією мережею кореляцій. Останнє дозволяє глибше осягнути специфіку індійського суспільства (зокрема, соціальний та економічний вплив ІКТ щодо його традицій та інновацій).

2. Акцентування на ШІ та його навчанні (машинному навчанні) детерміноване стрижневою роллю останнього у діджиталізаційних трансформаціях Індії. Мовиться про алгоритми, нейромережеві моделі (узвичаєні й гібридні) та актуалізацію ШІ у незвичайному контексті: охороні здоров'я, економіці, сільському господарстві та інших. Також важливим вважаємо продукування локалізованих ШІ-рішень, які інтенсифікують процес сприйняття ІКТ, оскільки враховують соціокультурні особливості країни.

3. Вивчення цифрових платформ та екосистем як важливих атракторів впливу на точки біфуркації індійського суспільства: економічний, соціальний, культурний та інший розвиток, а також соціальні взаємодії, комунікативну самобутність тощо.

4. Видозміна методології досліджень, що позначена превалювання інноваційного інструментарію над традиційним: зокрема, кількісних досліджень, якісних методів, кейс-стаді, методології науки про дані та інших.

5. Прогностизм підходів до процесу діджиталізації, у межах якого окреслене явище досліджується в контексті можливих потенційних наслідків. Так, експоненційна діджиталізація Індії становить особливий інтерес для цілої низки наук, оскільки вплив ІКТ має широкий спектр параметризації: зміна соціальних структур, освітньої методології, медичних скриптів, фінансового сектора та інших. Також у цьому контексті набувають подальшого розвитку дослідження цифрового авторитаризму, цифрової нерівності, цифрового громадянства та кореляцію діджиталізації і бізнесу тощо.

Перспективами подальших досліджень є вивчення самобутньої історіографії щодо побутування ІКТ на індійському підґрунті з метою відстеження тенденцій його майбутньої генези та імплементації досвіду цієї країни щодо української концепції «Держава у смартфоні» Міністерства цифрової трансформації України.

Список літератури:

1. Andrade-Rojas M. G., Kathuria A., Lee H. H. Multilevel synergy of information technology for operational integration: Competition networks and operating performance. *Production and Operations Management*. 2024. № 33 (5). P. 1116–1141. DOI: https://doi.org/10.1177/10591478241239005.

2. Arya A., Tiwari A. Limitations of AI skilling programs in India: A critical analysis. *Journal of Informatics Education and Research*. 2024. Vol. 4. № 2. DOI: https://doi.org/10.52783/jier.v4i2.1173.

3. Chowdhary H. et al. Technical analysis of internet shutdowns: Economic and cybersecurity dimensions in India and international context. *Journal of Theoretical and APlied Information Technology*. 2024. Vol. 102. № 4. P. 1588–1603.

4. Deb Roy S. The I. T. society in India, its inhabitants, and their lives of desperation. In *The rise of the information technology society in India: Capitalism and the construction of a vulnerable workforce*. Cham: Springer Nature Switzerland, 2024. P. 1–20. DOI: https://doi.org/10.1007/978–3-031–58128–1_1.

5. Gupta A., Sharma A., Jha D. K. Overcoming obstacles STEP by STEP: A comprehensive review of challenges and strategies in implementing hospital management information systems in India. *Research Square*: website. DOI: https://doi.org/10.21203/rs.3.rs–4631703/v1.

6. Gupta S., Gul S. Tracking the research trends in the library and information science: A case study of India. *Global Knowledge. Memory and Communication*. 2024. Vol. 73. № 1 / 2. P. 202–218.

7. Jagannathan J. et al. Evaluation of the climate change in India using machine learning. In *Artificial Intelligence and Information Technologies*. Boca Raton, Fla: CRC Press, 2024. P. 187–193.

8. Jois A., Chakrabarti S. Complacency leading to reduced competitive intensity in the Indian information technology services sector resulting in diminished market oPortunity. *Global Business Review*. 2024. Vol. 25. № 1. P. 7–21. DOI: https://doi.org/10.1177/097215092092695.

9. Muley A., Sethi J., Rajeswari U. Examining Fintech service quality of private sector banks in India: An empirical study using Servqual model. *Journal of Informatics Education and Research*. 2024. Vol. 4. № 2. DOI: https://doi.org/10.52783/jier.v4i2.1076.

10. Phore J. et al. Exploring the dynamics of ICT and globalization on human development in India: Asymmetric analysis and policy implications. *International Journal of Information Technology*. 2024. P. 1–14. DOI: https://doi.org/10.1007/s41870–024–02056-w.

11. Rehman I. U., Ganaie S. A. Evaluating the impact of LIS continuing professional development programmes: A survey of university libraries in Northern India. *Library Management*. 2024. Vol. 45. № 6 / 7. P. 456–476.

12. Senthilkumar K. R., Jagajeevan R., Sangeetha S. Impact of AI on library and information science in higher institutions in India: A comprehensive analysis of technological integration and educational implications. In *A. I. – Assisted Library Reconstruction*. 2024. P. 21–33. DOI: https://doi.org/10.4018/979–8-3693–2782–1.ch002.

13. Shinde V. H., Sub-campus D. The journey of digital marketing in India: An overview. *International Journal of Scientific Research in Engineering and Management (IJSREM)*. 2024. Vol. 8. № 6. P. 1–5.

14. Ximei L. et al. Estimating the impact of information technology on economic growth in South Asian countries: The silver lining of education. *Information Development*. 2024. Vol. 40. № 1. P. 147–157. DOI: https://doi.org/10.1177/02666669221100426.

Saveliev V. S. HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN INDIA

The article argues that the historiography of information and communication technologies research in India shows a wide range of their development and is based on the rich experience of the country's innovation potential. The author emphasizes that the nature of the country's competitiveness is based on its exponential implementation of innovations in such technologies, which is primarily complicated by several challenges in their use. This originality of information and communication technologies in the country mentioned above is illustrated by historiography, which, in turn, is marked by the following trends in the study of this phenomenon: 1. Multidisciplinarity, integration of approaches based on an interdisciplinary basis: thus, instead of a localized study of purely technological, cultural, economic and other aspects, researchers prefer a fundamental, comprehensive analysis of a phenomenon with the entire network of correlations. The latter allows for a deeper understanding of the specifics of Indian society (in particular, the social and economic impact of information and communication technologies on its traditions and innovations). 2. Emphasis on artificial intelligence and its training (machine learning), which is determined by the latter's pivotal role in India's digitalization transformations. We are talking about algorithms, neural network models (conventional and hybrid), and the actualization of artificial intelligence in an unusual context: healthcare, economics, agriculture, and others. We also believe it is important to develop localized artificial intelligence solutions that intensify the process of perception of information and communication technologies, as they take into account the socio-cultural characteristics of the country. 3. Study of digital platforms and ecosystems as important attractors of influence on the bifurcation points of Indian society: economic, social, cultural and other development, as well as social interactions, communicative identity, etc. 4. Modification of research methodology, marked by the prevalence of innovative tools over traditional ones: in particular, quantitative research, qualitative methods, case studies, data science methodology, etc. 5. Predictive approaches to the digitalization process, where the phenomenon is studied in the context of possible potential consequences. For example, the exponential digitalization of India is of particular interest to several sciences, since the impact of information and communication technologies has a wide range of parameterizations: changes in social structures, educational methodology, medical scripts, the

financial sector, and others. Also, in this context, studies of digital authoritarianism, digital inequality, digital citizenship, and the correlation between digitalization and business, etc. are being further developed.

Key words: *information and communication technologies, implementation of information and communication technologies, Indian society, traditions of Indian society, innovations of Indian society, digitalization.*

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

UDC 621.3(09)+921.3(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.31

Tverytnykova O.Ye.
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE IN KHARKIV IN THE 1920S–1930S: AN ERA OF LATENT TERROR

The article examines the origins of the development of scientific thought and cultural traditions in Kharkiv at the backdrop of large-scale socio-political events of the 1920s–1930s. The first quarter of the 20th century was a unique period in the development of Ukrainian science. To a certain extent, this also affected Kharkiv, which during this period had significant scientific and intellectual potential. In addition to Kharkiv University and Kharkiv Technological Institute (now the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"), a network of scientific centers operated, contributing to the advancement of science in Ukraine. The revival of Ukrainian culture took place in local history circles and societies, museum institutions, and heritage protection centers. The article summarizes information about the activities of various scientific centers operating in the Kharkiv region at the end of the 1920s and the beginning of the 1930s. These include research departments, such as nine research departments opened at the Kharkiv Technological Institute, thirteen at the Kharkiv Institute of Public Education, five at the Kharkiv Agricultural Institute, five at the Kharkiv Medical Institute, three at the Kharkiv Veterinary Institute, two at the Kharkiv Institute of National Economy, and one at the Pharmaceutical Technical School. However, the escalation of the political situation at the end of the 1920s and the subsequent wave of large-scale repressions led to the destruction of a significant portion of Ukrainian scientific and creative intelligentsia, including representatives of the Orthodox Church. The article explores little-known pages of the development of science and culture in Kharkiv, particularly the activities of the writer S.V. Pylypenko, the rector of the Kharkiv Polytechnic Institute, economist G.Y. Slavin, representative of the high-voltage engineering school of Kharkiv Electrotechnical Institute G.G. Demidov, and chemistry professor of Kharkiv Technological Institute P.T. Dedusenko.

Key words: *cultural heritage, Kharkiv, local history, political repressions, Serhii Pylypenko, Ukrainian national revival, Ukrainian culture, history of science, museum, biographical studies.*

Problem Statement. Today, studying the trends in the development of Ukrainian science and culture amidst political and socio-economic transformations is highly relevant. The investigation into the origins and significance of Ukrainian science, the processes of forming scientific research, and the implementation of educational technologies against the backdrop of crises and destabilizing events throughout the 20th century is particularly significant. The first quarter of the 20th century was a unique period in the development of Ukrainian science. To a certain extent, this also affected Kharkiv, which at that time had developed a significant scientific and cultural intellectual potential.

Scientific activities were primarily concentrated in Kharkiv University (now V.N. Karazin Kharkiv National University) in the natural and socio-humanitarian sciences, and in Kharkiv Technological Institute (National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute") in technical and natural sciences. Additionally, a network of scientific centers operated: laboratories, research stations, design bureaus, and sectoral institutions, which contributed to the overall advancement of science in Ukraine. The revival of Ukrainian culture took place in local history circles and societies, museum institutions, and heritage protection centers. However, the escalation of the political situation at the end of the 1920s and the subsequent wave of large-scale repressions led to the destruction of a significant portion of the Ukrainian scientific and creative intelligentsia, including representatives of the Orthodox Church. Many representa-

tives of Kharkiv's science and culture were repressed, and their scientific and creative works were placed in "special archives."

Analysis of recent research and publications. The historiography of the researched problem is represented by a wide range of diverse publications. Various aspects of the development of Ukrainian science during the 1920s–1930s are considered in V.V. Tkachenko's research [1]. The author analyzed the peculiarities of the development of scientific thought under ideological pressure and mass repressions in Ukraine. Based on criminal cases and archival sources, the consequences of political repressions and their impact on the development of pedagogical science and the educational space were revealed [2]. The development of physical research in Ukraine, the organization of the Ukrainian Physico-Technical Institute, and the subsequent fate of the institution's scientists are the subjects of the publication [3]. The authors, based on a large number of documents, conducted a reconstruction of the history of the creation and further development of the center of physical thought in Kharkiv through the prism of the personification of scientific thought.

S.S. Glybitska, in her research, refers to the history of Kharkiv University, particularly the tragic events of the 1930s in the Faculty of Philology, Kharkiv Institute of Public Education, and Kharkiv Pedagogical Institute of Professional Education [4]. Based on diverse sources, new facts from the biographies of the Faculty of Philology scientists who were repressed were discovered. Publications of a biographical nature are dedicated to the theme of political repressions during the "Stalin" era. M.V. Gutnyk conducted a separate study of the life of one of the rectors of Kharkiv Polytechnic Institute, G.Y. Slavin, for the first time [5–6]. The scientific exploration by L.V. Turchin and I.M. Spudka, dedicated to the study of the creative path of the Ukrainian writer S.V. Pylypenko, proved to be interesting [7].

The aim of the article is to study the main trends in the development of scientific thought and cultural traditions in Kharkiv at the backdrop of large-scale socio-political events of the 1920s–1930s, and to identify unknown and little-known names of Ukrainian scientists and public figures who were repressed, suffered from violence, or were destroyed.

Presentation of the main material. The development of scientific research in Kharkiv during the 1920s was quite intensive and concerned both technical, natural, and humanitarian sciences. An important impetus for the intensification of scientific research was the so-called phenomenon of the Ukrainian Renaissance, as a consequence of the Ukrainian National Revolution of 1917–1921, which the Russian Bolshevik occupation authorities had to temporarily tolerate by starting the policy of "Ukrainization" in 1923. The analysis of the development of various directions of scientific research in the Kharkiv region can be carried out based on a network of diverse scientific centers that operated in the Kharkiv region at the end of the 1920s – early 1930s. One of the factors that stimulated scientific activity at the beginning of the 1920s was the creation of a network of research departments. At this time, the focus of scientific activity shifted towards applied topics. The high pace of production development required scientific support. This contributed to the creation of sectoral institutions, research laboratories, design bureaus, and more. A total of 84 research departments began operating in Ukraine, 20 of which were of a technical orientation. Nine research departments were opened at the Kharkiv Technological Institute (KhTI), thirteen at the Kharkiv Institute of Public Education (KhIPE), five at the Kharkiv Agricultural Institute (KhAI), five at the Kharkiv Medical Institute, three at the Kharkiv Veterinary Institute, two at the Kharkiv Institute of National Economy (KhINE), and one at the Pharmaceutical Technical School, which influenced the organization of scientific research. Thus, the key to the development of electrical engineering science in Ukraine was the creation of the Ukrainian Research Institute of Industrial Energy in Kharkiv, which became the basis for the establishment of the Institute of Energy within the system of the Academy of Sciences of Ukraine in subsequent years. The field of technical sciences in the Kharkiv region was represented by 27 scientific centers, including research institutes and departments, technical bureaus, and specialized laboratories (Table 1) [9].

Agricultural sciences were represented by 14 institutions, including scientific institutions, laboratories, and experimental stations (Table 2) [9]. The fields of physical-mathematical, chemical sciences, and natural sciences included 28 institutions (Table 3) [9]. In Kharkiv, a powerful network of medical research institutions was established, encompassing a total of 27 centers (Table 4). The development of the humanitarian and cultural component was supported by socio-economic and historical-philological sciences, which were represented by research departments, research institutes, etc., totaling 15 institutions (Table 5), as well as a number of scientific and scientific-technical societies, museum institutions, libraries, local history centers, and organizations for the protection of historical and cultural monuments, totall 27 institutions (Table 6) [9].

Table 1*

Scientific Institutions, Sectoral Establishments, Laboratories, 1930. Technical Sciences

Ukrainian Research Institute of Silicate Industry
Research Institute of Metals
Coal Industry Institute
Institute of Applied Chemistry
Research Institute of Industrial Energy
Research Institute of Agricultural Engineering and Machinery
Research Departments at KhTI: Electrotechnics, Hydromechanics, Mechanical Engineering, Engineering and Building Sciences, Heat Engineering, Technology, Organic Substances, Chemical Technology, Technology of Mineral Substances, Mechanical Technology of Metals
Ukrainian Geodetic Administration and Ukrainian Main Chamber of Measures and Weights
Central Scientific-Experimental Chemical Laboratory of Donvuhillia
Central Chemical Laboratory at the Institute of Applied Chemistry
Laboratories: Donetsk Railways, Sugar Industry at KhTI, "Sickle and Hammer" Agricultural Machinery Plant, Budy Ceramic Plant, Control Department of Kharkiv Locomotive Plant, Kharkiv Fermentation Laboratory
Highest Technical Construction Committee
Central Laboratory of the Joint-Stock Company "Koksobenzol" and Central Laboratory of Ukrsyilikattrest
Road Research Station of the Main Directorate
Research Bureaus of Kharkiv Electromechanical Plant and Chemical Apparatus Bureau

*This and following tables were created by the author

Table 2*

Agricultural Sciences, Research Centers, 1930

Research Institute of Applied Botany
Ukrainian Research Institute of Agricultural Economics and Organization
State Institute of Scientific and Practical Veterinary Medicine
Research Departments (KhSGI): Agriculture, Soil Science, Animal Husbandry, Forestry
Central State Seed Control Station and Central Plant Protection Station, Kharkiv Experimental Beekeeping Station
Ukrainian Station of the All-Union Institute of Applied Botany and the Research and Educational Nursery of Medicinal Plants

*This and following tables were created by the author

Table 3*

Physical and mathematical, chemical and natural sciences, 1930

Research Institute of Physical and Technical Sciences, Ukrainian Institute of Mathematical Sciences, Institute of Applied Chemistry
Kharkiv Astronomical Observatory
Hydrometeorological Department of Donetsk Railways
Experimental Pharmaceutical Institute, Biochemical Institute
Research Departments: Department of Physics and Physics Cabinet, Physical Chemistry, Inorganic Chemistry, Organic Chemistry (KhINO); Department of Physics (KhTI), Department of Pharmaceutical Chemistry (Pharmaceutical College)
Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography
Research Departments: Geology, Geography and Anthropology, Botany, Zoology, Mineralogy Cabinet (KhINO), Chemical Laboratory of Southern Railways
Kharkiv Botanical Garden and Biological Station (Zmiiv)

*This and following tables were created by the author

Table 4*

Medical Sciences, 1930

Ukrainian Pathological and Anatomical Institute, Hospital Neurological Clinic
Ukrainian Radiological Institute
Kharkiv State Venereological Institute
First Ukrainian Sanitary-Bacteriological Institute
Ukrainian State Institute of Pathology and Occupational Hygiene
Ukrainian State Clinical Institute of Orthopedics and Traumatology
First Ukrainian State Institute for the Protection of Motherhood and Childhood
Ukrainian State Institute of Clinical Psychiatry and Psychology
Institute of Forensic Medicine, Institute of Laboratory Diagnostics
Ukrainian State Psychoneurological Institute
Research Departments: bacteriology, surgery, microbiology, social hygiene, morphology, physiology, psychoneurology, physical education, physiological chemistry, clinical veterinary medicine

*This and following tables were created by the author

Table 5*

Socio-Economic and Historical-Philological Sciences

Taras Shevchenko Research Institute
All-Ukrainian State Institute of Labor
Research Institute of Pedagogy, Institute of Marxism-Leninism
Research Departments of European Cultural History, Literary Studies, Linguistics, Ukrainian Culture named after Academician D.I. Bahalii (Kharkiv Institute of National Economy); Applied Economics, Contemporary Law Issues (Kharkiv Institute of National Economy)
Ukrainian Book Chamber
Kharkiv Section of the Art Studies Research Department in Kyiv

*This and following tables were created by the author

Table 6*

Scientific Societies, Museums, Libraries, Local History Centers

All-Ukrainian Association of Physicists, Engineers, Association of Oriental Studies
Societies: Scientific-Technical, Naturalists, Legal, Mathematical, Medical, Physico-Chemical, All-Ukrainian Society for Cultural Relations with Foreign Countries
Ukrainian Committee for Local History, Protection of Natural Monuments, Protection of Cultural Monuments, Central Archival Administration
Museums: All-Ukrainian Social Museum, Kharkiv Museum of Ukrainian Art, Historical and Art Museum of Kharkiv, Archaeological Museum, All-Ukrainian Agricultural Museum, Museum of Sloboda Ukraine named after H. Skovoroda
Kharkiv Scientific and Educational Library and V. Korolenko Public Library

*This and following tables were created by the author

The development of science and culture in the Kharkiv region during the 1920s–1930s took place against the backdrop of various social and political events. This included constant reorganization measures of Kharkiv's leading educational and scientific centers: Kharkiv University and Kharkiv Technological (Polytechnic) Institute. It involved the search for new forms and approaches to the organization of scientific research. Undoubtedly, it also encompassed numerous repressions that swept across the country like a terrifying wave. The most well-known and resonant processes in Kharkiv were related to the case of the "Union for the Liberation of Ukraine," which initiated political crimes against the Ukrainian intelligentsia. The attacks on representatives of the humanities began as early as 1928, following the All-Union Conference of Marxist Historians (Moscow) [4].

Criticism was directed at the activities of the research departments of Ukrainian culture, linguistics, and literary studies at Kharkiv University, as well as at specific individuals. A notable case was that of the residents of the famous building in Kharkiv, specially created for poets, artists, and writers, known as the "SLOVO" building. Most of the cultural figures

living in the building were repressed, subsequently either sent to camps or executed. Among the representatives of the "Executed Renaissance" era, it is important to mention the Ukrainian writer and public figure S.V. Pylypenko, whose works remain little known to the general public today. S.V. Pylypenko's organizational talent was realized in the creation of the Union of Peasant Writers "Pluh", which was liquidated in 1932. S.V. Pylypenko was then expelled from the party, arrested, and executed on March 3, 1934. Afterward, all of his works were categorized as bourgeois-nationalist literature and were banned (Fig. 1) [7, p. 205; 10, p. 204].

Repressions against the technical intelligentsia gained momentum in the early 1930s. This also affected the Kharkiv Technological Institute, which was renamed the Kharkiv Polytechnic Institute (KPI) in 1929. In 1930, KhPI underwent reorganization to strengthen the training of specialists in a wide range of specializations. By order of the Higher Council of National Economy No. 1240 dated April 17, 1930, five separate institutes were established, three of which – the Kharkiv Electrotechnical Institute (KhETI), the Kharkiv Mechanical Engineering Institute (KhMEI), and the Kharkiv Chemical Technology Institute (KhCTI) – were created on the territory of the disbanded KhPI, which was reinstated in 1950.

Let's recall a few little-known facts from the history of the institute. In 1929, Geliarii Yosypovych Slavin, a specialist in the field of economics, was appointed as the rector of KhPI. After the reorganization of the polytechnic, he took the position of director of KhMEI, which he headed until 1931. The further fate of G.Y. Slavin was connected with the Procurement Committee, where he held the position of Deputy Commissioner of the Procurement Committee in the Kharkiv region. In 1937, with the arrest of the head of the Procurement Committee, I.M. Kleiner, a terrible campaign against the procurement sector began. The Kharkiv branch, including G.Y. Slavin, I.M. Pletner, who was the Commissioner of the Regional Office of "Zagotzerno," and I.M. Borodavko, the Deputy Commissioner of the Regional Procurement Committee, fell under the repressions. In 1937, all of them were arrested and sentenced as participants in an anti-Soviet right-Trotskyist terrorist organization under Article 54-8-10-11. By the verdict of the special board of the Kharkiv Regional Court from October 28–31, 1937, G.Y. Slavin, I.M. Pletner, and I.M. Borodavko were sentenced to the highest measure of punishment. In 1938, the sentence was carried out. The SBU archives hold a three-volume case that shows this case was closed on August 29, 1956, due to lack of evidence. G.Y. Slavin and I.M. Borodavko were rehabilitated (Fig. 2) [5; 6].

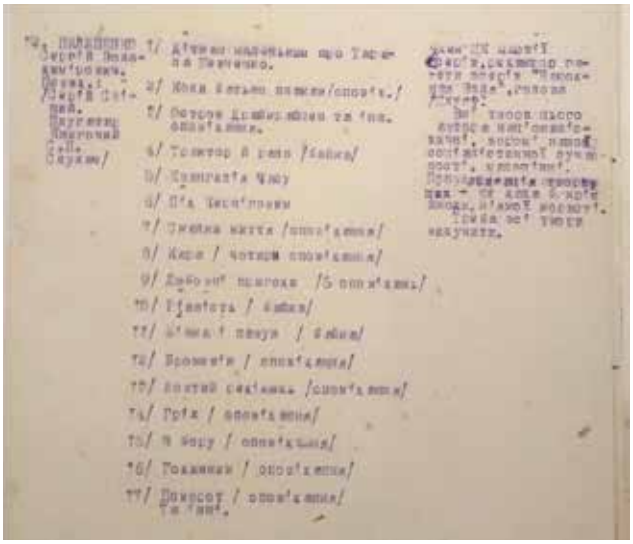

Fig. 1. Confiscated literary works of S.V. Pylypenko [11, p. 204]

The fate of P.T. Dedusenko, a lecturer at KhTI and professor of the Department of Analytical Chemistry, is well known. He was an active participant in various charitable societies and social projects, worked extensively for the community, headed the cultural and educational society "Prosvita," and contributed to the development of Ukrainian culture. P.T. Dedusenko was arrested first in 1928 for his "nationalist" views. The charges were very "tenuous," and he received only three years of imprisonment. He served time in the Solovetsky Special Purpose Camp, where he worked as a researcher in the chemical laboratory. Then there was a second imprisonment, and on March 27, 1946, a military tribunal sentenced him to 10 years of imprisonment. He died in the camp in 1946. In 1991, due to the lack of evidence confirming his guilt, P.T. Dedusenko was rehabilitated [8; 12, p. 4].

The fate of P.T. Dedusenko, a lecturer at KhTI and professor of the Department of Analytical Chemistry, is well known. He was an active participant in various charitable societies and social projects, worked extensively for the community, headed the cultural and educational society "Prosvita," and contributed to the development of Ukrainian culture. P.T. Dedusenko was arrested first in 1928 for his "nationalist" views. The charges were very "tenuous," and he received only three years of imprisonment. He served time in the Solovetsky Special Purpose Camp, where he worked as a researcher in the chemical laboratory. Then there was a second imprisonment, and on March 27, 1946, a military tribunal sentenced him

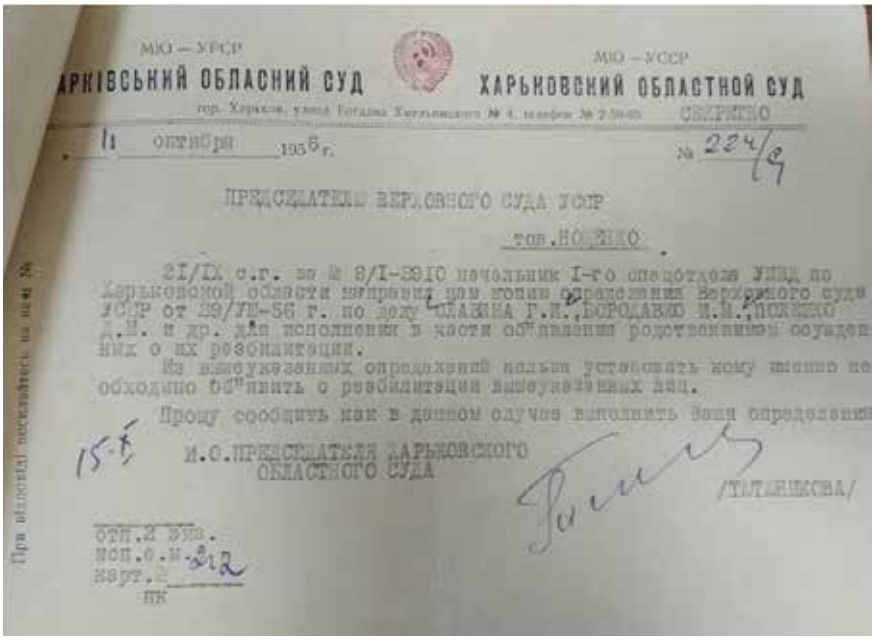
МЮ — УРСР
АРКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ СУД
МЮ — УССР
ХАРЬКОВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ СУД
СЕКРЕТНО
11 октября 1956 г.
№ 224/9
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ВЕРХОВНОГО СУДА УССР
тов. НОЩЕНКО
21/IX с.г. за № 8/I-2910 начальник I-го спецотдела УМВД по Харьковской области направил нам копию определения Верховного суда УССР от 29/VIII-56 г. по делу СЛАВИНА Г.И., БОРОДАВКО И.М., ПОЛЕЖКО Д.М. и др. для исполнения в части об"явления родственникам осужденных о их реабилитации.
Из вышеуказанных определений нельзя установить кому именно необходимо об"явить о реабилитации вышеуказанных лиц.
Прошу сообщить как в данном случае выполнить ваши определения
15-X
И.О. ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ХАРЬКОВСКОГО ОБЛАСТНОГО СУДА
/ТАТЯНИКОВА/
отп. 2 экз.
исп. с.м. 212
карт. №
пк

Fig. 2 Rehabilitation Letter of G.Y. Slavin and I.M. Borodavko [15, p. 21]

to 10 years of imprisonment. He died in the camp in 1946. In 1991, due to the lack of evidence confirming his guilt, P.T. Dedusenko was rehabilitated [8; 12, p. 4].

The fate of another Kharkiv polytechnic is connected with the famous "UFTI Case." In the late 1930s, the first arrests began at the Ukrainian Institute of Physics and Technology (UFTI). The situation escalated, and the repressions became widespread. In 1937, leading UFTI employees were arrested and executed: L. Shubnikov, L. Rosenkevich, V. Gorskyi, V. Fomin, and Conrad Weisselberg, who had received Soviet citizenship. Arrests and imprisonments also affected O. Leipunskyi, L. Landau, and others [13, pp. 2–8].

Among them, the fate of G.G. Demidov, a graduate of Kharkiv University, a research associate at KhETI, a talented scientist, and a favorite student of L.D. Landau, remains little known. Since 1932, he began working at KhETI and under the guidance of Academician V.M. Khrushchov, he studied in postgraduate school from 1933 to 1936. He defended his dissertation. In 1936, he worked as a senior research associate in the newly formed laboratory of ion and electronic apparatus at KhETI, where he continued research in the scientific school of high-voltage technology of Academician V.M. Khrushchov. In 1938, G.G. Demidov was arrested and subsequently spent 14 years in Stalin's camps in Kolyma. He managed to survive these conditions and left memoirs about those terrible events [14].

Conclusions. Thus, during the ongoing reorganization processes of leading scientific and educational institutions in Kharkiv throughout the 1920s–1930s, new forms and approaches to organizing scientific research were sought. The creation of a fairly strong network of scientific and cultural centers indicates that, despite the contradictions of that time, the scientific potential was increased. Scientific schools began to form, the sectoral science sector was established, and the demands of industry for the creation of a system for training engineering and technical personnel and highly qualified specialists were met. In the Kharkiv region, physical-mathematical, chemical, socio-economic, historical-philological, and medical sciences were developing. Museums, libraries, local history centers, and scientific societies were active.

The liquidation of the "Union for the Liberation of Ukraine" marked the beginning of the near-complete destruction of historical and local history centers, the closure of museums, and printed organs. The consequence of the repressions was ideological control in science, the shift of focus in scientific discourse, and a change in the content of polemics. During numerous processes against the Ukrainian intelligentsia, many scientists and educators, teachers and students, engineers and workers were condemned. Among them were many Kharkiv residents, little known to the general public, whose names need to be restored from oblivion and their memory immortalized. These repressions had a negative impact on the development of Ukrainian science and culture.

Bibliography:

1. Ткаченко В.В. Наука під тиском ідеології та масових репресій (20–30-ті рр. XX ст.). *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: науковий вісник: зб. наук. пр*. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 37. С. 107–121.
2. Bryvko Mykola, Shevchenko Taras. Political Persecution and Repression of Teachers of the Ukrainian SSR in the 1920–1930. *Education and Pedagogical Sciences*, 2021. № 2 (177). P. 56–74.
3. Tverytnykova E., Gutnyk M. World Physics in Ukraine: A Unique Experience of Consolidation of Scientists at Kharkiv Research Center of Physics (in the 1920s–1930s). *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum,* 2022. Vol. 10, No. 2. P. 5–23.
4. Глибицька С.Б. «Розстріляне Відрождення» Харківського університету. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/70b428b2-65db-4aa8-a76e-179397125dc9/content (дата звернення: 8.10.2024).
5. Гутник М.В. Доба «Великого терору» і доля першого ректору Харківського політехнічного інституту – Гелярія Славіна. *Історія освіти, науки і техніки в Україні:* мат. 16-ї Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів м. Київ, 14 травня 2021 р. НААН, ННСГБ. Вінниця, 2021. С. 50–53.
6. Гутник М., Тверитникова О. Перші директори-ректори НТУ «ХПІ». Нариси життєвого та творчого шляху: монографія / за наук. ред. проф. В.М. Скляра. Харків, 2022. 140 с.
7. Турчина Л.В., Спудка І.М. Сергій Пилипенко: приклад лицаря духу доби розстріляного відродження. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2016. Вип. 46. С. 205–208.
8. Tverytnykova E., Gutnyk M., Salata H. Professors of the Kharkiv Technological Institute: unknown pages of biograph. *History of science and technology*, 2020. Vol. 10, Iss. 2. P. 383–389.
9. Наукові установи та організації УСРР. 1930. Харків. 404 с.
10. Центральний державний архів громадських обєднань. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 30. 250 арк.
11. Архів Служби Безпеки України. Спр. 9325. Т. 1. 317 арк. Т. 2. 578 арк. Т. 3. 54 арк.
12. Архів Служби Безпеки України. Спр. 4797. 234 арк.
13. Державний архів Харківської області. Ф. Р-6452. Оп. 2. Спр. 4. 171 арк.
14. Глибицкая С.Б. Георгий Демидов (1908–1987), воспитанник Харьковского университета, ученик и соратник Ландау, писатель, прошедший Колыму. *Культурна спадщина Слобожанщини*. Харків, 2018. № 39. С. 43–54.

Тверитникова О.Є. РОЗВИТОК НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ ХАРКОВА У 1920-ТІ – 1930-ТІ РР.: ЕПОХА ЛАТЕНТНОГО ТЕРОРУ

У статті розглянуто витоки розвитку наукової думки та культурних традицій у Харкові на тлі масштабних суспільно-політичних подій 1920-ті – 1930-ті рр. Перша чверть XX ст. – це особливі час у розвитку української науки. Певною мірою це торкнулося й Харкова, який на цей період мав потужний науковий та інтелектуальний потенціал. Крім Харківського університету та Харківського технологічного інституту (нині Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») функціонувала мережа наукових осередків, що сприяли піднятю науки в Україні. Відродження української культури відбувалося у краєзнавчих гуртках і товариствах, музейних установах, пам'яткоохоронних осередках. Узагальнено інформацію щодо діяльності різнопланових наукових осередків, що працювали на теренах Харківського регіону наприкінці 1920-х рр. – початку 1930-х рр. З'ясовано, що на початку 1930 р. діяло 137 установ, що представляли природничі, соціогуманітарні, технічні науки, бібліотеки, музеї. Однак загострення політичної ситуації наприкінці 1920-х рр. і подальша хвиля масштабних репресій призвели до нищення великої частини української наукової і творчої інтелігенції, представників православної церкви. Під час чисельних процесів було засуджено чимало науковців і освітян, викладачів і студентів, інженерів і робітників. Досліджено маловідомі сторінки розвитку науки і культури Харкова, зокрема діяльність літератора С.В. Пилипенка, ректора Харківського політехнічного інститут, фахівця в галузі економіки Г.Й. Славіна, представника наукової школи техніки високих напруг Харківського електротехнічного інститут Г.Г. Демідова, професора хімії Харківського технологічного інститут П.Т. Дедусенка.

Ключові слова: *культурна спадщина, Харків, краєзнавство, політичні репресії, Сергій Пилипенко, Українське національне відродження, українська культура, історія науки, музей, біографістика.*

УДК 001.31:061.2:63:636.5/.6(477.53)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.32

Чалаван В.А.
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України

НАУКОВО-ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ВІДДІЛУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПТАХІВНИЦТВА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано діяльність створеного у 1902 р. Полтавського відділу Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва (далі – ІРТСГП) в напрямку популяризації галузевих знань з метою покращення становища галузі в губернії та за її межами. Встановлено, що, завдячуючи підвищеному місцевому попиту на птицю і яйця, а також високому їх експорту з Полтавської губ. за кордон, птахівництво на початку XX ст. все більше уваги завойовувало серед місцевих сільських і міських господарів як рентабельна галузь сільського господарства. У ході дослідження з'ясовано, що Полтавський відділ ІРТСГП вважався координатором і поширювачем племінної птиці, яка давала якісні продукти птахівництва. Доведено, що відділ займався сприянням масовому покращенню птахівництва в губернії шляхом поширення корисних галузевих знань і племінної породистої сільськогосподарської птиці. Науково-популяризаційна діяльність відділу полягала, перш за все, в організації щорічних виставок птахівництва, у т. ч. і пересувних, які сприяли демонстрації тогочасного становища розвитку галузі, ознайомленню експонентів з різних губерній Російської імперії з породами домашньої птиці, розповсюдженої в Полтавській губ., а також продукцією птахівництва, кооперації зусиль птахівників та розширенню торговельних операцій. Полтавський відділ ІРТСГП займався також популяризацією фахової літератури серед сільського населення, проведенням читань і бесід із птахівництва, збором статистики про торгівлю продуктами птахівництва, організацією збуту останніх із селянських господарств посередництвом союзів і кооперативних товариств тощо.

Наголошено, що подальші перспективи досліджень у цьому напрямку полягають у вивченні усіх аспектів діяльності інших відділів ІРТСГП на українських теренах, зокрема, Бессарабського, Катеринославського, Ялтинського, Харківського, Херсонського, Одеського, Стародубського, та встановлення їхнього внеску у розвиток галузі сільськогосподарського птахівництва загалом.

Ключові слова: *сільськогосподарська дослідна справа, сільськогосподарські товариства, птахівництво, товариства птахівництва, сільське господарство.*

Постановка проблеми. Неурядові творчі об'єднання практикуючих господарів і вчених-аграріїв у вигляді різноманітних сільськогосподарських товариств, що функціонували на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст., відіграли ключову роль у появі сільськогосподарської дослідної справи та розвитку різних галузей сільського господарства. Через мережу постійно діючих установ і посередництвом різних науково-популяризаційних заходів (видання періодики, облаштування курсів, виставок, конкурсів, бесід тощо) вони забезпечили змістовою складовою процес виникнення спеціалізованих галузевих дослідницьких інституцій у своїх регіонах. Сьогодні досвід функціонування професійних (галузевих) товариств в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що на сьогоднішній день в історіографії комплексної оцінки діяльності даного товариства узагалі немає. Загалом, історія розвитку птахівництва на Полтавщині у кінці XIX – на початку XX ст., зокрема через функціонування відділення птахівництва Полтавського товариства сільського господарства, розглядалася у публікаціях О. М. Бондаренка [1–3], В. М. Нагаєвича

і М. А. Якименка [9; 16]. Дані аспекти також окреслено у дослідженні В. А. Вергунова [5]. Теоретико-методологічні основи становлення і розвитку вітчизняного тваринництва, у тому числі і птахівництва, починаючи з XIX ст., відображено у монографії І. С. Бородай [4]. У дисертації О. Ю. Дем'яновського в окремому розділі проаналізовано внесок сільськогосподарських товариств у поширення на українських землях племінної справи у різних галузях тваринництва. Імператорському Російському товариству сільськогосподарського птахівництва та його українським відділам присвячено одну сторінку тексту [7]. Фактично повна відсутність окремих досліджень про зазначене товариство актуалізує необхідність об'єктивної оцінки діяльності його українських відділів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз діяльності Полтавського відділу Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва в напрямку популяризації галузевих знань з метою покращення становища галузі в губернії та за її межами.

Виклад основного матеріалу. Товариства птахівництва відіграли вагому роль у популяризації на рубежі XIX–XX ст. серед сільського населення українських губерній племінної птиці та способів її утримання. Зокрема, статистика фіксує 55 (на 1911 р.) і 107 (на 1915 р.) товариств птахівництва у Російській імперії загалом – це включно з філіями та відділами, або 16 (на 1915 р.) – за назвами [14, с. 2, 4].

Великою популярністю на українських землях користувалися відділи Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва (далі – ІРТСГП)[1], створеного у 1886 р. у м. Москва під опікою Великого князя Петра Миколайовича. Кількість членів у межах імперії до 1914 р. становила 645 осіб. Товариство друкувало журнал «Птахівниче господарство» (в оригіналі – «Птицеводное хозяйство»), володіло музеєм птахівництва і бібліотекою. Функціонували комітети: 1) господарський; 2) виставковий та організаційний (з'їзди птахівників) і комісії: 1) голубівництва; 2) співочої птиці; 3) кролівництва; 4) козівництва; 5) експертна. ІРТСГП мало ряд відділів і на українських землях: Бессарабський, Катеринославський, Полтавський, Ялтинський, Харківський, Херсонський, Одеський, Стародубський (Чернігівська губ.) [6, с. 245, 246].

Полтавський відділ ІРТСГП (далі – ПВ ІРТСГП), який виник у 1902 р., займався сприянням масовому покращенню птахівництва в губернії шляхом поширення корисних галузевих знань і племінної породистої сільськогосподарської птиці. На 1905 р. у складі відділу нараховувалося 32 члени (4 почесних, 27 дійсних, 1 член-змагальник), до 1 січня 1911 р. ця кількість збільшилася до 54 (2 почесних, 47 дійсних, 5 членів-змагальників). Головував місцевий птахівник П. М. Малама, членами Ради відділу були Ю. Ю. Соколовський, І. Л. Крамаренко, Л. Л. Семков-Савойський, секретарем – О. С. Гоздовський [10, с. 3, 4, 42]. Серед почесних членів відділу рахувалися князь В. П. Урусов, голова Полтавського товариства сільського господарства Д. К. Квітка та ін., серед членів – місцеві господарі, які займалися розведенням домашньої птиці та кролів – зокрема, князь М. П. Урусов і княгиня В. Г. Урусова, переяславський князь М. К. Горчаков, родина Кохановських, Леонтовичів, Малинків, Маламів, Сагаревих та ін.

Важливого значення у роботі ПВ ІРТСГП набули щорічні виставки птахівництва, організовані відділом за фінансової підтримки центрального товариства, а також Полтавського товариства сільського господарства. Зокрема, дані табл. 1 засвідчують тенденцію поступового збільшення експонентів фактично на кожній наступній виставці, у тому числі збільшення їх від Полтавської губернії, що свідчить про зростання інтересу серед місцевого населення до занять птахівництвом загалом і племінним зокрема. Важливим було те, що збільшувалася кількість експонентів саме від селянських господарств. Зазвичай, виставки мали кілька відділів: I – домашня птиця, II – продукти птахівництва, III – прилади для господарств птиці, IV – науковий, V – птахи співочі, декоративні та голуби, згодом додався новий VI – кролі та продукти кролівництва.

Зокрема, 2-а виставка птахівництва, організована відділом 8–11 вересня 1905 р., мала за ціль: 1) демонстрацію тогочасного положення місцевого поміщицького і селянського птахівництва; 2) долучення експонентів з інших губерній для ознайомлення населення Полтавської губ. з різними породами домашньої птиці, продукцією птахівництва; 3) кооперацію зусиль птахівни-

[1] Не плутати з Імператорським Російським товариством птахівництва, заснованим у 1885 р. у м. Санкт-Петербург, почесним президентом якого був Великий князь Микола Миколайович, президентом Р. Р. Сан-Галлі. Це товариство об'єктом обрало галузь птахівництва загалом, однак не мало відділів у інших містах. Володіло музеєм птахівництва і кролівництва, показовим розплідником племінної птиці та кролів, книжковим складом. При товаристві функціонували секції: 1) кролівництва; 2) розведення і вивчення канарейок; 3) голубівництва.

Таблиця 1

Розподіл експонентів за губерніями на щорічних виставках, організованих Полтавським відділом ІРТСГП у м. Полтава

Рік проведення	Полтавська	Київська	Катеринославська	Харківська	Чернігівська	Ліфляндська	Курляндська	Естляндська	Тифліська	Херсонська	Калузька	Віленська	Бессарабська	Волинська	Курська	Смоленська	Московська	С.-Петербурзька	Ярославська	З-за кордону	Усього
1904 (I)	16	2	2	2	0	3	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	28
1905 (II)	27	2	2	2	0	11	1	0	0	2	0	0	2	1	0	0	1	1	0	0	52
1906 (III)	39	2	3	5	0	0	0	0	0	2	0	0	1	1	0	1	2	2	1	0	59
1907 (IV)	29	3	1	3	1	6	0	1	1	3	0	0	0	0	0	0	2	1	1	0	52
1908 (V)	48	2	0	5	1	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	62
1909 (VI)	48	2	0	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	55
1910 (VII)	44	6	1	0	4	4	0	0	1	3	0	0	0	0	1	0	2	1	0	0	67
1911 (VIII)	48	5	0	2	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	1	65

Взято із джерела: [13, с. 7]

ків; 4) поширення експонатів шляхом куплі-продажу. У виставці взяло участь 52 експоненти з 226 експонатами з Полтавської, С.-Петербурзької, Московської, Ліфляндської, Курляндської, Харківської, Київської, Катеринославської, Бессарабської, Волинської і Херсонської губ., зокрема свої експонати представляли Російське товариство сільськогосподарського птахівництва, Катеринославський і Бессарабський відділи ІРТСГП, Імператорське Російське товариство акліматизації тварин і рослин, Ризьке і Московське товариства любителів птахівництва, Київське товариство сільського господарства, Міністерство фінансів. Кількість платних відвідувачів склала 7432 особи, безплатних (серед яких і учні місцевих навчальних закладів) – 4000 осіб [10, с. 5, 7, 36, 37, 46].

Фахівець із птахівництва, почесний член відділу і представник ІРТСГП, редактор журналу «Птахівниче господарство» І. І. Абазин на даній виставці надавав пояснення різним демонстрованим експонатам, прочитав лекцію «Про каміння і пісок у шлунку птахів». З виставки птиця продавалася не лише в Полтавську, а й Харківську, Катеринославську, Херсонську і Бессарабську губ., а також роздавалася сільськогосподарським товариствам у Золотоніський, Лохвицький і Полтавський повіти.

3-я виставка птахівництва відбулася 14–18 вересня 1906 р., на якій, зокрема, серед найкращих гнізд птиці виявилися Городищенське птахівництво Лихачової з Катеринославської губ. і господарство голови відділу П. М. Малами, серед пристроїв для ведення птахівничих господарств найкращими зразками відзначився С.-Петербурзький склад сільськогосподарських машин і знарядь «Землероб». Кількість платних відвідувачів склала 4791 особу, безплатних – 3000 осіб [11, с. 7, 14, 22, 23].

4-а виставка птахівництва, яку відвідало 7986 платних і 4500 безкоштовних відвідувачів, відбулася 22–27 вересня 1907 р. [12, 32, 33].

Полтавський відділ ІРТСГП займався також популяризацією брошур із птахівництва, друкований орган ІРТСГП – «Птахівниче господарство» – безкоштовно роздавався членам Полтавського відділу й іншим господарям-птахівникам регіону, а також надсилався до місцевих дрібних сільськогосподарських товариств. Члени відділу часто друкувалися у місцевому сільськогосподарському виданні «Хуторянин». Поширювалися науково-популярні брошури і книги, зокрема, підготовлені секретарем відділу О. С. Гоздовським («Короткий опис порід домашньої птиці», «Вирощування курчат») та іншими господарями-птахівниками – І. І. Абазиним («Як покращити селянське розведення курей»), О. І. Усковою («Коротке керівництво з розведення індиків», «Коротке керівництво з розведення гусей»), В. Сабинецьким («Деякі поради з відкорму курей»).

Член Ради відділу Ю. Ю. Соколовський на засіданні 10 вересня 1905 р. виголосив доповідь «Про торгівлю продуктами птахівництва», яка викликала жваве обговорення і пропозиції стосовно того, що дрібні сільськогосподарські товариства, під загальною координацією Полтавського відділу ІРТСГП, могли взяти на себе організацію збуту продуктів птахівництва з селянських господарств, зокрема яєць, які складали досить вагому статтю

експорту з Російської імперії [10, с. 55, 60]. Загалом, загальний вивіз за кордон продуктів птахівництва, як свідчить статистика, постійно зростав: 1891 р. – на 20 млн. руб., 1900 р. – 42 млн. руб., 1910 р. – 80 млн. руб., 1911 р. – 97,1 млн. руб.; вивіз яєць: 1896 р. – 1500 млн. штук, 1911 р. – 3600 млн. шт.; вивіз живої птиці (переважно до Німеччини): 1910 р. – 95000 тис. штук; вивіз битої птиці: 1910 р. – 900 тис. пудів [15, с. 25-26].

Членами Полтавського відділу ІРТСГП на засіданнях обговорювалися питання проведення читань із птахівництва, видання популярного ветеринарного посібника птахів за авторства Ф. П. Половинкина. Відділ займався збиранням статистичних даних торгівлі продуктами птахівництва в Полтавській губ. і, як планувалося, – Губернська земська управа мала профінансувати друк цих матеріалів задля поширення видання серед місцевих птахівників, однак інформація увійшла до загальних статистичних даних губернії [10, с. 51]. Розглядалися питання друку календарів і довідників з інформацією про головні породи птиці, найбільш придатної для Полтавської губ., з порадами по догляду за птицею і годуванням, статистикою, описами захворювань, їх лікування і профілактикою.

Важливе місце у діяльності відділу займала організація мобільних пересувних виставок. У 1906 р. відбулося кілька таких виставок у повітових містечках і великих селищах Полтавщини. Зокрема, 26–28 серпня разом із Кременчуцьким сільськогосподарським товариством проведена виставка, у якій взяли участь експоненти з Полтавської, Херсонської, Харківської, С.-Петербурзької губ. Після цього Кременчуцьке повітове земство проявило гарну ініціативу, яка стала прикладом для інших повітових земств, – асигнувало у розпорядження Полтавського відділу ІРТСГП 50 руб. для безкоштовної роздачі місцевим селянам племінної птиці та галузевих брошур [11, с. 24, 35]. Так як від окремих осіб і дрібних сільськогосподарських товариств на адресу ПВ ІРТСГП неодноразово надходили прохання про надсилання їм племінної птиці (для подальшого розведення), а також яєць, то відділ, не маючи власної фінансової можливості задовольняти усі запити, звернувся із клопотанням до інспектора сільського господарства губернії про можливість поширення і роздачі племінної птиці місцевим господарям і селянам за рахунок урядових субсидій, проте фінансової підтримки від Департаменту землеробства не отримав. Однак до 1911 р. земства Гадяцьке, Зеньковське, Золоніське, Кобеляцьке, Константиноградське, Лохвицьке, Миргородське, Полтавське і Хорольське, за прикладом Кременчуцького, виділяли також по 50 руб. для купівлі й роздачі племінної птиці [13, с. 52].

У 1907 р. пересувні виставки птахівництва відбулися 25–27 серпня у м. Ромни при сільськогосподарській виставці місцевого товариства сільських господарів, 30 вересня–1 жовтня – при виставці тваринництва Решетилівського сільськогосподарського товариства (м. Решетилівка), а також 8 травня – показова виставка різних порід домашньої птиці у м. Полтава, приурочена до з'їзду представників дрібних сільськогосподарських товариств, скликаного Полтавським товариством сільського господарства [12, с. 35, 38, 41]. До речі, у роботі згаданого з'їзду в якості представників брали участь члени Полтавського відділу ІРТСГП П. М. Малама, О. С. Гоздовський, Ю. Ю. Соколовський, Г. І. Шкурупій та ін. До програми, за сприяння місцевих птахівників, були включені також заходи з покращення птахівництва регіону: 1) поширення племінної птиці шляхом безкоштовної роздачі та продажу за пільговими умовами; 2) роздача серед господарів брошур і друкованих порад із птахівництва; 3) наради і бесіди із птахівництва; 4) облаштування стаціонарних і пересувних виставок; 5) організація збуту продуктів птахівництва через союзи і кооперативні товариства [12, с. 47].

Загалом, за 1906–1911 рр. ПВ ІРТСГП організовано 20 пересувних виставок: 1906 р. – Кременчуг, 1907 р. – Ромни, Решетилівка, 1908 р. – Лубни, Ромни, Константиноград, 1909 р. – Ромни, Решетилівка, Соколка, 1910 р. – Хорол, Ромни, Решетилівка, Константиноград, Тагамлик, 1911 р. – Ромни, Решетилівка, Карловка, Крюков, Гадяч, село Мала Перещепина [13, с. 51], на яких експонентам-переможцям видавалися не лише золоті, срібні, бронзові медалі й похвальні листи, а й грошові премії. Особливістю пересувних виставок було те, що виставлялася переважно птиця і продукти птахівництва з селянських господарств, що свідчило про зростаючу зацікавленість племінним птахівництвом; місцевими агрономами й інструкторами із птахівництва читалися фахові доповіді й лекції. Виставка у містечку Гадяч відзначилася експонуванням великої кількості порід кролів, розведенням яких займалося, перш за все місцеве духовенство.

У 1908 р. ПВ ІРТСГП влаштовано 4 виставки: одну стаціонарну у Полтаві і три пересувних – у Лубнах, Ромнах, Константинограді [8, с. 248]. До 10-річного ювілею відділом 7–11 вересня 1912 р. влаштовано у місті велику виставку птахівництва.

Висновки. Таким чином, завдячуючи підвищеному місцевому попиту на птицю і яйця, а також високому їх експорту з Полтавської губ. за кордон, птахівництво на початку XX ст. все більше уваги завойовувало серед місцевих сільських і міських господарів як рентабельна галузь сільського господарства, а Полтавський відділ Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва, відкритий у 1902 р., визнано координатором і поширювачем племінної птиці, яка давала якісні продукти птахівництва. Встановлено, що відділ займався сприянням масовому покращенню птахівництва в губернії шляхом поширення корисних галузевих знань і племінної породистої сільськогосподарської птиці. Науково-популяризаційна діяльність відділу полягала, перш за все, в організації щорічних виставок птахівництва, у т. ч. і пересувних, які сприяли демонстрації тогочасного становища розвитку галузі, ознайомленню експонентів з різних губерній Російської імперії з породами домашньої птиці, розповсюдженої в Полтавській губ., а також продукцією птахівництва, кооперації зусиль птахівників та розширенню торговельних операцій. Полтавський відділ ІРТСГП займався також популяризацією фахової літератури серед сільського населення, проведенням читань і бесід із птахівництва, збором статистики про торгівлю продуктами птахівництва, організацією збуту останніх із селянських господарств посередництвом союзів і кооперативних товариств тощо.

Подальші перспективи досліджень у цьому напрямку полягають у вивченні усіх аспектів діяльності інших відділів ІРТСГП на українських теренах, зокрема, Бессарабського, Катеринославського, Ялтинського, Харківського, Херсонського, Одеського, Стародубського, та встановлення їхнього внеску у розвиток галузі сільськогосподарського птахівництва загалом.

Список літератури:

1. Бондаренко О. М. З історії розвитку птахівництва на Полтавщині (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Полтавської державної аграрної академії.* 2010. № 2. С. 87–92.
2. Бондаренко О. М. Історична роль Полтавського товариства сільського господарства у розвитку птахівництва Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Полтавської державної аграрної академії.* 2009. № 1. С. 85–86.
3. Бондаренко О. М. Розвиток галузі птахівництва на Полтавщині (до 125-річчя з дня народження професора О. П. Бондаренка). *Вісник Полтавської державної аграрної академії.* 2009. № 2. С. 160–162.
4. Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення і розвитку вітчизняної зоотехнічної науки. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012. 416 с.
5. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві). Київ, 2009. 220 с.
6. Демуз І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. 296 с.
7. Дем'яновський О. Ю. Становлення і розвиток наукової думки у племінній справі у тваринництві України (друга половина XIX ст. – 1941 р.): дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.07. Київ, 2014. 222 с.
8. Деятельность Полтавского одела Императорского Российского общества сельско-хозяйственного птицеводства. Из отчета за 1908 год. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, апрель № 10. С. 248.
9. Нагаєвич В. Полтавське товариство сільського господарства і його вплив на розвиток тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.). *IX конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України:* Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). Київ: АН ВШУ, 2004. С. 92–94.
10. Полтавский отдел Российского общества сельскохозяйственного птицеводства, состоящего под августейшим покровительством его Императорского высочества Великого князя Петра Николаевича: Отчет за 1905 год: отчет. 3-й год. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1906. 85 с.
11. Полтавский отдел Российского общества сельскохозяйственного птицеводства, состоящего под Августейшим покровительством его Императорского Высочества Великого Князя Петра Николаевича: отчет за 1906 год. Полтава: И. А. Дохман, 1907. 47 с.
12. Полтавский отдел Российского общества сельскохозяйственного птицеводства, состоящего под Августейшим покровительством его Императорского Высочества Великого Князя Петра Николаевича: отчет за 1907 год. Киев, 1908. 60 с.
13. Полтавский одел Императорского Российского общества сельско-хозяйственного птицеводства, состоящего под августейшим покровительством его Императорского высочества великого князя Петра Николаевича: отчет за 1911 год. Полтава: Электрическая типо-литография преемн., 1912. 89 с.

14. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. 1115 с.

15. Хроника. По России. Вторая международная выставка птиц, кроликов и коз в С.-Петербурге. *Южное хозяйство.* 1912, декабрь, № 24. С. 25–26.

16. Якименко М. А., Нагаєвич В. М. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX–XX ст. Полтава: РВВ ПДАА, 2007. 208 с.

Chalavan V.A. SCIENTIFIC AND PROMOTIONAL ACTIVITIES OF THE POLTAVA DEPARTMENT OF THE IMPERIAL RUSSIAN AGRICULTURAL POULTRY SOCIETY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the activity of the Poltava branch of the Imperial Russian Society of Agricultural Poultry (hereinafter – IRSAP) created in 1902 in the direction of popularizing industry knowledge in order to improve the position of the industry in the province and beyond. It was established that, thanks to the increased local demand for poultry and eggs, as well as their high export from the Poltava province abroad, poultry farming at the beginning of the 20th century gained more and more attention among local rural and urban farmers as a profitable branch of agriculture. In the course of the research, it was found that the Poltava department of the IRSAP was considered a coordinator and distributor of breeding poultry that produced high-quality poultry products. It has been proven that the department was involved in promoting the massive improvement of poultry farming in the province by spreading useful industry knowledge and breeding pedigree poultry. The scientific and popularization activities of the department consisted, first of all, in the organization of annual poultry exhibitions, including mobile exhibitions, which contributed to the demonstration of the current state of development of the industry, familiarization of exhibitors from various provinces of the Russian Empire with the breeds of poultry distributed in the Poltava province, as well as poultry products, cooperation of efforts of poultry farmers and expansion of trade operations. The Poltava department of the IRSAP was also involved in popularizing specialized literature among the rural population, conducting readings and discussions on poultry farming, collecting statistics on trade in poultry products, organizing the sale of the latter from peasant farms through unions and cooperative societies, etc.

It was emphasized that the further prospects of research in this direction consist in studying all aspects of the activities of other departments of the IRSAP on Ukrainian territories, in particular, Bessarabian, Katerynoslav, Yalta, Kharkiv, Kherson, Odesa, Starodub, and establishing their contribution to the development of the agricultural poultry industry in general.

Key words: *agricultural research, agricultural societies, poultry farming, poultry societies, agriculture.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 930.1:338.45(477)»1946/1953»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.33

Бондар Ю.О.
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІОПИСАННЯ РОЗВИТКУ ПОВОЄННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.) У ПЕРШЕ ПІСЛЯВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1946–1953 РР.)

Дослідивши процес зародження та перші кроки становлення радянської історіографії промисловості Української РСР авторка приходить до висновку, що на рівні з певними позитивними моментами, такими як створення праць одночасно із становленням самого процесу конкретно-історичного дослідження – «по гарячим слідам» або як би зараз сказали в режимі он-лайн, намагання охопити всі існуючі аспекти теми, залучити до створення робіт не лише професійних істориків, але й журналістів, публіцистів, письменників, робітників, останні з яких безпосередньо задіяні у виробничому процесі, радянське історіописання перших повоєнних років увібрало в себе весь той негатив пізньосталінської тоталітарної диктатури, на послаблення якої так сподівалися прості люди, які тільки вчора перемогли нацизм. Гіперболізація і без того культу особи Сталіна у перше повоєнне десятиліття вийшла на максимально можливий рівень, коли не лише перемога у війні напряму пов'язувалася з іменем «батька народів», але й стратегічне планування та специфіка повоєнної відбудови та подальшого промислового розвитку, створення нових галузей виробництва, механізація та автоматизація всіх промислових процесів теж зводилася до «геніального передбачення» особисто Сталіна.

За таких умов, головною метою усіх праць, не дивлячись на те, чи це наукова стаття, брошура, монографія, розвідка, ставилося не стільки об'єктивне розкриття завдань, скільки змалювання внеску Сталіна, його оточення та партійно-бюрократичної номенклатури в процес відбудови та подальшого промислового розвитку. Пронизані культом особи, ці праці неправдиво відтворювали внесок робітників, інженерно-технічних кадрів, цілих науково-дослідних інститутів неправомірно приписуючи наприклад вдалі інженерні рішення напряму «батьку народів». До недоліків та прорахунків радянського історіописання перших повоєнних років слід віднести приділення дуже незначної уваги матеріально-побутовому становищу робітників, підвищенню їх освітнього, професійного, культурного рівня, майже відсутність праць, присвячених відбудові легкої, харчової, місцевої промисловості.

Ключові слова: *виробництво, економіка, індустрія, історіографія, історіописання, машинобудування, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР.*

Постановка проблеми. Українська нація зробила величезний внесок у справу розгрому нацизму в Європі на рівні з іншими народами антигітлерівської коаліції, а 2 вересня 1945 року українець генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янко на борту американського лінкора «Міссурі» в Токійській затоці підписав від імені СРСР Акт капітуляції Японії. Переможне завершення Другої світової війни відкрило нову сторінку в сучасній історії України. Вперше за багато століть майже всі етнічні українські землі опинилися в межах однієї держави. Україна виступила однією із країн-засновниць ООН. Втім тоталітарний режим і адміністративно-командна система зберіглися і навіть посилили свої позиції. Український народ був змушений і далі торувати собі шлях у виключно складних умовах тоталітаризму.

Україна лежала в руїнах. Загальновідомі факти про 714 міст та селищ, перетворених на руїни, знищення 28 тис. сіл, втрату 30% національного багатства, збитки у 1,2 трлн. крб. У напівзруйнованому стані залишилося близько 19% промислових підприємств. Катастрофічно знизились професійні якості робітництва, мільйони робіт-

ників загинули на фронті або зазнали каліцтва і в подальшому вже не могли приймати участь у виробництві.

Процес відбудови промисловості став дуже складним і суперечливим. Відродження промисловості на території Української РСР розпочиналось відразу ж після вигнання німецьких окупантів, тобто фактично вже у 1943 р. по мірі «відкочування» війни на Захід.

На превеликий жаль, традиційним як для радянської влади став екстенсивний характер повоєнної відбудови: незадовільне застосування досягнень науково-технічного прогресу, великий відсоток використання ручної праці там, де вже мав би відбутися перехід на автоматизацію і механізацію виробництва, постійне залучення все нових і нових хвиль робочої сили замість підвищення продуктивності існуючих трудових ресурсів, традиційний диспропорційний розвиток і хронічне відставання легкої та харчової промисловості в результаті постійного збільшення фінансування галузей промисловості групи А – добувної, обробної, енергетичної, інфраструктури, важкого машинобудування, домінування кількісних показників над якісними.

Втім ціною титанічної самопожертви, патріотизму, самозабутньої працелюбності, відданості справі, а – головне – вірі в те, що «тепер все буде по-іншому…», тобто без репресій, свавілля, засудження людей за видуманими приводами та з поступовим покращенням рівня життя – Україна – найбільш постраждала від війни республіка СРСР почала швидко оговтуватися від війни та відновлювати свій промисловий потенціал, а тематика післявоєнної відбудови радянської промисловості майже відразу ж стала однією з провідних тем радянської історичної науки та публіцистики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, які йдуть у фарватері нашого дослідження, побічно чи тотожно торкаючись нашої теми особливо слід виділити роботи В. Яремчука [1], Ю. Лаєвської [2], І. Мищака [3], Ю. Ніколайця [4], Д. Нефьодова [5].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз процесу зародження та становлення історіописання розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.) у перше післявоєнне десятиліття (1946–1953 рр.).

Виклад основного матеріалу. Майже весь перелік конкретно-історичних праць, які побачили світ у перші повоєнні роки можна умовно поділити на декілька груп: це або хвалебні панегірики партії та особисто «геніальному вождю, батьку народів, генералісимусу товаришу Сталіну», в яких «про все, але по трохи», у тому числі про відбудову промисловості, або невеличкі брошури, в яких наводяться дані про втрати радянської промисловості за роки війни та окупації та темпи і результати повоєнної відбудови.

В якості промовистого прикладу можна навести приклад брошури В. Нижника [6], в якій автор зазначає, що «трудящі міст і сіл України з великим піднесенням зустріли новий п'ятирічний план і програму соціалістичного будівництва, що її проголосив товариш Сталін у своїй промові 9 лютого 1946 р.» [6, с. 42]. Науковець зазначає, що в економіку України за п'ять років вкладено 49,5 млрд. крб. і це в 1,6 рази більше всіх капіталовкладень за роки першої і другої п'ятирічок разом узятих. В історіографії вказується на значні успіхи, досягнуті у відродженні важкої в звільнених районах. Все це, як позначають автори, стало необхідністю в умовах перманентного перетікання Другої світової війни у жорстке протистояння із Заходом і з початком по суті Третьої світової «холодної» війни, яка в будь-який момент загрожувала перерости у відкритий повномасштабний конфлікт [7, с. 63].

Як найважливіший чинник, що зумовив економічний успіх та швидке відновлення промисловості, в радянській історіографії, що зароджувалася, виступає трудовий героїзм, проявлений у цей час народом. Так, дослідник О. Білоус зазначає, що станом на 1946 р. на Донбасі вже відбудовано і заново збудовано 430 дрібних і 146 основних шахт, які дають 52% довоєнного видобутку вугілля, стали до ладу 21 домна, 58 сталетопних агрегатів, 71 коксова батарея, 60 прокатних і трубних станів, відбудовано 104 машинобудівних заводи, що, в першу чергу, стало результатом трудової звитяги простих людей [8, с. 14]. У той же самий час дослідники зазначали, що першочерговим стратегічним завдання всієї промисловості є переведення її на «мирні рейки», працевлаштування мільйонів демобілізованих, кратне збільшення електрифікації, автоматизації та хімізації галузей промисловості [9, с. 19].

Висвітлюючи процес відновлення економіки України, крім традиційних пропагандистських штампів про «величезну допомогу більшовицької партії та радянського уряду», дослідники постійно наголошують на тому, що промислова база УРСР відновлювалася всіма республіками Радянського Союзу, що звичайно ж також використовувалося в тому числі і з пропагандистською метою, з намаганням показати славнозвісну «дружбу народів»

та перманентний процес формування єдиного «радянського народу» [10, с. 62]. Красномовним прикладом вищезазначеного є брошура Г. Ясницького, в якій автором зазначено, що найбільшу допомогу у відбудові шахт Донбасу надали робітники та інженери Кузнецького басейну, які відраджали на Донбас найбільш кваліфікованих шахтарів і спеціалістів, 57 великих підприємств республік СРСР брали участь у відбудові вже на той час легендарної «Запоріжсталі», металурги Магнітогорська взяли шефство над металургійною промисловістю України, робітники Ново-Троїцького заводу в Киргизії допомогли у відбудові цукрових заводів України [11, с. 56]

Характерною особливістю першої повоєнної п'ятирічки стало поступове впровадження досягнень науково-технічної революції, «золота доба» якої припаде на 70-80-ті роки XX століття, проте вже у перші повоєнні часи якісні зміни заявлять про себе. Дані процеси з лишком висвітлюватимуться в літературі, не лише з об'єктивних причин, а й з пропагандистськими цілями. Так, дослідник П. Цвєтков зазначив, що широке впровадження різних машин і механізмів призвело до ліквідації низки професій некваліфікованої, важкої і водночас малопродуктивної праці. Так, наприклад, коногонів на вугільних шахтах Донбасу змінюють машиністи електровозів, каталів у металургії – машиністи підйомних кранів. Вищим щаблем механізації праці є автоматизація виробництва, коли машина без сприяння людини виконує всі рухи, необхідні обробки сировини, і потребує лише контролю з боку робітника. Автоматизація виробництва перетворює робітника на кваліфікованого керівника, який здійснює лише контроль та регулювання механізмів [12, с. 138]. Показовим є пасаж Б. Златоустового, про необхідність боротьби «з пережитками капіталізму у свідомості робітників, про взаємоконтроль роботи окремих ланок конвеєра, … радянський робітник не повинен приховувати брак у роботі свого товариша, … порушувати питання про доцільність застосування різних методів залежно від конкретних виробничих умов» [13, с. 106].

Повоєнне відновлення промисловості Української РСР висвітлювалося радянськими істориками практично у прямому ефірі: щорічно, навіть щокварталу виходили нариси, в яких докладно подавалися результати відновлення, з найменшими деталями зображувалося будівництво нових промислових об'єктів або реконструкція існуючих.

Так, І. Бойко зазначає, що вже у 1944 році розпочалося відновлення ДніпроГЕСу – символу індустріалізації, і в березні 1947 року перший агрегат Дніпровської ГЕС введено в експлуатацію. 31 серпня 1949 року – шостий агрегат [14, с. 38]. Академічний дослідник Д. Вірник у відносно ґрунтовній як для того часу монографії [15] підводячи певний підсумок 4-ї п'ятирічки відмітив, що у 1950 р. загальний обсяг продукції машинобудування порівняно до 1940 р. збільшився у 1,5 рази. Особливий акцент дослідниками приділено змалюванню процесів відбудови західноукраїнського регіону. Так, істориками зазначено, що за роки першої повоєнної п'ятирічки в західних областях УРСР відбудовано і збудовано понад 2500 великих і середніх підприємств, проведено значну роботу по реконструкції нафтової та газової промисловості, великі зміни сталися в організації і техніці лісової промисловості, валова продукція промисловості західних областей зросла в 3,5 рази, кількість робітників, зайнятих у промисловості західних областей зросла вдвоє [16, с. 44].

Характерною рисою економічних перетворень стала спроба запровадження госпрозрахунку у боротьбі за рентабельну роботу промислових підприємств. Законом про перший повоєнний п'ятирічний план передбачалося «...підняти значення прибутку та господарського розрахунку в народному господарстві як додаткового стимулу зростання виробництва; шляхом зниження собівартості продукції підвищити прибутковість усіх галузей виробництва» [17, с. 10]. Радянські економісти розраховували, що господарський розрахунок як система економічної організації підприємства, його взаємовідносин з державою та іншими підприємствами та господарськими організаціями стимулює виконання виробничого плану, призведе до зниження суспільно-необхідних витрат праці, матеріальних та грошових коштів на одиницю продукції [18, с. 34].

Тут слід зазначити, що основним питанням господарського розрахунку є зниження вартості та собівартості продукції і на цій основі неухильне підвищення рентабельності підприємства. Прогресивні радянські економісти протягом усього повоєнного періоду робили спроби ввести елементи відкритого ринку в радянську економіку і першим таким інструментом став госпрозрахунок. Забігаючи наперед найважливішою подією, стане реформа Косигіна-Лібермана, а також реформи горбачовської Перебудови. Однак ані в другій половині 1940-х, ані в 1965 р., ані в другій половині 1980-х років ці перетворення не досягли своєї мети з об'єктивних причин, перша з яких – неможливість поєднати командно-адмі-

ністративну економіку з елементами вільного ринку, яким був господарський розрахунок [19]. Проте певні успіхи були і в цьому напрямі повоєнного розвитку, що відбилося в ряді робіт. Так, дослідник Б. Геращенко зазначає, що за роки післявоєнної п'ятирічки досягнуто серйозних успіхів у зниженні собівартості продукції: у 1948 р. собівартість знижена проти попереднього року на 8,6%, у 1949 р. у порівнянні з 1948 р. собівартість знизилася на 7 ,3%, а 1950 р. зниження становило близько 6% проти попереднього року. За роки першої повоєнної п'ятирічки зросла рентабельність промислових підприємств УРСР. У результаті збільшилися відрахування від прибутків, які у 1949 р. зросли на 54,9% проти 1948 р., але в 1950 р. розмір прибутків визначено сумі 70,7 мільярда крб., майже втричі більше проти першого року повоєнної п'ятирічки [20, с. 41]. Істориками акцентовано увагу на тому, що глибока перебудова проведена після війни в машинобудуванні та в чорній металургії, також значна перебудова здійснена в хімічній промисловості, яка після закінчення війни перейшла на випуск мінеральних добрив та іншої продукції мирного часу, у лісовій промисловості, де різко збільшився вивіз будівельного, а також кріпильного лісу для вугільної, залізорудної та інших галузей видобувної промисловості [21, с. 10–11]. Дослідниками Р. Москатовим та І. Барановим відмічено, що до кінця 1946 р. відновлено та заново побудовано 566 вугільних шахт, введено в дію 21 доменну піч, 58 сталеплавильних агрегатів, 60 прокатних та трубних станів, 71 коксова батарея [22, с. 252], науковцем С. Червоненком зазначено, що вже за перші повоєнні роки в західних областях України відбудовано та зведено «з нуля» більше ніж три тисячі великих та середніх підприємств [23, с. 73].

Окремий величезний пласт наукового (із врахуванням тодішніх реалій) та науково-популярного наративу, ціла низка брошур, книг та публікацій присвячена в цей період відбудові окремих регіонів України, галузей виробництва, секторів економіки, найбільших підприємств, комбінатів, фабрик та заводів. Так, дослідник Л. Корнієць комплексно дослідив індустріалізацію західноукраїнського регіону, вказав на не лише відбудовчі реалії, але й на створення в Західній Україні абсолютно нових галузей виробництва [24], змалюванню особливостей відбудови підприємств металургійної галузі присвячена праця Ф. Петруша та І. Шевченка [25] та ґрунтовний збірник статей [26], дослідженню докорінних змін в машинобудівній сфері присвятив свою монографію М. Древетняк [27], статтю А. Омаровський [28], трансформацію транспортного сектору республіки висвітив науковець П. Зведенюк [29].

Величезного значення радянська партійна наука надавала відтворенню процесу відбудови Донбасу, знаковою з великого переліку є праця В. Климушева [30], Харківщини – Г. Окладного [31; 32], Житомирщини – Л. Коваленка [33]. Актуальні виклики, які стояли на той час перед промисловістю півдня Української РСР висвітлив Г. Жеребкін [34].

Специфікою конкретно-історичного наративу першого повоєнного десятиліття також стала ціла низка брошур, присвячених особливостям відбудови конкретних підприємств, стовпом з великого переліку яких стоїть ДніпроГЕС. Це праці науковців Ф. Логінова [35], А. Євграфова [36], С. Сліпченка [37], В. Рубана [38], а також Одеського судоремонтного заводу [39], Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського, Північно-Кримського каналів [40], Харківського тракторного заводу [41]. Також не можемо оминути історико-0партійну літературу, брошури, книги та публікації іншої природи таких авторів як Д. Білявський [42], С. Білоусов [43], І. Іоненко [44], Ф. Шерстюк [45], І. Кулик [46], І. Куземін [47], В. Бегма [48], М. Крисюк [49], В. Скоробогатий [50], М. Болтін [51]. Окремим напрямом історико-партійної літератури є змалювання руху за соціалістичне змагання в промисловості та застосування інших неекономічних стимулів на виробництві. В розглянуте десятиліття цей напрям лише набував певної «популярності» в партійному наративі, але все одно можемо виділити роботи О. Зворикіна [52], Ф. Кошелєва [53], І. Ніколаєнка [54].

Достатньо специфічною складовою радянського наративу перших повоєнних років, як і в подальші декілька десятиліть став друк мемуарної літератури, нарисів, щоденників представників українського робітництва, в яких від першої особи змальовуються особливості відбудовчих процесів у промисловості, паралельно схвально оцінюючи внесок комуністичної партії та її активну, висвітлюються позитивні зрушення та традиційно замовчуються негативні складові. В першу чергу виділимо нариси М. Кучеріна «Як я варю сталь» [55], І. Бридька «Наш досвід циклічної праці» [56], В. Семинського «Швидкісна різка металів» [57], В. Гургаля «На великих швидкостях» [58].

Висновки. Таким чином, в перше повоєнне десятиліття, в умовах апогею пізньосталінського тоталітарного режиму закладені ті фундаментальні риси радянського історіописання

промисловості Української РСР, які в подальшому ляжуть в основу радянської історіографії даної теми. До недоліків та прорахунків радянського історіописання перших повоєнних років слід віднести приділення дуже незначної уваги матеріально-побутовому становищу робітників, підвищенню їх освітнього, професійного, культурного рівня, майже відсутність праць, присвячених відбудові легкої, харчової, місцевої промисловості.

Список літератури:

1. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 526 с.
2. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2008. 218 с.
3. Мищак І. М. Історіографія інкорпорації та радянізації західноукраїнських земель (1939–2010 рр.): дис. … доктора іст. наук: 07.00.06. К., 2010. 458 с.
4. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія. Вінниця: Інфракон, 2007. 360 с.
5. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії : монографія. Миколаїв : Іліон, 2018. 404 с.
6. Нижник В. Українська радянська соціалістична республіка. К.: Держполітвидав УРСР, 1948. 56 с.
7. Мор Н. СССР – могучая индустриальная держава. М., 1947. 80 с.
8. Білоус О. Радянська Україна – соціалістична держава робітників і селян. К.: Політвидав України, 1947. 16 с.
9. Аракелян А. Основные задачи послевоенной пятилетки. М.: Госполитиздат, 1946. 63 с.
10. Володарский Л. Возрождение районов СССР, пострадавших от немецкой оккупации. М.: Госполитиздат, 1946. 103 с.
11. Ясницький Г. Дружба народів СРСР – джерело процвітання Радянської України. К.: Держполітвидав УРСР, 1953. 103 с.
12. Цветков П. Рабочий класс СССР. М.: Молодая гвардия, 1947. 152 с.
13. Златоустовский Б. В. Молодому рабочему о традициях рабочего класса. М.: Госполитиздат, 1948. 115 с.
14. Бойко І. Великі соціалістичні перемоги українського народу. К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1948. 48 с.
15. Вірник Д. Ф. Економічний розвиток Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. К.: Вид-во АН УРСР, 1951. 96 с.
16. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з радянською Україною. К.: Держполітвидав УРСР, 1951. 49 с.
17. Супруненко М. Комуністична партія – натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української радянської держави. К.: Держполітвидав УРСР, 1953. 131 с.
18. Губарева О. Подъём культурно-технического уровня рабочего класса СССР. М.: Госполитиздат, 1955. 94 с.
19. Nefodov D. Western Historiography of the 1965 Economic Reform in the USSR. *Сторінки історії:* Збірник наукових праць. Вип. 53. 2021. С. 222–229. Режим доступу: http://historypages.kpi.ua/article/view/248556
20. Геращенко Б. Новый мощный подъем народного хозяйства СССР в первой послевоенной пятилетке. М.: Госполитиздат, 1951. 126 с.
21. Гуревич С., Партигул С. Новый подъём народного хозяйства СССР в послевоенной пятилетке. М.: Госполитиздат, 1949. 158 с.
22. Москатов П., Баранов И. Славный путь рабочего класса нашей Родины. М.: Госполитиздат, 1953. 324 с.
23. Червоненко С. Украина до Октябрьской революции и в годы советской власти. К.: Госполитиздат УССР, 1951. 122 с.
24. Корниец Л. Социалистические преобразования в западных областях Украинской ССР. К.: Госполитиздат УССР, 1950. 342 с.
25. Петруша Ф., Шевченко І. Металургія України на піднесенні. *Більшовик України*. 1949. № 1. С. 62–71.
26. Восстановление предприятий чёрной металлургии: сб. статей / Отв. ред. Н. И. Коробов. М.: Металлургиздат, 1946. 160 с.
27. Древетняк Н. Гвардия машиностроителей. М., 1947. 128 с.
28. Омаровский А. Послевоенное восстановление украинского машиностроения. *Вопросы экономики*. 1949. № 10. С. 55–65.
29. Зведенюк П. Транспорт України в новій п'ятирічці. К., 1947. 76 с.

30. Климушев В. Донбасс – важнейший трудовой фронт нашей Родины. Сталино, 1946. 26 с.
31. Окладной Г. М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. Харьков, 1948. 76 с.
32. Окладной Г. М. Социалистический Харьков. Харьков, 1951. 200 с.
33. Коваленко Л. А. Житомир. Історичний нарис. Житомир, 1951. 47 с.
34. Жеребкін Г. П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості півдня Української РСР. К., 1952. 32 с.
35. Логінов Ф. Г. Відродження Дніпрогесу. К., 1950. 152 с.
36. Євграфов А. На відбудові Дніпрогесу. К., 1950. 36 с.
37. Сліпченко П. С. Великі будови сталінської епохи на Дніпрі. К., 1951. 32 с.
38. Рубан В. І. Велика всенародна будова. К., 1951. 112 с.
39. Усыченко Ю. И. Славные годы. Краткий очерк истории Одесского судоремонтного завода № 1. Одесса, 1952. 38 с.
40. Сухомел Г. І., Алпатьєв С. М. Каховська гідроелектростанція, Південно-Український і Північно-Кримський канали – великі будови комунізму. К., 1951. 24 с.
41. Завалишин П. А., Хитрук М. И. Рационализаторы и изобретатели Харьковского тракторного завода. Харьков, 1952. 48 с.
42. Білявський Д., Колісник В. Авангардна роль комуністів на виробництві: З досвіду роботи партійної організації Львівського електролампового заводу. Львів : Кн.-журн. вид-во, 1951. 48 с.
43. Білоусов С. М. Відбудова і розвиток народного господарства та культури Української РСР в четвертій сталінській п'ятирічці (1946–1950 рр.). К. : Політвидав, 1953. 71 с.
44. Іоненко І. Розквіт народного господарства Радянської України. К.: Політвидав, 1953. 96 с.
45. Шерстюк Ф. Найважливіші будови другого року нової п'ятирічки. *Партійне життя.* 1947. № 6. С. 23–30.
46. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з радянською Україною. К.: Держполітвидав УРСР, 1951. 49 с.
47. Куземин И. Парторганизация Днепростроя в авангарде борьбы за Днепрогес. К., 1951. 180 с.
48. Бегма В. Беспартийный архив – опора партийной организации. М.: Политиздат, 1948. 253 с.
49. Крисюк М. Орден на прапорі. К.: Політвидав, 1949. 92 с.
50. Скоробогатий В. П. Тридцять років комсомолу Київщини. К.: Політвидав, 1949. 42 с.
51. Болтин Н. Севастопольская краснознамённая. Симферополь, 1949. – 72 с.
52. Зворыкин А. А. Социалистическое соревнование в промышленности СССР. М.: Политиздат, 1951. 78 с.
53. Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. М.: Политиздат, 1949. 101 с.
54. Ніколаєнко І. І. Трудом прославимо Вітчизну. К. : Політвидав, 1950. 40 с.
55. Кучерин М. Как я варю сталь. М., 1946. 36 с.
56. Бридько И. Наш опыт цикличной работы. М., 1951. 82 с.
57. Семинский В. Скоростное резание металлов. К.-М., 1951. 88 с.
58. Гургаль В. Й. На великих швидкостях. Львів: Кн. вид-во, 1953. 64 с.

Bondar Yu.O. THE ORIGIN AND FORMATION OF HISTORIOGRAPHY OF THE DEVELOPMENT OF THE POSTWAR INDUSTRY OF THE UKRAINIAN SSR (1946-1965) IN THE FIRST POSTWAR DECADE (1946–1953)

Having studied the origin and the first steps of formation of the Soviet historiography of the industry of the Ukrainian SSR, the author concludes that, along with certain positive aspects, e.g., the creation of works simultaneously with the formation of specific historical research "in hot pursuit" or, as they would say now, online, the attempt to cover all available aspects of the topic, to involve not only professional historians but also journalists, publicists, writers, workers, the latter of whom were directly engaged in the production process, the Soviet historiography of the first postwar years absorbed all the negativity of the late Stalinist totalitarian dictatorship, the weakening of which ordinary people, who had just defeated Nazism yesterday, hoped for. The exaggeration of the already existing Stalin's cult of personality in the first postwar decade reached the highest possible level, when not only the victory in the war was directly linked to the name of the "father of nations" but also strategic planning and the specifics of postwar reconstruction and further industrial development, the establishment of new industries, mechanization and automation of all industrial processes were reduced to Stalin's "brilliant foresight."

In that context, the main goal of all works, whether they were scholarly articles, brochures, monographs, or studies, was not so much to objectively fulfill the tasks as to portray the contribution of Stalin, his entourage, and the party and bureaucratic nomenklatura to reconstruction and further industrial development. Imbued with the cult of personality, these works falsely rendered the contribution of workers, engineering and technical personnel, and entire research institutes, improperly attributing, for example, successful engineering solutions, to the "father of nations". The shortcomings and miscalculations of Soviet historiography in the first postwar years include the poor attention paid to the wellbeing of workers, the improvement of their educational, professional, and cultural level, and the almost complete absence of works on the renewal of light, food, and local industry.

Key words: *production, economy, industry, historiography, history writing, machine building, enterprise, postwar reconstruction, production sector, labor, technology, Ukrainian SSR.*

УДК 94(4):323.272[:329.614(477.82)»1920»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.34

Петрушко Н. С.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУМУНІСТИЧНИХ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВОЛИНІ В КОНТЕКСТІ ЕКСПОРТУ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО КРАЇН ЄВРОПИ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РОКІВ)

Стаття присвячена дослідженню діяльності двох більшовицьких диверсійних організацій, а саме Української національної повстанської організації (УНПО) та Української революційно-повстанської організації (УРПО) на території Волинського воєводства у першій половині 1920-х рр. З'ясовано, що їхня робота була частиною ширшої стратегії експорту революції, яку реалізовувало радянське керівництво з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації як в регіоні, так і загалом у Другій Речі Посполитій.

Досліджено процес створення, організаційну структуру, внутрішню ієрархію та механізми функціонування більшовицьких УНПО та УРПО. Висвітлено основні напрями діяльності, зокрема агітаційно-пропагандистську роботу, вербування нових членів, поширення комуністичної ідеології серед місцевого населення, а також підготовку та здійснення диверсійних акцій. Особливу увагу приділено механізмам конспірації, що дозволяли більшовицькому підпіллю уникати викриття польськими правоохоронними органами та продовжувати свою діяльність.

Аналіз архівних документів засвідчив зв'язок УНПО та УРПО з радянськими органами державної безпеки, які здійснювали їх фінансування, матеріально-технічну підтримку та надавали необхідні інформаційні ресурси. Встановлено, що радянські спецслужби не лише координували підривну діяльність у Волинському воєводстві, а й інтегрували її в загальну стратегію боротьби проти Другої Речі Посполитої.

Отримані результати свідчать, що діяльність УНПО та УРПО відповідала загальній доктрині більшовицької влади щодо експансії комуністичної ідеології в Центрально-Східну Європу та була елементом гібридної війни проти Польщі. Дослідження дозволяє краще зрозуміти механізми радянської підривної діяльності в міжвоєнний період, її організаційну структуру та вплив на регіональні політичні процеси та рівень загрози, яку вона становила для польської державності.

Ключові слова: *більшовики, світова революція, УНПО, УРПО, Волинське воєводство.*

Постановка проблеми та її значення. Після завершення польсько-більшовицької війни 1920 р. та встановлення офіційних дипломатичних відносин у 1921 р. більшовицьке керівництво не відмовилося від концепції експорту світової революції. Використовуючи методи диверсійної діяльності та агентурної роботи, СРСР намагався дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у польській державі. Особливе значення в цьому процесі мало Волинське воєводство, яке, з огляду на прикордонне розташування, етносоціальні суперечності та наявність прокомуністичних елементів, розглядалося як стратегічний регіон для підривної діяльності. У рамках реалізації більшовицької диверсійної діяльності на території воєводства були створені Українська національна повстанська організація (УНПО) та Українська революційно-повстанська організація (УРПО). Ці структури функціонували як підпільні мережі, які координувалися радянськими спецслужбами й відігравали ключову роль у поширенні комуністичної ідеології та організації антипольських виступів. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу більшовицької тактики гібридної війни, що реалізовувалася через діяльність УНПО та УРПО. Дослідження особливостей функціонування цих організацій дозволяє не лише поглибити розуміння радянської політики щодо польської держави у 1920-х рр., а й окреслити ширші закономірності застосування диверсійно-підривних методів у міжнародній боротьбі СРСР за геополітичний вплив.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика діяльності підпільних більшовиць-

ких організацій УНПО, УРПО висвітлювалася у працях М. М. Гона [1], М. М. Кучерепи [10; 11; 12; 13], О. В. Разиграєва [14; 15; 17; 18]. Дослідники розглядали організаційну структуру цих формувань, їхню тактику, зв'язки з радянськими спецслужбами та методи боротьби польської влади з радянським підпіллям. Попри наявні напрацювання, діяльність УНПО та УРПО, як інструментів більшовицької диверсійної політики у Другій Речі Посполитій залишається недостатньо вивченою. Актуалізувати дослідження дозволяють матеріали Державного архіву Волинської області, зокрема рапорти польських спецслужб, слідчі документи, а також оперативні звіти щодо підривної діяльності більшовицьких агентурних мереж. Залучення цих джерел дозволяє глибше проаналізувати механізми функціонування більшовицького підпілля на території Волинського воєводства, його вплив на суспільно-політичну ситуацію в регіоні та ефективність заходів протидії з боку польської влади.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз діяльності прокомуністичних підпільних організацій на Волині у першій половині 1920-х років у контексті експорту більшовицької революції до країн Європи (на прикладі функціонування УНПО і УРПО).

Виклад основного матеріалу. Геополітична стратегія більшовицького уряду після збройного перевороту 1917 р. ґрунтувалася на концепції світової революції, що передбачала поширення комуністичних ідей та встановлення радянської влади за межами Росії як невід'ємної частини боротьби з капіталістичною системою [16, с. 75]. Ідеологічною основою цього підходу була концепція світової диктатури пролетаріату, викладена у працях німецьких філософів К. Маркса та Ф. Енгельса. Ця теоретична доктрина знайшла детальне обґрунтування в їхніх дослідженнях, зокрема в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) та інших працях. Російські соціал-демократи, зокрема В. Ленін та Л. Троцький, використали ці теоретичні засади у своїй політичній практиці, прагнучи реалізувати ідею світової революції через експансію більшовицького руху. Вони адаптували та розвинули марксистське вчення, враховуючи специфіку соціально-економічних і політичних умов, що визначали внутрішню та зовнішню динаміку тогочасної російської держави [8, с. 529–532; 9, с. 42, 50]. З метою поширення радянської влади у березні 1919 р. в Москві було засновано III Інтернаціонал (Комінтерн) – міжнародну організацію, що об'єднувала комуністичні партії різних країн. Його діяльність була спрямована на підтримку революційних рухів і дестабілізацію політичних режимів у країнах Західної Європи, що сприяло зміцненню позицій більшовицької Росії на міжнародній арені [9, с. 180].

Одним із ключових етапів реалізації більшовицької стратегії експорту світової революції стала польсько-більшовицька війна 1920 р. Для Польщі цей військовий конфлікт означав боротьбу за незалежність і захист новопосталих державних кордонів, зокрема на територіях, що раніше входили до складу Російської імперії. Водночас для більшовицького керівництва війна розглядалася як засіб не лише відновлення контролю над колишніми царськими територіями в соціалістичному форматі, а й створення стратегічного плацдарму для подальшого поширення революції на розвинені капіталістичні країни Західної Європи. Вирішальним моментом цього конфлікту став більшовицький наступ на Варшаву, який визначив подальший перебіг війни [6, с. 740; 7, с. 962–965].

Однак поразка Червоної армії під Варшавою у серпні 1920 р. змусила більшовицьке керівництво ініціювати переговорний процес із Польщею. Дипломатичні перемовини проходили у кілька етапів і завершилися 18 березня 1921 р. підписанням Ризького мирного договору, який визначив нові кордони та умови припинення збройного конфлікту [20, s. 814–867]. Відповідно до цієї мирно-правової угоди, територія Західної Волині була включена до складу Другої Речі Посполитої. 4 лютого 1921 р. на її землях було утворено Волинське воєводство з адміністративним центром у м. Луцьку [21, s. 216–217].

Більшовицький уряд, попри підписання Ризького миру, не полишав стратегічних намірів щодо поширення свого пливу на західноволинські терени в контексті концепції світової революції, активізував нелегальну підривну діяльність. Це передбачало не лише здійснення класичних диверсійних операцій і ведення психологічно-ідеологічної боротьби, але й формування розгалуженої мережі більшовицьких підпільних організацій.

Відтак, улітку 1921 р. на території Волинського воєводства підривну діяльність проти польської адміністрації координував Закордонний відділ ЦК КП(б)У (Закордот). Діяльність цієї структури полягала в організаційній та фінансовій підтримці підпільних комуністичних осередків, координації диверсійних актів та саботажу, а також веденні ідеологічної боротьби через пропаганду та підбурювання соціальних конфліктів серед локального населення [1, с. 122–123].

Незважаючи на те, що польські органи безпеки у липні 1921 р. викрили діяльність Закордоту на території Волині, підпільна комуністична активність на теренах краю не припинилася. Її продовжили інші більшовицькі законспіровані структури, зокрема Українська національна повстанська організація (УНПО) та Українська революційно-повстанська організація (УРПО), які перебрали на себе координацію диверсійної діяльності[1, с. 122–123].

У червні 1923 р. за ініціативи Комінтерну в Харкові постав «Всеукраїнський повстанський комітет», який перебрав на себе функції координації диверсійної діяльності, аналогічної до завдань викритого польськими властями Закордонного відділу ЦК КП(б)У (Закордоту). З метою активізації революційного руху на Волинь з м. Славута було направлено агента віком 40 р. на прізвище Семьонов (відомий також як «Сєнка», «Криворотін» або «Сіма Гросман»). У своїх звітах до Державного політичного управління (ДПУ) він використовував псевдонім «Криворотін». Основним завданням Семьонова було формування підпільної повстанської організації, покликаної поширювати революційний вплив на міські та сільські терени Волині. Для реалізації цієї мети передбачалося формування у кожному населеному пункті підпільних осередків – «ячейок», які забезпечували б координацію діяльності та підтримку диверсійної роботи [1, с. 123; 2, арк. 86; 4, арк. 129; 15, с. 293; 17, s. 37].

На території Волинського воєводства Семьонов створив Українську національну повстанську організацію (УНПО) [2, арк. 86; 4, арк. 129; 18, s. 206], яка поширювала свою діяльність на шість повітів: Луцький, Рівненський, Дубенський, Кременецький, Володимирський, Острозький та Горохівський [1, с.123; 2, арк. 16; 17, s. 37]. Термін «національна» у назві УНПО було використано з метою залучення українських націоналістичних сил [2, арк. 86; 4 арк. 129]. Оперативне керівництво організацією здійснювалося з м. Харкова, а агентурна мережа базувалася у м. Славуті. Губернським начальником УНПО на Волині був О. Алембовіч («Коршун»), уродженець Берестечка, який отримував від Сємьонова інструкції та фінансування для агітаційної діяльності [2, арк. 7, 10].

Наприкінці 1923 – на початку 1924 р. діяльність УНПО була значно активізована на території Волинського воєводства. У лютому 1924 р. Сємьонов здійснив інспекційну поїздку регіоном, відвідавши Мощаницю та Берестечко**.** Під час перебування на території польської держави він використовував польський документ, виданий на ім'я Сіми Гросмана [2, арк. 8].

Для ефективного функціонування підпільної організації на території Волині була розроблена чітка організаційна структура, основою якої стала гмінна «ячейка». Це була низова організаційна одиниця, яка перебувала під керівництвом начальника району, призначеного безпосередньо Семьоновим. Начальники районів відігравали ключову роль у діяльності організації, зокрема в процесі залучення нових членів до підпільної структури та забезпеченні її функціонування на місцях. Члени УНПО, вступаючи до організації, складали автобіографії та декларації, що підтверджували їхню згоду дотримуватися дисципліни і зберігати таємницю. Ці документи служили обліковими записами, що дозволяли більшовицькому уряду контролювати структуру та чисельність організації. Всі автобіографії передавалися начальниками районів до Сємьонова в Славуту, а згодом – до Харкова для подальшої обробки. Крім того, організація використовувала спеціально створену кур'єрську лінію, що проходила через Мощаницю-Здолбунів в напрямку Острога та прилеглих прикордонних населених пунктів, де проживали члени УНПО. Ця лінія слугувала для забезпечення безперервної комунікації між різними рівнями організації [2, арк. 5]. У прикордонних місцевостях Острозького повіту провідниками, які організовували переправлення членів УНПО через кордон, були П. Левчук та І. Савюк [2, арк. 7].

З метою забезпечення конспірації діяльності УНПО використовувалися методи маскування, зокрема псевдоніми та шифроване спілкування. Ці заходи доповнювалися психологічним тиском на членів організації, що сприяло дотриманню секретності та виконанню наказів. За зраду організаційних таємниць або непокору членів організації застосовувалась смертна кара [4, арк. 129]. Для підтримки діяльності Сємьонов отримував фінансування у доларах з Харкова**,** яке витрачалося на винагороду організаторам різного роду диверсійних акцій[2, арк. 5; 4, арк. 130].

Члени УНПО мали завдання підбурювати місцеве українське населення до непокори польській адміністрації та посилювати антипольські настрої. У разі вибуху повстання планувалося захоплення військових об'єктів і складів зі зброєю, що мало на меті відокремлення Західної Волині від Польщі. Матеріально-технічну підтримку повстанцям мав забезпечити СРСР, зокрема через нелегальне постачання зброї. Одним з методів дестабілізації безпекової ситуації в польській державі стало

організоване проникнення з радянської держави диверсійних загонів, що складалися з дезертирів, політичних і кримінальних втікачів, а також комуністичних підрозділів, таких як «Червоні галичани» та «Червоне козацтво» [2, арк. 5–6].

Про деякі деталі діяльності УНПО на теренах Волинського воєводства дізнаємося зі свідчень одного із її членів П. Горнакова: «… У липні 1923 р. прийшов до мене С. Пилипчук, який мешкав також у Мощаниці, якого знав декілька років і він мені почав розповідати, що на Волинь скоро прийдуть більшовики, а поляки підуть за Буг. Розповів мені, що на Волині є організація більшовицько-українська … і що, вступивши до неї та працюючи в ній, ми створимо собі репутацію у більшовиків, що полегшить наше становище, а коли вони прийдуть – нам буде краще. За пропозицією С. Пилипчука я вступив до організації, як пізніше довідався: «Української національної повстанської організації (УНПО)… За два місяці – серпень та вересень 1923 р. – залучив до організації: В. Мульху зі Здолбунова – пароль «купи мішок яблук», відповідь «можу»;… Гж. Давидюка зі Ступна – пароль «продай чверть яблук», відповідь – «можу»; П. Філонюка з Суйм пароль «це якась кепська погода», відповідь – «може покращитись»; М. Годованця зі Здолбунова – пароль «подай коробку сірників», відповідь – «можу подати»…» [2, арк. 6–7; 5, арк. 34].

У квітні 1924 р. польські безпекові структури викрили діяльність УНПО, провели серію арештів, спрямованих на придушення цієї організації. Загалом було затримано 168 її членів, що призвело до фактичної ліквідації вищезгаданої диверсійної структури [1, с. 124; 2, арк. 86; 4, арк. 129; 18, s. 37].

Після знешкодження УНПО у 1924 році підпільна діяльність більшовицьких агентурних структур на Волині не припинилася. У тому ж році розпочала діяльність Українська революційно-повстанської організація (УРПО), організована вищезгаданим Сємьоновим. Нова комуністична структура зберігала попередню систему та методи організаційної діяльності, що використовувалися до квітня 1924 р. УНПО. [2, арк. 86; 4, арк. 129; 15, с. 294; 18, s. 206]. Навесні 1924 року на території Кременецького, Луцького та Дубенського повітів УРПО створила більшовицькі бойові підрозділи [17, s. 49].

В рамках організаційної структури УРПО Кременецький повіт було поділено на три оперативні райони. Перший район, що охоплював Дедеради, Борсуки, Борки та Шумськ, очолював Я. Богомол, а організацією підпільних осередків займалися О. Мамчур, Т. Мельничук та А. Красинський. Другий район включав Кременець та прилеглі території, його керівником був Т. Мацюк, який співпрацював з П. Мацюком, а створенням ячеюк займалися В. Чернов та М. Рудков. Третій район охоплював гміни Радзивилів, Почаїв та Вишнівець, де начальниками були Г. Гринчук та Л. Королюк, а організаційну роботу здійснював С. Пасічник. Функцію кур'єра, що підтримував зв'язок із радянською Росією, виконував А. Ковальчук, який регулярно перетинав кордон, доставляючи матеріали та інформацію [4, арк. 130].

У вересні 1924 р. діяльність УРПО була викрита та знешкоджена на теренах Кременецького повіту [2, арк. 86; 18, s. 207]. Незадовго до ліквідації УРПО Сємьонов організовував на території СРСР диверсійні групи, які діяли в Острозькому та Здолбунівському повітах. Ці формування здійснювали напади, що супроводжувалися пограбуваннями, підпалами, викраденням худоби та вбивствами. Водночас, на території Кременецького повіту діяльність диверсійних груп не перебувала під контролем Сємьонова. Тут оперувало угруповання під керівництвом Є. Вознюка, до якого приєднувалися члени-втікачі УРПО. Протягом жовтня – грудня 1924 р. ця група здійснила низку збройних нападів на місцеві господарства [4, арк. 138; 18, s. 207].

Після викриття УНПО-УРПО на Волині у 1924 р. реалізація підривної діяльності Комінтерну через Сємьонова не припинялася. Найбільш широко вона здійснювалася у Дубенському, Луцькому, Острозькому, Рівненському та Володимирському повітах: [2, арк. 2, арк. 3, арк. 87, арк. 98]. Водночас, з диверсійною роботою, Сємьонов організовував з колишніх членів УРПО-УНПО нові диверсійні загони на прикордонних територіях. Їх метою було відокремлення західноукраїнських земель від Польщі та приєднання їх до складу СРСР. Досягнення цієї мети передбачалося шляхом організації загального повстання українського населення, захоплення міст та повного усунення польської адміністрації в регіоні. Також готувалися диверсійні акції, спрямовані на пошкодження технічної та телеграфічної інфраструктури, а також інших засобів комунікації з метою перешкоджання транспортуванню військ із центральних регіонів країни. В організаційну схему було покладено систему та техніку роботи колишніх УНПО-УРПО [2, арк. 2, арк. 3, арк. 87, арк. 97; 3, арк. 75].

На початку червня 1925 р. завершилося резонансне розслідування у справі комуністичної

організації УРПО. Окружний суд м. Рівного виніс вирок десятьом членам організації, засудивши їх до восьми років суворого ув'язнення з позбавлення всіх громадянських прав, а також зобов'язанням кожному сплатити по 600 злотих судових витрат. Ще 31 обвинувачений в участі у підпільних організаціях отримав вирок у вигляді чотирьох років суворого ув'язнення, позбавлення громадських прав та накладення судових витрат у розмірі 160 злотих. У 20 справах звинувачення були зняті через недостатність доказів, які б беззаперечно підтверджували вину обвинувачених, що унеможливлювало їх притягнення до відповідальності. Засуджені спокійно вислухали оголошення вироку, однак під час їх переміщення до в'язниці співали пісні комуністичного змісту, тим самим виражаючи своє вороже ставлення до польської держави [19, s. 18–19]. Улітку того ж року в Рівненському окружному суді відбувся судовий процес над 101 членом УНПО. Вже в червні 1927 р. перед судом постала більшість членів УРПО, що засвідчувало триваючу боротьбу польської адміністрації з підпільними комуністичними угрупованнями [15, с. 308].

Висновки. Отже, аналіз діяльності більшовицького підпілля на території Волинського воєводства у першій половині 1920-х рр. свідчить про системний характер диверсійної діяльності, реалізованої радянським керівництвом у межах ширшої концепції гібридної війни. Підпільна діяльність слугувала інструментом політичної дестабілізації Другої Речі Посполитої та відповідала загальній доктрині СРСР, спрямованій на експансію комуністичної ідеології в Центрально-Східну Європу. Основними напрямками роботи УНПО-УРПО були агітаційно-пропагандистська діяльність, організація диверсій, а також вербування агентурної мережі серед місцевого населення. Особливу роль відігравали механізми конспірації та оперативного зв'язку, які забезпечували ефективну координацію дій між нелегальними осередками у Волинському воєводстві та радянськими органами державної безпеки.

Список літератури:

1. Гон М. «Закордотівський» фактор антипольського повстанського руху на Волині (1921–1925 рр.). Велика Волинь [Текст]: науковий збірник / Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Житомирська обласна організація Національної Спілки журналістів України, Житомирський обласний краєзнавчий музей. Т. 30: Поляки на Волині: історія і сучасність. Житомир: МАК, 2003. 360 с.
2. Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 676.
3. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 677.
4. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 714.
5. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 715.
6. Норман Д. Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. П. Таращук. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
7. Норман Д. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко; 2-ге видання. К., Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
8. Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917–1923. Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.
9. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. К.: Темпора, 2013. 504 с.
10. Кучерепа М. Український національний політичний табір Волині у 1921–1939 рр. Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 97–139.
11. Кучерепа М. Західна Волинь у політиці Польщі та Радянської Росії. «Волинська програма» Генрика Юзевського. Історія Волині: вид. 2-ге, змін. і допов. Луцьк: Надстир'я, 2024. С. 328–340.
12. Кучерепа М. Український національний політичний рух на Волині у 1920- х роках: спроби його систематизації та характеристики. *Rocznik Lubelski.* 2015. Т. 41. С. 148–158.
13. Кучерепа М. Український політичний рух на Волині у 1920-х рр.: спроба концептуального бачення. Велика Волинь [Текст]: науковий збірник / Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Житомирська обласна організація Національної Спілки журналістів України, Житомирський обласний краєзнавчий музей. Т. 30: Поляки на Волині: історія і сучасність. Житомир: МАК, 2003. 360 с.
14. Разиграєв О. Волинське воєводство в контексті польсько-радянських взаємин: глобальні та регіональні виміри безпеки (1921–1925 рр.). Історичні паралелі з сучасною ситуацією на Сході. *Український історичний збірник.* 2017. Вип. 19. С. 211–229.
15. Разиграєв О. Польська державна поліція на Волині у 1919−1926 роках. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2012. 444 с.

16. Турченко Г., Шпак Ю. Розробка ідей світової революції у творах російських соціал-демократів початку XX століття. *Історичний архів.* 2009. Вип. 3. С. 75–79.

17. Razyhrayev O. Policja Państwowa wobec ruchu antypaństwowego i dywersyjnego na terenie województwa wołyńskiego w latach 1921–1926. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.* 2010. Vol. 65. № 1. S. 29–51.

18. Razyhrayev O. Referat Naczelnika Okręgowego Urzędu Policji Politycznej w Łucky nadkomisarza Kazimierza Ziołowskiego. *Rocznik Lubelski,* Vol. 38, S. 197–207.

19. Sumowski H. Wyrok w procesie rówieńskim. Życie Wołynia. 1925. №24. S. 18–19.

20. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski*. 1921. № 49. Poz. 300. S. 814–867.

21. Ustawa z 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski*. 1921. № 16. Poz. 93. S. 216–217.

Petrushko N. S. THE ACTIVITIES OF PRO-COMMUNIST UNDERGROUND ORGANIZATIONS IN VOLHYNIA IN THE CONTEXT OF THE EXPORT OF THE BOLSHEVIK REVOLUTION TO EUROPEAN COUNTRIES (FIRST HALF OF THE 1920s)

The article is devoted to the study of the activities of two Bolshevik subversive organizations, namely the Ukrainian National Insurgent Organization (UNIO) and the Ukrainian Revolutionary Insurgent Organization (URIO), operating in the territory of the Volhynian Voivodeship in the first half of the 1920s. It has been established that their activities were part of a broader strategy of exporting revolution, implemented by the Soviet leadership with the aim of destabilizing the socio-political situation both in the region and in the Second Polish Republic as a whole.

The study examines the process of the formation of the organizations, their structure, internal hierarchy, and operational mechanisms. Particular attention is paid to their main activities, including agitation and propaganda efforts, recruitment of new members, dissemination of communist ideology among the local population, and the planning and execution of subversive actions. Special emphasis is placed on conspiratorial methods, which enabled Bolshevik underground groups to avoid detection by Polish law enforcement agencies and to continue their operations.

The analysis of archival documents has confirmed the connection between UNIO and URIO and Soviet state security agencies, which provided financial, logistical, and informational support. It has been established that Soviet intelligence services not only coordinated subversive activities in the Volhynian Voivodeship but also integrated them into a broader strategy of struggle against the Second Polish Republic.

The findings indicate that the activities of UNIO and URIO aligned with the Bolshevik doctrine of communist ideological expansion into Central and Eastern Europe and constituted an element of hybrid warfare against Poland. This research provides a deeper understanding of the mechanisms of Soviet subversive activities during the interwar period, their organizational structure, their impact on regional political processes, and the level of threat they posed to Polish statehood.

Key words: *Bolsheviks, world revolution, UNIO, URIO, Volhynian Voivodeship.*

УДК 94(477.8)«1944-1953»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.35

Шульга С.А.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

НАЛАГОДЖЕННЯ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОЇ ОСВТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1944–1953 РР. (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Освіта є визначальною сферою в житті суспільства. В значній мірі вона формує систему світогляду молоді та впливає на становлення особистості. Разом з тим освіта за радянської доби була потужним інструментом ідеологічного впливу та пропаганди. Освіту використовували задля пропаганди великого соціалістичного будівництва, величі партії та вождя.

У статті проаналізовано процес налагодження радянської системи освіти на західноукраїнських землях в 1944–1953 рр. на прикладі Волинської області. Досліджуваний період став одним з найскладніших в розвитку системи народної освіти на Волині спричинених перш за все труднощами повоєнних років, серед яких: великі людські втрати та господарська розруха. Разом з тим на Волині цей процес був поєднаний з необхідністю не лише відновлення знищеного війною, а й остаточним утвердженням в регіоні радянської влади. Окреслено одну з головних особливостей відбудовчого процесу в галузі освіти – кадровий дефіцит. Значну увагу зосереджено на ідеологічній складовій радянської освітньої системи та її особливостей на Волині яка мала на меті формування «радянської людини» на основі марксистсько-ленінської комуністичної ідеології.

Зроблено акцент на висвітленні громадсько-політичної діяльності усіх учасників освітнього процесу повоєнного періоду на Волині. Серед них участь в проведені виборів до Верховної Ради УРСР, культурно-масова та агітаційна робота. Участь освітян в таких заходах сприяла утвердженню авторитету партії та нової радянської влади серед місцевого населення.

Авторка наголошує на значній ролі в процесі утвердження ідеї колективізму серед населення області за допомогою створення та діяльності підсобних господарств в закладах освіти. В статті розглянуто також особливості та роль військово-фізичної підготовки серед студентської молоді. Доведено визначальну роль в цьому гурткової системи роботи яка, попри окреслену владою цінність була матеріально не забезпеченою.

Ключові слова: *радянська система освіти, шкільна освіта, радянська влада, Волинь, повоєнний період, викладачі, педучилища, відбудова, ідеологія.*

Постановка проблеми. Освіта є однією з ключових сфер життя суспільства та одним з найдієвіших засобів формування особистості. Сучасна система освіти в Україні формує цю особистість на демократичних цінностях: повага до прав людини, відповідальність, толерантність, патріотизм, активна участь вжитті громади, критичне мислення та ін.. Проте, такі цінності були чужими для радянського періоду в історії України. Тоталітарна комуністична держава формувала особистість засобами освіти які були побудовані на іншому підґрунті: колективізмі, відданість комуністичній ідеї, вірність та відданість наказу, відсутність прояву критичного мислення. Сучасні освітні реформи які відбуваються в Україні потребують додаткового вивчення та переосмислення радянського минулого яке мало і продовжує мати впив на сьогодення. Водночас радянська система освіти на західноукраїнських землях яка була остаточно сформована в повоєнні роки мала цілих ряд особливостей які так само потребують додаткового вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В процесі роботи над статтею цінними були публікації в яких окреслено політику радянської влади в сфері освіти на західноукраїнських землях Н. Мащенко [16], Л. Сосницької [21], В. Старжеця [22]. Широко розглянутий процес другої хвилі радянізації на Західній Україні та повоєнної відбудови в контексті загального аналізу історії України 1944–1953 рр. в працях В. Барана [1], Б. Ярошa [29] та ін.. Заслуговують уваги наукові розвідки Л. Романець [18], С. Сворак [20] та І. Сушик [26].

Метою статті є аналіз процесу налагодження системи радянської освіти на західноукраїнських землях в 1944–1953 рр. в умовах повоєнної відбудови на прикладі Волинської області.

Виклад основного матеріалу. Повоєння в історії України один з найскладніших періодів радянської доби, разом з тим на західноукраїнських землях цей час окреслений також процесами радянізації. Завершення бойових дій та вигнання нацистських військ ознаменували повернення в ці землі радянської вдали яка розпочала швидкий марш інтеграції та уніфікації новоприєднаних території з рештою територій СРСР. Ці події поклали початок процесу «другої радянізації» Західної України.

Відбудовчі процеси торкалися всіх сфер життя суспільства охопивши економіку, соціальну, політичну, культурну та освітню галузь. Особливу увагу радянський уряд приділяв відбудовчим процесам в системі освіти покладаючи на неї не лише широкі просвітницькі, а й ідеологічні функції. Задля здійснення соціалістичних перетворень (колективізація, індустріалізація та культурна революція), які мали швидкими темпами інтегрувати західноукраїнські земної в систему радянської держави сталінський режим широко використовував освітню галузь [23, с. 49]. Після війни в області було відновлено запроваджену відповідно до затвердженої ще в листопаді 1939 р. Наркоматом освіти УРСР інструкції «Про порядок реорганізації шкіл в західних областях Української РСР». Тож на Волині відновили роботу початкові (чотирирічні), неповно-середні (семирічні) та середні школи з десятирічним терміном навчання [16, с. 91].

Про значення освіти свідчить і постанова «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації» яка була прийнята РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 21 серпня 1943 р. Документ передбачав, проведення обліку дітей шкільного віку, ремонт та будівництво шкіл, забезпечення її навчальними засобами, а також формування кадрів [28, с. 97]. Проте, вирішити ці завдання в перші роки після війни було вкрай складно адже масштаби руйнувань лише в системі шкільної освіти свідчили про потребу в значних фінансових та людських ресурсах. Згідно з офіційною статистикою в Україні було зруйновано 8 тис. шкіл, 110 навчальних корпусів вищих учбових закладів [17, с. 540]. Станом на 1 вересня 1944 р. в західних областях УРСР розпочали роботу лише 4460 шкіл з 7596 які діяли тут до війни. Серед них в Станіславській області – 625 шкіл, Дрогобицькій – 672, Тернопільській – 743, Львівській – 869, Ровенській – 884 та Волинській – 284 [23, с. 49].

В процесі налагодження системи радянської освіти усуваючи цілий ряд труднощів спричинених наслідками війни поступово відбувається відновлення роботи шкіл. В 1946 р. в області відчинили двері 783 початкових, 212 семирічних та 25 середніх шкіл. Та вже за п'ять років їх стало 480, 433 і 81 відповідно [24, с. 56]. Проте, найбільш активно відновлювали саме початкові школи, оскільки гостро стояла наявності значної кількості дітей які у війну не навчалися. Відкриття ж іншого типу шкіл потребувало більшого фінансування, кадрового та навчально-методичного забезпечення [21, с. 17].

Серед основних законів що мав бути виконаний в області був закон «Про загальне обов'язкове навчання», яким передбачалося охоплення початковою освітою дітей від 8 до 10 років та обов'язковою семирічною дітей, які проживали в містах та робітничих селищах [24, с. 56]. Разом з тим виконання цього закону передбачало необхідність вирішення цілого ряду інших повоєнних труднощів: відновлення мережі шкіл, забезпечення педагогічними кадрами, організація підвозу дітей, які живуть віддалено, забезпечення харчуванням та за необхідності житлом.

Гостро в області стояло питання і забезпечення педагогічними кадрами. На кінець 1944–1945 н. р. в області працювало 2145 вчителів, серед них 163 педагоги з вищою освітою, 158 – з незакінченою вищою, 1160 – з середньою педагогічною, 664 – з незакінченою середньою. Проте, для повного забезпечення вчителями шкіл Волинської області на новий 1945–1946 н. р. додатково потрібно було 1536 педагогів [27, с. 174]. Варто зауважити, що причиною цьому була не лише фізична відсутність в області осіб з педагогічною освітою, але й недовіра до наявних місцевих кадрів які або працювали за попередньої вдали (польської, німецької) або ж отримали освіту в цій час. Тож такі освітяни були недостатньо обізнані ані з системою радянської освіти, її навчальними програмами, методичними вимогами і найголовніше – ідеологічною основою. Саме на Заході України особливо важливим було виконання педагогами функцій поширення комуністичної ідеології та пропаганди задля остаточного утвердження тут радянської влади. Часто відповідність подібним критеріям була важливішою від професійних вчительських якостей [25, с. 279–280].

Гострий кадровий дефіцит був притаманний всій системі освіти області. Тож постала необхідність відновлення роботи педагогічних навчальних закладів. На Волині в повоєнні роки педагогічну освіту можна було здобути в Луцькому, Володимир-Волинському та Камінь-Каширському педагогічних училищах [22, с. 12]. Заклади переважно забезпечували здобуття кваліфікації вчителя початкової ланки, проте досить часто за окреслених умов випускники педучилищ викладали й у 5–7 класах неповносередніх шкіл. Разом з тим за відсутності викладачів в педучилищах так само могли викладати вчителі з середніх та неповносеережніх шкіл. Хоч такі педагоги і не мали відповідної кваліфікації і самі потребували навчання. До прикладу, викладач математики Жученко Є. з Камінь-Каширського педагогічного училища, яка до цього працювала в Камінь-Каширській неповно-середній школі, просила надати їй програми та підручники аби убезпечити себе від помилок у викладанні [9, арк. 3].

В 1946 р. відновив свою роботу і Луцький державний учительський інститут. Окрім того в області станом на 1 листопада 1947 р. працювало 6 середніх спеціальних навчальних закладів в яких разом навчалося 17128 слухачів та студентів [26, с. 118].

Окрім того, загальний дефіцит кадрів, який був притаманний всій системі освіти після війни, відчувався не лише серед педагогічних працівників. Так, через відсутність секретаря з навчальної частини у Володимир-Волинському училищі завуч був перевантажений технічною роботою. Весь облік успішності, громадсько-політичної роботи та навчальну звітність він готував сам [15, арк. 14]. Тож і без того перевантажені педагоги змушені були виконувати зайву не передбачену посадою роботу. Окрім того уряд постійно контролював роботу на всіх ланках системи освіти. Вищі та місцеві органи вдали намагалися зміцнити керівні кадри задля покращення роботи системи та виховання нових місцевих освітянських кадрів. Тож з метою зміцнення керівного складу педагогічних училищ відповідно до наказу Міністра освіти УРСР від 26 травня 1949 р. № 622 передбачалося проведення атестації директорів та заступників директорів з навчальної частини. Атестацію директорів педучилищ проводили в Міністерстві освіти УРСР впродовж червня-серпня 1949 р., а заступників директорів в обласному відділі народної освіти з 15 червня по 15 липня [7, арк. 38].

Відсутність достатньої кількості педагогів викликала їх перевантаження в роботі. Навіть в 1950–1951 н. р. 150 вчителів початкових класів працювали у дві зміни. Понад 270 педагогів 5–10-х класів були перевантажені годинами, а окремі з них мали до 40 годин на тиждень [25, с. 282]. Подібною була ситуація і в педучилищах. Так, частина викладачів мали 30–36 год. тижневого навантаження, замість передбачених максимальних 24 год. [12, арк. 3]. В Камінь-Каширському педучилищі викладач фізкультури в 1952–1953 н. р. мав 30 год. тижневого навантаження і через це не мав часу якісно організувати спортивно-масові змагання [13, арк. 5].

Свідченням налагодження системи радянської освіти в області поряд з роботою шкіл став також початок роботи гуртків. Вже в четвертій чверті 1943–1944 н. р. в Луцьку працювало 33 гуртки: 9 – літературних, 12 – музично-співочих, 3 – драматичних, 4 – хореографічних та 5 математичних, якими вдалося охопити 884 учні [2, арк. 11]. Вже в наступному 1944–1945 н. р. в школах області діяла розгалужена мережа предметних, технічних та гуртків художньої самодіяльності якими було охоплено 26032 школярів, що становило понад 20% всіх учнів які навчалися в школах [3, арк. 38].

Невід'ємною складовою радянської освітньої системи була її ідеологічна основа яка виявлялася у формуванні колективізму на противагу індивідуальному. Втілювали в життя ідеологічні постулати на виховних годинах, лінійках, засіданнях численних гуртків та учнівських комітетах. В 1950–1951 н. р. вже при всіх середніх та семирічних школах області існували учнівські комітети, керівництво яких очолювали директори шкіл. Всі вони поділялися на комісії які відповідали за певне коло питання. В приклад завжди ставили школи з відмінною організацією таких комітетів. Серед таких, була Луцька середня школа №1 в якій добре спланували роботу всіх комісій. Так, комісія по організації шкільного дозвілля протягом навчального року провела понад 50 масових ранків та вечорів дитячої художньої самодіяльності та відвідали з учнями близько 100 кіносеансів [4, арк. 193-195]. Відчуття спільності, єдності та причетності до чогось особливого та необхідного було необхідною складовою формування нового типу «радянської людини» вірної партії та її вождю.

Тривала та виснажлива війна принесла в систему освіти нові тенденції пов'язані з питаннями захисту. Так, ще у воєнні роки, в 1942–1943 н. р., в усіх школах Радянського Союзу було введено військово-фізичну початкову та допризовну підготовку учнів. Ця програма діяла і в повоєнні

роки, до 1947 р. [19, с. 263] В усіх педагогічних училищах також здійснювалася військово-фізична підготовка слухачів. В учительському інституті з програми її вилучили в другому семестрі 1946–1947 н. р. [5, арк. 6]. В першу чергу така робота проводилася задля підготовки майбутніх вчителів до масової роботи з молоддю та зміцнення радянського патріотизму. Згідно з навчальною програмою навчання з цієї дисципліни в педучилищах проходило за окремими програмами для хлопців та дівчат. Для хлопців це стройова, тактична та вогнева підготовка, а для дівчат потрібно було вивчити зв'язок (телеграф та телефон). Проте, через відсутність спеціалістів з навчання зв'язку в педучилищах з цим були значні проблеми. До прикладу, в Камінь-Каширську викладач військово-фізичної підготовки Філіп'єв М. проводив заняття хлопців та дівчат разом за програмою для хлопців [9, арк. 9].

Згідно програми заняття з фізкультури проводилися на всіх курсах за розкладом, а військово-оборонна робота проводилася в позаурочний час у формі роботи оборонних гуртків. Для занять фізкультурою використовували спортзал та спортивний майданчик, а для військової підготовки в закладах діяли військові кабінети з наочністю, літературою та іншими засобами навчання. В Луцькому педучилищі багато занять з фізкультури за сприятливої погоди проводили на спортмайданчику оскільки спортивна зала була мала за розмірами, низька та недостатньо освітлена [6, арк. 13].

Впродовж 1946–1947 н. р. у Володимир-Волинському педагогічному училищі діяли такі гуртки: з підготовки до здачі норм на значок ГСО (готовий до санітарної оборони) – 160 слухачів, на значок ГПО (готовий до праці й оборони) – 220 слухачів та на значок Ворошиловський стрілець – 17 слухачів. Працював також гурток ППХО (протиповітряної хімічної оборони). Для військово-оборонної роботи було організовано військовий кабінет та фізкультурний зал. Такі ж гуртки працювали і в інших педагогічних училищах та були складовою частиною виховання педагогічних кадрів в дусі вірності державі та партії.

В межах військово-фізичної підготовки проводилися також гімнастичні виступи, змагання з легкої атлетики та волейболу, баскетболу та футболу. У Володимир-Волинському педучилищі в 1946–1947 н. р. було організовано дві чоловічі волейбольні команди та одну жіночу та проведено два масових походи на відстань 20 км. [15, арк. 12]

Загальна господарська розруха була значною перешкодою в налагодженні освітньої системи та розгортанні процесу радянізації регіону загалом. В повоєнні роки продовжувала діяти запроваджена ще в 1941 р. карткова система розподілу продовольчих та промислових товарів [1, с. 32]. Це в свою чергу ускладнювало і без того не простий побут освітян. Відчутними були проблеми в забезпеченні харчуванням студентів та слухачів педагогічних навчальних закладів. Вирішити цю проблему намагалися завдяки підсобним господарствам.

Для його створення у Володимир-Волинському педучилищі в 1945–1946 н. р. було виділено ділянку землі площею 9 га на відстані 6 км від училища. Більшу частину ділянки засіяли зерновими та городніми культурами, а решту довгорічними травами [14, арк. 3]. Також наступного року на балансі училища перебувало троє коней та автомашина Газ «АА» [15, арк. 10]. В Камінь-Каширському педучилищі для підсобного господарства в перший рік роботи райземвідділ виділив 20 га орної землі, з якої засіяли лише 0,5 га картоплею, а решту землі засіяли приватні особи. Так сталося через відсутність свого насіння, реманенту, тяглової сили та угноєння. Дирекція училища зверталася по допомогу до районних та обласних організацій, але позитивної відповіді не отримала [8, арк. 6]. В наступному році керівництво педучилищем зазначало, що підсобного господарства зовсім немає, бо не вдалося добитися ні реманенту, ні землі від приватних осіб [10, арк. 3].

Кращою була ситуація в Луцькому педучилищі де в 1948 р. підсобне господарство площею 13,5 га було засіяне пшеницею, житом, ячменем та вівсом. Забезпечене воно було і реманентом: три вози, один культиватор, плуг, снопов'язалка, одна пара борін, а також дві автомашини та пара коней. Для забезпечення коней училище мало також 4 га сінокосу [6, арк. 6]. Діяло підсобне господарство і в учительському інституті на якому було засіяно ячмінь, горох, овес, гречку, буряк, огірки, моркву, капусту та інше [5, арк. 20].

Одночасно з відновленням роботи освітніх закладів на Волині розпочалося активне залучення всіх учасників освітнього процесу до громадської роботи. В перші повоєнні роки однією з важливих суспільно-політичних подій стали вибори до Верховної Ради УРСР в 1947 р [1, с. 35]. Активну участь в проведенні виборчої кампанії приймали вчителі, викладачі слухачі педагогічних училищ та студенти учительського інституту, а також учні старших класів середніх шкіл. Основним їхнім завданням була робота агітаторами. Найбільш освічені, члени комсомольських організацій читали доповіді присвя-

чені виборам на рівні з викладачами педучилища, решта – організовували концерти, готували плакати та гасла. У Володимир-Волинську силами слухачів педучилища було організовано 7 таких концертів. Саме ж приміщення училища було виборчою дільницею, а головою дільниці – завуч педучилища. Успіхом в організації проведення виборів було визнано те, що на дільниці проголосувало 100 % виборців [15, арк. 13].

Проявити повагу та шану до нової Батьківщини, виконати обов'язок громадянина, вірного радянський державі, мало стати почесним завданням для кожного освітянина. Викладачі були головами виборчих комісій, головами та секретарями окружних комісій, завідуючими агітпунктами та простими агітаторами, які читали лекції на політичні теми, аби висвітлити передові досягнення комуністичної влади. Лише викладачами Луцького педучилища напередодні виборів до місцевих органів влади було прочитано 27 масових лекцій, а директор педучилища Курчегко А. та слухачка Мазур С. були обрані депутатами в міську раду трудящих [6, арк. 19]. Директор Камінь-Каширського педучилища Титаренко П. був головою районної комісії по виборах до місцевих рад депутатів трудящих, завуч педучилища Кіпа М. – головою окружної комісії по виборах до облради. Решта викладачів були членами комісій та агітаторами [11, арк. 10].

Висновки. Отже, повоєнні 1944–1953 рр. стали часом складних випробувань в процесі налагодження системи радянської освіти у Волинській області. Необхідність швидкого відновлення освітньої мережі зіштовхнулася з економічною розрухою та потребою у впровадженні ідеологічного контролю в області яка ще недавно була під німецькою окупацією, а до того впродовж міжвоєнного періоду в складі Польщі. Налагодженню повноцінного навчання перешкоджав кадровий дефіцит та відсутність належного фінансування. Разом з тим, радянська влада відновлюючи на Волині власну освітню систему чітко окреслювала її ідеологічні межі та формувала підґрунтя для звеличення майбутніх перемог.

Список літератури:

1. Баран В. Стан торгівлі, споживання та побут населення. *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953) : колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2021. С. 32–46.
2. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.) Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 1.
3. Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 5.
4. Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 9. Спр. 7.
5. Держархів Волинської обл. Ф. Р-376. Оп. 1. Спр. 14.
6. Держархів Волинської обл. Ф. Р-407. Оп. 1. Спр. 49.
7. Держархів Волинської обл. Ф. Р-407. Оп. 1. Спр. 115.
8. Держархів Волинської обл. Ф. Р-827. Оп. 1. Спр. 1.
9. Держархів Волинської обл. Ф. Р-827. Оп. 1. Спр. 2.
10. Держархів Волинської обл. Ф. Р-827. Оп. 1. Спр. 9.
11. Держархів Волинської обл. Ф. Р-827. Оп. 1. Спр. 17.
12. Держархів Волинської обл. Ф. Р-827. Оп. 1. Спр. 49.
13. Держархів Волинської обл. Ф. Р-827. Оп. 1. Спр. 133.
14. Держархів Волинської обл. Ф. Р-985. Оп. 1. Спр. 3.
15. Держархів Волинської обл. Ф. Р-985. Оп. 1. Спр. 6.
16. Мащенко Н. Шкільна освіта на Ровенщині в перші повоєнні роки. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,* 2014. Вип. 11–12. С. 91–96.
17. Патриляк І., Боровик М. Україна у роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2010. 541 с.
18. Романець Л. М. Проблема поповнення вчительськими кадрами шкіл України в повоєнні роки *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: історія.* 2006. Вип. 10. С. 162–164.
19. Рощін І. Г. Фізична підготовка учнівської молоді в школах України в ХХ сторіччі. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер.: Педагогічні науки,* 2015. Вип. 29. С. 259–269.
20. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал.*1997. № 2. С. 28–42.

21. Сосницька Л. Жодного учня – поза школою (виконання закону про загальнообов'язкове навчання у Волинській області в перше повоєнне десятиліття). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 27. Луцьк, 2022. С. 15–21.

22. Старжець В. Відновлення діяльності педагогічних училищ Західної України в післявоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія « Історичні науки».* Острог, 2021. Вип. 32. С. 11–16.

23. Старжець. В. Відновлення радянської системи шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни (1944–1953 рр.). Гілея: науковий вісник, 2017. Вип. 117. С. 48–52.

24. Стрільчук Л., Сосницька Л. Відновлення та розвиток радянської системи шкільної освіти на Волині в перше повоєнне десятиліття. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 26. Луцьк, 2022. С. 54–59.

25. Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських учителів у повоєнні роки (1944–1953)/ *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна моногафія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. С. 276–294.

26. Сушик І.В. Діяльність вищих та середніх спеціальних навчальних закладів Волині у повоєнний період. *Інтелігенція і влада.* 2011. Вип. 23. С. 116–125.

27. Сушик І. В. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40–50-х рр. ХХ ст. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія,* 2009. Вип. 15. С. 171–180.

28. Філіппов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. К. : Рад. шк., 1957. 151 с.

29. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: «Надстир'я», 1995. 175 с.

Shulga S.A. ESTABLISHMENT OF THE SOVIET EDUCATION SYSTEM IN THE WESTERN UKRAINIAN LANDS IN 1944–1953 (ON THE EXAMPLE OF THE VOLYN REGION)

Education is a crucial area in the life of society. To a large extent, it shapes the worldview of young people and influences their personal development. At the same time, education in the Soviet era was a powerful tool of ideological influence and propaganda. Education was used to promote the great socialist construction, the greatness of the party and the leader.

The article analyses the process of establishing the Soviet education system in the western Ukrainian lands in 1944-1953 on the example of the Volyn region. The period under study was one of the most difficult in the development of the public education system in Volyn, caused primarily by the difficulties of the post-war years, including large human losses and economic devastation. At the same time, in Volyn, this process was combined with the need not only to restore what was destroyed by the war, but also to finally establish Soviet power in the region. The author outlines one of the main features of the reconstruction process in the field of education – the staff shortage. Considerable attention is paid to the ideological component of the Soviet educational system and its peculiarities in Volyn, which was aimed at forming a 'Soviet person' on the basis of Marxist-Leninist communist ideology.

Emphasis is placed on the coverage of the social and political activities of all participants in the educational process of the post-war period in Volyn. Among them are participation in the elections to the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR, cultural and mass propaganda work. The participation of teachers in such events contributed to the establishment of the authority of the party and the new Soviet government among the local population.

The author emphasises the significant role in the process of establishing the idea of collectivism among the population of the region through the creation and operation of subsidiary farms in educational institutions. The article also examines the peculiarities and role of military and physical training among students. The author proves the decisive role of the circle system of work, which, despite the value outlined by the authorities, was not materially supported.

Key words: *Soviet education system, school education, Soviet power, Volyn, postwar period, teachers, pedagogical schools, reconstruction, ideology.*

УДК 94(476)”1991/1995”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.36

Валіон О.П.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (1991–1995 РР.)

У статті проаналізовано соціальну політику у Республіці Білорусь в умовах переходу до ринкової економіки першої половини 1990-х рр. Основну увагу сконцентровано на розкритті проблем у соціальній сфері, пов’язаних із розгортанням економічної кризи та погіршенням життя білорусів. Серед них виділимо наступні – спад виробництва, зменшення випуску продукції, низька оплата праці, скорочення зайнятості на підприємствах і виробництвах, ріст цін на промислові товари й продукти харчування, комунально-побутові послуги, нестача продукції на споживчому ринку, зростання безробіття, низький рівень грошових доходів і витрат громадян, зменшення тривалості життя і чисельності населення, скорочення будівництва і введення житла. Висвітлено соціальну політику уряду республіки, спрямовану на пом’якшення трансформаційних процесів, надання соціального захисту і гарантій для населення, зокрема, збільшення зарплат, пенсій, стипендій, компенсацій у зв’язку із зростанням цін, сприяння зайнятості громадян тощо. Зазначено, що ці заходи виявилися малоефективними через руйнування економіки, адже домогтися зростання рівня життя населення упродовж 1991–1995 рр. не вдалося. Наголошено на ліберальному характері ринкових реформ у Білорусі в досліджуваний час, а також їх суперечливості та неоднозначності. З приходом до влади у 1994 р. Олександра Лукашенка соціальні принципи в основі державної політики збереглися. Обрана модель соціально орієнтованої ринкової економіки передбачала широкомасштабне державне втручання в соціально-економічну галузь. Перехід до ринкових відносин відбувався поступово у поєднанні із соціалістичними методами господарювання. У підходах до реалізації соціальної політики здебільшого домінував патерналістський підхід. Вважаємо, що становище у соціальній сфері було індикатором складних перехідних процесів, у яких перебувала Республіка Білорусь упродовж першої половини 1990-х рр.

Ключові слова: *Республіка Білорусь, соціальна політика, економічна криза, перехідні процеси, ринкова економіка, соціальний захист.*

Постановка проблеми. Соціальна політика для будь якої держави є однією із пріоритетних сфер, адже спрямована на підвищення суспільного добробуту, покращення якості і рівня життя, забезпечення зайнятості, розвиток людського потенціалу, соціальний захист, задоволення матеріальних і духовних потреб людей. Ці питання впродовж багатьох років перебувають на порядку денному для Республіки Білорусь, яка накопичила власний досвід реалізації соціальної політики в умовах переходу і формування ринкової економіки. Соціально-економічні трансформаційні процеси у Білорусі відрізняються від загальноприйнятих моделей посткомуністичних змін за своїми цілями, характером і результатами, що актуалізує зазначену проблематику.

У підходах до проведення соціальної політики науковці виділяють дві моделі – ліберальну і патерналістську. Ліберальна модель передбачає надання соціальної допомоги і підтримку тим вразливим верствам населення, що її потребують, тоді як решту громадян самостійно вирішують свої соціальні проблеми. Відтак, формується відповідальність кожної людини за результат праці, а роль державних структур є незначною. У патерналістській моделі соціальної політики присутня відповідальність держави за все, що відбувається у галузях соціальної сфери, знижуючи відповідальність і причетність громадян за кінцеві результати, у тому числі за стан економіки країни, що є основною ланкою при виборі соціальної політики. Надається адресна соціальна підтримка для окремих верств населення та осіб (пенсіонерів, інвалідів, тимчасово безробітних), яким важко чи неможливо вписатися у механізм ринкових відносин [1, с. 95–96].

Науковець із Білорусі І. Мандрик, аналізуючи соціальну політику у республіці, зокрема, впродовж 1991–2010 рр., зазначає, що в цілому вона була близькою до патерналістського типу. Однак, саме у 1991–1995 рр. в керівництва країни було прагнення наблизити соціальну політику до лібе-

ральної моделі [1, с. 96]. У той час реалізація соціальної політики відбувалася в умовах переходу від адміністративно-планової економіки до ринкової.

У цілому соціально-економічні трансформаційні процеси у Республіці Білорусь після розпаду СРСР варто поділити на кілька етапів. У цій статті розглянемо соціальну складову на початковому етапі реформування у Білорусі впродовж 1991–1995 рр., з'ясуємо труднощі і проблеми, з якими стикнулася держава і суспільство у перші роки незалежності.

Можемо погодитися із білоруською дослідницею Антоніною Моровою, яка зазначає, що соціальна політика держави має не лише пом'якшувати негативні соціальні явища, а й допомагати населенню адаптуватися до нових умов, сприяти збереженню соціальної підтримки реформ, реалізовувати позитивні зрушення в економіці, забезпечувати соціальну орієнтованість розвитку. Її результативність здебільшого визначає успіх соціально-економічних перетворень [2, с. 64]. У цьому контексті соціальна політика тісно пов'язана з розвитком економіки, від ефективності якої залежить вирішення соціальних питань.

Історіографічна база дослідження доволі різнорідна. До неї включимо загальні розвідки, присвячені трансформаційним процесам на пострадянському просторі, які стали цінними здебільшого в теоретичному осмисленні проблеми. Зокрема, виокремимо праці українських науковців: "Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору" [3] та "Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі" [4], у яких проаналізовано теоретичні аспекти та особливості трансформаційних процесів в окремих нових незалежних державах колишнього СРСР. Ще однією групою праць, що прислужилась для написання статті, є розвідки зарубіжних дослідників, переважно білоруських, які розкривають соціально-економічні перетворення у Білорусі після здобуття незалежності. Серед них виділимо роботи Злотникова Л., Злотникової Н. [5], Шевцова Ю. [6], Усоського В. [7], Мандрика І. [8], Добринського Р., Адарова А., Борнукової К. та ін. [9], Жилінського П. [10], Шимова В. [11], Струка М., Хомича В. [12], Papko A., Kozarzewski P. [13], Янчука В. [14] тощо. Врешті, значний інтерес становили праці, присвячені аналізу соціальної політики у Білорусі після розпаду СРСР, де фрагментарно окреслено соціальні перетворення у республіці в першій половині 1990-х рр. [1–2, 15–18]. На окрему увагу заслуговують узагальнюючі дослідження з історії Білорусі [19–21]. Джерельну основу роботи становили нормативно-правові документи Республіки Білорусь, статистичні відомості соціально-економічних показників та матеріали Національного архіву Республіки Білорусь.

Мета статті полягає в аналізі соціальної політики у Білорусі впродовж 1991–1995 рр. у контексті переходу до ринкової економіки, висвітленні особливостей соціально-економічних трансформаційних процесів у республіці в досліджуваний час.

Виклад основного матеріалу. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, БРСР була однією із найуспішніших держав за соціально-економічними показниками включно до 1990 р., коли в інших республіках почали наростати кризові явища. З огляду на це, економічна модернізація М. Горбачова досить стримано сприймалася у республіці. На думку білоруського історика Валерія Карбалєвіча, на відміну від інших комуністичних країн, суспільство у Білорусі не дозріло для реформ. Тому демократизація і реформування почалися тут не природно, не органічно, на власній основі, а були привнесені ззовні, з Москви. Відбувся імпорт реформ [22]. Водночас, необхідно зауважити, що стартові можливості білоруської економіки і соціальної сфери у перехідних процесах 1985–1990 рр. були кращими, ніж у багатьох інших республіках СРСР.

Білоруський проєкт переходу до ринкової економіки формувався у руслі загальносоюзних програм [10, с. 40]. У жовтні 1990 р. була прийнята програма "Про перехід БРСР до ринкової економіки", яку підготував уряд республіки, очолюваний В'ячеславом Кебічем. Реформи передбачали наступні напрямки: стабілізацію економіки (стримування інфляції шляхом скорочення державних витрат; капітальне будівництво; приватизацію квартир, дач, гаражів; придбання громадянами акцій, облігацій та ін.); роздержавлення, приватизацію, демонополізацію власності на засоби виробництва; розвиток підприємництва і конкуренції; створення системи державного регулювання економіки (відмова від директивного планування, регулювання за допомогою законів, фінансової, податкової політики Національного банку Білорусі, механізму ціноутворення, системи оплати праці); створення ринкової інфраструктури (бірж, банків, ринку засобів виробництва, робочої сили та ін.); соціальний захист населення в умовах ринкової економіки (введення мінімаль-

ної оплати праці, індексації доходів, перекваліфікації, допомоги із безробіття, малозабезпеченим і багатодітним сім'ям, пенсіонерам); подолання наслідків чорнобильської катастрофи в умовах переходу до ринку (реабілітацію людей і територій, які постраждали, будівництво житла, пільги та виплати за рахунок держави і гуманітарної допомоги) [20, с. 276]. Програма була спрямована на масштабну перебудову господарської системи Білорусі та швидкі ринкові перетворення. Соціальні аспекти програми передбачали полегшення перехідних процесів для населення, надання соціальної підтримки вразливим групам суспільства.

Для її реалізації поступово формувалася необхідна законодавчо-правова база. Проголошення незалежності Республіки Білорусь 25 серпня 1991 р. дозволило перейти до нових принципів економічного управління та формування національної соціально-економічної системи.

Зазначимо, що ринкові реформи початку 1990-х рр. у Республіці Білорусь були неоднозначними. З одного боку, ринкові трансформації відбувалися у багатьох країнах Східної Європи та Росії, що спонукало до їх проведення і в Білорусі. Також на реалізації ринкових реформ у республіці наполягали міжнародні фінансові організації, зокрема, МФВ, Світовий банк, Європейський банк розвитку. Умовою отримання фінансової допомоги, кредитів Заходу була лібералізація економіки. З іншого боку, через складні зовнішні умови, пов'язані із розпадом Радянського Союзу та руйнуванням господарських відносин, а також у зв'язку із внутрішніми обставинами, зумовленими проблемами перехідного періоду, та антиреформаторськими настроями з боку білоруської номенклатури відбувався відхід від ринкових перетворень. Вони проводилися непослідовно і суперечливо. Як зазначають білоруські дослідники Л. Злотников і Н. Злотникова, заходи, передбачені програмою переходу до ринкової економіки, не виконувалися [5, с. 8].

Особливістю трансформаційних процесів у Республіці Білорусь з 1991 до 1995 рр. було те, що вони відбувалися на фоні глибокої економічної кризи, яку супроводжувало постійне скорочення обсягів виробництва, зниження рівня життя населення і посилення диференціації його доходів, зростання інфляції та безробіття. Причини соціально-економічної кризи полягали у розпаді СРСР, руйнуванні системи державного планування і регулювання економіки, розриві виробничо-економічних зв'язків, що склалися у рамках єдиного народногосподарського комплексу [11, с. 60]. Білорусь, яка раніше була союзною "виробничою фабрикою", постала перед необхідністю постачання комплектуючих для роботи промислових підприємств, сировини, що надходила з колишніх радянських республік, а також пошуком нових ринків збуту.

Білоруська політика 90-х років – це політика адаптації країни до кризи, яка не дозріла зсередини, а прийшла в неї ззовні [6, с. 205]. Керівництво держави прагнуло стабілізувати економічну ситуацію за допомогою монетарних методів, спрямованих на забезпечення цінової стабільності, сприяння економічному зростанню, приватизацію, контроль за безробіттям. Уряд розглядав лібералізацію господарського життя, фінансову стабільність економіки і створення умов для розвитку підприємництва і конкуренції пріоритетними напрямками економічної політики на найближчі два-три роки [23, арк. 19]. Однак в умовах розгортання економічної кризи "перенесення" ринкових реформ на білоруський ґрунт призводило до подвійного тиску на економіку та соціальну сферу.

З 1991 р. відбувся різкий спад виробництва, особливо у тих галузях, які працювали на сировині, що завозилася ззовні. Якщо раніше у республіці спостерігалося зростання випуску продукції, то у роки кризи мало місце постійне її зниження. Так, у 1990 р. підприємства машинобудування випускали 15,5 тис. металоріжучих станків, то у 1995 р. – 4,7 тис. відповідно, автобусів – 999 і 62, вантажних автомобілів – 42,0 і 12,9 тис., тракторів – 100,7 і 26,5 тис., кормозбиральних комбайнів – 9,5 і 1,1, екскаваторів – 149 і 60 одиниць, бульдозерів – 226 і 11. Упродовж першої половини 1990-х рр. зменшилася кількість робітників у промисловості з 1273 до 955 тис. осіб [19, с. 597–598].

Схожі процеси спостерігалися у сільському господарстві: спад виробництва, зниження випуску сільськогосподарської продукції, низька оплата праці, відсутність необхідних технічних засобів і мінеральних добрив, скорочення зайнятості у колгоспах і радгоспах. Зокрема, якщо у 1990 р. в сільськогосподарському виробництві колгоспів середньорічна кількість зайнятих становила 602 тис. осіб, то у 1995 р. – 499 тис., відповідно у радгоспах – 313 і 182 тис. Знизився випуск основних продуктів харчування. Якщо у 1995 р. м'яса було вироблено 380,3 тис. т, то у 1990 р. – 889,1 тис. т, ковбасних виробів відповідно – 139,2 і 216,6, вершкового масла – 65,0 і 159, 1, олії – 6,7 і 26,4, цукру-піску – 140,1 і 347,1, кондитерських виробів – 71,2 і 173,4 тис. т. [19, с. 597, 599]. У цих умовах не вистачало продукції для внутрішнього

споживання населенням країни, з'явилися дефіцитні товари.

Для врегулювання соціально-економічної ситуації, що склалася в умовах розбалансованості економіки та розриву господарських зв'язків, уряд приймав необхідні рішення. Так, у Постанові Ради Міністрів Білоруської РСР від 30 квітня 1991 р. № 170 "Про невідкладні заходи із стабілізації економіки агропромислового комплексу республіки" зазначалося про необхідність щомісяця відшкодовувати з республіканського бюджету колгоспам, радгоспам витрати на виплату компенсацій у зв'язку із підвищенням роздрібних цін (з розрахунку 60 рублів на місяць на працівника); активізувати перехід колгоспів, радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на принципи акціонерної діяльності… вжити заходів щодо збільшення частки натуральної оплати всім працівникам, котрі беруть участь у сільськогосподарському виробництві, як найважливішого стимулюючого фактору в умовах підвищення цін та спаду у виробництві продуктів харчування [24].

Перехід до нових економічних відносин, що передбачав реформування і реструктуризацію економіки в цілому, впливав на створення і функціонування ринку робочої сили. Якщо в роки централізованої економіки ринок праці характеризувався стабільними зайнятістю і заробітною платою, розмір якої не міг бути суттєво диференційованим [25, с. 162–163], то на початку 90-х рр. спостерігалося зниження середньорічної кількості зайнятого населення [21, с. 9], а також мобільність робочої сили між секторами економіки, зокрема, скоротилася кількість робітників у державному секторі і збільшилася на підприємствах інших форм власності [25, с. 162–163]. Так, загалом середньорічна кількість зайнятих в економіці у 1990 р. становила 5150,8 тис. осіб, то у 1995 р. – 4409,6 тис. осіб. Тоді як на підприємствах недержавних форм власності у 1990 р. працювало 1344,9 тис. осіб, то у 1995 р. – 1772,7 тис. осіб [26, с. 8–9].

Порушення економічних зв'язків, спад виробництва, конверсія, ускладнення фінансового становища підприємств, скорочення адміністративного апарату, кількості військовослужбовців, стали причиною появи і зростання безробіття. Згідно із статистичним розрахунком, за дев'ять місяців 1992 р. фактично вивільнено 59,4 тис. осіб із різних галузей народного господарства, у тому числі з підприємств, установ і організацій промисловості – 17,4 тис., будівництва – 10 тис., торгівлі, громадського харчування і матеріально-технічного постачання – 7,6 тис., науки і наукового обслуговування – 5,8 тис., інших галузей – 18,6 тис. осіб. Якщо на початок 1992 року у державній службі зайнятості населення перебувало на обліку як безробітні 2 тис. осіб, то на 1 листопада 1992 року вже – 17,8 тис. осіб. З них отримували допомогу із безробіття 15 тис. осіб. Усього за дев'ять місяців 1992 р. у службу зайнятості населення у пошуках роботи звернулось 161,3 тис. осіб, потреба у робітниках для заміщення вільних робочих місць (вакантних посад) скоротилася майже втричі [27, арк. 3].

Зазначимо, що для вирішення питань зайнятості населення уряд здійснював роботу із удосконалення трудового законодавства. Зокрема, правові, економічні, соціальні та організаційні засади щодо зайнятості громадян Республіки Білорусь в умовах багатоукладної ринкової економіки регулювалися Законом Республіки Білорусь від 30 травня 1991 р. № 828-XII "Про зайнятість населення Республіки Білорусь". Документ окреслював сутність поняття зайнятість як не заборонену законом діяльність громадян, яка, зазвичай, приносить їм заробіток (дохід). При цьому безробітними вважалися працездатні громадяни в працездатному віці (жінки до 55 років, чоловіки віком до 60 років), які постійно проживають у Республіці Білорусь, та не мають роботи і не займаються підприємницькою діяльністю, не навчаються у денних навчальних закладах або не проходять військової служби та зареєстровані у державній службі зайнятості [28].

Безробіття як соціальна проблема, була масштабною у Білорусі на початку 90-х рр. Так, якщо у 1991 р. кількість безробітних, зареєстрованих державними службами зайнятості складала 23 тис. осіб, а у 1992 р. – 24 тис., то у 1993 р. зросла до 66,3 тис. осіб, у 1994 р. – 101,2, у 1995 р. – 131,0 тис. осіб [26, с. 8–9]. Ринкові реформи неминуче вели до скорочення зайнятості на підприємствах, виробництвах. Кошти, спрямовані на перекваліфікацію трудового персоналу, надання компенсацій людям, які втратили роботу, зокрема, та на боротьбу із безробіттям, загалом, були недостатніми. Так, у 1995 р. близько 50% безробітних республіки грошову допомогу не отримували [1, с. 97].

Серед інших проблем, що спостерігалися у сфері соціально-трудових відносин республіки, вкажемо на складну ситуацію із працевлаштуванням молодих спеціалістів і робітників (за 9 місяців 1992 року звернулося у службу зайнятості із питань працевлаштування понад 3,5 тис. випускників профтехучилищ, 2 тис. випускників технікумів,

1,9 тис. випускників вищих учбових закладів республіки, із яких близько 3 тис. зареєстровано як безробітні), а також зростанням кількості осіб, які прибули у Білорусь, рятуючись від переслідувань (за ознаками раси, віросповідання, етнічного походження чи за політичні переконання), та через внутрішні конфлікти (на 1992 рік у республіці нараховувалося понад 2 тис. біженців) [27, арк. 3]. Усі вони потребували допомоги від держави.

В умовах розвитку ринкових відносин до "старих" невирішених проблем (низький рівень кваліфікації і заробітної плати, висока зайнятість на важких роботах) додалося чимало нових, зокрема, пов'язаних із зайнятістю жінок. У 1991 р. їх частка у загальній кількості безробітних становила 80% [19, с. 600]. У республіці на той час жінки становили 53,1% населення, понад 52% з них були залучені у народному господарстві. Проте із 10 безробітних, яких реєструвала Республіканська служба зайнятості, як правило, було 8 жінок у віці від 30 до 40 років із трудовим стажем від 10 до 15 років. Тобто, зростало безробіття, яке дедалі частіше набувало "жіночого обличчя". У республіці утворилося дві групи безробітних серед жінок: молоді спеціалісти, які закінчили технікуми і вузи, від них відмовилися підприємства, і жінки-спеціалісти (інженери-механіки, програмісти, технологи, хіміки), котрих звільняли першими з підприємств [29, арк. 106]. Причиною було те, що через структурну перебудову економіки знижувався попит на робочу силу, відбувалося вивільнення і перерозподіл робітників. У першу чергу на звільнення потрапляли жінки, які мали дітей, адже через їх хвороби вони часто були відсутні на роботі. Державний комітет із праці і соціального захисту намагався допомагати жінкам у професійній перепідготовці, працевлаштуванні, насамперед, звільненим самотнім і багатодітним матерям.

У складних перехідних процесах початку 1990-х рр. важливе значення мало питання розмірів заробітної плати, від чого залежала мотивація до праці як джерело добробуту людей. З прийняттям Закону "Про підприємства у Республіці Білорусь", Закону "Про мінімальну заробітну плату", низки рішень Уряду із Концепції реформи оплати праці у народному господарстві Республіки Білорусь, збільшенню заробітної плати працівників освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури і інших установ та організацій, що фінансуються із бюджету, спостерігалася тенденція до підвищення стимулюючої функції заробітної плати. Водночас у 1992 р. поглибилося відставання рівня заробітної плати в організаціях невиробничої сфери порівняно із госпрозрахунковими галузями. Так, у січні–вересні 1992 р. рівень заробітної плати у народній освіті становив 65% від рівня середньої заробітної плати у промисловості; охороні здоров'я, фізичної культури і соціальному забезпеченні – 65,2%, науці й науковому обслуговуванні – 69,9%, апараті органів державного управління – 94% [27, арк. 5].

Найнижчою у системі народного господарства була заробітна плата робітників охорони здоров'я і невизначалася тенденція до її збільшення, що викликало стурбованість з боку Міністерства охорони здоров'я [29, арк. 81]. Зокрема, середньомісячна заробітна плата за квітень 1992 р. становила в цілому у народному господарстві – 2445 рублів, у промисловості – 3030 рублів, у будівництві – 3125 рублів, у робітників кредитно-банківських організацій – 3738 рублів. Середньомісячна заробітна плата робітників галузі охорони здоров'я складала лише 1952 рубля чи 64,4% від її рівня у промисловості, 62,5% у будівництві, 52,5% у кредитно-банківських організаціях, 90,7% у народній освіті, 86% від середньомісячної заробітної плати робітників мистецтва [29, арк. 81]. Отже, робітники системи охорони здоров'я виявилися найменш захищеними в умовах переходу до ринкової економіки, їх заробітна плата була нижчою від прожиткового мінімуму.

Зазначимо, що розміри мінімальної заробітної плати розроблялися і утверджувалися на основі мінімальних споживчих бюджетів для різних соціально-демографічних груп населення. Так, на 1 січня 1992 р. вона становила 350 рублів у місяць, на 1 березня – 550 і 1 травня – 1000 рублів. З 1 листопада 1992 р. мінімальна заробітна плата була встановлена у розмірі 2000 рублів у місяць. Розміри мінімальних стипендій студентів вищих навчальних закладів зросли з 60 рублів станом на 1.01.91 р. до 1600 рублів на 1.11.92 р., середніх спеціальних і професійних навчальних закладів – відповідно з 50 до 1400 рублів і з 40 до 1000 рублів. Розмір допомоги із догляду за дитиною до трьох років зріс за вказаний час із 70 до 2400 рублів у місяць, від 3 до 6 років – з 35 до 1000, допомога на дітей у віці від 6 до 13 років зросла з 40 до 1200 і з 13 до 16 років – з 40 до 1400 рублів у місяць. Одноразова допомога сім'ям при народженні дитини з листопада 1992 р. становила 6000 рублів проти 210 рублів на початок 1991 р. Мінімальна пенсія за віком встановлена у розмірі мінімальної заробітної плати, а соціальна пенсія – у половинному її розмірі. Особлива увага приділялась громадянам, які не працювали, за

станом здоров'я, рівнем доходу та іншим причинам, потребували особливого ставлення. Уряд республіки прийняв рішення про щомісячні компенсаційні виплати пенсіонерам, які не працюють, з липня 1992 р. – 300 рублів і з листопада 500 рублів щомісячно [27, арк. 7–8].

У реалізації соціальної політики керівництво Республіки Білорусь приймало заходи із підвищення соціальних параметрів для населення, Так, згідно Постанови Ради Міністрів Республіки Білорусь від 24 вересня 1993 р. № 640 "Про встановлення нового розміру мінімальної заробітної плати та окремих соціальних виплат" було передбачено ввести з 1 жовтня 1993 р. мінімальну заробітну плату у розмірі 15000 рублів на місяць, а також здійснити перерахунок пенсій, виходячи з нового розміру мінімальної заробітної плати. У документі зазначалося про підвищення допомоги із безробіття та стипендії безробітним, які проходять професійну підготовку, та підвищують кваліфікацію за спрямуванням державної служби зайнятості. Серед інших соціальних заходів було звільнення з 1 жовтня 1993 р. від платежів за комунальні послуги (водопровід, каналізація, газ, опалення, гаряче водопостачання, електроенергія) сім'ям (самотнім громадянам), які належать до малозабезпечених груп населення та ін. [30].

Доволі часте підвищення державою номінальної заробітної плати завжди відставало від зростання цін на промислові товари і продукти харчування, комунально-побутові послуги. Причини зростання заробітної плати у Білорусі пояснювалися не підвищенням продуктивності праці на основі технологічних процесів, а переважно стрімким зростанням цін на харчові і промислові товари, що спонукало корегувати оплату праці. Якщо у 1990 р. середньомісячна нарахована заробітна плата робітників складала 269 тис. р., то у 1995 р. – 755 тис. р. Найвища нарахована заробітна плата була у Мінську: у 1985 р. вона перевищувала середньореспубліканський рівень на 11%, у 1990 р. – на 14%, у 1995 р. – на 33%. Найнижчою – у Брестській та Гродненській областях [19, с. 601–602].

До 1994 року заробітна плата у Білорусі зросла у понад 2 рази, але роздрібні ціни на товари народного споживання і платні послуги населенню збільшилися майже у 10–15 разів [31, с. 79]. У 1995 р. номінальна заробітна плата збільшилася у 6,3 рази, а ціни на товари і послуги – у 8,1 рази [1, с. 97]. Звичайними явищами для багатьох підприємств була затримка заробітної плати.

Керівництво республіки приймало рішення про надання соціальної підтримки населенню через зростання цін. Зокрема, згідно Постанови Ради Міністрів Білоруської РСР від 6 квітня 1991 р. "Про додаткові заходи щодо соціального захисту населення Білоруської РСР у зв'язку із підвищенням роздрібних цін" було передбачено збереження без зміни тарифів на основні види житлово-комунальних послуг. Знято п'ятивідсотковий податок з продажу основних продуктів харчування, товарів дитячого асортименту, оплати послуг з експлуатації житла та гуртожитків, утримання дітей у дошкільних закладах. Матерям, які працюють, та мають не менше річного стажу роботи, передбачено виплату щомісячної допомоги із догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку у розмірі 110 рублів, а матерям з меншим стажем роботи – 80 рублів. У зв'язку із подорожчанням товарів дитячого асортименту сім'ям, які мають неповнолітніх дітей, виплачуються компенсації без обмеження мінімальної заробітної плати чотириразовим її розміром. У республіці вперше ухвалено Закон про індексацію доходів населення та розпочато його виконання [32].

Крім того, необхідно було прийняти заходи із пом'якшення соціальних наслідків через політику лібералізації цін, що проводилася на початку 1990-х рр. [27, арк. 2]. Зазначимо, що у Республіці Білорусь відбулося поступове звільнення цін від державного регулювання та перехід до ринкового ціноутворення, коли ціни визначалися попитом та пропозицією. Однак у білоруських реаліях реформування – лібералізація цін генерувала високі темпи інфляції. Так, звільнення цін стало причиною гіперінфляції у 1993 р. У 1992 р. інфляція складала 27% на місяць, а в 1993 р. – 32%. Загалом упродовж 1991–1995 рр. вона зросла у 43,9 тис. разів.

З метою підтримки життєвого рівня населення особливо малозабезпечених верств в умовах подальшої лібералізації цін Постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь від 6 липня 1992 р. "Про соціальну підтримку окремих категорій громадян в умовах лібералізації цін, що триває" було передбачено низку матеріальних компенсацій, як-от, одноразову допомогу сім'ям при народженні дитини у розмірі трьох мінімальних заробітних плат, щомісячну допомогу сім'ям на дітей віком від 3 до 16 років, одноразову виплату кожному пенсіонеру, який не працює, 300 рублів за рахунок коштів бюджету, відшкодовувати з нового навчального року іногороднім студентам вищих, учням середніх спеціальних навчальних закладів

та професійно-технічних училищ за неможливості поселення їх у гуртожитках видатки за оренду житла у розмірі 25% мінімальної місячної заробітної плати, підвищити ставки заробітної плати та посадових окладів керівників, викладачів, професорсько-викладацького складу навчальних закладів, керівників, вчителів, вихователів шкіл усіх типів, інтернатів та дитячих дошкільних закладів до 1,5, запровадити диференційовані коефіцієнти підвищення з 1 вересня 1992 р. ставок та окладів лікарів усіх спеціальностей, провізорів, наукових співробітників, керівників медичних, аптечних до науково-дослідних установ до 1,5 інших працівників – до 1.3 [33].

Бачимо, що білоруське керівництво реагувало на виклики, які відбувалися в економіці і соціальній сфері. Велику частину бюджетних коштів і коштів підприємств виділяли на соціальну підтримку населення. Зокрема, піднімали мінімальну заробітну плату, здійснювали індексацію доходів населення, проводили заходи із соціального захисту населення [34, арк. 119]. Проте через значне зростання цін на товари широкого вжитку та оплату житлово-комунальних платежів цих коштів було недостатньо.

Заходи, що здійснювалися, не дозволили призупинити і переламати тенденцію до зниження рівня життя громадян. Реальні грошові доходи громадян у 1995 р. відносно 1990 р. становили 64%. Зокрема, якщо у 1990 р. грошові доходи населення республіки складали 24 млрд руб., то у 1994 р. – 12868 млрд руб. Показовим було зменшення грошових витрат і заощаджень населення. У 1990 р. вони становили 25 млрд руб., тоді як у 1994 р. – 12271 млрд руб. [26, с. 10–11].

У трансформаційних процесах початку 1990-х рр. Білорусь стикнулася із стрімким зростанням бідності. Спад ВВП і висока інфляція призвели до того, що частка населення з доходами нижче офіційної риси бідності збільшилася з 1% у 1987–1988 рр. до 22% у 1993–1995 роках [16, с. 3], а частка громадян із сукупними доходами на рівні та нижче мінімального споживчого бюджету – з 5% до 80% [14, с. 8]. Відбувався також значний розрив у доходах громадян.

Низький рівень реальних грошових доходів та низька купівельна спроможність громадян призводили до зменшення продажу населенню промислових товарів і продуктів харчування, зокрема, молока, хліба, картоплі, городини. Водночас низький рівень заробітної плати основних категорій працівників призвів до того, що свої гроші вони витрачали переважно на придбання продуктів харчування. У 1990 і 1991 рр. їх частка у роздрібному товарообігу складала 45%, а у 1995 р. цей показник становив 62,7%. У роздрібному товарообігу промислових виробів і харчових продуктів найбільша частка у 1995 р. була: на м'ясо і м'ясопродукти – 14,1%, алкогольні напої – 10,7, хліб і хлібобулочні вироби – 5,0, кондитерські вироби – 3,3, молоко і молочні продукти – 4,7% [19, с. 603].

Структурна перебудова економіки, кризові явища у соціально-економічній сфері республіки на початку 1990-х рр., негативно впливали на тривалість життя і динаміку чисельності населення. Зокрема, спостерігалося зменшення тривалості життя білорусів з 71,1 року у 1990 р. до 69,0 у 1994 р., а також зростання смертності: у розрахунку на 1 тис. населення у 1990 р. померло 10,7 людини, тоді як у 1995 р. – 13,0. З 1993 р. у Білорусі почався процес депопуляції населення [12, с. 51], коли кількість населення зменшилася на 11,3 тис. осіб [19, с. 606]. Відтак, знижувався рівень народжуваності, який не забезпечував процесу відтворення населення; зростала смертність, що не дозволяла збільшити очікувану тривалість життя; інститут білоруської сім'ї знаходився у критичній ситуації; збільшився потік емігрантів у далеке зарубіжжя і потік біженців та іммігрантів у Білорусь із інших пострадянських держав [35, с. 131]. Демографічні питання і нині є одними із пріоритетних для республіки.

Скрутна економічна ситуація початку 1990-х рр. у Білорусі вплинула на забезпечення населення житлом. Зокрема, відбулося суттєве скорочення будівництва і введення житла. Так, у 1995 р. (відносно 1990 р.) побудовано лише 37% житлової площі. Якщо у 1990 р. показник введення житла становив 5282 тис. кв. м, то у 1995 р. – 1949 тис. кв. м. У 1990 р. отримали нові квартири чи поліпшили свої житлові умови 89 тис., то у 1995 р. – лише 32 тис. сімей [36, с. 532, 217].

Складність історичного моменту згадував Голова Верховної Ради Республіки Білорусь (1991–1994) Станіслав Шушкевич, зазначаючи про великі економічні проблеми, які вирішувати новими ринковими методами було надзвичайно важко, адже не було ні грошей, ні кредиту, ні довіри до влади [37]. Зазначимо, що погіршення життя білорусів в умовах глибокої соціально-економічної кризи та ринкових трансформацій, призвело до розчарування народу у реформах, що проводилися у країні.

Загалом руйнування старої соціально-економічної системи у Білорусі відбувалося повільніше, ніж у інших республіках. Як зауважують

деякі дослідники, "комплексний процес ринкового переходу в Білорусі так і не розпочався" [13, с. 11]. Прикладом слугують темпи і характер приватизації. До кінця 1993 р. було приватизовано лише кілька сотень дрібних і середніх підприємств (близько 3%), великі та прибуткові підприємства залишалися у держуправлінні. Створення приватних форм власності у соціальній сфері допускалося, проте перевага надавалась державній системі соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я, житлового і комунального господарства, сільського господарства, соціально-побутового обслуговування населення, що склалася у попередні роки [18, с. 9–10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, перехідні процеси у Республіці Білорусь в першій половині 1990-х рр. були складними і неоднозначними, супроводжувалися структурною економічною кризою та значними соціальними втратами. У 1990–1991 рр. не було створено достатніх передумов для формування ринкової економіки. Економічна криза ускладнила реформування, призвела до спаду промислового і сільськогосподарського виробництва, скорочення кількості зайнятих у колгоспах і радгоспах, на підприємствах. Відбувалося зниження рівня життя, стрімке зростання цін та збільшення безробіття, що у свою чергу, спричинило деградацію соціальної сфери.

Білоруське керівництво у реалізації соціальної політики зберегло систему соціального захисту і гарантій для населення. Урядові програми й ініціативи були спрямовані на збільшення зарплат, пенсій, стипендій, іншої соціальної допомоги, надання компенсацій людям у зв'язку із зростанням цін, сприяння зайнятості громадян тощо. Однак ці заходи виявилися малоефективними через руйнування економіки. Домогтися зростання рівня життя у Білорусі в першій половині 1990-х не вдалося.

З приходом до влади у 1994 р. Олександра Лукашенка соціальні принципи в основі державної політики збереглися. Обрана модель соціально орієнтованої ринкової економіки передбачала широкомасштабне державне втручання в соціально-економічну галузь. Перехід до ринкових відносин відбувався поступово у поєднанні із соціалістичними методами господарювання. У підходах до реалізації соціальної політики здебільшого домінував патерналістський підхід. Втім, ця проблематика становить дослідницький інтерес для подальших наукових розвідок.

Список літератури:

1. Мандрик И. В. Социальная политика в Республике Беларусь в контексте мирового опыта. *Вестник Полоцкого государственного университета.* Серия А, Гуманитарные науки: научно-теоретический журнал. 2014. № 9. С. 95–107.

2. Морова А. П. Модель социальной политики в Республике Беларусь: генезис и законодательное обеспечение. *Социология: научно-теоретический журнал* / Белорусский государственный университет. 2012. № 1. С. 64–76.

3. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України". Київ: ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", 2017. 288 с.

4. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України". Київ: ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", 2018. 208 с.

5. Злотников Л., Злотникова Н. Проблемы экономических реформ в Беларуси. Варшава: Научно-исследовательский фонд CASE, 1996. 43 с. URL: http://www.case-research.eu/files/?id_plik=1820.

6. Шевцов Ю. Объединенная нация. Феномен Беларуси / Ю. Шевцов Минск: Издательство "Европа", 2005. 256 с.

7. Усоский В. Н. Белорусская экономика: переходный этап. *Современная Европа.* 2007. № 1. С. 51–63. URL: http://www.sov-europe.ru/images/pdf/2007/1-2007/usoskiy1-2007.pdf.

8. Мандрик И. В. Переход к рыночной экономике в Республике Беларусь: проблемы формирования социально ориентированного государства (1991–2010 гг.) / И. В. Мандрик, В. В. Акуневич. *Ученые записки УО "ВГУ имени П. М. Машерова"*. 2011. Т. 12. С. 49–62.

9. Добрински Р., Адаров А., Борнукова К., Хавлик П., Хуня Г., Крук Д., Пиндюк О. (2016). Белорусская экономика: вызовы застопорившихся реформ. Аналитический доклад 413. Ноябрь. 173 с.

10. Жылінскі П. А. Ад плана да рынку: пачатак трансфармацыі беларускай эканомікі ў гады палітыкі перабудовы. *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.* Серыя гуманітарных навук. 2016. № 4. С. 38–45. URL: https://vestihum.belnauka.by/jour/article/view/339.

11. Национальная экономика Беларуси: учебник / под ред. В. Н. Шимова. 5-е изд., перераб. и доп. Минск: БГЭУ, 2018. 650 с.

12. Струк М., Хомич В. С. Постсоциалистическое развитие Беларуси в XXI веке: экономика, население, уровень жизни. *Український географічний журнал.* 2018. № 3. С. 44–56. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/ugj-2018-3-44-56.pdf.

13. Aliaksandr Papko, Piotr Kozarzewski The Evolution of Belarusian Public Sector: From Command Economy to State Capitalism? CASE Working Papers No. 12 (136). CASE – Center for Social and Economic Research 28 Apr 2020. Warsaw. 45 p. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/227672/1/1701155354.pdf.

14. Белорусская экономическая модель в классификации национальных моделей: проблемы формирования, социальная ориентация, основные признаки: монография / В.А. Янчук. Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2023. 133 с.

15. Соснов А. Государственная социальная политика: белорусский вариант. Белорусская экономика: от рынка к плану. Том 1, Минск, Исследовательский центр ИПМ, 2002. С. 1–21.

16. Чубрик А., Шиманович Г. Социальные последствия экономического кризиса Беларуси и направления изменений социальной политики. Исследовательский центр ИПМ. Минск, 2010. 24 с. URL: https://www.research.by/webroot/delivery/files/wp2010r01.pdf.

17. Шиманович Г. Социальная политика государства: эффективность, каналы влияния и перспективи развития. Исследовательский центр ИПМ. Минск, 2010. 25 с. URL: https://www.old.research.by/pdf/wp2010r08.pdf.

18. Мандрик И. В. Социальная политика Республики Беларусь в период 1991–2010 гг.: модель, этапы формирования, проблемы. *Ученые записки УО ВГУ им. П.М. Машерова.* Сборник научных трудов. 2012. Том 14. С. 5–21.

19. Гісторыя Беларусі. У 6 т. Т. 6. Беларусь у 1946–2009 гг. / Л. Лыч [і інш.]; рэд. калегія: М. Касцюк (гал. рэд.). Мінск: Современная школа, Экоперспектива, 2011. 728 с.

20. История Беларуси в контексте мировых цивилизаций: учебное пособие / В. И. Голубович [и др.]; под ред. Н. И. Полетаевой, Ю. Н. Бохана. 2-е изд., испр. Минск: Экоперспектива, 2016. 303 с.

21. Республика Беларусь – 25 лет созидания и свершений. В. 7 т. Т. 5. Минск; Беларуская навука, 2020. 739 с.

22. Карбалевич В. Путь Лукашенко к власти. *Россия и Белоруссия: общества и государства* (редактор-составитель Д.Е.Фурман). Москва: "Права человека". 1998. С. 226–258. URL: http://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-34.html

23. Национальный архив Республики Беларусь (далі – НАРБ). Ф. 31. Оп. 17. Спр. 163.

24. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 30 апреля 1991 г. №170 "О неотложных мерах по стабилизации экономики агропромышленного комплекса республики" URL: http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90640.htm.

25. Боброва А. Рынок труда в трансформирующейся экономике. *Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика.* В 2 кн. Кн. 2 / Под общ. ред. акад. В. Г. Гусакова; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. Минск: Беларуская навука, 2015. С. 162–178.

26. Основные социально-экономические характеристики Республики Беларусь. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. Минск. URL: https://www.belstat.gov.by/

27. НАРБ. Ф. 31. Оп. 17. Спр. 159.

28. Закон Республики Беларусь от 30 мая 1991 г. №828-XII "О занятости населения Республики Беларусь" URL: http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90545/index8.htm.

29. НАРБ. Ф. 31. Оп. 17. Спр. 45.

30. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 24 сентября 1993 г. №640 "Об установлении нового размера минимальной заработной платы и отдельных социальных выплат" URL: http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90545/index8.htm.

31. Мандрик И. В. История Беларуси: курс лекций для студентов факультета обучения иностранных граждан / И.В. Мандрик. Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2019. 116 с.

32. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 6 апреля 1991 г. №130 "О дополнительных мерах по социальной защите населения Белорусской ССР в связи с повышением розничных цен" URL: http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90691.htm/ .

33. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 6 июля 1992 г. №410 "О социальной поддержке отдельных категорий граждан в условиях продолжающейся либерализации цен" URL: http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor90/text90691.htm

34. НАРБ. Ф. 31. Оп. 17. Спр. 59.

35. Шахотько Л., Боброва А. Демографический потенциал и его развитие. *Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика.* В 2 кн. Кн. 2 / Под общ. ред. акад. В. Г. Гусакова; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. Минск: Беларуская навука, 2015. С. 131–162.

36. Статистический ежегодник Республики Беларусь. Минск, 2001. 606 с.

37. Станислав Шушкевич о том, что на самом деле было в Беловежской пуще. BBC NEWS Україна. 8 декабря 2016. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-38251226.

Valion O.P. SOCIAL POLICY IN THE REPUBLIC OF BELARUS IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO A MARKET ECONOMY (1991–1995)

The article analyzes social policy in the Republic of Belarus in the context of transition to a market economy in the first half of the 1990s. The main attention is focused on revealing the problems in the social sphere related to the unfolding economic crisis and the deterioration of the lives of Belarusians. Among them, we highlight the following: a decline in production, a decrease in output, low wages, a reduction in employment at enterprises and industries, a rise in prices for industrial goods and food, utilities, a shortage of products on the consumer market, rising unemployment, a low level of income and expenditure of citizens, a decrease in life expectancy and population size, a decrease in construction and housing construction. The social policy of the republic's government is highlighted, aimed at mitigating the transformation processes, providing social protection and guarantees for the population, in particular, increasing salaries, pensions, scholarships, compensation for price increases, promoting employment, etc. It is noted that these measures proved to be ineffective due to the destruction of the economy, as it was not possible to achieve an increase in living standards during 1991–1995. Emphasis is placed on the liberal nature of market reforms in Belarus at the time under study, as well as their contradictions and ambiguities. With the coming to power of Alexander Lukashenko in 1994, the social principles underlying state policy were preserved. The chosen model of a socially oriented market economy envisaged large-scale state intervention in the socio-economic sphere. The transition to market relations took place gradually in combination with socialist methods of management. The approaches to the implementation of social policy were mostly dominated by a paternalistic approach. We believe that the situation in the social sphere was an indicator of the complex transitional processes experienced by the Republic of Belarus throughout the first half of the 1990s.

Key words: *Republic of Belarus, social policy, economic crisis, transitional processes, market economy, social protection.*

UDC 327.5:327.56(73+477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.37

Cherkes I. V.
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

US MULTIVECTOR POLICY TOWARD UKRAINE, 2014–2022: SECURITY, ECONOMIC, AND ENERGY DIMENSIONS

The article explores the policy of the United States of America toward Ukraine during the period 2014–2022, which played a crucial role in shaping the foreign policy and security priorities of the Ukrainian state. The annexation of Crimea and the beginning of Russia's armed aggression created a new strategic environment that triggered the activation of multidimensional U.S. support. The study demonstrates that U.S. policy was systematic and included several key dimensions: security, financial-economic, political-diplomatic, and institutional. In the security domain, the evolution is traced from providing non-lethal assistance and training programs to the supply of advanced lethal weapons, the establishment of institutionalized mechanisms of support such as the Ukraine Security Assistance Initiative, and the adoption of legislative frameworks in Congress. In the financial-economic sphere, emphasis is placed on three loan guarantees amounting to $3 billion, which ensured macroeconomic stabilization, as well as extensive bilateral programs under USAID and the U.S. Department of State to support reforms in decentralization, public administration, energy, and media. The political-diplomatic component was manifested in consistent sanctions pressure on Russia, the codification of sanctions in laws such as CAATSA (2017), and the policy of non-recognition of the annexation of Crimea, formalized in the 2018 Crimea Declaration. The culmination of this stage was the signing of the renewed U.S.–Ukraine Charter on Strategic Partnership in 2021, which defined long-term priorities of cooperation. Special attention is devoted to the energy dimension: diversification of supply sources, opposition to Russian bypass projects, and facilitation of gas and electricity market reforms. The article also analyzes the episode of political turbulence in the United States in 2019, when the temporary suspension of military aid became part of impeachment proceedings, but bipartisan consensus in Congress ensured continuity of strategic support for Ukraine. The conclusions emphasize that U.S. policy in 2014–2022 was comprehensive, combining instruments of crisis management with long-term reform and security initiatives, thus strengthening Ukraine's statehood, enhancing its resilience to external threats, and creating conditions for integration into the Euro-Atlantic security space.

Key words: *USA, Ukraine, security assistance, sanctions policy, strategic partnership, energy security, reforms.*

Statement of the problem. The annexation of Crimea and the start of Russian aggression in 2014 radically changed the geopolitical context in Eastern Europe and determined Ukraine's need for external support. The United States of America became one of the key partners, combining diplomatic, security, economic and energy instruments of influence. At the same time, the question is to understand the evolution and effectiveness of US policy in 2014–2022, as it was its multidimensionality and consistency that ensured the formation of a solid foundation for Ukrainian-American cooperation and created conditions for countering Russia's large-scale aggression. The period from 2014 to 2022 has been crucial for the development of relations between Ukraine and the United States of America. The annexation of Crimea and the start of Russia's armed aggression against Ukraine radically changed the strategic priorities of American foreign policy in Eastern Europe. The US has consistently been one of Ukraine's main partners in the areas of security, political support and economic stabilisation. The vector of their policy was manifested in a combination of diplomatic pressure on Russia, the introduction of sanctions mechanisms, the strengthening of Ukraine's defence capabilities and the promotion of its internal reforms. An analysis of the main directions of this policy allows us to trace the evolution of American approaches and identify the key factors that influenced the nature of Ukrainian-American cooperation during this period.

Analysis of recent research and publications. The issue of American policy towards Ukraine after 2014 has received considerable attention in the works of Ukrainian and foreign researchers. Scientific discussions focus on issues of military and security assistance (M. Cancian, CSIS analysts), the evolution

of sanctions policy and its effectiveness (H. Pifer, J. Herbst, Atlantic Council experts), as well as the role of the United States in stimulating internal reforms and countering Russia's energy pressure (analytical materials from Brookings, CRS) [1–12]. At the same time, domestic literature focuses on the institutionalisation of strategic partnership, especially after the signing of the 2021 Charter, but there is a lack of comprehensive studies that would comprehensively cover all dimensions of US policy in 2014–2022. This determines the relevance of the article.

Task statement. The purpose of the article is to analyse the main directions of US policy towards Ukraine in 2014–2022, identify its key dimensions, and assess the importance of American support for strengthening Ukrainian statehood, security, and gradual integration into Euro-Atlantic structures.

Outline of the main material of the study. To systematise and illustrate the dynamics of bilateral relations, it is advisable to summarise the key areas of US policy towards Ukraine in a chronological table (Table 1), which traces the main steps and decisions taken by the American side during 2014–2022. The policy of the United States of America towards Ukraine in 2014–2022 was characterised by multi-vectorism, consistency and continuity, which was determined both by geopolitical transformations in Eastern Europe and internal challenges to Ukrainian statehood. Based on an analysis of the main areas of interaction, several key dimensions can be identified. First, the security dimension. Since 2014, the US has ensured the formation of a long-term mechanism for military assistance to Ukraine [5]. This process has evolved from the provision of non-lethal equipment and training programmes to the supply of modern weapon systems (in particular, Javelin anti-tank systems) and the creation of institutional channels of assistance, such as the Ukraine Security Assistance Initiative. This direction has contributed to a gradual increase in Ukraine's defence capabilities and brought its security sector closer to NATO standards.

Secondly, the financial and economic dimension. In 2014–2016, three loan guarantees totalling $3 billion were provided, which ensured critically important macro-financial stabilisation and created conditions for Ukraine's cooperation with the IMF. At the same time, the United States invested in supporting key reforms – decentralisation, public administration, energy and the formation of an anti-corruption infrastructure. Thus, American assistance

Table 1

Key US actions regarding Ukraine in 2014–2022 [developed by the author]

Year	Key actions by the US
2014	Sanctions against Russia (E.O. 13660, 13661, 13662, 13685) Ukraine Freedom Support Act (December) First credit guarantee of $1 billion Launch of the JMTG-U training mission (Yavoriv)
2015	Second credit guarantee of $1 billion Expansion of sectoral sanctions Support for the creation of NABU and SAP Assistance in decentralisation and energy reforms
2016	Third credit guarantee of $1 billion Extension of sectoral sanctions Expansion of military training
2017	CAATSA Act → sanctions against Russia 'coded' by Congress Creation of USAI (Ukraine Security Assistance Initiative)
2018	First delivery of lethal weapons (Javelin) 'Crimean Declaration' (July) → policy of non-recognition of annexation
2019	New Javelin package PEESA law → sanctions against Nord Stream 2 Temporary delay in military aid → Trump's impeachment
2020	Continuation of military training Expansion of sanctions against Russia Support for Ukraine's energy reforms
2021	Biden: temporary easing of sanctions against NS2 (May) November: Renewed US-Ukraine Strategic Partnership Charter Resumption of sanctions pressure against NS2
2022 (by 24.02)	US warns of threat of Russian invasion Active deliveries of weapons and equipment New sanctions packages being prepared in case of aggression

was not only short-term anti-crisis in nature, but also long-term institutional [4].

Third, the political and diplomatic dimension. The United States became the leading initiator of international sanctions policy against the Russian Federation, gradually expanding it from personal and sectoral measures to systemic legal consolidation through the adoption of CAATSA (2017). An important foreign policy signal was the 2018 Crimea Declaration, which formalised the policy of non-recognition of the annexation of Crimea. An additional factor was the opposition to Russia's energy expansion, in particular the Nord Stream 2 project, which was of direct importance for Ukraine's energy and transit security. The diplomatic dimension culminated in the signing of the Charter on Strategic Partnership (2021), which updated the framework for Ukrainian-American cooperation.

Fourth, the evolutionary aspect of policy. In 2014–2016, the US priorities were urgent financial stabilisation and initial defence measures. In 2017–2019, the focus shifted to institutionalising support and sanctions, as well as providing lethal weapons. In 2020–2021, US policy focused on updating the strategic framework for cooperation and responding to energy challenges. In early 2022, it moved into a phase of preventive strengthening of Ukraine's defence capabilities on the eve of a full-scale invasion by the Russian Federation.

Overall, US policy towards Ukraine in 2014–2022 was strategic in nature and combined [7]:

– deterrence of Russian aggression through sanctions and a policy of non-recognition;
– deepening of military and defence partnership;
– ensuring financial and economic stability;
– stimulation of institutional reforms;
– guaranteeing energy security.

Despite changes in administrations in Washington and political crises (in particular, the impeachment of President Trump), the basic directions of US policy towards Ukraine remained unchanged, which indicates their bipartisan consensus nature. Taken together, this has gradually strengthened the resilience of the Ukrainian state and laid the foundation for countering Russia's large-scale aggression in 2022.

Security assistance and defence partnership (Table 2)

1. Since 2014: training missions (JMTG-U, Yavoriv) and a long-term programme to train thousands of Ukrainian military personnel; since 2022, training has been moved to the EU.

2. Expansion of lethal aid: decision on Javelins in 2018, additional package in 2019; in parallel – regular deliveries of equipment, ammunition, communications equipment, etc.

3. Legislative framework for support: the Ukraine Freedom Support Act (2014) and subsequent annual appropriations (including USAI) have formed a stable channel for defence assistance.

An analysis of the United States' security assistance and defence partnership measures with Ukraine demonstrates a systematic and multi-level approach to supporting the Ukrainian state in the field of defence. First, personnel training programmes organised through JMTG-U training missions at the Yavoriv training ground and the subsequent transfer of these programmes to EU countries after the start of full-scale war in 2022 contributed to a significant increase in the professional level of the Ukrainian military. Such training ensured the integration of the Ukrainian armed forces into NATO standards, increased the effectiveness of command interaction, and allowed units to quickly adapt to modern combat conditions [9].

Table 2

Security assistance and defence partnership [developed by the author]

Area	Measures	Result/effect
Personnel training	JMTG-U training missions at the Yavoriv training ground (since 2014) Long-term training of thousands of Ukrainian military personnel After 2022, training will be moved to the EU	Improved professionalism of Ukrainian military personnel, readiness to conduct modern combat operations, integration with NATO standards
Expansion of lethal aid	Supply of Javelin anti-tank missile systems (2018) Additional aid package in 2019 Regular supplies of equipment, ammunition, and communications equipment	Strengthening of Ukraine's defence capabilities, ability to repel aggression, improved morale and combat readiness
Legislative and financial framework for support	Ukraine Freedom Support Act (2014) Annual appropriations through USAI and other programmes	Provision of a stable and predictable channel of assistance, long-term planning of defence procurement and training

Secondly, the expansion of lethal aid, including the supply of Javelin anti-tank missile systems, additional weapons packages, ammunition, communications equipment and other logistical support, significantly strengthened Ukraine's defence capabilities. This not only increased the ability of Ukrainian units to counter aggression, but also had an important psychological effect, strengthening the morale of the troops and demonstrating international support for the state in the context of the conflict.

Third, the legislative and financial support framework established through the Ukraine Freedom Support Act (2014) and annual appropriations through the USAID programme created a stable and predictable channel for assistance. This has enabled long-term planning for defence procurement, investment in personnel training and weapons modernisation, and ensured continuity of support regardless of political changes in the United States.

Thus, the comprehensive integration of these three areas – professional training of troops, logistical support and stable legislative and financial support – has formed a robust system of defence partnership. It has become a key factor in enhancing Ukraine's defence capabilities, ensuring effective cooperation with international partners and creating a basis for rapid response to external threats in the context of modern hybrid warfare. This approach demonstrates the effectiveness of combining personnel training, technological support and legal regulation in ensuring national security.

Financial macro-stability and economic support

Three US government guarantees totalling $3 billion (2014–2016) to reduce the cost of external borrowing and support the IMF programme; the first in May 2014.

Reform assistance: billions of dollars in bilateral USAID/State Department programmes for decentralisation, civil service, energy reforms, media, etc. (Table 3).

The financial and economic support provided by the United States of America in 2014–2016 played a key role in ensuring the macroeconomic stability of the Ukrainian economy and creating favourable conditions for in-depth structural reforms. The provision of three state guarantees worth $3 billion was of strategic importance: firstly, it made external borrowing cheaper for Ukraine, which reduced budgetary expenditure on debt servicing and supported the liquidity of the state budget; secondly, state guarantees helped to increase the confidence of international financial markets and credit organisations in the Ukrainian economy, which was particularly important in the context of a deep economic crisis, military aggression in the east of the country and a significant decline in foreign economic indicators. The first such guarantee was provided in May 2014, enabling Ukraine to fulfil its key obligations to international partners in a timely manner and demonstrate its ability to pursue stabilisation policies.

At the same time, bilateral assistance in the form of targeted programmes by USAID and the US State Department played a significant role in supporting reforms in critical areas. These included decentralisation, modernisation of the civil service, energy reforms and the development of independent media. These programmes enhanced the institutional capacity of the state, introduced transparent management procedures and laid the foundation for long-term reform of public institutions. It is important to note that such support was not limited to financial injections, but included expert assistance, staff training, knowledge transfer, and reform support, which contributed to the formation of a systematic approach to managing the economy and state resources.

Together, macro-financial instruments and targeted reform support programmes created a comprehensive mechanism for Ukraine's economic stability, which not only stabilised public finances and reduced external debt risks, but also laid the foundation for long-term economic development and strengthened the state's institutional capacity. This

Table 3

Financial macro-stability and economic support for Ukraine [developed by the author]

Area	Measures	Result/effect
State guarantees for macro-financial stability	Three US government guarantees totalling $3 billion (2014–2016) to reduce the cost of external borrowing and support the IMF programme – First guarantee in May 2014	Lower borrowing costs for the state, increased confidence in international financial markets, support for macroeconomic stability
Bilateral assistance for reforms	Billions of dollars in USAID and State Department programmes to support reforms in decentralisation, public service, energy, media, etc.	Support for structural reforms, strengthening of the state's institutional capacity, development of transparent and effective state institutions

approach combined short-term stabilisation effects with systemic reform changes, which increased Ukraine's ability to withstand external economic and political challenges and to integrate into international economic and financial systems on a transparent and effective basis.

Anti-corruption and institutional reforms:

1. Direct assistance in establishing and strengthening new anti-corruption bodies (NABU, SAP), support for judicial and law enforcement reforms; programme assistance from the Ministry of Justice/INL and USAID.

2. Conditional assistance: a significant portion of financial/political support was tied to specific reforms and transparency standards (Table 4).

The United States' support for anti-corruption and institutional reforms in 2014–2022 was systematic, multi-level, and comprehensive, aimed at strengthening the independence, effectiveness, and transparency of Ukrainian state institutions. One of the key components of this support was direct assistance in the creation and functioning of new anti-corruption bodies, such as the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU) and the Specialised Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAPO). In addition, the United States actively supported reforms of the judicial and law enforcement systems aimed at improving the professional level of personnel, ensuring the independence of judges and prosecutors, and introducing modern mechanisms for control and accountability of government bodies.

Financial support included the allocation of resources through bilateral programmes of USAID and INL of the US Department of Justice, as well as the provision of technical and expert assistance covering staff training, consultations on the implementation of transparent procedures, and the transfer of best international practices. This comprehensive approach not only ensured the financial viability of the newly created bodies, but also laid the legal and procedural foundation for their functional effectiveness.

A distinctive feature of American aid was the conditional nature of the support: a significant portion of financial resources and political support was tied to specific reforms and transparency standards. This encouraged the Ukrainian authorities to implement structural changes, comply with international governance standards, ensure transparency in the activities of government bodies, and make state institutions accountable to society. The conditionality of the aid ensured that the reforms were not merely declarative in nature, but were actually implemented in the practical activities of state bodies.

Together, these measures contributed to a significant increase in the institutional capacity of the state, the development of the ability to counter systemic corruption, and the strengthening of the independence of the judiciary and law enforcement agencies. The result was the creation of conditions for long-term stabilisation, modernisation and the functioning of an effective justice system capable of ensuring the rule of law and the protection of citizens' rights.

In addition, this comprehensive approach helped to increase the confidence of international partners and the public in the reform processes in Ukraine, laid the foundation for the country's integration into Euro-Atlantic structures, and contributed to the formation of transparent and effective mechanisms of public administration. It also became critically important in the context of strengthening Ukraine's role as a player in international security and politics, demonstrating that reforms backed by financial and expert support can be an effective tool for overcoming corruption challenges and ensuring the country's stable development in the face of complex internal and external threats.

Conclusions. The US policy towards Ukraine in 2014–2022 was systematic and multi-vector, combining security, economic, political and energy instruments of support. In the security sphere, the key elements were the supply of modern weapons, the

Table 4

Anti-corruption and institutional reforms in Ukraine [developed by the author]

Area	Measures	Result/effect
Establishment and strengthening of anti-corruption bodies	Direct support for the establishment of NABU and SAPO Support for judicial and law enforcement reforms	Establishment of effective anti-corruption institutions, strengthening the state's capacity to combat corrupt practices, strengthening the independence of the judiciary
Programme assistance and conditional support	Financial and expert support through MOJ/INL and USAID programmes A significant portion of assistance was tied to specific reforms and transparency standards	Promotion of structural and transparent reforms, increasing the accountability of public authorities, introduction of international governance standards

institutionalisation of assistance and the alignment of the Ukrainian Armed Forces with NATO standards. In the financial and economic sphere, credit guarantees and reform programmes played an important role, ensuring macroeconomic stability and stimulating institutional change. Diplomatically, the US led the sanctions policy against Russia and cemented the strategic nature of the partnership by signing the 2021 Charter. Energy support contributed to the diversification of sources and countered Russian projects. Despite domestic political crises in the US, bipartisan consensus in Congress ensured continued support for Ukraine. Overall, US policy contributed to strengthening Ukraine's statehood, increasing its resilience to external threats, and creating conditions for integration into the Euro-Atlantic space.

Bibliography:

1. Bilateral Security Agreement Between the United States of America and Ukraine. The White House. 13.06.2024. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/06/13/
2. FACT SHEET: U.S.–Ukraine Bilateral Security Agreement. The White House. 13.06.2024. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/06/13/
3. Washington Summit Declaration. NATO. 15.07.2024. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts.htm
4. NATO–Ukraine Council Statement. NATO. 15.07.2024. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts.htm
5. NATO. Relations with Ukraine. 26.06.2025. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm
6. FACT SHEET: The 2024 NATO Summit in Washington. The White House. 10.07.2024. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/07/10/
7. Public Law 118-50. Congress.gov. 24.04.2024. URL: https://www.congress.gov/
8. U.S. Department of Defense. Fact Sheet on U.S. Security Assistance to Ukraine. 09.01.2025. URL: https://www.defense.gov/
9. Congressional Research Service. U.S. Security Assistance to Ukraine (IF12040). Updated 22.05.2024. URL: https://crsreports.congress.gov/
10. Cancian M. Will U.S. Military Aid to Ukraine Bring Victory? CSIS, 30.07.2024. URL: https://www.csis.org/
11. Goldgeier J., Pita A. The state of NATO at 75 and beyond. Brookings, 12.07.2024. URL: https://www.brookings.edu/
12. Atlantic Council. Experts react: What the NATO Summit did (and did not) deliver for Ukraine. 12.07.2024. URL: https://www.atlanticcouncil.org/

Черкес І. В. БАГАТОВЕКТОРНА ПОЛІТИКА США ЩОДО УКРАЇНИ (2014–2022): БЕЗПЕКОВИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІРИ

У статті досліджено політику Сполучених Штатів Америки щодо України у 2014–2022 рр., яка стала визначальною у формуванні зовнішньополітичних і безпекових орієнтирів української держави. Анексія Криму та початок збройної агресії Росії створили нову стратегічну ситуацію, що зумовила активізацію багатовекторної підтримки з боку США. Показано, що політика Сполучених Штатів мала системний характер та охоплювала кілька ключових вимірів: безпековий, фінансово-економічний, політико-дипломатичний та інституційний. У безпековому вимірі простежено еволюцію від надання нелетальної допомоги та тренувальних програм до постачання сучасних зразків летальної зброї, створення механізмів інституціоналізованої допомоги (USAI) та ухвалення відповідних законодавчих рішень. У фінансово-економічній сфері підкреслено значення трьох кредитних гарантій на суму $3 млрд, які забезпечили макростабільність, а також широкої програмної підтримки USAID і Держдепартаменту США для проведення реформ у сферах децентралізації, державного управління, енергетики та медіа. Політико-дипломатичний напрям виявився у послідовному санкційному тиску на Росію, ухваленні стратегічних законів (зокрема CAATSA 2017 р.), а також у політиці невизнання анексії Криму, формалізованій у «Кримській декларації» 2018 р. Кульмінацією цього етапу стало підписання у 2021 р. оновленої Хартії про стратегічне партнерство, яка визначила пріоритети співпраці на довгострокову перспективу. Особливу увагу приділено енергетичному компоненту: диверсифікація джерел постачання, протидія російським проєктам обходу України, сприяння реформуванню ринку газу й електроенергії. Окремо проаналізовано політичну турбулентність у США у 2019 р., коли тимчасова затримка військової допомоги стала предметом імпічменту, однак стратегічна двопартійна підтримка України у Конгресі залишилася незмінною. У висновках підкреслено, що політика США у 2014–2022 рр. мала комплексний характер, поєднуючи інструменти

кризового реагування з довгостроковими реформаторськими й безпековими ініціативами, що сприяло зміцненню державності України, її стійкості до зовнішніх загроз і створенню передумов для інтеграції до євроатлантичного простору.

Ключові слова: *США; Україна; безпекова допомога; санкційна політика; стратегічне партнерство; енергетична безпека; реформи.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Автушенко І.Б. – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Ананьїн О.В. – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник заступник начальника відділу науково-методичного та організаційно-управлінського забезпечення Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України

Бистрицька Е.В. – доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Біліченко Л.С. – магістр історії, діловод канцелярії Головного управління національної поліції в Миколаївській області

Бондар Ю.О. – аспірантка кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

Боян-Гладка С.П. – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Валіон О.П. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Васьків Т.Р. – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Горбань Т.Ю. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гриняк В.А. – магістрантка спеціальності «Історія та археологія» освітньої програми «Етнологія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Данилюк І.В. – доктор філософії, кандидат історичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Добровольська Г.О. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін Академії праці, соціальних відносин і туризму

Долина Д.Є. – аспірант Національної академії, керівних кадрів культури та мистецтв

Доценко В.О. – доктор історичних наук, професор Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Драган М.І. – адюнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Жовта І.І. – доктор філософії з історії, викладач кафедри історії ФСП Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Жолоб М.П. – кандидат історичних наук, доцент українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Захожай З.В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Зварич Р.В. – кандидат історичних наук, викладач кафедри педагогіки та методик навчання освітніх галузей і технологій початкової освіти Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради, член Національної спілки краєзнавців України

Іванов В.М. – аспірант кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Кашаба О.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Клочек А.І. – аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Костюк Л.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Кривобок О.П. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Крупенко О.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Крупчинський А.І. – аспірант кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Ленчук Д.М. – аспірант кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Лисенко Д.М. – аспірант освітньо-наукової програми «історія та археологія» за спеціальністю 032 історія та археологія Херсонського державного університету

Мараєв В.Р. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

Марків А.Л. – аспірантка 2-го року навчання факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки

Мельник В.В. – доктор історичних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України

Петрушко Н. С. – аспірантка кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки

Пєстова Д.О. – аспірантка 3 року навчання факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Попов В.Ж. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Савельєв В.С. – аспірант відділу теорії та методології всесвітньої історії Інституту всесвітньої історії Національної академії наук України

Сергієнко С.Ю. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та туризму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Сітніков А.Ю. – аспірант кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

Славік Ю.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Страшко Є.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Стьопочкін М.М. – аспірант 3 року навчання кафедри новітньої історії України факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Тавшунський О.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Тверитникова О.Є. – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Турченко Г.Ф. – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Чалаван В.А. – кандидат історичних наук, докторант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Черкасов О.О. – кандидат економічних наук, підполковник поліції, заступник начальника Головного управління національної поліції в Миколаївській області

Черкес І. В. – аспірант кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Шульга С. А. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки

Щербина І.В. – кандидат історичних наук, завідувач кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 4 2024

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 26,33. Ум. друк. арк. 27,44. Зам. № 0125/024
Підписано до друку 30.12.2024. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.